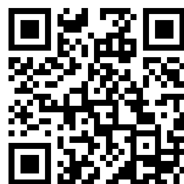
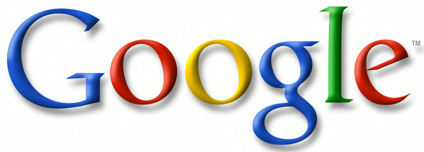
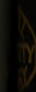
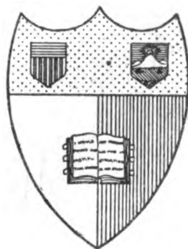
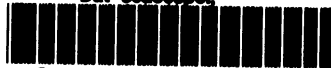

Google

BIBLIOTHEEK
VAN
MIDDELNEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
ONDER REDACTIE VAN
Prof. Dr. J. VERDAM,
MET MEDEWERKING VAN
Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK.

DAT SCAECSPEL

DOOR

Dr. GERTRUDE H. VAN SCHAICK AVELINGH.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
1912.

DAT SCAECSPEL.

DAT SCAECSPEL,

UITGEGEVEN

DOOR

Dr. GERTRUDE H. VAN SCHAICK AVELINGH.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

1912.

INHOUD.

Bladz.

I. DE „LUDUS SCACCORUM".

In de 14e Eeuw schreef de Dominikaner Jacobus de Cessolis zijn *Ludus Scaccorum*, een werk dat in verschillende vertalingen zich een plaats in de literatuur van bijna alle landen van Europa verworven heeft. Op dit geschrift, in onze letterkunde bekend als „dat Scaecspel", dat na een populariteit van eenige eeuwen in vergetelheid geraakt was, werd hier te lande voor het eerst weer de aandacht gevestigd door den bekenden Nederlandschen boekenkenner C. Gerard Hultman (1752—1820) die in zijn bundel *Bibliographische zeldzaamheden* een beschrijving gaf van een Incunabel gedrukt in 1479 bij Gheraert Leeu in Gouda [1]) Meer dan dertig jaar later nam Van Vloten eenige hoofdstukken van dit werk op in zijn *Prozastukken* [2]). Op de belangrijkheid van dezen tekst voor de Middelnederlandsche Letterkunde en op de wenschelijkheid van een uitgave werd achtereenvolgens nog gewezen door K. de Flou en Edw. Gaillard [3]) en door dr. G. Kalff [4]), terwijl de laatste poging om belangstelling te wekken voor deze moralisatie uitging van dr. De Vooys, die in Dl. XXVI van het Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde een overzicht gaf van wat er over deze Middelnederlandsche bewerking van een Latijnsch origineel uit de 14de eeuw bekend is, en in een paar bijlagen vrij groote stukken van den inhoud openbaar maakte.

In het buitenland is aan dit typisch Middeleeuwsch geschrift reeds lang de belangstelling ten deel gevallen, waarop het recht heeft. Te Milaan werd in 1829 door Pietro Marocco uitgegeven: *Volgarizzamento del libro de costumi e degli officii de' nobili sopra il giuoco degli scacchi di frate Jacopo da Cessole tratto nuovamente da un codice Magliabechiano.* Vier Duitsche vertalingen in verzen [5])

---

1) Deze druk bevindt zich nu op de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage.
2) Verzameling van Nederlandsche prozastukken bladz. 77—86.
3) Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde 1895. bladz. 86.
4) Geschiedenis der Ned. Letterkunde II 413.
5) Een ongedateerde prozavertaling werd in 1839 gedeeltelijk uitgegeven door Massmann in zijn „Geschichte des Deutschen Schachspiels".

werden in de vorige eeuw door den druk algemeen gemaakt: allereerst in 1873, die van den Pfarrer von dem Hechte, door E. Sievers [1]); in 1875 schreef P. Zimmermann zijn dissertatie *Das Schachgedicht Heinrichs von Berngen*, waarop hij in 1883 de textuitgave [2]) liet volgen. In datzelfde jaar verscheen van de hand van W. Schlüter „Meister Stephan's Schachbuch" [3]) en eindelijk, bij gelegenheid van het 500-jarig bestaan der Hoogeschool te Heidelberg, gaf F. Vetter het Schachzabelbuch [4]) van Kunrat von Ammenhausen uit [5]). In Engeland verscheen een berijmde uitgave in 1818, en werd de vertaling van Caxton, een der eerste gedrukte boeken in de Engelsche taal, binnen een tijdsverloop van slechts enkele jaren driemaal herdrukt [6]). Is hierin niet een bewijs te zien, dat men aan dit werk meer dan historische waarde toekende, dat het in de 19de eeuw nog een vrij groot getal van lezers trok? Verklaarbaar is dit zeker, daar het geschrift lezenswaard is voor ieder, die belang stelt in Middeleeuwsche opvattingen en verhoudingen, in de ontwikkeling en den beschavingstoestand der Middeleeuwsche maatschappij.

Een der meest in het oog springende trekken der Middeleeuwsche beschaving is de zin voor allegorie, een trek, dien men in verschillende uitingen van kunst terug vindt, in schilder-, zoowel als beeldhouwkunst en niet het minst in de literatuur. Een volk, dat nog slechts de eerste schreden gezet had op den weg tot literaire ontwikkeling, dat volstrekt niet gewend was aan abstract denken, had behoefte aan verzinnelijking van afgetrokken begrippen. Dat dit verschijnsel niet tot een enkel land beperkt was, maar over geheel Europa gevonden wordt, ligt voor de hand, evenals dat de allegorie bestond reeds lang voordat zij in het Latijnsch origineel van het Schaakspel werd toegepast. Ook reeds lang voor het ontstaan van den Roman de la Rose, die gewoonlijk beschouwd

---

1) Zeitschrift für Deutsches Altertum XVIIe Bd. pag. 277 vlgg.

2) In de Publ. des Stuttg. Literar. Vereins. CLXVI 1888.

3) In den XIen Bd. der Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Hier vindt men den Text; Bd. XIV bevat het Glossarium, maar het deel, dat „alles nähere über den Dichter, die Abfassungszeit und das Verhältniss des Stephanschen Gedichtes zu dem Werke des Jacobus de Cessoles und den übrigen deutschen Schachgedichten des Mittelalters", zou geven, is niet verschenen.

4) Zabel is Lat. tabula.

5) Bibliothek älterer Schriftwerke der Deutschen Schweiz, Ergänzungsband zur ersten Serie 1886—1892. In 1846 had W. Wackernagel al een inhoudsopgave van dit werk gegeven in: Beiträge zur Geschichte und Literatur, vorzüglich aus den Archiven und Bibliotheken des Kanton Aargau.

6) Herausgegeben von Dr. Heinrich Kurz und Placid Weissenbach. Erster Band. S. 28—77, 158—222, 314—378; 1855, 1860 en 1862.

wordt als het werk dat de allegorie in zwang gebracht heeft. Deze meening is slechts gedeeltelijk waar; wel leidde de ongemeene bijval, die het werk ten deel, viel allerwege tot navolging, maar hierdoor werd toch slechts een reeds lang bestaande vorm met nieuwe kracht op den voorgrond gebracht. De Roman de la Rose was niet het uitgangspunt van de allegorie. „Le Roman de la Rose s'est jeté dans le courant des allegories, dont la source remontait très haut et qui s'était grossi depuis longtemps d'un grand nombre d'oeuvres antérieures; il en a été certainement l'affluent de beaucoup plus important, il en a augmenté la force plus que tout autre, mais pas à l'exclusion des autres" [1]). Met deze woorden wordt de invloed van het werk van Jean de Meun en Guillaume de Lorris op zijn werkelijke waarde geschat.

In de 12de eeuw maakte Hugo van St. Victor er zijn tijdgenooten als een verwijt van, dat zij een te groote plaats aan de allegorie inruimden [2]). Hoever men terug moet gaan om de eerste sporen der allegorie te ontdekken, is niet te zeggen; reeds in de oudheid wordt zij gevonden en in de Christelijke literatuur speelt zij sinds de oudste tijden een belangrijke rol [3]). Het aanzien dat zij bij de Kerkvaders reeds had, steeg nog gedurende de Middeleeuwen en bereikte het toppunt in den tijd der Rederijkers, maar hier ziet men tevens de ontaarding, waartoe de allegorie in den loop der eeuwen gekomen was. Steeds gezochter en gedwongener werden de vergelijkingen, die wel soms blijk gaven van vernuft en vindingrijkheid, maar ook ten volle het afkeurend oordeel verdienden, dat Jonckbloet ten onrechte op *alle* allegorie toepaste, dat zij *verstandswerk*, dus geen *voortbrengsel der scheppende phantasie en onaesthetisch* was [4]). Hoe grooter de mate van scherpzinnigheid werd, waarover men zich in deze allegorieën moet verbazen, des te geringer werd de kunstwaarde.

Toen de Cessolis zijn Ludus Scaccorum schreef en hierin de menschelijke samenleving in beeld bracht, bleef hij dus geheel in de lijn van zijn tijd, die de allegorie als een in de didactische letterkunde conventioneelen vorm kende. Ook de allegoriseering van het *schaakspel* was niet nieuw. Reeds in 1180 paste de Engelsche abt Alexander Neckam in zijn *De Naturis rerum* de schaakfiguren

---

[1]) Ernest Langlois: Origines et sources du Roman de la Rose. Paris 1890.
[2]) Toch schreef hijzelf geheel in den smaak van zijn tijd: Allegoriae in Vetus Testamentum; Allegoriae in Novum Testamentum; De arca morali et mystica arcae Noë descriptio.
[3]) Steeds werden in preeken en theologische verhandelingen de zeven doodzonden als bestaande wezens voorgesteld.
[4]) Gesch. d. Ned. Letterkunde II 467.

en hun gang op het krijgswezen toe[1]) en ± 1260 trok Joh. Gallensis in zijn werk: *Summa Collacionum* of *Communiloquium* een vergelijking tusschen de sprongen der schaakstukken en het menschelijk leven. Zelfs de vergelijking van het schaakspel met de maatschappij was niet oorspronkelijk. Er bestond reeds een dergelijk werk van Engrebans d'Arras[2]) in verzen, maar een groote bekendheid schijnt dit duister geschrift niet verworven te hebben; nergens blijkt dat de Cessolis het gekend heeft en zijn Ludus Scaccorum zal tenminste voor zoover het onderwerp betreft, wel de aantrekkelijkheid van het nieuwe gehad hebben. Dat het schaakspel als symbool der maatschappij diende, lijkt den hedendaagschen lezer misschien wat gezocht, maar als men ziet, hoe los het verband tusschen het symbool en het gesymboliseerde in de M.E. dikwijls was, en welk een overwegende plaats dit spel in het leven van dien tijd innam, dan wordt het ontstaan van deze allegorie begrijpelijk. Schaken behoorde in de M.E. tot een der zeven kundigheden[3]), waarin een ridder bedreven moest zijn. De ridderromans, waarin herhaaldelijk ridders en jonkvrouwen ten tooneele gevoerd worden, die zich met dit edele spel bezighouden, geven in dit opzicht een afspiegeling van de werkelijkheid. Het is niet te verwonderen, dat een prediker op het denkbeeld kwam aan deze aangename tijdkorting een nuttige zijde te verbinden en door te moraliseeren naar aanleiding van dit spel, zijn hoorders of lezers op hun plichten te wijzen. Hiermede sloot de Cessolis zich ook weer volkomen bij den tijdgeest aan. Men moraliseerde in de de M.E. in proza en poëzie over de meest uiteenloopende onderwerpen. Was de stof al bijzonder aantrekkelijk voor een Middeleeuwsch publiek, ook de behandeling daarvan moest dus wel in den smaak vallen, maar de belangrijkste reden voor den buitengewonen opgang van het werk zal men wel hebben te zien in de talrijke geschiedenissen, zgn. *exempelen*, die de auteur gewoonlijk als waarschuwend of opwekkend voorbeeld, maar soms ook in vrij los verband met den tekst, meer om het verhaal zelf, in zijn geschrift heeft ingevoegd. Over deze exempelen zal later uitvoeriger gesproken worden; eerst volgt nu een korte inhoudsopgave, om een indruk te geven van het werk van Jacobus de Cessolis. Het is onverschillig aan welk Hs. deze inhoudsopgave

---

[1]) Een zeer voor de hand liggende allegorie: De opgestelde schaakfiguren stellen een oud-Indische slaglinie voor: Zie v. d. Linde: Geschichte und litteratur des Schachspiels (Berlin 1874) I 64 vlgg. De koningin was oorspronkelijk een veldheer.

[2]) Zie over dit XIIIde Eeuwsche werk: Hist. litt. de la France XXIII 291.

[3]) Probitates vero hae sunt: equitare, natare, sagittare, cestibus certare, aucupare, *scacis ludere*, versificari. Petrus Alfonsus: *Dissiplina Clericalis* 44.

ontleend wordt. Hiermede is niet gezegd, dat er onder de Latijnsche codices volkomen overeenstemming heerscht [1]), maar het onderscheid bepaalt zich tot verschil in de woordkeuze, het al of niet voorkomen van een tafel en dergelijke niet zeer ingrijpende afwijkingen. Voor zoover den inhoud betreft vertegenwoordigen alle Latijnsche teksten één type [2]).

De Ludus Scaccorum bestaat uit vier tractatus [3]), die weer onderverdeeld zijn in capitula. De korte tractatus primus begint met de woorden: Inter omnia mala signa in homine unum est precipuum, quando aliquis non timet deum offendere per culpam et homines per inordinatam vitam..... Het eerste capitulum vermeldt dan: „Sub quo rege ludus est inventus" het tweede: „Quis ludum invenerit" en het derde handelt „de triplici causa inventionis huius ludi". In den tweeden tractatus worden de voornaamste schaakstukken ten tooneele gevoerd, de representanten van de aanzienlijke leden der maatschappij, de *nobiles*. Hier begint de schrijver te allegoriseeren en te moraliseeren. Eerst heeft hij het over het uiterlijk van den koning, dat nauwkeurig beschreven en symbolisch uitgelegd wordt. De *corona* is het zinnebeeld van de *dignitas;* dat de koning *inter ceteros, ymmo et supra ceteros debet virtutibus et graciis enitescere*, wordt aangeduid door den purperen mantel; de scepter is verder het teeken van *iusticia* en *vigor*, en ten slotte wordt nog verband gezocht tusschen de *pila*, die hij in de linkerhand houdt en 's konings *administratio totius regni.* Als belangrijkste deugden worden daarop genoemd: *clementia* en *misericordia.* Met eenige citaten en toepasselijke voorbeelden wordt de koning dan gewezen op zijn plicht om deze deugden aan te kweeken. Het tweede stuk, dat ter sprake komt is de koningin; daarop volgen allen die een aanzienlijk ambt in het rijk bekleeden, voorgesteld door de *alphili* [4]), de *milites* [5]) en de *rochi* [6]). De derde tractatus, de langste van de vier, spreekt over de ondergeschikte schaakstukken, de pionnen, die de lagere standen der samenleving, de *populares*, voorstellen. Hiertoe worden gerekend: de *agricola* [7]), de *faber* [8]), waaronder

---

[1]) Vetter spreekt in zijn uitgave van „das Schlachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen van 15 verschillende Latijnsche HSS.

[2]) Een stamboom der Lat. Hss. zou om het groote aantal ± 80, meer tijd kosten dan de zaak waard is.

[3]) Het Hs. op de Universiteits-Bibliotheek te Leipzig is slechts schijnbaar een uitzondering. Het mist alleen den vierden tractatus en komt wat de drie overige betreft volkomen met de andere codices overeen.

[4]) D. i. de raadgever des konings.

[5]) De ridder.

[6]) De „rock": de vertegenwoordiger des konings vooral op rechtsgebied.

[7]) Landbouwer. [8]) Smid

zoowel de *fabri ferrarii* [1]) als de *aurifices* [2]), de *naucleri* [3]), de *lignorum cesores* [4]) als de *cementarii* [5]) en de *domos conponentes* [6]) begrepen zijn), de *lanificus* [7]) (die ook verschillende verwante ambachten vertegenwoordigt), de *mercator* [8]), de *medicus* [9]), de *hospes* [10]), de *custos civitatum* [11]) en de *prodigus* [12]), welke laatsten ook alle een groep van menschen vertegenwoordigen; zoo komt bij den medicus ook ter sprake de *pygmentarius* [13]) en de *apothecarius*, bij den *custos civitatum* de *pedagiarius* [14]) of *massarius* [14]), enz.

Als de auteur zoo de geheele maatschappij besproken en beoordeeld, dikwijls ook veroordeeld heeft, legt hij in den vierden tractatus den gang der verschillende stukken uit; ook hier geeft hij niet eenvoudig de regels om een partij schaak te spelen, ofschoon die er, volgens Van der Linde [15]), wel uit te halen zijn, maar hij geeft aan iederen zet een diepere beteekenis en zet ook hier de allegorie voort. *Dexter enim (iudex) qui niger* [16]) *est versus dextram pergens se in spacio nigro et vacuo ante agricolam locat* en dit is, opdat hij de *populares et laboratores secundum iura sibi tradita* zal beschermen. Doet deze *iudex* denzelfden sprong in linksche richting, dan komt hij voor den *medicus* te staan. Ook dit heeft een goede reden, hun ambten zijn verwant: *sicut medicus habet curare corpus et ad sanitatem perducere, sic et iudex (habet) animosas contentiones sanare et ad concordiam reducere.* De witte [17]) *iudex* kan natuurlijk dezelfde sprongen doen; hij komt dan te staan voor den *mercator*, zoodat hij een einde kan maken aan diens geschillen met zijn collega's, of voor den *ribaldus*, dien hij tot de orde roepen kan of straffen voor den diefstal dien hij gepleegd heeft. Zoo wordt van de verschillende zetten van ieder stuk een verklaring gegeven, die dikwijls niet van gezochtheid is vrij te pleiten. Met een korte recapitulatie, die het achtste capitulum van den vierden tractatus vult, eindigt het werk, dat in de meeste Hss. wordt voorafgegaan door een voorrede. In deze voorrede noemt de schrijver zijn naam, die

---

1) IJzersmid. 2) Goudsmid.
3) Zij die schepen bouwen (scheepsbouwkundigen). 4) Timmerlieden.
5) Metselaars. 6) Zij die huizen bouwen (architecten, bouwkundigen).
7) Wever. 8) Koopman.
9) Geneesheer 10) Herbergier.
11) Stadsbestuur. 12) Verkwister.
13) Zalfbereider. 14) Ontvanger.
15) A. van der Linde zegt in zijn reeds meermalen aangehaald werk „Geschichte und Litteratur des Schachspiels Beilage II pag. 27 noot 16 dat de Cessolis de Lombardische speelregels mededeelt.
16) Met *niger* wordt de kleur van het *veld* aangeduid.
17) Bedoeld is weer de iudex die op een wit veld staat.

in ongeveer 30 verschillende vormen [1]) is overgeleverd, waarvan de juiste naar alle waarschijnlijkheid: *Jacobus de Cessolis* is. Hij voegt er nog bij, dat hij tot de orde der Predikheeren [2]) behoorde en dat hij er pas op herhaalden aandrang van vele medebroeders en wereldlijke vrienden [3]) toe overgegaan was, de preeken, die hij over het schaakspel gehouden had [4]), te verwerken in het werk, dat hij den titel gaf: *Libellus de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium* [5]).

In hun werk, *Scriptores ordinis Praedicatorum* (Parijs 1719) I 471—72 zeggen Quétif en Echard, dat een Fransch geestelijke, Jacobus de Cessolis, predikheer te Rheims, tegen het einde van de 13de eeuw een werk schreef getiteld: *De moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scaccorum*. Dit is langen tijd de gangbare meening geweest, voor het eerst in twijfel getrokken, voor zoover het geboorteland van de Cessolis betreft, door F. Lajard, die het vermoeden uitspreekt [6]), dat de schrijver van de beroemde schaakallegorie verwant zou zijn met de familie *di Cessole*, die in de vorige eeuw in hoog aanzien stond te Nice. Hierbij zich aansluitend tracht Van der Linde [7]) met verschillende aan het werk zelf ontleende gegevens te bewijzen, dat Italië het stamland van de Cessolis was. Ook P. Zimmermann [8]) en F. Vetter [9]) pleiten voor de Italiaansche afkomst.

De Cessolis deelt de Lombardische speelregels van zijn landgenoot Nicolao de Nicolai mede [10]); hoogstwaarschijnlijk heeft hij, sprekende over de overeenkomst van het schaakbord met de stad Babylon, de afmetingen in Lombardische maat gegeven; herhaaldelijk spreekt hij met groote kennis van zaken, plaatselijke omstandigheden en toestanden en met blijkbare sympathie van Lombardije. Het opschrift op den knuppel, die de erfenis van Johannes Ganaza uitmaakt, is in alle Latijnsche texten en in een groot aantal vertalingen

---

1) Cessolis, Cesolis, Sessolis, Chessolis, Czessalis, Tessolis, Cazzalis, Gaczellis, Cossoles Thessalis, Thessalonia, enz. enz.

2) Frater ordinis predicatorum

3) Multorum fratrum ordinis nostri et diversorum secularium precibus persuasus.

4) Cum illud ad populum acclamatorie predicassem. In dien tijd was het schaakspel geen vreemd onderwerp voor een preek. Geiler von Kaisersberg preekte in 1494 nog over het „narrenschiff" en Stephanus de Langeduna, aartsbisschop van Canterbury preekte over een Fransch danslied, Bele Aliz matin leva.

5) Hunc autem libellum de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium intitulari decrevi.

6) In Hist. litér. de la France XXV 9—41. (1869).

7) A. w. pag. 26—27, noot 14, 15, 16 en 17 en pag. 32.

8) Das schachgedicht Heinrichs von Berngen pag. 5. noot 1.

9) Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen pag. XXXIX b.

10) Zie Dr. A. van der Linde: Quellenstudiën zur Geschichte des Schachspiels pag. 121. Das Lateinisch-Pikardische Schachwerk des Nicholaus von S. Nicholai (um 1250—1512).

Italiaansch. In één Latijnschen Codex komt een Italiaansch spreekwoord voor: *Cortesia da bocca assai vale e poco costa* [1]). Enkele exempelen zijn in Italië gelocaliseerd, geen enkel in Frankrijk. Vrij talrijk zijn de verhalen ontleend aan *Paulus Longobardorum hystoriacus*, die, volgens Zimmermann, door de Cessolis „nicht ohne einen gewissen Stolz" genoemd wordt. F. Vetter vestigt nog de aandacht op de samenstelling van eenige Hss., die in dezelfde richting wijst. In een Codex te München volgt op den Ludus Scaccorum een brief van zekeren Bernardus aan een *miles Raymundus Dominus Castri Ambrosini* [2]). In een 15de eeuwsch Hs. te Milaan gaan aan het werk van de Cessolis vooraf twee Latijnsche geschriften: de uit het Italiaansch vertaalde vertelling *Hermestes* en de *Anglus*, beide door Mafeus de Grassis afgeschreven en aan den Italiaan Lanzarotus Crotus gezonden. De tekst van het schaakspel: *Liber de schachis sive de moribus hominum et maxime ludum scachorum scientium et maxime nobilium qui creditur compositus fuisse anno domini MCCCXXVII* is van een andere hand. Maken deze argumenten het al zeer aannemelijk, dat Italië het geboorteland van de Cessolis was, zekerheid wordt hier verkregen door een artikel van *Francesco Novati*, dat in 1909 in de revue *Il libro e la stampa* [3]) verscheen, getiteld: *Una data certa per la biografia de frate Jacopo de Cessulis.* Hierin wordt gewezen op een Italiaansche oorkonde gedateerd: „Anno domini nativitatis millesimo CCCXVIII Indicioni XV secundum cursum Janue die VIII Januarii post vesperas". Het slot van het stuk luidt: „Actum Janue in domo fratrum Predicatorum presentibus testibus fratribus Benedicto de Camis lectore fratrum predicatorum de Janua, Jacobo de Cessulis, Vicario Domini Inquisitoris et aliorum inquisitorum et Petro de Saxa Mediolamensi eiusdem ordinis". — In 1317—1318 was de Cessolis dus vicaris van de inquisiteurs te Genua. In verband hiermede is zijn geboortejaar vermoedelijk wat later te stellen, dan men gewoonlijk doet, misschien ± 1275. De „Ludus Scaccorum" zou dan niet vóór 1300, maar pas eenigen tijd daarna geschreven zijn [4]). Novati komt nog terug op de veronderstelling van Lajard, dat de

---

[1]) Beleefdheid met den mond is veel waard en kost weinig. Dr. Vetter merkt hierbij op dat dit een zwak bewijs is, daar hetzelfde citaat in een anderen Lat. tekst in het Fransch voorkomt.

[2]) F. Vetter a. w. pag. XXXIX. Dit is hoogstwaarschijnlijk dezelfde *Epistula Beati Bernardi ad Raymundum de modo et cura rei familiarum regendi se et familiam suam*, die met den Ludus Scaccorum en den Ludus Cartularum voorkomt in het Hs. van de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, gemerkt 225. (fol. 185v—187v).

[3]) Il libro e la Stampa. Bullettino officiale della Societa Bibliografica Italiana. Anno III N. S. Fasc. II en III. Marzo-Giugno 1909. Mededeeling van dr. G. Coggiola te Florence.

[4]) Het 15de-eeuwsche Hs. uit Milaan (zie boven) noemt het jaar 1827.

schrijver zijn naam ontleend zou hebben aan het dorpje, waaruit hij afkomstig was en wijst nog eens op de mogelijkheid van een verwantschap met de familie *di Cessole* te Nice.

In zijn werk, dat hij volgens de gewoonte dier dagen toen de landstalen als minderwaardig beschouwd werden in het Latijn schreef[1]), toont de Cessolis behalve zijn bijbelkennis een groote belezenheid in de Latijnsche[2]) auteurs der oudheid, blijkende uit tallooze citaten en het groot aantal exempelen[3]). Merkwaardig is, dat hij de plichten van koning en koningin, den adel, verschillende beroepen en ambachten bespreekt, alle standen der maatschappij de revue laat passeeren, maar de geestelijkheid met geen enkel woord vermeldt. Naar de reden van dit negeeren van zijn eigen stand kan men slechts gissen. Behandelt hij alleen de deugden en plichten van hen tot wie hij zijn vermaningen richtte, op wier verbetering hij, bij de samenstelling van zijn werk het oog had[4])?

Dat het geschrift goed ontvangen werd is reeds gezegd. Te oordeelen naar de snelheid, waarmede het zich over geheel Europa verspreidde, moet het in zijn tijd voor een waar meesterstuk gegolden hebben.

---

[1]) Dante twijfelde nog of hij voor zijn *Divina Commedia* de volkstaal of het Latijn zou gebruiken en dichtte den aanvang van *Inferno* nog in Latijnsche hexameters.

[2]) Grieksch schijnt hij als de meeste zijner tijdgenooten uit West-Europa niet gekend te hebben.

[3]) Achtereenvolgens ontleent de Cessolis aan: Valerius Maximus, Augustinus, Seneca, Terentius Varro, Quintilianus, Ovidius, Aulus Gellius, Macrobius, Suetonius, Johannes Saresberienses, Sallustius, Theophrastus, Cicero, Trogus Pompejus, Annaeus Florus, Flavius Josephus, Tacitus, Ausonius, Claudianus, Tibullus, Martialis, Boethius, Lucanus, Cassiodorus, Juvenalis, Quintus Curtius, Horatius, Virgilius, Plinius, Acta Apostolorum, Hieronymus, Orosius, Symmachus, Paulus Diaconus, Helinandus, Petrus Alphonsus en nog eenige onbekende bronnen.

[4]) Ludus Scaccorum was naar alle waarschijnlijkheid ontstaan uit *Sermones ad populum*, die een tegenstelling vormen met *sermones ad clericos*. Zie A. Lecoy de la marche: La chaire française au M. A. p. 194.

II. DAT SCAECSPEL.

Een denkbeeld van de buitengewone populariteit, die de *Ludus Scaccorum* genoten heeft, krijgt men door de niet eens volledige lijst van Hss. en Incunabelen in Van der Linde's reeds eerder genoemd werk: Geschichte und Litteratur des Schachspiels. (Dl. I Beilage 2, pag. 80 vgg.). Hieruit ziet men, dat het werk in ± 200 Hss., waaronder ongeveer 80 Latijnsche en 36 drukken in bijna alle Europeesche talen, voornamelijk in codices uit de 14de en 15de eeuw gevonden wordt.

Allereerst werd het vertaald in het Duitsch. Van deze Duitsche vertalingen, waarover boven al gesproken is [1]), is de oudste de zeer vrije, op velerlei wijze uitgebreide, bewerking van Kunrat von Ammenhausen [2]), gedateerd 1337, die verreweg de meeste bekendheid heeft verworven, veel meer dan de betere vertaling van den Pfarrer von dem Hechte van 1355, die zich zeer nauw bij het origineel aansluit. Heinrich von Berngen, wiens werk in een codex van 1438 bewaard is, bekort zijn voorbeeld, wat in nog hooger mate gedaan wordt door Meister Stephan, den bewerker van de vierde vertaling in verzen in een Nedersaksisch dialect, waarschijnlijk ± 1489 te Lübeck gedrukt. In Fransch proza werd de *Ludus Scaccorum* tweemaal vertaald: door Jean Ferron (4 Mei 1347) en door Jean de Vignay (ook vóór 1350), terwijl ook een zeer vrije anonieme navolging in poëzie bewaard is in een Hs. uit de 15de Eeuw [3]). De vertaling van Jean de Vignay, de eenige Fransche die ook in druk verschenen is (6 Sept. 1504 en 14 Nov. 1505) was de bron voor de Engelsche bewerking van Caxton, die in 1475 en in 1480 te Londen gedrukt werd. Behalve in deze vertalingen vindt men het werk in het Portugeesch, Spaansch, Catalaansch, Italiaansch, Tschechisch, Zweedsch en Middelnederlandsch.

---

[1]) Zie pag. II.

[2]) Jacob Mennell nam in de 16de eeuw zonder den naam van K. v. A te noemen groote stukken uit diens werk over. Het zgn. Plagiaat van Mennell. Zie: D. W Fiske: Die erste Ausgabe von Jacob Mennell. Schachzeitung 1863 S. 65—68.

[3]) Aanwezig op de Bibliothèque Nationale te Parijs. Gemerkt no 741 Suppl. fr.

De Middelnederlandsche text, bekend als het „Scaecspel" staat in een andere verhouding tot den Ludus Scaccorum, dan alle bovengenoemde vertalingen. De laatsten volgen allen het Latijn meer of minder nauwkeurig; ook in het werk van Kunrat von Ammenhausen, die nog het meest afwijkt en groote stukken van eigen vinding of elders ontleend invoegt, herkent men gemakkelijk het origineel, maar de Middelnederlandsche bewerking heeft bij een oppervlakkige beschouwing zoo weinig met het geschrift van de Cessolis gemeen, dat men kan betwijfelen of men hier wel met een rechtstreeksche vertaling te doen heeft. Daar de woorden door den bewerker in de voorrede gebezigd..... *soe heb ic voirhanden tscaecspeel uten Latijn in Duutsche te trecken ende te maken*..... een nauwere verwantschap met een andere taal dan het Latijn buitensluiten, blijft nog slechts de mogelijkheid over, dat er onder de ± 80 Latijnsche Hss. een gevonden zou worden, dat meer overeenkomst vertoont met het Middelnederlandsch, dan dat, waaraan ik mijn inhoudsopgave ontleende en dat met de andere door mij vergeleken Latijnsche texten tot één type behoort. Zeer gering is echter de kans, dat er zulk een prototype van het „Scaecspel" gevonden zal worden en veel waarschijnlijker is het, dat *alle* Latijnsche codices, als afschriften van het oorspronkelijk werk van de Cessolis, tot datzelfde type behooren.

Bij het groot aantal Latijnsche texten was het niet mogelijk ze alle te onderzoeken. Vijf heb ik in hun geheel gezien: het Hs. van de Universiteits-Bibliotheek te Leipzig, gedateerd 1354 (gemerkt n°. 525), het oudste der overgeleverde codices; dat van de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen (gemerkt: Thottske Samling n°. 312); twee Hss. van de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht (gemerkt n°. 225 en n°. 174) en den Incunabel van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (Campbell n°. 419). Door photografieën heb ik gedeeltelijk kunnen raadplegen de 17 Latijnsche Codices, die zich bevinden op de Bibliothèque Nationale te Parijs. Voegt men hierbij nog de propotypen van de Fransche en Duitsche bewerkingen, die alle onafhankelijk van elkaar uit het Latijn vertaald zijn [1]), dan heeft men een groot aantal texten die wel nu en dan eenig verschil in woordkeuze vertoonen, maar wat inhoud en verdeeling der stof betreft, volkomen overeenstemmen en naar alle waarschijnlijkheid den oorspronkelijken *Ludus Scaccorum* vertegen-

---

[1]) De Pfarrer von dem Hechte volgt het Latijn woordelijk en wijkt slechts dan van zijn origineel af, als maat of rijm hem tot een vrijere vertaling dwingen.

woordigen. Deze redactie moet dus ook ten grondslag gelegen hebben aan het Middelnederlandsche Scaecspel

Misschien gaat het Scaecspel terug op een Latijnschen tekst zonder inleiding; de naam van de Cessolis wordt in het middelnederlandsch geschrift niet genoemd; ook ontbreken de weinige bijzonderheden over zijn persoon en zijn werk, maar in plaats daarvan geeft de vertaler zijn eigen voorrede, aanvangend met het Latijnsche citaat *Inspice formas et delectare in artifice qui fecit eas*, waarin hij God's hulp inroept, om dit werk tot een goed einde te brengen. Vergelijkt men de beide teksten, dan treft dadelijk al het groote verschil waardoor de middelnederlandsche zich onderscheidt, het gemis van den vierden tractatus. Deze is schijnbaar geheel verdwenen, terwijl het werk in omvang toch is toegenomen. Het ligt voor de hand tusschen het verdwijnen van den vierden tractatus [2]) en de uitbreiding der drie andere verband te zoeken, en bij nader onderzoek vindt men dan ook veel stukken uit den vierden tractatus in de drie overige terug [3]). De afwijking die hierdoor ontstond tusschen de middelnederlandsche bewerking en het Latijnsche origineel werd nog grooter, door dat de vertaler herhaaldelijk eigen beschouwingen invoegde, nu en dan andere voorbeelden aanhaalde en verschillende exempelen op een andere plaats inlaschte, zoodat het „Scaecspel" meer een bewerking, dan een vertaling van den „Ludus Scaccorum" werd.

Ter vergelijking is hier een groot deel van den eersten Tractatus, naar den Incunabel van de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage (Campbell N°. 419) afgedrukt.

---

[1]) Dr. Kalff spreekt in zijn Geschiedenis der Ned.-Letterkunde Dl. II 418 noot 17 het vermoeden uit, dat de 4e tractatus misschien voorkomt: in Zeitschrift für Deutsches Altertum N. F. XXII S. 409 fgg.. waar gesproken wordt over een 15de-eeuwsch Hs. handelend over den loop der onderscheidene schaakstukken. Deze schaakproblemen met bijgeschreven tekst staan echter in geenerlei verband tot het werk van de Cessolis.

[2]) Dr. De Vooys wijst in zijn reeds genoemd artikel in het Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde al op de mogelijkheid, dat de vierde tractatus in de drie andere verwerkt zou zijn.

Incipit Scaberium 4or Tractatuum.

Inter [1]) omnia mala que sunt in homine unum est quando aliquis non timet Deum per culpam et homines offendere per inordinatam vitam quod non solum correctiones negligit sed correctores affligit. Quemadmodam de Nerone imperatore legimus qui ipse Senecam magistrum suum occidit eo quod increpaciones suas ferre non potuit.

Tempore siquidem Elmeradap, regis Babilonie, hominis lascivi iniusti et crudelis qui patris sui corpus in, trecentas partes divisit et trecentis vulturibus tradidit *ad* com[m]edendam hic ludus inventus est quem de moribus hominum et officiis nobilium in prologo intitulari decrevi. Hic enim rex inter alia mala unum habebat pessimum: quod correctores suos occidebat et increpaciones odiebat quod stultissimum est.

Cum [2]) *enim rex malus esset*

In voerleden tyden was een hoverdich onghenadich tyran gheheten Elmeradap, die zijns vader lichaem dede deylen aen drien hondert stůcken ende gafse teten driehondert vůlen wilden dieren, voghelen, die gheheten zijn vůltures.

Dese coninc verhart mitten duvel onder alle quade půnten soe had hi één zůnderderlinge quaet punte, als dat hi Gode nijt en kennede ende dat hi nijt en woude ghelaect

---

1) Verg. mnl. regel 22 vgg.
2) Het cursief gedrukte is uit den Tractatus quartus.

et ipsius correctiones non posset sustinere sed et correctores occideret et multos iam prudentissimos occidisset, populus, qui mul tum tristabatur de regis vita mala....

Huic assimilabatur pater suus Nabugodonosor qui dum sompniasset et evigilans non recordaretur sompnii sui voluit occidere omnes sapientes Babilonie eo quod ipsum sompnium non poterant indicare ut habetur libri Danielis II° ca° [1]).

Opinantur [2]) multi hunc ludum inventum fuisse tempore Troani belli sed hoc non habet veritatem. Nam a Caldeïs ad Grecos transivit ut dicit Grecus Dyomedes qui inter philosophos primus inter Grecos famam recepit et postmodum Alexandri Magni temporibus tam Egyptum quam partes australes orbis fama sua occupavit. Quare vero in mundo sic famosus exstitit in consequenti 3° ca° exprimetur.

Huius ludi ac novitatis inventor extitit philosophus quidam orientalis nomine Xerses apud Caldeos vel Philometor apud Grecos quod idem est apud Latinos quod mensure vel iusticie amator. Huius hominis fama apud Grecos et Athenienses in tantum claruit ut postmodum multi boni et probi philosophi et sciencie amatores hoc a progenitoribus suis nomen accepe-

noch berespet wesen van zijnre groter quaetheyt ende wye hem daer of laecte of berespte dien plach hi te doen ontliven, also dat dat heel conincrijc daer zeer om tafter was ende in zwaren verdriet ende

vervolchdent an enen groten wysen meyster, raet des conincx voorseit, gheheten Phylometor, dat also veel beduut als een minre des maets of des gherechticheit

1) Andere texten hebben: 4° capo.

2) Vergl. mnl. bladz. XVII regel 48 vgg.

runt. Tante enim iusticie idem extitit ut mori pocius eligeret [1]) quam civilitatem sequens in deliciis regalibus impia iusticia vitam finiret. Nam cum idem philosophus videret detestabilem regis vitam et nemo eum culpare auderet propter immensam eius crudelitatem quam in hominum sapientum nece ostenderat [2]) rogatu populi, neglecta vita, morti se exposuit mallens pro iusticia vitam finire quam ad modicum tempus eam ducere brutis moribus infamatam. Quod idem fecit, ut dicit Valerius Maximus, Theodosius Otherthenus [3]) qui fuit affixus Cruci pro eo quod regem Lismiatum pro suis obscenis et iniustis actibus increpare ausus est. Qui cum in eculeo penderet dixit regi: „Tuis consiliariis purpuratis sit hec pena quam timent, mea siquidem nichil interest utrum humi an sublimi putrescam. Voluit enim dicere.....

Legimus Democritum philosophum sibi oculos eruisse ne videret bene esse malis civibus et iniustis. Socratem [4]) autem legimus ad mortem properantem uxori sue post eum flende dicenti innocentem eum dampnatum, respondisse: „Tace, inquit, melius est me mori innocentem quam pro culpa diem claudere extremum." Sic et huius novitatis

---

[1]) Vergl. mnl. bladz. XVI regel 119 vgg. [2]) Vergl. mnl. blz. XVI regel 113 vgg.

[3]) Vergl. Val. Max. Lib. VI Cap 2. Ext. 3; hier wordt gesproken over Theodorus Cyrenaeus, die ook in de Leipziger Codex vermeld wordt. [4]) Vergl. Val. Max. Lib. VII Cap. 2 Ext. 1.

inventor pro tuenda iustitia morti se exposuit et vitam presentem contempsit . . . . .

. . . . . rogavit dictum philosophum, ut regem de sua vita pessima increparet. Quod cum philosophus populo allegaret, mortem sine dubio sibi imminere, si illud faceret,

populus ait:

„Certe ante debes mortem eligere, quam quod fama in populo volet

quod vita regis detestabilis sit tuo consilio maxime, cum eum increpare non audeas, ut tu dicis." Quod audiens

ende baden den meyster voorseit dat hi den coninc zijn grote quaetheit laken wilde ende tot dűechden trecken. Daer die meyster antwoorde ende seyde, dat hi des nijt doen en dorste overmits vrese des doots, want hi anxt hadde, dat hi hem gheliken manigen anderen groten meyster, vanden live beroven soude [1]). Doe sprac dat ghemeen volc vanden conincrijc ende seyden, dathi des nijt ontsien en soude, mer dathi den doot liever kyesen ende aengaen soude, dan datmen inder waerheyt onder dat ghemeen volc seggen soude, dat des conincx leven ende zijn grote quaetheyt van zinen rade quam. Doe Phylometor voorseit deze woorde hoorde, docht hi op Senecam, dat een man die goet waer, so wes hi meende, dat hi mit Gode ende mit eeren doen mochte, dat zoude hi doen, oec hoe zűer, hoe scadelic ende hoe vreselic dat hem waer ende dat men enen goeden man tot gheenre quaetheyt dwinghen noch dreyghen en mach noch van gheenre dűecht keren ende datter niemant gherechtich en waer, die den doot, die die armoede ende enich verdriet der werelt daer hi Gode mede

[1]) Vergl. Lat. blz. XV regel 74 vlgg.

philosophus populo promisit regem corrigere et

cogitare cepit quomodo mortem evaderet et populo promissum servaret.

Circa primum [1]) *est sciendum quod secundum dictum Beati Iheronimi civitas Babilonica fuit amplissima et quadrata. Quodlibet autem quadratum ipsius habuit XVI miliaria et*

behaghen mach ontsiet. Iuxta illud, Vir bonus.....

Waeromme hi den gemenen volc vanden conincrijc beloofde, dat hi hoor bede volbringen zoude ende den coninc van zijnre dwalinghe te keren nae zijnre machte. Mer wantmen van naturen den doot ontsiet ende dat loon des dogets gheernne ontfinge, begonde hi te studeren, in wat manieren hi best zijn lijf behouden mocht ende dien coninc tot enen gherechtigen leven te brenghen ende maecte dat scaecspul inder stat van Babyloniën ende dat tafelbort naeder stat voorscreven. Ende ghi zult weten al ist zake, dat veel lude zeggen [2]), dattet scaecspul eerst gevonden wort ende ghemaect inden strijt voor Troeyen [3]), dat des nijt en is, behoudelic haers woorts, mer tis ghecomen wt Caldeën in Grieken. Ende ic ghelove wel, dattet inden strijt voor Troeyen eerst ghemeenlic gheopenbaert wort, mer so worttet eerst ghemaect inder stat van Babyloniën, die gheleghen is in Caldeën ende nijt in der stat van Babyloniën, die gheleghen is in Egypten. Ende dat dit waer is, moghen wy weten bi dat dese stat recht viercant was ende elke cant was XVI milen lanc ende IIII werven XVI

[1]) In het Latijn worden vier punten van overeenkomst genoemd, in het Mnl. maar twee

[2]) Verg. Lat. bladz. XIV regel 42 vgg.

[3]) Dit was de algemeen gangbare meening die men ook vindt bij Nicholao de Nicholai.

quatuor numero et mensura. Que XVI miliaria in quatuor ducta crescunt in LXIIII milia passuum mensura; ut dixit Esdra LXIIII miliaria more Lombardico seu leucas [1]) *comprehendit more Gallico. Ad representandum autem hanc mensuram inventor huius ludi tabularium instituit, continentem LXIIII puncta quadrata que et si comprehensa sint tam exterius quam interius circa labium utrobique XXXII loca quadrata reperies. Hoc secundum est ad ludi decorem, ad motum seu progressum scacorum ostendendum ut patebit in sequentibus.*

maect LXIIII, dat ons beteikent wort by LXIIII viercante veldekijns, die daer in dat tafelbort staen ende die ommeganc vander stat voorseit daer by beteykent wort.

Circa secundum est sciendum quod labia tabularii representant murum dicte civitatis. Et quia fuit altissimus ideo et labium in altum statuitur. Dicit enim Iheronimus super illo verbo Ysaye prophete: „Omnes super montem caliginosum stabunt" quod dictum est de Babilonea que sita fuit in Caldea non autem de illa que fuit in Egypto. Illa autem que erat in Caldea, licet sita foret in maxima planicie, erat tamen in altitudine murorum sic alta quod pre nimia altitudine caligine continua tegeba[n]tur [2]) *in tantum quod pre caligine humanus visus ad murorum nimium altitudinem se*

Ende dat die lijsten des borts hogher zijn dan dat velt, beteykent ons die hoecheit vander můren des stats, waerby

---

[1]) Verschillende Lat. teksten hebben hier „lente", welk onbegrijpelijk woord v. d. Linde aanleiding gaf tot de conjectuur, „centum". Zie Gesch. und Litt. des Schachspiels Dl. I Beil. II pag. 27.

[2]) Vergl. Mnl. bladz. regel 215 vgg.

nullatinus extendebat. Et ideo mons caliginosus ab Ysaya dicitur, altitudo namque murorum eius ut dicit Iheronimus erat in mensura passuum tria milia que faciunt tria miliaria seu ut dicit Iheronimus leucas tres.

dat ghi weten zult, dat die mûren al ommegancs drie milen hoech waren.

In angulo autem civitatis ipsius erat turris triangularis cuius cacumen protendebatur ad mensuram passuum septem milia[*ria*]. *Hoc turris vocata est Babel.*

Ende in eenre horn vander stat stont een driecant toornne, die gheheten was Babel, VII milen hoge, so dat die gheheel stat van Babiloniën altoos bynnen duuster was overmits hoocheyt der mûren [1]) ende des toorns.

Formas scahorum ad formam humanam de auro et argento composuit et formavit.

Opdat deze Philometor also voorscreven is zijn lijf behouden mocht ende den coninc voorscreven brengen tot enen goeden leven visierde hi na minscheliker vormen, twee coningen mit horen bataelgen ghemaect allegader nae minscheliker vorme van goude ende van zulver, enen ygheliken verchiert mit schoonheden ende moghenthede nae zinen staet daer hi by beteykent wort. Op dattie coninc voorseyt by der edelre ghenûechliker vormen, wercken ende zedichede der ghemaecter coningen van goude ende van sulver zine quaetheit bekennen mochte ende oec vernemen mochte die grote edelheit, die enen coninc toebehoorde, soe visierde Phylometor deze twee ghemaecte coningen nae rechter coninckliker eren mit horen bataelgen op dit voor-

[1]) Vergl. Lat. blz. XVIII regel 199 vgg.

seyde tafelbort onderlinge te striden ende die een den ander van lachterheyt te beruspen, op dattie levende coninc Elmeradap in die beruspinge der ghemaecter coningen recht of *men* enen anderen castiede, inden gront zijns herten beruspt ende castiet soude werden ende also ten lesten zijn leven te beteren.

..... *ut ipse rex, qui ludum discere cupiebat, dicta de tertia persona tanquam dicta sibi attenderet et sic saltem vitam mutaret et mores.*

3^m ca.^{m} de triplici causa ludi. Causa huius solacii iuvencionis fuit triplex. Prima fuit regis correctio. 2^a. ocii evitacio. 3^a. racionum subtilium inventio.

Circa primum sciendum est quod predictus rex, Elmeradap, cum vidisset hunc ludum et multos milites et duces et barones cum dicto philosopho bellicose ludere, miratus ludi pulchritudinem et inconsueti solacii novitatem interesse voluit; ludum discere desideravit et cum dicto philosopho ludendo bellare decrevit. Quod cum philosophus respondisset hoc non posse facere nisi primus formam discipuli assumeret respondit rex hoc esse congruum et discere cupiens formam discipline in se suscepit.

Doe deze voorseyde Phylometor dit spul ende dit tafelbort volbrocht ende volmaect hadde, also voorseyt is, begonste hi openbaer in des conincs Elmeradaps zale dit spul mit edelen hertogen, graven, baenroedsen, ridderen ende knechten al spelende te striden. Des die coninc voerseit vernam ende doe hi die grote nye ghenůechlicheit, vroetscap, wijsheit, subtilicheit ende edelheit die in dat spul besloten was [ende] begonste te smaken ende te verstaen begheerde hi mit Phylometor dat spul al stridende te *spelen*. Doe antwoorde Phylometor, dattet nijt redelic en waer nader ghemeyn loop der naturen, dat yemant meyster soude wesen, eer hi discipel ende scolier hadde gheweest nader vorme eens onderdanichs scoliers. Des die coninc voirseit dat ghelyede recht te weezen ende

Tunc philosophus formam tabularii ac schacorum ac mores regis, nobilium ac popularium et officia eorum describens ut in sequentibus capittulis declarabitur, eum ad correctionem et morum honestatem ac virtutum informacionem attraxit. Ea propter correctionem audiens propter quam iam multos sapientes occiderat comminatorio precepto ipsum philosophum interrogavit quare hunc ludum invenisset. Cui respondit: O, domine mi, rex, tuam vitam gloriosam desidero quam videre non possum nisi iusticia et bonis moribus insignitus a populo diligaris.

Opto ergo te fore alio regimine ut tibi prius domineris qui non iure aliis sed violencia dominaris. Iniustum quippe est ut aliis imperare tu velis, cum tibi ipsi imperare non possis. Et memento violenta imperia durare non posse. Hec ergo una correctionis causa extitit. Pacienter enim reges sapientium

al begherende te leren, gaf hi hem over altemael onder den meyster Phylometor als een goet discipel sculdich is te doen. Doe begonste hem die meyster te openbaren die vorme der tafelen des speels, die edelheit, wijsheit, die den coninc toebehoren, mede wat dien edelen luden toebehoort ende wat ambocht die ghemeente doen sal, als hier nae ghescreven staet.

Doe die coninc vernam, dat dit voorscreven spul in hem besloten had correxie, daer hi manighen wysen man om ghedoot hadde, begonste hi mit dreyghenden woorden den meyster te vragen, waer omme dat hi dat spul ghemaect hadde. Doe antwoorde hem die meyster ende zeide: O my lieve heer coninc, dit spul heb ic ghemaect, op dat ghi u leven beteren sout ende u conincrijc mit eren, mit bliscapen en besitten ende regeren sout, des ghi nijt doen en moecht, tensi dat zake dat ghi mit edelre wijsheit des gherechts verchiert van den ghemeenen volc ghemynnet wort.

suorum correctiones ferre debeant et ipsos correctores libenter audire.

Waer om ghi weten zult, dat so wie zijn onderzaten mit felre starcheit ghelijc den wolf den scapen ..... om zijn profijt scat, sceert of onder den voeten druct, die mach nae recht gheen coninc heten, mer hi sal heten een quaet vals tyranne..... Mer dieghene die in ghelikenisse Gods zijn ondersaten mit rechter vroetscap ende wijsheit totter overster zalicheit..... trecket ende brenget..... ende deze is mit rechter reden een coninc gheheten ende anders niemant. Voort, heer coninc, so zuldi weten, wie dat anders zijn conincrijc regeert dan Gode den oversten coninc nae te volgen.....

Quemadmodam [1]) de Alexandro dixit Valerius, Quidam enim Alexandri miles nobilis et opinione maximus volens eum increpare quod nimia desideraret, maxime circa homines, dixit ei: „Si dii nostri corpus tuum quod parvum est aviditati et desiderio animi tui par fecissent orbis totus te capere non posset, quod manu dextra tangens orientem manu sinistra tangeres occidentem. Cum ergo corpus tuum non respondeat animo, aut tu es deus aut homo aut nichil.....

Gheliken als wy lezen [2]) *van enen goeden ridder, die doe hi sach, dat Alexander zijn heer, al te moedich ende hoveerdich wort ende meer nader werelt eer stont dan hem toe behoorde seyde hi hem aldus: „Waert dat onse Goden dijn licham ghemaect hadden naden eysche dijns moets, alle die werelt en soude di nijt moghen houden, wanttu soutste mit dijnre rechterhant raken die hemel int oost ende mit dijnre lufter hant int west. Nu want dijn licham gheen grootheit en heeft naden eysche dijns moets.....*

Secunda huius ludi causa inven-

Mede, heer coninc, soe heb ic

---

[1]) Dit exempel heeft het Mnl. in het hoofdstuk van den „roek". Zie bladz. 82 en 83.

cionis fuit ocia vitare ..... *Addidit se etiam hunc ludum invenisse, ut nobiles et habundantes in divitiis et pace temporis gaudentes ociositatem vitarent per hunc ludum.*

... de quo Seneca dicit ad Lucillum: Ocium sine litteris mors est et vivi hominis sepultura. Et Varro in Sentenciis dicit quod viatores non eunt ut eant sed ut negocientur; sic et vita non sui causa sit, sed ut ea preclarum aliquid operetur. Et ideo presentis ludi inventor non solum eum invenit ut regem corrigeret sed ut ocium et tristiciam ex ocio causatam vitare doceret. Consueverunt enim multi pre nimia habundante fortuna ociose dare....

Tercia causa fuit quia unusquisque appetit naturaliter scire et novitates audire. Unde legitur de Atheniensibus quod ad hoc studebant ut scirent vel audirent aliquid novi.....

dit spul ghemaect, op dat die edel heren ende die goede rike burghers een subtijl tijtcortinghe hantieren mogen om ledicheit mede te scuwen. Want ledicheit is een moeder ende een oorspronc van alre quaetheit ende zunderlinghe van hate, van nijt ende ghierichede ende van wanhope, als een yghelic minsche in hem *selven* ghevoelen mach. Waer omme ghi weten zult, dat dit spul nijt visiert noch ghemaect en is, voor die grove rude, viercante keerls, die in dit spul nijt en zůecken dan tijtlic ghewynne of hoverdye, mer .....

Men ziet, dat de beide texten wel uit dezelfde elementen bestaan, maar dat de vertaler die op zijn eigen wijze verwerkt heeft. In het

origineel wordt Philometor door het heldhaftig voorbeeld van Theodorus Otherthenus [1]) en Socrates [2]) er toe gebracht om liever te sterven dan zijn plicht te verzaken; de vertaler slaat deze exempelen over, de voorkeur gevende aan zijn eigen bespiegelingen, maar het resultaat is ook, dat de wijsgeer besluit „*den coninc van zijnre dwalinghe te keren nae zijnre machte*". Dan volgt in den Middelnederlandschen tekst de vergelijking tusschen het schaakbord en de stad Babilonië in Chaldea, die herkomstig is uit den vierden Tractatus, waarvan al meer sporen gevonden zijn [3]). De overeenkomstige plaats is echter niet in zijn geheel overgenomen. Het Latijn geeft *vier* punten van overeenkomst. 1°. de 24 velden; 2°. de hooge randen, die de muren van de stad voorstellen; 3°. waarom de *vinnen* voor de hoofdpersonen moeten staan en 4°. waarom er evenveel velden wèl als niet bezet zijn. Men vindt in het Mnl. 1 en 2 op deze plaats terug, 3 komt ter sprake bij de verschillende stukken afzonderlijk, maar naar 4 zoekt men te vergeefs. Bij de beschrijving van Philometer, die in *des coninx Elmeradaps zale,* met de hofhouding zit te schaken, ontmoeten beide texten elkaar weer en loopen dan geruimen tijd parallel, totdat de vertaler op zijn breedsprakige wijze over de verhouding van vorst en onderdaan [4]) gaat uitweiden, waardoor hij de ongeveer 25 regels van het origineel tot het driedubbele laat uitdijen. Het exempel van Alexander, wien door een ridder zijn overmoed verweten wordt is van plaats veranderd, en wordt in den Mnl. text bij den „Rock" verteld. De redenen waarom het Schaakspel uitgevonden werd, zijn in het Mnl. niet zoo scherp gesteld als in het Latijn, de derde ontbreekt geheel en al. De vertaler eindigt den tractatus met het citaat: *Deum amabis sic illum imitaberis, ut velis omnibus prodesse et nulli nocere,* dat als de meeste Latijnsche citaten in het origineel niet weer te vinden is.

Op dezelfde wijze geven ook de beide overige tractatus van het „Scaecspel" blijk, dat de Ludus Scaccorum niet meer dan een leiddraad voor den Mnl. bewerker was. De volgorde van het Latijn blijft in hoofdzaak bewaard. Ook hier worden achtereenvolgens het uiterlijk, de deugden en plichten van koning, koningin, ridder enz. beschreven, maar de vertaler laat achter ieder stuk onmiddellijk den gang volgen, dien het op het schaakbord heeft.

---

[1]) Bedoeld is Theodorus Cyrenaeus. Vergl. Lat. bladz. XV regel 83—84.
[2]) Vergl. Lat. bladz. XV regel 96. [3]) Vergl. de cursief gedrukte regels in het Latijn.
[4]) Vergl. Mnl. blz. XXII regel 829 vgg.

Deze schaakregels, in het Latijn in den 4den Tractatus, ook niet volledig, opgegeven, zijn in het Mnl. nog aanmerkelijk bekort en dienen nog meer dan bij de Cessolis, slechts om den bewerker gelegenheid te geven tot moraliseeren. Dat dit zijn eenige doel was bij de samenstelling van het werk blijkt duidelijk uit deze woorden van de narede, waarmede de vertaler besluit: *Wt allen dezen vorseiden punten mach een ygelic minsche wel weten een deel, hoe hi hem regeren sal, in wat stede dathi si.*

Eén vertaling van den Ludus Scaccorum vond ik, de reeds genoemde [1]) anonieme poëtische navolging in het Fransch [2]), die het ontbreken van den vierden tractatus met het Mnl. gemeen heeft. Omdat de mogelijkheid bestond, dat de vertaler, die een zijner exempelen inleidt met de woorden [3]): *Voort so zuldi weten dat my voerwaer ghezeit is, doe ic tot Parijs stont....* behalve het Latijn deze Fransche bewerking gekend heeft, heb ik dezen codex met het Mnl. vergeleken, maar van eenige verwantschap is mij niets gebleken. De Middelnederlandsche bewerker heeft dus geheel zelfstandig den Ludus Scaccorum omgewerkt tot het „Scaecspel" en dit is het juist, wat het werk recht geeft op een plaats in onze letterkunde, die men niet aan iedere vertaling kan toekennen. De vertaler heeft door te wijzigen en in te voegen of door de stof om te werken als het ware een nieuw, tot op zekere hoogte oorspronkelijk, werk geschreven.

Tot nu toe is nog niet over den persoon van den vertaler gesproken. Zijn naam noemt hij zelf in de reeds vermelde narede. *Nu bid ic, Franconis* [4])..... Deze genitiefvorm, te verklaren als afschrijffout (bijv. voor Franciscus), of uit het wegvallen van een voornaam, wordt in de meeste teksten aangetroffen; slechts de Incunabel op de Koninklijke Bibliotheek in den Haag gedateerd 1479 heeft *Franco* en in het Westvlaamsche Hs. van de Kon. Bibliotheek te Kopenhagen [5]) leest men: *„Nu bid ic Henricus"* [6])..... Deze zelfde codex eindigt met de woorden..... *„ghescreven ende vulcomen by my Victoor Hugen"*..... Dit is waarschijnlijk, evenals *A. Drubbel*, waarmede het Hs. van de Stadsbibliotheek te Hamburg [7]) onderteekend is, de naam van een afschrijver.

In zijn reeds genoemd artikel over het „Scaecspel" in het Tijd-

---

1) Bladz. X.
2) Perkament Hs. uit de 15de eeuw op de Bibliothèque nationale te Parijs, gemerkt No. 741 Suppl. fr.
3) Zie No. 9.
4) Var. Vranconis.
5) Gemerkt: Gl. Kgl. Saml. n°. 383.
6) Een afschrijffout voor Franconis of Franciscus.
7) Gemerkt: Phil. Germ. 20.

schrift voor Ned. Taal- en Letterkunde zegt Dr. De Vooys, hoe hij door Fruin's opstel over Philips van Leiden [1]) tot de veronderstelling kwam, dat deze *Franconis* zou behooren tot het bekende Leidsche geslacht der Francken. Hij wijst op de geestverwantschap die er bestaat tusschen *De cura rei publicae et sorte principantis* [2] en het *Scaecspel*. De gedachten in dit werk verkondigd, moesten wel instemming vinden in den kring van Philips van Leiden. In verband hiermede klinkt het wel aannemelijk, dat een der Franckens, die nauw met de Van Leiden's verwant waren, den Ludus Scaccorum, die zich in Philips' bibliotheek bevond [3]) vertaald zou hebben [4]), maar bewijzen heb ik niet kunnen vinden. De groote waarschijnlijkheid, dat de Ludus Scaccorum oorspronkelijk in een Vlaamsch dialect vertaald werd, waarover later, pleit zelfs tegen deze stelling.

Voorloopig kan er op de vraag, wie Franconis was, geen antwoord gegeven worden, maar wèl is het mogelijk zijn persoonlijkheid eenigszins te omlijnen door de groote stukken eigen werk die hij in zijn vertaling heeft ingevoegd, en die dan tevens een denkbeeld kunnen geven van den geest van het Scaecspel. De omstandigheid dat hij genoeg Latijn kende om een werk in die taal geschreven te vertalen en het godsdienstig karakter der inlasschingen doen Franconis kennen als „clerc". Hij is blijkbaar gewend in de kerktaal te schrijven; niets dan Latijnsche citaten schijnen hem in te vallen, waarop hij dan onmiddellijk de woorden: *dat te segghen is; dat also veel beduut* of iets dergelijks, met de Middelnederlandsche vertaling laat volgen [5]). In de reeds genoemde voorrede haalt Franconis een citaat van den Franschen mysticus Hugo van St. Victor aan: „Consideremus quanta sint mirabilia dei et per pulcritudinem rerum conditarum queramus pulcrum illud pulcriorum omnium pulcherrimum, quod tam mirabile et ineffabile est ut ad ipsum omnis pulcritudo transitoria est et si vera sit comparabilis esse non possit". Dat aldus veel te segghen is: „Laet ons merken, hoe groot die wonderlicheden Gods zijn ende laet ons by der scoenheit der gescepen dingen zůeken die onsprekelike scoonheit Goods, die also wonderlike ende onspreeclic scoon is,

---

[1]) Verspreide geschriften I, 111.
[2]) Uitgeg. door R. Fruin en P. C. Molhuysen (1900) in Oude vaderlandsche Rechtsbronnen.
[3]) Zie de Disposicio librorum magistri Philippi de Leyden, bij Fruin en Molhuyzen pag. 478.
[4]) Bijv. een Franco Franconis.
[5]) Een merkwaardigheid van het Hs. op de Bibliothèque Nationale te Parijs (gemerkt: Néerl. 31) is, dat de Latijnsche citaten door den afschrijver steeds weggelaten zijn en slechts de vertaling behouden is.

dat by haer alle ghescepen scoonheit al waert dat men enich mochte vijnden nijt ghelikent en mach worden" [1]). Als men uit het feit, dat dit een der eerste citaten van den vertaler is, de conclusie trekt, dat het Scaecspel van den geest der mystiek doortrokken is, dan vergist men zich. Het is vrijwel het eenige spoor dat in het werk gevonden wordt. Het is bijna niet te denken, dat iemand van de ontwikkeling van Franconis, omstreeks 1400, toen Ruusbroec hier te lande geen vreemdeling meer was en de Moderne Devotie reeds vele aanhangers telde geheel onbekend zou zijn gebleven met de werken der mystieken. Hij had ze misschien wel gelezen, het woordgebruik schijnt er nu en dan op te wijzen [2]) maar zijn sympathie hadden ze waarschijnlijk niet. Zijn geest was te rationalistisch om zich te verdiepen in bespiegelingen over het *schouwende leven*; het *werkende leven* had zijn belangstelling en het woord van Boendale: *Hets beter een doghet allene, Dan alle phylosophye ghemene* vond weerklank bij hem. Franconis wil met zijn werk iets bijdragen tot de zedelijke vorming zijner lezers of hoorders en hij doet dit uitsluitend door lessen in practische levenswijsheid. Vele zijner wenken en raadgevingen vindt men terug in de 14de-eeuwsche leerdichten [3]), die hij echter nergens vermeldt. Van de letterkundige voortbrengselen zijner landgenooten noemt hij bij name slechts het *Passionael* [4]). Uit den aanhef van het hoofdstuk over den *Ridder*: *Als wi wt den ouden jeesten lezen ende vernemen.....* zou men opmaken, dat Franconis ook ridderromans las, maar hij zal ze wel beschouwd hebben als *fabelen* of *onnutte loghenen*. Tot zijn gewone lectuur behoorden behalve Seneca en Aristoteles, (soms *de philosoof* genoemd), de Bijbel met de Apocriefen en enkele kerkvaders, vooral Augustinus. Bewonderen moet men zijn belezenheid, die blijkt uit zoovele citaten, maar meer dan eens misbruikt hij die door aanhaling op aanhaling te stapelen ten koste van de eenheid in zijn werk. Er zijn bladzijden, die bijna louter uit citaten bestaan. Franconis is een geleerde; dit blijkt ook uit zijn taal. Hij schrijft niet de rijke kleurige volkstaal, met aardige beelden en vergelijkingen; zijn proza is stijf en gedwongen. De invloed van het Latijn doet zich herhaaldelijk voelen. Dr. De Vooys is geneigd hier aan opzet te denken en veronderstelt bij Franconis een bewust

---

[1]) Op dit citaat komt Fraconis nog eens terug, zie bladz. 12 en 13 van den tekst.

[2]) Bladz. 58, r 21 „innentlic". Vergl. ook bladz. 12 r. 6 vgg.

[3]) Een enkele maal spreekt Franconis, als de 14de-eeuwsche leerdichters, zijn gehoor aan met „lieve kinder".

[4]) Bladz 82, 13—14.

„streven om een *schrijftaal* te scheppen" [1]). Slechts een enkele maal wordt zijn taal aanschouwelijk, waar hij spreekt over *„die ontscamel ghierige, die altoes dat vet van den pot hevet ghehadt ende zinen sac wel hevet ghevult, omme die plumen, die hi hevet ghelezen, daer si nijt en waren of omme enen vont, dien hi ghevonden heeft, die beter nijt gevonden waer,* of over *die goede ghetrouwe vrienden, die altoes aent hogher boort vallen, die mit allen wijnden te scepe gaen, die dat water in die een hant ende dat vier in die ander hant draghen*". Hier komt tevens de ironische tint aan den dag, die het Scaecspel eigen is, waar dr. De Vooys al op gewezen heeft [2]). Het is begrijpelijk, dat Franconis, wiens taal zoo weinig van de gewone omgangstaal had, niet veel spreekwoorden in zijn werk inlascht; toch ontbreken zij niet geheel. Hij besluit zijn aansporing tot „volstandicheit" aldus: *Blyscap des beghins zonder een goet behagel einde en mach voerwaer een minsch gheen vruyde inbrenghen. Want al heeft dat beghinne een goet behaghen, teynde voorwaer moet den last draghen.* Elders geeft hij een variant op het hedendaagsche: „Haastige spoed is zelden goed": *Quaden haest voorwaer is dicwijl onspoet* [3]). Men hoeft het verlies van enen onsalighen ridder die *altoos mitten cockoc begheert te broeden in zijn nest* niet te betreuren. Uit het Latijn neemt hij over: *Oculus domini impinguat equum et optimum stercus sunt vestigia domini. Dat is: Des heren oge maect dat peert vet ende die beste misse zijn die voetsporen des heren.*

In menig opzicht is Franconis te vergelijken bij Dirc van Delf, die zich ook tot den Ludus Scaccorum aangetrokken gevoelde en een vertaling van dit werk opnam in zijn *Tafel vanden kersten ghelove* [4]); zijn literair talent staat echter bij dat van den hofprediker van hertog Albrecht achter. Hij mist het gevoel voor klankschoonheid en rythme, dat in de *Tafel vanden kersten* ghelove is op te merken. Rijmproza ontbreekt ten eenenmale. Slechts nu en dan krijgt Franconis' proza, waar zijn verhaal niet door te veel citaten onderbroken wordt of in de exempelen [5]), die over

---

1) Zie het reeds genoemde artikel in Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde XXVI pag. 243.

2) Tijdschrift XXVI pag. 238.

3) In een 15de-eeuwsch lied keert telkens de regel terug: Quaet (h)aeste es al onspoet. Zie: Willems: Vlaamsche Liederen en Gedichten No. 53.

4) Somerstuc cap. 46. De vertaling van Dirc van Delf, die niet minder vrij is, wijkt zeer veel af van die van Franconis. Dirc van Delf bespreekt de verschillende schaakstukken in een andere volgorde; niet eerst de eerste rij, de voornaamste stukken en dan de tweede, de zgn. „vinnen", maar paarsgewijze. Den koning met de pion, die voor hem staat, de koningin met het daarvoor geplaatste stuk enz.

5) Ook in de keuze der exempelen toont Franconis zijn rationalistischen aanleg. Geen enkele is uit de Vitae patrum herkomstig; twee slechts vindt men terug bij Caesarius van Heisterbach, de overige zijn alle aan wereldsche bronnen ontleend.

het algemeen goed, soms levendig verteld zijn, eenige sierlijkheid. Hij heeft een voorliefde voor dialectische redeneeringen, gewoonlijk ingeleid door: *Mer hier machmen vraghen; Nu moechdi segghen ende vraghen*, enz., waarin hij dan bijv. het verschil tusschen *wijsheit* en *vroetscap* uiteenzet of de verschillende soorten van *vrientscap* of *heerscapië* bespreekt. „Hieromme..... [1]) machmen hier vraghen: Hoe sal die ridder in hem selven weten, of hi een recht heer is of nijt? Dantwoorde: datmen vijnt manigherhande heerscapië, die die een over den anderen heeft. Die eerste is overmits starchede des lichams, gheliken als wy segghen, dattie wolf heerscapië heeft over den scapen, mer dit en is gheen rechte heerscapië..... Die ander heerscapië wordt ghenomen overmits rijcheden, die die een boven den anderen heeft..... mer overmits, dat dit die rechte heerscapië nog niet en is, so zuldi weten, dattie derde heerscapië wort gheheten overmits edelheit, die een minsche ontfaet of blivet van zijnen ouders..... Want als ons Aristotiles seit: *Multi tales degenerant*..... Dat te seggen is: Veel van dezen maken hemselven onnedel, overmits datsi horen ouders nijt nae en volghen in doechden, mer si worden onnedel ende quaet, rovers, dootslägers ende tyrannen. Wt welken wy wel moghen merken, dat hier rechte heerscapië niet in besloten en is. Die vierde heerscapië is overmits vroetscap ende wijsheit, die die een minsche boven den anderen heeft. Ende dit dunct my die rechte heerscapië wesen". Deze meening wordt weer met eenige Latijnsche citaten gestaafd.

Definities als: „Hoop en is anders nijt dan een verbeydinghe des toecomende Gods hulpe"; „scoonheit is een recht sculdighe settinge alle der leden te samen, naden rechten eysche des heels lichams"; „ghezondicheit is een rechtveerdighe samensettinghe der vier humoren in een levende licham na den eysch der complexiën van den lichame" en dergelijke zijn niet zeldzaam.

Grooter dan de letterkundige is de waarde die het *Scaecspel* heeft voor de beschavingsgeschiedenis. Franconis heeft een groote belangstelling in de sociale vraagstukken van zijn tijd en een open oog voor de misstanden in de maatschappij. Vergelijkt men hem in dit opzicht met Dirc van Delf, dan ziet men groote geestverwantschap, wat niet te verwonderen is bij mannen, die mogelijk uit hetzelfde milieu voortgekomen, met denzelfden aanleg [2]), dezelfde studie, dezelfde

---

[1]) De Latijnsche citaten zijn hier weggelaten.
[2]) Dr. De Vooys wijst in zijn artikel: Iets over Dirc van Delf en zijn Tafel vanden Kersten ghelore" in Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde XXII pag. 11 op den rationalistischen aanleg van dezen prediker.

leerschool doorloopen hadden en onder overeenkomstige maatschappelijke omstandigheden leefden. Beiden waren theoloog en hadden hun studie, naar de gewoonte dier dagen, aan een buitenlandsche universiteit voortgezet. Dirc van Delf in Erfürt en Keulen, Franconis in Parijs. Moet men dit niet opmaken uit de woorden, waarmede hij een exempel inleidt: *Voort so zuldi weten dat my voerwaer ghezeit is, doe ic tot Parys stont.....* en wijst niet in dezelfde richting het feit, dat dit en dat andere exempel, dat eveneens aan Parijsche toestanden ontleend is, de eenige verhalen zijn, die hij kent van hooren zeggen [1])?

Franconis komt zeer vrijmoedig voor zijn meening uit. Hij laakt de omkoopbaarheid, die in alle standen is op te merken en uit zich evenals Dirc van Delf zeer openhartig over zijn standgenooten, die hij hun geringe ontwikkeling, gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en weelderige levenswijze verwijt. De vorst moet zich bij het vergeven van een kerkelijk ambt door geen ander motief laten leiden dan door de geschiktheid van degenen die er om vragen. *Mer neen*, vervolgt Franconis niet zonder bitterheid *coomt daer een souterpape die cume zijn Pater Noster, mer smeken ende ghelt gheven can, die ghevet men drie vier kerken, al soude die arme gheleerde manne omme der luden broot gaen* [2]). Dit is niet te verdedigen met een beroep op het gedrag van den *paeus ende die geestelike prelaten*. Door hun slecht voorbeeld hebben de geestelijken den ondergang van velen op hun geweten, *want die ongheleerde lude arguëren nae dezer maniren: Waer oncuuscheit, valscheit, onrecht ende ghiericheit zunde, die papen ende die clercken en soudent selver nijt doen; mer want sijt doen, die den rechten wech wael kennen, so moghen wijt, ongheleerde lude wael doen.* Om het weelderige leven der priesters aan de kaak te stellen, wisselde Franconis in het exempel van den ridder en den abt [3]) de rollen om, ten koste van den laatste en in een ander verhaal [4]) wordt een aanzienlijk cardinaal door een *arm clerc* van zijn *hoverdyë, ghiericheit ende gulsicheit* bekeerd.

Hooge eischen worden gesteld aan den vorst, die *hier op dezer eerden Gods, die almachtich is, stede bewaert.* Een hoofdzaak is, dat hij ook wetenschappelijk voor zijn taak berekend is. *Grote heren*, moeten *oude jeesten ende hystoriën bij hem hebben, daer si tusschen tyden in studeren moghen, hoe si hem selven ende hoor lantscap*

---

[1]) No. 44. [2]) Vergl. Maerlant: der Kerken Clage: Diviniteit gaet omme haer broot.
[3]) Zie No. 60. [4]) Zie No. 61.

regeren zullen. Hierop komt Franconis nog eens terug, waar hij wijst op het belang van een goede opvoeding [1]). *Grote princen ende heren* zijn verplicht hun kinderen *ter scolen te setten ende duechde, eer, wijsheit ende vroetscap te doen leeren,* want *Rex illitteratus est quasi asinus coronatus. Dat also veel beduut: Een ongheleert coninc is ghelijc enen crone[n]den ezel.* In alle kringen der samenleving rust op de ouders de verplichting hun kinderen met de noodige kennis toe te rusten, zoodat zij een plaats in de maatschappij kunnen bekleeden. Met „kinderen" bedoelt Franconis *zunderlinge* (*die*) *zonen,* dat spreekt vanzelf. Hij deelde in de meening zijner tijdgenooten, die aan de vrouw slechts een geheel ondergeschikte plaats toekenden. „Des wijfs hooft, daer alle die zinnen in besloten zijn, ordineerde (God) mit eenre huven te bijnden, in een teyken, dat dat wijf nijt sculdich en is buten haers mannes oerlof te doen." Hij zegt met zijn tijdgenoot, Dirc Potter, dat *die man een voocht sal wesen,* maar dit gaat niet onvoorwaardelijk op. „Al ist zake, dat ghezeit is, dat een man zijn wijfs voecht ende mombaer sel wesen, dat is te verstaen, daer die manne wijser ende vroeder is. Mer waer dat zake, dat een goed vroet wijf enen dwasen man hadde, soe en soude die dwase manne, nae dat voorscreven is, dat goede wijf nijt regeeren, ende mit zijnre dwaesheit verderven mer si soude hem regeren, want vroetscap ende wijsheit sel altoos die dwaesheit regeren ende die dwaesheit sel altoos die wijsheit onderdanich wesen." Het beste is, zegt Franconis, dat ieder van beiden meent, dat de ander de verstandigste is. Door een symbolische uitlegging van het scheppingsverhaal, toont Franconis aan, dat de vrouw als de gelijke van den man beschouwd moet worden. „Doe (God) Adam vanden lime ende eerde had ghemaect makede hi Yeven, dat eerste wijf nijt van Adams hoofde, in een teyken datsi boven hem soude wesen, noch van sinen voeten, datsi temael onder hem soude wesen, maer hi maecte Yeven vander ribben des middels zijns lives in een teyken, datsi ghelijc hem soude wesen [2])." Deze opvatting heeft Franconis misschien bij zijn verblijf in Parijs leeren kennen; men vindt haar volgens Lecoy de la Marche [3]) niet alleen bij Jacques de Vitry, maar algemeen bij de predikers van zijn eeuw.

In het hoofdstuk over den rechter, komt de omkoopbaarheid weer ter sprake. Dit moet wel een algemeen voorkomend kwaad

---

[1]) Hij predikt ook een strenge opvoeding. Verg. Exempel 11.
[2]) Zie hetzelfde o. a. in den Limborch XI 1016 vlgg.
[3]) Zie: La chaire française au Moyen Age. (Paris 1868) p. 400.

geweest zijn. Ook het meten met verschillende maten is Franconis een groote ergernis. De rechters *zullen wt den boecken ende nijt wt horen eyghen wille hoor vonnissen wysen, zonder wtnemynge der personen.* Hij haalt eenige bewonderenswaardige voorbeelden uit de Oudheid aan en zegt dan van zijn eigen tijd: Mer leyder, huden ist also als ons bescrivet Anatherus [1]) ende seyt: *Leges esse similes aranearum telissicut enim* ..... „dat aldus vuul beduut: Dat recht is huden ghelijc den coppelspin, daer die grote moghenden dieren door vliegen maer die cleyn cranche dierkijns alse mugghen ende vliegen worden daer in ghevangen ghevillet ende ghedoot. Alsc wi sien, dat die cleyn ghemeente luden vanden rechte worden ghevanghen, ghevillet ende gedoot, mer die grote moghende lude sien wy, datse mit genen recht en worden verwonnen". Dit citaat nam Franconis van zijn origineel over, maar daar hij steeds met kritiek te werk gaat [2]), kan men wel aannemen dat het zijn eigen meening weergeeft. Bovendien werkt hij de gedachte verder uit: „Voerwaer, wy sien dat alle daghe, als een arm manne van noothongher een scaep of een cleyn dinc stelet, rechtevoort so moet hi hanghen. Ist, dathi van nootweer een man dootslaet, daer omme so moet hi emmer sterven ende wes hi misdoet, des moet hi emmer ontgilden zonder ghenade. Mer die grote dieve, die een coninc of enen lanthere zijn eer ende zijn ziele ende der heelre ghemeenten lijf ende goet stelen, dien doet men groot eer ende reverencie in nyghen, in bughen ende si worden goede lude gheheten....."

Hooge eischen worden ook gesteld aan den raet, zonder wiens *consent* de vorst geen *grote zaken* mag doen. Zij moeten op de hoogte zijn van alles wat er in het rijk gebeurt, den vorst in alle opzichten kunnen inlichten en den moed hebben voor hun overtuiging uit te komen. Maar, *want ghelijc mint ghelijc, soe hebben die heren liefste tot horen raden die hem hoor wille seggen ende raden ende die mit hem ghelijc zijn in begheerten .... Ende die een blinde leet den anderen inden sloot.*

De *ridder*, de vertegenwoordiger van den adel, is aangewezen op den krijgsdienst, waarom hij moed en wijs beleid in zich vereenigen moet. Hij heeft echter nog andere eigenschappen noodig, die hem ook in zedelijken zin tot een edel mensch maken. (*Hi sal*) *starc*,

---

[1]) Bedoeld is Anacharsis.

[2]) Zijn beschouwing van de vrouw is idealistischer dan die van Jacobus de Cessolis. In het hoofdstuk van de koningin laat hij verschillende uitingen, waar hij het niet mee eens is onvertaald.

moedich, milde, gherechtich, lijtsamich, volstandich, trouwe, ontfarmhertich ende minlic wesen. Franconis toont zich een geestverwant van Maerlant en Boendale door deze hoedanigheden, die men zelf verwerven moet, te stellen boven rijkdom en aanzienlijke geboorte, die iemand *van zinen vader is aenghestorven* of *vander avontuer gegeven.*

Het hoofdstuk van den *rock*, aan wien dezelfde eischen gesteld worden als aan den ridder, bestaat geheel uit exempelen, illustraties van de bovengenoemde ridderlijke deugden [1]).

Hiermede is Franconis tot het laatste gedeelte van zijn werk gekomen, dat handelt over de *populares.* Herhaaldelijk geeft hij hier blijk van zijn sympathie voor de opkomende burgerij. De landbouwer, de herder, de tuinman, de smid, de goudsmit enz. worden achtereenvolgens besproken; op hun plichten tegenover elkander en de burgerij gewezen, waarbij de vertaler telkens weer eigen gedachten en opmerkingen toevoegt. Hij wijst op het geld, als onontbeerlijk ruilmiddel, *een dinc cleen van wesen, goet van draghen ende te hemelen, daer alle dese dingen die den minsche nootlic zijn in worden besloten.* Deze munt, die van gout of zilver is, moet *gheteykent zijn aen die een zyde mittes levende Gods zoons Cristus wapen, aen die ander zyde mit des princen of des lantsheren wapen, die dit ghelt slaet.* Geld *valschen, besniden* of *lichten* moest zwaar gestraft worden [2]).

Grooten invloed schrijft Franconis toe aan den *clerc*, den *advocaet*, die *dat recht, dattie coninc mit zinen rade ..... hevet ghevonden ende ghezet, trouliken ..... in zinen boecken sal scriven*; zij zijn *den helen rijc zeer orberlic* of *zeer scadelic*; zij *zaeyen paeys ende vrede* of *twist ende viantscap.* Zij mogen niets in hun wetboeken opnemen, dat *dracht tegens Gode of die rechte reden, of teghens dat bescreven recht.* „Mer ocharmen", vervolgt de schrijver en heftig spreekt hij zijn verontwaardiging uit, „dit zijn die gheen, die huden des daghes recht onrecht maken, die die valsche stercken, die die waerheit verdrucken, die die reden vercopen, die die arme onder die voete houden, die die kercken beroven, die ander lude rijcheden mit craft ende mit ghewelt besitten [3]), die die simpele in haren woorden vanghen ende verderven. Dit zijn die gheen, die gheen recht noch reden aen en sien, opdat si hoor verwoetscap, hoor ghiericheit ende

---

[1]) De volgorde van het Latijn is eenigszins veranderd.
[2]) Vergl. exempel 44.
[3]) Hs. besotten.

hoor hoverdyë moghen volbringen, die nochtan onversadelijc ende grondeloos zijn. Want een ghierich minsche eer hi meer heeft, so hi meer begheert. Appetitus enim avari hominis est insaciabilis. Dat te seggen is: Voorwaar, die begheerte van enen ghierigen minsch en machmen nijt vervullen. Dit zijn die ghene die man ende wijf sceyden ende overspul stercken, die vrede doen breken, die die goede te scande maken, ende die die quade absolveren. Dit zijn des duvels knechten die mit horen wercken ende mit horen woorden Gode missaken ende hemselven den duvel horen meyster, overofferen ende vercopen, alsi den armen mit crafte ende ghewelt dat bloet wt horen leden zuken, datsi mit groter pinen ende verdriet moeten weder overgheven".

In het hoofdstuk over den pion, die den *medicus* voorstelt, verheft de vertaler zijn stem waarschuwend tegen de *lantlopers* [1]), *die zonder conste hem selven grote meysterië toescriven*. „Mit één recept, datsi konnen brouwen, willen si alle die lude ghezont maken ende aldus so doden si manigen minsche..... wanneer sijt in een lant qualic ghemaect hebben, so lopen si mittien ghelde in een ander lant, daer mense nijt en kent; daer si van nyes beghinnen te liegen ende dat volc vergheven ende doden". Opmerkingen over de samenwerking van *medicus, cyrorgicus* (die, *overmits cortheit des minschen leven van den medicum mit* [2]) *broeders sceydinge is gedeilt of versceyden*) en *apothecarius* (*die des medicus ende cyrurgicus coc is*) en een verbod aan den laatste om *venijn* te verkoopen aan *sympele luden* nam Franconis van zijn origineel over.

Aardig is het volgende hoofdstuk, grootendeels reeds door dr. De Vooys afgedrukt [3]) waarin *die tavernier, die sluter ende die herberge* houden behandeld worden, waar tevens tot in kleinigheden het dagelijksch leven en de verhouding in het huisgezin besproken wordt. Hier komt de schrijver uitvoerig terug op verschillende questies, die hij in het hoofdstuk over de koningin slechts met eenige woorden vermeld had [4]).

---

[1]) Ook Kunrat von Ammenhausen voegt een korte opmerking over de „lantlöufer" in (vers 15619, kol. 622 in de uitgave van F. Vetter). Hij haalt ook hetzelfde citaat van Jesus Sirach (88, 1) aan: „Honora medicum"..... en heeft met Franconis de invoeging van het verhaal van Suzanna gemeen, maar deze punten van overeenkomst zijn, dunkt mij, op rekening van het toeval te stellen. Er is geen reden om eenig verband tusschen beide bewerkingen aan te nemen.

[2]) Hs. wt.

[3]) In het reeds genoemde artikel in Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde XXVI pag. 250 vgg.

[4]) Ook hier herinnert nu en dan een opmerking of een citaat aan de Fransche predikers als Jacques de Vitry en anderen.

Zeer kort. het Latijn vrij nauwkeurig volgend spreekt Franconis over den *scout, burgermeysters oftie scepene ende alle die gheen die ghemene dienst in een stede voeren* om te eindigen met een hoofdstuk gewijd aan allen *die hoor goet dwaesliken ende onnutteliken overbringen*, die zich zelf door misplaatste vrijgevigheid, verkwisting of dobbelspel te gronde richten.

Ook deze hoofdstukken zijn weer rijk aan raadgevingen voor de praktijk van het leven. Franconis kon met recht van zijn werk zeggen: *Wit allen dezen vorseiden punten mach een yghelic minsche wel weten een deel, hoe hi regeren sal, in wat stede dathi si.*

III. DE NAVOLGINGEN.

Het ligt voor de hand, dat de algemeene bewondering, die den Ludus scaccorum ten deel viel, tot navolging leidde [1]). De eerste sporen daarvan vindt men in een paar hoofdstukken uit de Gesta Romanorum. In Cap. 178 van de editie van Oesterley, wordt verteld, hoe een wijsgeer een koning voorbereidde tot zijn regeeringstaak, door een aanschouwelijke voorstelling te geven van de plichten van vorst en onderdanen in een schilderij dat den inhoud van den Ludus scaccorum in beeld bracht. In Cap. 275 van dezelfde uitgave komt de vergelijking der schaakstukken bij personen in de samenleving volkomen met die van de Cessolis overeen.

Zeer nauw verband bestaat er tusschen de beroemde schaakallegorie en den Ludus Cartularum [2]) in 1377 door Fr. Johannes [3]) geschreven. In de voorrede van dit geschrift leest men: *materia* [4]) *autem huius tractatus trahi potest ad ludum scacarum cum utrobique sint reges, regine et principes, nobiles et vulgares* ......

In 1489 schreef Petrus Johannes Huller, alias de Wiscellach, te Bazel; *Tractatus de moribus et disciplina humanae conversationis, id est ludus cartularum* [5]). Dit laatste werk en de zeven gemoraliseerde spelen van Meister Ingold [6]), waarvan het eerste het schaakspel, het vierde het kaartspel behandelt, heb ik niet gezien. Een der navolgingen van den Ludus Scaccorum is oorspronkelijk Nederlandsch [7]). Het is: *Het Caetspeel ghemoraliseert in gheesteliken*

---

[1]) Zie van der Linde a. w. Dl. I Beilage 2 pag. 147.

[2]) In een verzamelhandschrift op de Universiteits-bibliothèek te Utrecht (No. 225).

[3]) Vergl. Quétif en Echard: scriptores ordinis Praedicatorum II 821 *b*.

[4]) Hs. Utrecht No. 225 fol. 52r.

[5]) In geenerlei verband tot deze ludi cartularum of eenig ander gememoraliseerd spel staat „Het geestelijck Kaertspel" van Fr. Joseph van St. Barbara, waarvan zich een exemplaar bevindt in de Bibl. der Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden en in het klooster O. F. M. te Woerden. Dit werk is ontstaan uit een „Sermoon" in 1661 Door Joseph te Antwerpen gehouden op den Feestdagh van de H. Dry Coningen.

[6]) Een Hs. gedateerd 1450 bevindt zich op de Univ. Bibl. te Giessen.

[7]) Zie het artikel „Het gemoraliseerd kaatsspeel" van Fr. van Veerdeghem in: Bulletins de l'Académie royale de Belgique 3me Série Tome XXIX No. 1 (Janvier) page 185. Op bladz. 191 (noot) wijst de schrijver er nog op, dat onder de „Rhetorikale Wercken" van Anthonis de Roovere voorkomt een: „Schaeckspeel ten love van Maria" en een refrein getiteld: „Gheestelijck den bal te slane".

ende waerliken iusticiën, dat de vijftiende-eeuwsche rechtspleging behandelt, in zeer los allegorisch verband, met het kaatsspel. Dit werk werd geschreven in 1431, te Brugge door Jan van den Berghe en is bewaard in twee HSS.[1]), die ook den tekst van het Kaetsspel bevatten, en twee drukken [2]). Dr. de Vooys[3]) vermeldt nog een Nederrijnsch afschrift: *Eyn suverlich boich van bedudynge des kaetschens* in een HS. te Keulen, gedateerd 1450 [4]).

Ten slotte zij hier nog gewezen op *Les échecs amoureux*[5]), een oudfransche navolging van den Roman van de Roos, die in verschillende HSS. bewaard[6]) en in 1898 door E. Sieper in de Litterarhistorische Forschungen herausgegeben von dr. Schick en dr. von Waldberg (Heft IX) uitgegeven is. Ook dit geschrift gaat voor een groot deel op den Ludus Scaccorum terug.

Voor eenige andere geschriften, die in geringer mate den invloed van het werk van de Cessolis vertoonen zie men de Bibliografie van Van der Linde[7]).

---

[1]) Kon. Bibl. te Kopenhagen: Gr. Kgl. Samling Ne. 383 en Thottske Samling No. 312. Zie pag. XXXIX, XL, XLII en XLIII.

[2]) Leuven 1477. Een exemplaar in de Bibl. van Lord Spencer te Dublin en een op de Bibl. nationale te Parijs; Delft 1498: één exemplaar in de Bibl. van den Hertog d'Arenberg te Brussel en één op het Britsch Museum. (Algemeene Catalogus: No. c 81 f 9).

[3]) Middelnederlandsche Legenden en Exempelen bladz. 354.

[4]) Ms. Keulen G B 4° 87.

[5]) In het Engelsch vertaald door Lydgate: „Reson and Sensuallyte", uitgegeven door E. Sieper in de werken van The early English text Society (1903.) Extra Series LXXXIX.

[6]) Uitg. Sieper pag. 97.

[7]) a w. Dl. I Beilage 2 pag. 150—158.

IV. DE HANDSCHRIFTEN.

VERKLARING DER TEEKENS.

A = Het Haagsche Perkamenten Handschrift, gemerkt: X. 55.
B = Het Kopenhaagsche Handschrift, gemerkt: Thottske Saml. No. 312
C = Het Parijsche Handschrift, gemerkt: Néerl. 31.
D = Het Berlijnsche Handschrift, gemerkt: Ms. Germ. 4°. n°. 554.
E = Het Haagsche Papieren Handschrift, gemerkt: X. 56.
F = Het Londensche Handschrift, gemerkt: add. 10290.
G = Het Brusselsche Handschrift, gemerkt: 20040.
H = Het Hamburgsche Handschrift, gemerkt: Phil. Germ. 20 (F. 16).
I = Het Kopenhaagsche Handschrift, gemerkt: Gl. Kgl. Saml. n°. 383.
L = Het Lat. Hs. op de Univ. Bibl. te Leipzig, gemerkt: 525.
U = Het Utrechtsche Hs. gemerkt: 174.
T = Het Utrechtsche Hs. gemerkt: 225.

DE HANDSCHRIFTEN.

---

a. De beschrijving [1]).

De Middelnederlandsche tekst van het Schaakspel is bewaard gebleven in de volgende negen handschriften.

A. Handschrift op Perkament, in bruin lederen band, gedateerd 1403, berustende op de Koninklijke bibliotheek in den Haag, gemerkt X. 55 (Th. 228), bestaande uit 65 folia, voorafgegaan en gevolgd door drie onbeschreven papieren bladen. De folia hebben een afmeting van 22 bij 15 cM. en zijn beschreven met twee kolommen van 35 tot 38 regels bevattend. Het Hs. is geschreven met zwarten inkt, Latijnsche citaten en eigennamen zijn onderstreept met rooden. De plaats voor versierde beginletters is opengelaten. De tekst begint met: Inspice formas..... en eindigt met de dateering: Int Jaer ons Heren dusent vier hondert ende drie op Zinte Louwerens avont.

B. Handschrift op Papier, in houten band met bruin leder overtrokken, niet gedateerd, berustende op de Kon. bibliotheek te Kopenhagen, gemerkt Thottske Saml. N°. 312, bevattende den Ned. tekst van het Schaakspel, den Ned. tekst van het Kaatsspel en den Latijnschen tekst van het Schaakspel. De Ned. tekst van het Schaakspel begint met: Inspice formas...... en beslaat met de tafel, die op den tekst volgt, 67 folia, groot 295 × 21 cM., bevattende 37 à 38 regels. De Lat. tekst vangt aan met: Incipit solacium ludi Scaccorum, scilicet regiminis ac morum hominum et officium virorum nobilium, quorum si quis formas menti impresserit...... Dit Hs. is geschreven

---

[1]) Dit is de beschrijving van de Hss., die door mij gebruikt zijn. Verder zie men het a. w. van Van der Linde, Beilage II pag. 34 vlgg. waar ± 200 codices en 36 drukken vermeld worden.

met zwarten inkt, de Lat. citaten zijn rood onderstreept. Behalve enkele zeer eenvoudige beginletters en een kleine teekening van den koning, met zwarten inkt, in de kantlijn, zijn er geen versieringen aangebracht. De exempelen worden door *ex*^{m} in den rand aangeduid. Vooraan in dit Hs. vindt men drie perkamenten en zes papieren schutbladen. Op het laatste schutblad leest men, met een 18de-eeuwsche hand met zwarten inkt geschreven: *Zeedekundige beschrijvinge van het Schaakspel ende het Kaatsspel;* op het onbeschreven blad voor het Kaatsspel staat, met dezelfde hand geschreven: *Zeedekundige beschrijvinge van het Kaatsspel.* Alle drie texten zijn met verschillende hand geschreven. Op grond van het schrift plaatst Van Veerdeghem [1]) het ontstaan in de tweede helft der 15e eeuw.

C. Handschrift op papier en perkament, in houten band met bruin leder overtrokken, niet gedateerd, berustende op de Bibl. Nat. te Parijs, gemerkt Néerl. 31, bestaande uit 168 folia, waarvan de eerste 72 worden ingenomen door „Die conincs somme", de overige 95 door het „Scaecspel", dat niet voltooid is. De folia zijn groot 18 × 13,5 cM. en zijn beschreven met twee kolommen, die ± 34 regels bevatten. Het Hs. is geschreven met zwarten inkt en heeft, behalve enkele zeer eenvoudige roode beginletters, geen versieringen. De Lat. citaten ontbreken geheel. De text vangt aan met: Siet an die scepen formen ende neemt ghenuct wt den meister.....

D. Handschrift op Papier, in houten band met bruin leder overtrokken, gedateerd 1453, berustende op de Kon. Bibliotheek te Berlijn, gemerkt ms. Germ. 4°. n°. 554, bestaande uit 126 folia, groot 21,5 × 14,5 cM., bevattende ± 27 regels. Dit Hs. is geschreven met zwarten inkt, de Lat. citaten zijn onderstreept met rooden, de beginletters zijn blauw of rood en kleine gekleurde miniaturen versieren den text, die begint met: Inspice formas...... Aan het eind vindt men den datum: Int Jaer ons Heren dusent vier hondert drie ende vijfftich. Op de keerzijde van het eerste schutblad ziet men twee afschriften van een alphabet. Op folio 22 recto staat in den rand: Heer Hen..... van Sterrenborcht alyas Abbenbroeck; op folio 30 verso: Her..... van Sterrenborcht; op folio 81 verso: Hen..... anrairt van Sterrenborricht; op folio 92 verso He ..... van Sterrenborricht Abbenbroeck; op de keerzijde van het laatste schutblad tweemaal: Jan van Bleyswyk; daaronder een wapen; boven het wapen: Sterrenborricht, rechts er van Hart van woirt en hieronder: Abbenbroeck. Dit Hs. is blijkbaar eigendom

[1]) Zie: Bulletin de l'Académie royale de Belgique 3. Série Tome XXIX no. 1 1895.

geweest van Hoffmann von Fallersleben, wiens naam voorkomt op het eerste schutblad.

E. Handschrift op papier met perkament, ingenaaid in een perkamenten band, niet gedateerd, berustende op de Kon. Bib. in den Haag, gemerkt X. 56 (Th. 229), bestaande uit 147 folia, waarvan er 125 worden ingenomen door het Scaecspel, de overige door een onvoltooide kroniek van Holland door Beyeren [1]). De folia zijn groot 21,5 × 14,5 c.M en zijn beschreven met twee kolommen, bevattende van 30—34 regels. Het HS. is geschreven met zwarten inkt en heeft eenvoudig versierde beginletters in rood, blauw en groen. De Lat. citaten en eigennamen zijn met rooden inkt onderstreept. De tekst begint met: Inspice formas....., voorafgegaan door het opschrift: Hier begint die prologus of die voirsprake van der bedudinghe op dat Scaecspel. De Vooys [2]) plaatst het ontstaan van dit afschrift ongeveer in het midden der 15e eeuw.

F. Handschrift op papier, niet gedateerd, berustende op het Britsch Museum te Londen, gemerkt add. 10290, bevattende den roman van Jason en het Scaecspel. Het Scaecspel beslaat 65 folio, van fol. 162ro—fol. 227ro. De folia zijn groot 27 × 19,5 cM. De beide teksten zijn met verschillende hand geschreven. De eerste hoofdletter, de I van Inspice, waarmede ook deze text begint, is blauwrood versierd, de overige beginletters zijn blauw of rood. Gekleurde teekeningen versieren den tekst.

G. Handschrift op papier en perkament, in houten band met bruin leder overtrokken, niet gedateerd, berustende op de Kon. Bib. te Brussel, gemerkt 20040, bestaande uit 110 folia, groot 22 × 15 cM., die ± 36 regels bevatten. Het voorafgaande schutblad wordt geheel ingenomen door een teekening, voorstellende een koning en een monnik, die zitten te schaken. De overige miniaturen beslaan ongeveer een vierde van een bladzijde en zijn zeer primitief. Dit HS. is geschreven met zwarten inkt, de Latijnsche citaten zijn onderstreept met rooden, ook de beginletters zijn rood. Hier en daar is een stuk van een blad weggescheurd. De exempelen zijn voor *exm* in de kantlijn aangekondigd. Nu en dan, in het begin, wordt de inhoud door eenige Lat. woorden in den rand aangeduid, bijv. vestis purpurea, iustitia, Phalaris crudelis, enz. De inleiding ontbreekt bij dit Hs., de tekst begint met: In voirleden tijden.....

H. Handschrift op papier, in perkamenten band, gedateerd 1434,

---

[1]) Ook in Hs. op Museum Meermannianum te 's-Gravenhage (n°. 25).
[2]) Zie Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterk. Dl. XXVI bladz. 225.

berustende op de Stadsbibliotheek te Hamburg, gemerkt Phil. Germ. 20 (F. 16), bestaande uit 126 folia, groot 29 X 21 cM., bevattende 27—30 regels. Op de keerzijde van het voorafgaande schutblad staat:

Ludus scaccoram datur hic, correctio morum.
Non tamen morum regimen, sed et officiorum;
Miles regalis et corrigitur popularis,
Si ludi lusum morum vertamus ad usum.

en daaronder

A. Drubbel
Vant Scaecspel
A: 1434. 7. 18 Octobre Sonpt. (?)

Het HS. is geschreven met zwarten inkt, de citaten met rooden. Deze codex heeft versierde beginletters en gekleurde miniaturen van ongeveer 12 X 10 cM. De exempelen worden aangewezen door het woord *exemplum*, met rooden inkt in de kantlijn geschreven. In het begin hebben de verschillende paragrafen opschriften. Het laatste is: „Dit hier naer volghende es terde capitel van den ouden". De tekst begint met: Inspice formas..... en eindigt met de dateering: Int jaer ons heeren MCCCCXXXIIII. den Zaterdach, 18 dach in Octobre. Daarop volgt nog: Finito libro sit laus et gloria xpristo. Laus deo. De afschrijver onderteekent zich: Drubbel, met eenige krullen versierd.

I. Handschrift op papier, in houten band met bruin leder overtrokken, gedateerd 1481, berustende op de Kon. Bibl. te Kopenhagen, gemerkt Gl. Kgl. Saml. n°. 383. Deze codex bevat den tekst van het Schaakspel voorafgegaan door een tafel en den tekst van het Kaatsspel [1]). Het Schaakspel beslaat met de tafel 100 folia. Deze folia zijn groot 27.5 X 20 cM. en bevatten 32 à 33 regels. Folio XXI is onbeschreven gebleven. Het Hs. is geschreven met zwarten inkt, de Lat. citaten met rooden, evenals de beginletters. Fraaie gekleurde teekeningen, een halve bladzijde beslaande, versieren den tekst, die begint met: Inspice formas..... De eerste paragrafen hebben een opschrift, het laatste is: „Dit hier naer volghende es dat derde capitel van den ouden". Op de keerzijde van het voorafgaande schutblad leest men: Amor, odium, timor et proprium commodum sepe pervertunt iudicium; wat lager: 1563 Franchoys du Bourg en

---

[1]) Zie het artikel van F. van Veerdeghem in: Bull. de l'Acad. royale de Belgique 3me serie tome XXIX no. 1 1895 p. 165.

daaronder Lambert van der Burch. Dit zijn waarschijnlijk namen van vroegere eigenaars. Na de tafel vindt men nog eens: „Burch". Aan het eind van den tekst staat de datum, met den naam en de woonplaats van den afschrijver: Int Jaer ons heren duyst vierhondert ende een ende LXXX den XXIIII in September ghescreven ende vulcomen bij mij Victoor Hugen in de stede van Brugghe.

Van de Latijnsche Hss. heb ik gezien:

L. Handschrift op Perkament in modernen band, berustende op de Universiteits-Bibliotheek te Leipzig, gemerkt 525, bestaande uit 128 folio, welke een afmeting hebben van 25,5 × 17 cM. en beschreven zijn met twee kolommen van 47 regels. Het handschrift is geschreven met zwarten inkt, beginletters en opschriften van hoofdstukken met rooden; versieringen ontbreken volkomen. Deze codex bevat behalve „Ludus Scacorum" nog elf andere texten. Op het Schutblad leest men, met een andere hand dan het overige geschreven:

Jacobus de Thessalonia
De moribus homimum et officiis
Argumento sumpto e ludo Schacorum.

Daaronder, zeer onduidelijk geschreven, de inhoudsopgave van den geheelen Codex, en ten stotte:

Scripsit hae omnia Johannes Laurentius Sacerdos de Utenhusen.
A° Dom. 1354.

Op fol. 1 volgt dan, met dezelfde hand die den geheelen Codex geschreven heeft nog een inhoudsopgave, veel uitgebreider dan de eerste.

Liber primus. De moribus hominum.

I de forma regis. II de forma regine. III de forma iudicum. IIII de forma militum. V [1]) de vicariis regis. VI [2]) de agricolis. VII [3]) de fabris. VIII [4]) de notariis. IX [5]) de mercatoribus. X [6]) de medicis. XI [7]) de tabernariis. XII. de custodibus. XIII de ribaldis.

Liber secundus. De obitu beati Jeronimi. (ook verdeeld in hoofdstukken).

Liber tercius. De exposicione passionis Christi.....

Liber quartus. De figuris libri canticorum.

Liber quintus. De quatuor instinctibus.

Liber sextus. De exposicione dominice oracionis.

---

1) Hs. VI. 2) Hs. VIII. 3) Hs. VIII. 4) Hs. IX. 5) Hs. X. 6) Hs. XI. 7) Hs. XII.

Liber septimus. De exposicione salutacionis angelicae.
Liber octavus. De libro confessoris.
Liber nonus. De passionibus aliquorum sanctorum.
Liber decimus. De terra sancta.
Liber undecimus. De exposicione decretalium.
Liber duodecimus. De quatuor virtutibus cardinalibus.

De text van „Ludus scacorum" beslaat 15 folia en is niet voltooid. De vierde tractatus ontbreekt. Het begin is: Incipit liber de diversis moribus hominum qui intitulatur liber de ludo Schotorum (!). Ego frater Jacobus de Tessolonia multorum fratrum ordinis nostri et diversorum secularium precibus persuasus dudum munus requisitum negavi ut transscriberem solacii ludum schatorum videlicet regiminis morum ac belli humani generis documentum ..... Het eind is: Nam ille stultus viator est qui per amena prata perspiciens obliviscitur quo tendebat. Sic finitur ista pars.

U. Handschrift op Perkament en papier, in houten band met bruin leder overtrokken, waaraan men de overblijfselen van twee sloten ziet, niet gedateerd. Deze codex berust op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, is gemerkt 174 en bestaat uit 250 folia, waarvan de eerste 86 van perkament, de overige van papier zijn. De folia hebben een afmeting van 21 × 15 cM. en zijn beschreven met twee kolommen bevattende 48 à 50 regels. Het Hs. is geschreven met zwarten inkt; enkele beginletters in de eerste hoofdstukken met rooden; versieringen ontbreken volkomen. „Ludus Scacorum" de zesde van de achtien texten die deze Codex bevat [1]), zooals men ziet in de inhoudsopgave op het stuk papier, dat tegen de keerzijde van het schutblad geplakt is, beslaat fol. 98^{r}—117^{r} (fol. 118—120 zijn onbeschreven) en begint met: Incipit solacium ludi scacorum scilicet regiminis ac morum hominum et officium virorum nobilium, quorum si quis formas menti impressitit bellum ipsum et ludi virtutem corde feliciter [2]) poterit obtinere. Het eind is: Igitur ad illum recurramus qui est virtus a quo omnis virtus manat et gracia ut nobis cui donavit aliquid pro modo ad honorem popularium et nobilium dicere det graciam in presenti et in perpetuum possimus cum eo vivere feliciter et regnare, a quo inquam procedit omne datum optimum et omne donum perfectum. Cui est merito honor et gloria in secula seculorum amen. Explicit ludus scokorum! Deo gracias.

---

[1]) Zie voor de inhoudsopgave den Catalogus codicum manuscript. van de Univ. Bibl. te Utrecht Dl. I pag. 55. [2]) lees: faciliter.

T. Handschrift op papier in houten band met bruin leder over trokken, berustende op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht gemerkt 225. Deze Codex bevat behalve Ludus Scacorum moralisatus, nog Ludus Cartularum moralisatus (door Johannes Ord. praedicat) fol. 51r—185r en Epistula Beati Bernardi ad Raymundum de modo et cura rei familiarum regendi se et familiam suam (door St. Bernardus)[1]) fol. 185v—187v. De folia hebben een afmeting van 21 × 14 cM. en bevatten 26 à 29 regels. Het handschrift is geschreven met zwarten inkt, beginletters met rooden, titels van hoofdstukken, namen en citaten zijn rood onderstreept. Bovenaan op fol. 1 leest men: Incipit Scakerium quatuor tractatuum. Aan den voet van de eerste bladzijde staat: Pertinet ad Carthusienses prope Trajectum inferius. Daaronder: ad Carthusienses prope trajectum etc. De text begint met: Inter omnia mala que sunt in homine signa..... Het eind is: Igitur ad illum recurramus qui est virtus a quo omnis virtus manat et gracia ut nobis quibus donavit pro modo aliquid ad honorem popularium dicere det graciam in presenti ut in perpetuum possimus cum eo feliciter vivere et regnare a quo procedit omne datum optimum et omne donum perfectum cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen.

Explicit scakerium per manus est completum Gwilhelmi Nicolai in profesto vite marie virginis[2]) infra horam septimam et octavam nec non de nocte. Deo gracias. Et est editum a fratre Jacobi de Cessele ordinis predicatorum. Het jaartal is niet vermeld.

Ludus cartularum moralisatus in II III divisus, begint aldus: Secundum sentenciam doctorum mundus iste seu totum universum regitur a deo..... Hinc est quod quidam ludus qui ludus cartularum appellatur hoc anno ad nos pervenit scz anno domini M⁰ CCC⁰ LXXVIII⁰ in quo ludo status mundi nunc modernis temporibus optime describitur et figuratur. Quo tempore autem factus est, per quem et ubi, penitus ignoratur. Hoc tamen assero quod prodest nobilibus aliisque ociosis hominibus ne peiora interim perpetrent..... Materia[3]) autem huius tractatus trahi potest ad ludum scacorum cum utrobique sint reges, regine et principes, nobiles et vulgares..... Het eind is: Quam mercedem nobis tribuat Jhesus marie filius qui est in secula seculorum benedictus. Amen. Et haec de quarto membro sufficiunt et pro contentis de toto illo tractatu.

---

[1]) Deze brief is van Bernardus Silvester. Zie:
[2]) 14 Augustus.
[3]) Fol. 52r.

Hic liber finitus est in profesto Bonefacii Sancti [1]) anno domini M⁰ CCCC⁰ LXXII⁰. Si vobis scriptoris ignotum fuerit nomen in fine scakerii nomen cognomenque suum erit manifestum vobis.

Quin eciam vos flagito ut pro scriptore orare velitis sive vix erit ve mortuus fuerit. Ave Maria.

De Epistula Beati Bernardi is met eene andere hand geschreven dan de beide voorafgaande teksten.

De volgende Incunabelen heb ik gezien:

Te Londen op het Britsch Museum bevindt zich een Mnl. incunabel, gemerkt I A 47125, gedateerd 1483. Het titelblad wordt ingenomen door een plaat waarop afgebeeld staat: bovenaan een hand, die een glas laat vallen, onderaan een skelet, en die het opschrift draagt: „Brooesscere dan ghelas". Op de volgende bladzijde staat de tafel, bestaande uit 14 capittelen. „Dat viertiende capittel is vander ghedaenten der achtster vinnen, die voer den luchteren rock staet, daer bi beteikent sijn dobbelaers, ribauts ende ander lantlopers, die horen tijt onnutteliken verliesen sonder profijt". Daarop volgt: Ier beghint een suverlick boeck vanden tijtverdrijf der edelre heren ende vrouwen als vanden scaecspul, daer nochtans een yghelic mensche van wat staet dat hi si vele scoenre ende saligher leren wt nemen mach na welcken hi sijn leven sel regeren tot profijt ende salicheyt sijnre sielen. Dat eerste capittel. In voerleden tijden..... Het einde is: Int jaer ons heren MCCCCLXXXIII opten viertienden dach van Februaria so is dit ghenoechlike boeck volmaect te Delff in Hollant. Daaronder ziet men het wapen van Delft (?) in verticale richting links hiervan geschreven „Lof ende eere" en rechts: „Si God den Here". Er boven staat: „Delf in Hollant".

In den Haag, op de Kon. Bib. bevindt zich een Mnl Incunabel (Campbell 419), gedateerd 1479. Op het schutblad is een stuk papier geplakt, groot 10 × 14 cM., waarop met de hand geschreven staat: „Dit is een zeer schoon boeck ende suijverlijck tractaedt vanden tijtverdrijff der edele Heeren ende Vrouwen ghenoemt dat Schaeckspel, verciert met veel schoone Historiën ende exempelen daer een Ighelijck mensche van wat conditie off staet dat hij zij veel schoone ende zalighe leeringhen wt nemen mach tot proffijt ende zalicheyt sijnder zielen. *Considerate et comparate* geprint ter Goude in Hollant

[1]) 4 Juni.

by Geeraert *Leeu* Int Jaer ons Heeren MCCCLXXIX op den tweeden dach van October. Op de volgende bladzijde staat de tafel, volkomen overeenkomende met die van den incunabel van 1483. Op fol. 1 staat: Hier beghint een suverlic boec vanden tijtverdrijf edelre heren ende vrouwen....., volkomen gelijk den druk van 1483. Dat eerste capittel. In voerleden tiden..... Het einde is: Int jaer ons heren dusent vierhondert ende neghentseventich opten anderden dach van October soe is dit ghenoechlijcke boeck voleynt ende ghemaect ter Goude in Hollant by my Gheraert Leeu. Lof heb God. Daaronder ziet men een teekening, voorstellende de wapens van Gouda en den drukker en iets lager de letters G. L.

In den Haag, op de Kon. Bib. bevindt zich ook een Latijnsche Incunabel (Campbell 418). Deze is niet gedateerd. Het begin luidt: Incipit solacium ludi schacorum, scilicet regiminis ac morum hominum et officium virorum nobilium, quorum si quis formas menti impresserit bellum ipsum et ludi virtutem cordi faciliter poterit optinere. Daarop begint de inleiding: Ego frater Jacobus de Thessolonia multorum fratrum ordinis mei et diversorum secularium precibus persuasus dudum munus requisitum negavi ut transscriberem solacii ludum schacorum..... Dan volgt de tafel. Het werk is verdeeld in vier Tractatus, welke onderverdeeld zijn in capittelen. Cap. primum tractatus primi: De causa invencionis ludi schacorum. Cap. sec. Quis ludum hunc invenit..... De text begint met: Inter omnia genera signorum mala in homine unum est..... Het einde is: Hunc autem libellum ad solacium nobilium et maxime ludum cognoscencium ego frater Jacobus de Thessolonia ordinis predicatorum composui et ad hunc finem perduxi donante illo a quo omne descendit datum optimum et perfectum. Deo igitur sit honor et gloria in secula seculorum, Amen.

Explicit solacium ludi schacorum.

DE HANDSCHRIFTEN.

---

b. De onderlinge verhouding der Mnl. Handschriften.

De negen codices, waarin de mnl. tekst van het „Scaecspel' bewaard is, zijn alle afschriften. Zij zijn te verdeelen in twee hoofdgroepen I en II, een Noord- en een Zuid-Nederlandsche; tot I zijn te rekenen de Hss. A, B, C, D, E, F, G en tot II de Hss. H en I, terwijl H den overgang tusschen beide groepen vormt.

Men vergelijke:

I.	II.
2, 11 so heb ic voir vanden scaecspeel uten Latijn in Duutsche te trecken.	so heb ic voirhanden tscaesspel uten Latijn in Duutsche te trecken.
3, 19 docht hi op Senecam.	wart hi peinzende op Senecam.
25, 12 waer omme wast, dat ic mine ghesellen moste versmaden.	waer omme versmaedde ic mijne ghezellen.
26, 20 ignis infernalis	H. ignis gehennalis, I. ignis jehennalis.
38, 19. Leges esse similes aranearum telis. Sicut enim illa animalia maiora et valenciora dimittunt, inferiora vero et debiliora ut muscas retinent et perimunt, sic videmus.	Leges esse similes aranearum telis. Sicut enim illa animalia [maiora..... debiliora] [1]) minora ut muscas retinent et perimunt sic videmus.
38, 25. mugghen.	mesiën.
41, 7—8. Dese voirscreven raet weder van hem te spreken, zullen scouwen, studeren.....	Nu so willic weder keeren toten voorseiden raden omme van hemlieden noch te spreken, die welke altoos studeeren sulsullen ende.....

---

[1]) Het tusschen [ ] staande ontbreekt.

I.	II.
55, 16—17 daer grote duechden [1]) in steken.	daer grote saken an cleven.
66, 14. budelen.	buersen.
69, 6—7. van lazarie, rude ende van alle ander zůůctcn, daer des minschen vel of wert doorgheten. Ten achten.	van lazariën ende van alle ander siecten daer des menschen vel of wort duergheten als ruwich, dropicheden. Ten achtsten.
76, 8—9. Dat eerste is, dat een yghelic van hem beyden si vol doochden. Dat ander is dat.	Dat eerste is [dat een .... dat ander is] dat.
78, 7—8 nijt en huut, heelt of missaect.	niet en hoet, heeft of meswaent.
82, 10 vlgg. Ghelijc als wy mede lezen van enen keysar gheheten Eraclius, die teghens Cosdras zone op een brugge die over een rivier ghinc, ghehieten Danubius, den strijt wan, alsmen bescreven vijnt int Passionael van Exaltacionem Sancte Crucis.	Ghelijc als wi ooc lesen ende bevinden int Passionael vander Exaltacie vanden Heleghen Cruce van eenen keyser gheheten Eraclius, die eenen strijt aennam met grooten heerre ende menichte van volke jeghen Cosdras zuene te vechtene, up den cant van eene riviere gheheeten Danubius, den welken tween heeren daer ter stede elc met zinen volke vergadert zijnde het geliefde in propre persoone hant jeghen hant den strijt vechtene up ene brugghe die daer over de voorseide riviere stont, in deser manieren: wie den anderen verwonne, dat hij tkeyserijc zoude besitten zonder eenighe scade van beedden heerren. Waer omme si deden ghebieden, dat zo wie zinen prince te hulpen quame, dat men hem altehant aermen ende beenen afhouwen soude ende also in de

[1]) Var. dinghen, deucht.

I.	II.
	voorseide riviere werpen, om te verdrinckene. Van den welken stryde de voorscreven keyser Eraclius by der graciën Gods te boven quam ende verwan Cosdras zuene, zinen viant, overmits dat hi eerst voort zette ende wille kuerde omme beede de heerren onghescent te houdene [1].
88, 16—17. Dat hi ten vijften sal wesen volstandich in ons ghenoech bewijst vander coninghinnen vanden raet ende vanden ridder.	Ten vijfsten so sal hi wesen vulstandich van welker vulstandichede ons hier boven ghenouch ten vullen is bewijst int capittele vander coninghinnen, vanden raet ende vanden ridder.
89, 28. om te spelen ende solaes willen.	omme te spelene ende spacierene.
92, 15. lonen ende van recht sculdich is.	lonen [ende v. r. s. is].
100, 25. tenuit eos superbia.	cum demonio sunt detenti.
104, 33—105, 1. hebben en leit ons nijt aen daer of yet te	hebben, zo en willen wij niet zegghen.
106, 1—2. over die grote brugge tot Parijs.	over Grand Pont tot Parijs.
106, 20—21. Aldus salmen dan dit ghelt overmits die edel wapen orber ende des gemeens profijt.	Aldus s. d. d. g. mids der edelre wapene ons heren Jesu onser alder sceppere over een zijde ende voort des weerdichs ende edelen princes wapene over die andre zijde ende des ghemeens lands oerbaer ende profite.
108, 28—109, 1. Hier omme sal hi al zijn werc in so wat voorwaarden hijt heeft ontfaen also trouweliken maken ende volbringen, gheliken of Noë hem	Hier omme s. h. a. zijn werc [in so wat..... dathi zijn werc] wt simpelheden.

[1]) Groep II heeft hier het verhaal zooals het voorkomt in de uitgave van Graesse: De exaltacione Sante Crucis, pag. 606.

I.	II.
mit alder werelt *daer in* soude behouden. Dese smit ist dathi zijn werc wt simpelheden.	
110, 31 houmes	H. hax; I. haecx.
115, 13—14 die nijt en connen noch en hebben gheleert, die willen ander lude regeren ende leren.	d. n. e. c. n. e. h. g. die wile, dat ander lieden regierden ende leerden.
117, 9 want dat rijc der hemelen is hoir.	Want dat hemelrike behoort hemlieden toe.
117, 12 ende mit hem setten een ewich leven nae dezen leven [1]).	ende met hem besitten een eeuwich leven naer dezen levene.
122, 32 nijt en worde berekent.	niet tachter en blive.
123, 12 hoe hi berekent was.	hoe hij tachter was ende mesrekent.
135, 25. Die cyrorgicus, wanthi overmits cortheit.	Bijder busse ende bijden cokere zullen wij verstaen den surgyen, den welken alle dese voorseide pointen naden heesch van sijnre consten toebehooren, wanthi mids cortheden.
144, 11 dat vier in den bosem.	dat vuur intstroo of in de biezen.
152, 18 busse mit brieven.	busse mit brieven ghelijc eenen messagier.
153, 4 sach.	besief,
153, 7 vrientscap.	kennesse.
154, 12 groote kuyse.	groote starcke cuse.
157, 13 gheleerde.	gheleende.
159, 19 vlgg. so leert ons Cathoen aldus: Sperne repugnando tibu tu contrarius esse. Conveniet nulli qui secum dissidet ipse.	leert ons Franciscus de Sarsano aldus: Est motus ut animi sint in paritate necesse. Sperne repugnando tibi tu contrarius esse. Ut tibi sis concors, sic debes te domuisse. Conveniet nulli qui secum decidet esse.

Naast deze punten van overeenstemming, die de beide Westvlaamsche Hss. H en I tegenover de overige codices plaatsen,

[1]) Vergl. ook 118, 22, waar de Noord- en de Zuid-Ned. groep dezelfde lezing hebben.

vindt men ook verschil en in dat geval heeft H volkomen, een enkele maal met een kleine afwijking, de lezing van de andere hoofdgroep.

H.	I.
27, 13 waert so dat hem ghe-viele.	waert so de fortune hemlieden mesviele.
31, 6 oorlooft.	consenteert ende oorlof gheeft.
32, 16 voor hem ligghende [1]).	up haren scoot ligghende.
33, 3–4 hets jammer dat ic een mensche bem.	het jammert mi mensche sijnde.
35, 1—2 om al dat goet dat die sonne bescijnt.	om al dat die sonne mach be-scynen.
36, 8 vlgg. Die vriende ende die vianden, die toornighe ende sachtmoedighe en gheven noch en tughen niemene [2]) een von-nisse.	Den vrienden ende den vianden en dincket een vonnisse niet even ghelijc sijnde noch den toornighen ende den sacht-moedighen.
43, 13 mit Johannem Ewan-gelistam sidonem, mit.	mit Johannem syndonem, dats een syden cleet, mit.
61, 21—22 in nyghene, in hoet of caproen voir hem of te doen.	in nyghene of sijn hooft te ont-deckene.
62, 27 mer smeken ende ghelt geven can.	mer wel looftuten, smeeken, lavetten ende ghelt geven can.
63, 30 die zake zijn.	die ocusoen ende cause zijn.
78, 19 vlgg. prouft int ghe-selscap [3]); diene ondersouct in goeder avontueren.	souct up die plaetse of diene prouft in maeltide; diene onder-souct in voorspoede of ghelucke.
81, 26—27 roede der gherech-ticheden.	roede van iusticie.
87, 31—32 moghelycker, dat ghi niet calu en waert dan dat ic in den strijt van Roemen yet blodelycken dede of doen soude.	m. d. g. n. c. en waert te make-nen dan dat ghi soudt vroom wesen in stride ende sonder vaer int oorloghe van Rome.
88, 19. Marcus.	Marcus Regulus.
88, 20 van Tartariën [4]).	van Cartagen.
98, 25 vlgg. soe nam hi vier-rehande beesten bloet als	so nam hyre toe tbloet van vierderande beesten als van

---

[1]) Groep I gheleghen. [2]) Var. gheen. [3]) Var. warscap.
[4]) Zie ook: bl. 88, 20–21; 88, 28; 88, 29; 89, 2 en 89, 4 met de varianten.

H.	I.
leeuwes, lams, verken ende apinnen, dat hi te samen mengede mitter eerden, daer hi also misse of maecte ende den wijngaert mit zinen wortel in potede.	eenen leeuwe, van eenen lamme, van eenen zwine ende van eenen apinne of beere, twelke hi al te samen minghede met eerden ende maecter also mesch of daer hi den wijngaert mit zinen wortel in potede.
99, 4 ghelijc den verken.	ghelijc den zwine vallende in die muedere of in die wase.
101, 3 heeft ons Bernardus aldus bewijst.	heeft ons Bernardus aldus bewijst ende het es twoord van Sinte Hieronymus.
103, 30-31 starcheit es meer ghescicht te dienene *dan* heerscepië te regierne.	starcheit es meerder gereescap te dienene dan te regierene.
110, 24 plach te smedene.	plach te smedene dats te houwene ende te snidene.
112, 23 et vivat.	et vivat, ut dicit Ezechiël.
141, 27 niet en dwanck aldus: Tu dilexisti.	niet wel ghedwongen, noch ghecastijt en hadde in hare jonghen tijt: Tu dilexisti.
148, 18—19 souden sterven.	souden haer lijf waghen ende in vreesen stellen.
152, 28 wthylicte.	wtstelde ende huwede.
154, 9 eerlike ghedaen was.	eerlike ghedaen ende al vulcomen was.
163, 29 Franconis.	Henricus.

Uit het bovenstaande blijkt dat H. veel dichter bij den Noord-Nederlandschen tekst staat dan de bijna vijftig jaar jongere codex I. De afschrijver van H. nam zijn origineel meestal letterlijk over, zelfs waar hij het niet begreep; zoo werd bijv.: „In Olimpiadibus" (66, 29) tot „In Olimpi Dyabolus". De copiist van I. gaf weer beteekenis aan den zin, door het laatste woord te schrappen. Herhaaldelijk geeft Victoor Hugen blijken van critiek, door ter verduidelijking een opmerking in te voegen, waardoor zijn tekst den indruk maakt, een verbeterde en vermeerderde uitgave van H. te zijn [1]). Zoo voegt hij in: syndonem, *dats een syden cleet* (43, 13); heeft ons

[1]) I. wordt voorafgegaan door een tafel, die op het werk zelf gemaakt, dus geen vertaling van de inhoudsopgave van de Cessolis is.

Bernardus aldus bewijst *ende het es twoord van Sinte Hieronymus* (101, 3); plach te smedene, *dats te houwene ende te snidene* (110, 24); et vivat, *ut dicit Ezechiël* (112, 23); yronice te sprekene, *dats te verstane schimpelic te sprekene* (119, 3). Een enkele maal komt hij zoo onder den indruk van het verhaal, dat hij zijn eigen meening niet voor zich kan houden. Op: „Ende waert, dat zijn valscheit heymelic bleve, soe most hi nochtan voor den oversten rechter in der ewicheit mit zijnre zielen dat ontghelden", laat hij volgen: *Ende dat zeere te beclaghene es omdat mer luttele vint die dit achten.*

Nu rijst de vraag, of de Zuid-Nederlandsche tekst van den Noord-Nederlandschen is afgeschreven of omgekeerd en om verschillende redenen zou ik aan den West-Vlaamschen de prioriteit willen toekennen. — Indien men de onduidelijke lezing in groep I „aldus salmen dan dit ghelt overmits die edel wapen, orber ende des gemeens profijt dat in hem besloten is in groter eren ende waerdichede hebben ende verwaren" (106, 26 vlgg.) plaatst naast het West-Vlaamsche: „Aldus salmen dan dit ghelt mids der edelre wapene ons heren Jesu onser alder sceppere over een zijde ende voort des weerdichs ende edelen princes wapene over die andre zijde ende des ghemeens oerbaer ende profite.....", moet men dan deze verandering niet aan een afschrijffout toeschrijven, aan een hiaat, ontstaan door het dubbele woord „wapene"? Dat „voirhanden" de juiste lezing is en niet „voir van den" (2, 11) gheleende en niet „gheleerde" (157, 13) is ook niet twijfelachtig, evenmin als dat de autograaf van Franconis wel „Grand Pont" zal gehad hebben en niet „die grote brugge" als de Noord-Nederlandsche groep.

Het verhaal van den strijd van Heraclius en Cosdras, dat in de West-Vlaamsche Hss. overeenkomt met de lezing uit het „Passionael", dat als bron genoemd wordt, is in groep I aanmerkelijk bekort (82, 10 vlgg.).

De bouw van het werk is in de Zuid-Nederlandsche redactie regelmatiger. Steeds wordt een nieuw personage met de bijbehoorende attributen ter sprake gebracht: „Byder spade wert ons beteykent die ackerman (94, 30); Biden stock wort ons beteykent die harders (96, 32); Bider zekel of bi dat mes zullen wy verstaen die gheerdenaer ende hofman (98, 20—21); Biden hamer wort ons beteykent die ysersmeden" (102, 15). Hiervan wijkt groep I eenigszins af op bladz. 113, regel 23: „Die clerc, die advocaet, die byden scriptoer ende bider penne wort beteykent", waar H. en I. hebben: „Bij den scriftoires ende byder penne zijn ons beteekent die cleerc ende die advocaet", terwijl op bladz. 135 regel 15 geheel met het

plan gebroken is en de Noord-Nederlandsche groep heeft: „Die cyrurgicus, wanthi overmits cortheit", tegenover het West-Vlaamsche „Bijder busse ende bijden cobere zullen wij verstaen den surgyen den welken alle deze voorseide pointen na den heesch van sijnre consten toebehooren, wanthi mids cortheden".

Dr. De Vooys legt in zijn reeds meermalen genoemd tijdschriftartikel vooral den nadruk op de dialectische eigenaardigheden, die voor een Hollandsche afkomst pleiten; gegevens die Vlaanderen als het vaderland van Franconis aanwijzen ontbreken echter ook hier niet. Dr. De Vooys zegt reeds, dat Hollandsche woorden en woordvormen, als *hoenneer, after, vercoft, gherufte, bruutloft, lufter* enz. weinig bewijzen, daar zij licht door een afschrijver in den tekst gebracht kunnen zijn. In verband met andere teekenen, die op een Zuid-Nederlandschen oorsprong wijzen, is men zeer geneigd dat aan te nemen indien men naast deze vormen, de West-Vlaamsche ziet in zoo grooten getale, dat men niet weet, aan welke groep de meerderheid toe te kennen. Naast *after* vindt men *achter*, naast *manieren, maniren*; (ook *goedertieren* en *goedertiren*); naast *hoenneer, wanneer;* naast *beruspen, berespen* enz. Meer waarde hecht dr. De Vooys aan persoonsnamen als bijv. *medicijnre*[1]), *burgemeister* enz.; doch van deze kan men toch ook niet met zekerheid zeggen of ze van den vertaler of van een afschrijver zijn, en de oorspronkelijkheid van de uit de keuren van Brielle bekende woorden *brander* (136, 7) en *ghedwest* (14, 26) staat evenmin vast. De West-Vlaamsche Hss hebben *ghedweerst,* slechts bekend uit de Z.-Vl. Bijdr. 6, 235, 268: Nu my bewijst, up dat ic my van gramscepe *dweerse.* Dit woord, dat door de meeste afschrijvers verkeerd gelezen werd[2]) kan ook de oorspronkelijke lezing van Franconis zijn en dat het slechts in I voorkomende „brauwers"[3]), een substantief bij het zeldzame werkwoord „brauwen"[4]), door een afschrijver werd veranderd in het misschien wat meer bekende „branders" lijkt mij ook om de beteekenis even goed mogelijk als het omgekeerde. „Deze zullen hem mede wachten, datsi nijt lichteliken wonden ende grote gaten inden minsche sniden of steken, op datsi haren goeden name nijt en verliesen ende worden vleyschouwers

---

[1]) De vormen „medicijn" en „medicus" komen ook voor.
[2]) Var. ghelest, gheweest, geslicht.
[3]) Dit woord komt in het Mnl. Woordenboek niet voor.
[4]) Dit werkwoord komt ook voor in het Schaakspel: „hi sat of hi *ghebraeut* had gheweest" (150 12). Zie over dit woord het artikel van dr. J. W. Muller, Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde, X, 220 en het artikel van J. Verdam in Tijdschrift 82.

of branders gheheten" (136, 4 vlgg.). Leest men „branders", dat in de Keuren van Brielle [1]) voorkomt in de beteekenis van „ijker van maten en gewichten", dan moet men de beteekenis meer wijzigen, dan het geval is bij de lezing: „brauwers"; Franconis heeft dan willen zeggen, dat de geneesheeren niet met hun patiënten moesten omgaan als de „vleyschouwers ende brauwers" met de aan hun behandeling toevertrouwde dieren. Merkwaardig is nog, dat op bladz. 62, r. 26 alle Hss. op twee na [2]) het Vlaamsche woord *cume*, en op bladz. 69, r. 14 alle Hss. zonder uitzondering *cůům* hebben, en dat men in alle codices vindt het voornamelijk in Brabant en Vlaanderen gebruikelijke *boenroedsen* (5, 13).

Als laatste argument voor den Zuid-Nederlandschen oorsprong van het Schaakspel noem ik het volgende: In enkele Lat. codices [3]) volgt op den „Ludus Scaccorum" een „Epistula Beati Bernardi ad Raymundum de modo et cura rei familiarum regendi se et familiam suam". Een berijmde vertaling van dezen brief, getiteld: „S. Bernaerdus epistele tote Raymonde, den ruddere, hoe men een huus regieren sal met heeren zaleghelic", uitgegeven door dr. E. von Kausler in „Denkmäler Altniederländischer Sprache und Litteratur" (dl. 3, bladz. 1 vlgg.) eindigt met de woorden:

Hier hendt depistele ende die leere
Van sente Bernaerde, die hi den heere
Raymonde sende, hoe elc sijn hof
Regieren sal ende waer of,
Also te *Vlaemsche* hier heeft bescreven
Frans; God gheve hem salich leven!

In dezen brief, die in kleine hoofdstukjes verdeeld is, vindt men, in beknopter vorm, veel gedachten uit het Schaakspel, voornamelijk uit het hoofdstuk van den zesden „vynne" terug. Beide werken bevatten voorschriften voor de praktijk van het dagelijksch leven; Franconis zegt: „hoe een ygelic manne hem selven, zijn huus ende zijn hof sal regeren" [4]); Frans leert: „Hoe een man sijn huus met heeren // Regeren sal, ende ooc berechten, // Sijn wijf, zijn kindere ende sijn knechten". Zoolang echter niet te bewijzen is, dat Franconis en Frans dezelfde persoon zijn, en noch over den een, noch over den ander heb ik iets naders te weten kunnen komen, kan deze overeenkomst weinig bewijzen voor den Vlaamschen oorsprong.

---

[1]) K. van Brielle, 96. [2]) Slechts F en G hebben „nauweliken".
[3]) Bijv. in een codex te München (zie bladz. VIII) en in het Hs. van de Univ. Bibl. te Utrecht, gemerkt 225. (Zie bladz. VIII, noot 2, en bladz. XLV.
[4]) Bladz. 138, r. 28. Bladz. 139, r. 1.

Ook de overige argumenten zijn voor een deel voor tegenspraak vatbaar. Daar alle codices afschriften zijn, kan men uit onjuiste lezingen en hiaten moeilijk gevolgtrekkingen maken. Tegenover de bovengenoemde voorbeelden, waar de juiste lezing in groep II is, kan men menige plaats stellen, waar de Vlaamsche tekst naar den Noord-Nederlandschen te verbeteren is; bijv. „niet en hoet, heeft of meswaent", naar „nijt en huut. heelt of missaect (78, 7—8); „die niet en connen noch en hebben gheleert, die wile, dat ander lieden regierden ende leerden", naar „die nijt en connen noch en hebben gheleert, die willen ander lude regeren ende leren" (115, 13—14); „ende met hem bezitten een eeuwich leven naer dezen leven" naar, „ende mit hem setten een ewich leven nae dezen leven" (117, 12). Op bladz. 118, regel 21—22 hebben alle Hss. de juiste lezing: „die in horen werken naer dezen levene gheen ander leven en setten na horen ghelove". Meer bewijst de lezing „Grand Pont" tegenover het Noord-Nederlandsche „die grote brugge", daar men zich moeilijk kan voorstellen, dat een afschrijver een Nederlandsch woord in een Fransch veranderd zou hebben.

Dat een copiist het exempel van Heraclius en Cosdras bekort heeft, komt mij ook aannemelijker voor, dan dat hij het zou hebben aangevuld. Steeds zijn de exempelen onveranderd overgenomen; slechts éénmaal heeft de afschrijver van I zijn origineel gewijzigd. In de anecdote van Caesar, die op bladz. 87 regel 28 vlgg. vertelt wordt, hebben alle Hss. de woorden: „Heer keysar, het waer moghe-liker, dat ghi nijt calu en waert, dan dat ic in den strijt van Roemen yet blodelijcken dede of soude doen"; alleen I heeft: „Heer keyser, het waer mogeliker, dat ghij niet calu en waert te makene, dan dat ghij soudt vroom wesen in stride ende sonder vaer int oorloghe van Rome". Dat men hier met een wijziging van den afschrijver te doen heeft, blijkt uit het Latijnsch origineel bij Johannes Saresberienses (Lib. III, Cap. XIV: „Facilius est Caesar, te calvum non esse, quam me in exercitu Romano quicquam egisse, vel acturum esse timidius". Deze woorden vindt men ook in het Kaetsspel (fol. XLIII[b]) een bewijs dat deze navolging naar een Vlaamsch origineel bewerkt is. Een andere uitbreiding, die H en I gemeen hebben, zou tegen de prioriteit van het West-Vlaamsch kunnen pleiten, maar deze afwijking kan ook in het West-Vlaamsch zelf ontstaan zijn. Het citaat: „Sperne repugnando tibi tu contrarius esse // Conveniet nulli, qui secum dissidet ipse," is in H en I met twee regels vermeerderd en luidt met een kleine wijziging: Est motus ut animi sint in paritate necesse // Sperne repugnando tibi

tu contrarius esse // Ut tibi sis concors, sic debes te domuisse // Conveniet nulli qui secum decidet esse. Als bron wordt niet genoemd „Cathoen", maar Franciscus de Sarsano", over wien ik ook niets heb kunnen vinden". Het laatste citaat komt voor bij *Cato interpolatus*, uitgegeven door Zarncke in „Berichte über die Verhandlungen der Kön. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig", Philologisch-Historische Classe, Bnd. XVII (1865), bladz. 54—103. Dit werk, waarvan dichter noch tijd van vervaardiging bekend is, bestaat uit vierregelige berijmde strofen, die de Disticha van Cato onveranderd bevatten, maar aan ieder vers een rijmenden regel vooraf laten gaan of toevoegen. Uit deze plaats in het Schaakspel zou men opmaken, dat „Franciscus de Sarsano" de dichter is.

Wat het dialect betreft, dit is onder de handen der afschrijvers te onzuiver geworden, om er afdoende bewijzen voor den oorsprong van het werk aan te ontleenen. Slechts wil ik nog op één trek wijzen, die voor de Zuid-Nederlandsche afkomst pleit. De Hss. H en I, vooral I, hebben een groot aantal vreemde, aan het Fransch ontleende woorden, die slechts voor een deel in de Hss. van Groep I worden teruggevonden; sommige zijn door het Nederlandsche woord vervangen, andere eenvoudig weggelaten. Men vergelijke: 26, 13, I, ooc in secreten; H, ooc in hemelichede; Groep I, in zulker heymelicheit. 23, 21, I, de raet secreet houden; Groep I + H, dien raet hemelike houden. 76, 3 vlgg., H en I: omme tgoede ghewinne of omme de goede ghenouchte, wanneer dat die cesseren; Groep I, overmits ghewynne ende ghenůechlicheyt, wanneer dat ghewynne ende genůechlicheyt wt is. 77, 33, H en I, leelijke excusatie. Groep I, quade onscout. 81, 26—27, I, roede van iusticiën; Groep I + H, roede der gherechticheden. — 31, 6, I, consenteert ende oorlof gheeft; Groep I + H, oorlooft. 63, 30, I, die ocusoen ende cause zijn; Groep I + H, die zake zijn. — Het groot aantal bastaardwoorden, dat ondanks deze wijzigingen nog gebleven is, moet men wel aan de Zuid-Nederlandsche herkomst van den tekst toeschrijven; hiertoe behooren: subtijl en subtilicheit; visierde, castiede (castiet), profijt en profitelic, hantieren, appelliert, tormenten, ghepresentiert, avonturen, jeesten, hystoriën, gheordiniert, hypocriten, argueren, visiteren, getempert, lasarië, manire, medicine, palais, pape, portier, sententie, soudénier, amyë, ghyrauden, abijt, concludeerde, creatuer, specie, paeyse, confirmeerde, glorie, gheformiert, absolveren, cureren, speciael, soudenier, complexiën, disputeren, reverencie, contrari, tavernier, messelgier, tresorier e. a.

Dezelfde stelselloosheid, die blijkt uit dit willekeurig behouden of veranderen van vreemde woorden, en het naast elkaar voorkomen van de boven reeds genoemde Vlaamsche en Hollandsche vormen (bladz. LV) ziet men ook in het wisselen van *vrient* (*vriendelike*, *vrientscap*) met het ook uit den Reynaert (2, 5139 en 5289) en van Melis Stoke bekende *vreent* (ook *vreendelike* en *vreentscap*); de woorden met *ee* zijn echter verre in de minderheid, evenals *clooc*, *scoon*, *vroot*, (hi) *bedrooft* (hem) en *drooflic* tegenover de vormen met *oe*.

Dat het Schaakspel een oorspronkelijk Zuid-Nederlandsch werk is, heb ik niet met zekerheid kunnen bewijzen, maar ik hoop, door het bovenstaande den West-Vlaamschen oorsprong waarschijnlijk gemaakt te hebben.

De andere hoofdgroep is te verdeelen in drie kleinere groepen Het nauwst verwant zijn A en B, deze zijn waarschijnlijk van éénzelfde origineel afgeschreven, en vormen groep *a*; groot is ook de overeenkomst tusschen C en D, groep *b*. Groep *c* wordt gevormd, door E, F en G; hier vindt men echter naast veel punten van overeenkomst ook verschil. Men vergelijke:

1, 29. *a*. qualis; waar de overigen comparabilis hebben.

2, 17. *a* myn dan nijt. *b*. niet ende min dan niet, *c* niet myn dan niet (G mist de Inleiding).

2, 32. *a* en *b*. Elmeradap, die zijns..... *c*. Elmeradap, coninc tot Babiloniën, die zijns..... B. heeft deze woorden, „coninc (tot) Babiloniën" in de kantlijn; dit Hs. heeft dikwijls een verbeterde lezing in den rand, waarover beneden.

3, 19 *a* docht hi op Senecam, dat een man, die goet waer so wes hi meende, dat hi mit Gode ende mit eeren doen mochte, dat zoude hi doen, oec hoe zuer hoe scadelic ende hoe vreselic dat hem waer. *b*..... op Senecam, dat een goet man was hi meende, dat hi mit Gode ende mit eeren doen mochte, dat zoude hi doen oec hoe zuer, hoe scadelic ende hoe vreselict hem waer; dit is de lezing van C, waarmede D volkomen overeenkomt, behalve dat het heeft:..... goet man wes hi meende..... *c*. B heeft:..... Senecam, dat een goet man was hi meende, dat hi..... oec hoe vreselic dattet hem waer..... F:..... goet man was en meende. G vertoont hier een groote afwijking:..... so dochte hi op Senecam, die aldus seit: vir bonus quod honeste se facturum putavit faciet..... Dats te zegghen: Een goet man wes hi meende, dat hi mit Gode ende mit eeren doen mochte, dat soude hi doen oec hoe suer

hoe scadelic ende hoe vreselic dattet waer. Er is dus verschil in volgorde, de groepen *a*, *b* en *c* hebben eerst het Mnl. dan het Lat., terwijl in G het Lat. citaat door de Mnl. vertaling onderbroken is. G heeft dezelfde lezing als den Mnl. Inc. van het Britsch Museum; dit komt herhaaldelijk voor.

6, 11 *a* heeft een gemeenschappelijke afschrijffout:..... sijn ondersaten mit rechter vroetscap en wijsheit *hout ende bescermet* ende totter overster salicheit daer se God toe ghescepen heeft trecket ende brenget ende die volmaecte goede ondersaten in die doget mit rechter vroetscap ende wijsheit *hout ende bescermet* nijt alleen..... De woorden „hout ende bescermet" zijn de eerste maal door den afschrijver bij vergissing ingevoegd, zooals uit de overige Hss. blijkt. Ook de afschrijvers van groep *b* hebben zich met deze woorden vergist. C en D hebben hier een hiaat:..... sijn ondersaten mit rechter vroetscap ende wijsheit hout ende bescermt niet alleen..... C heeft ook dit hiaat, maar E en F hebben de juiste lezing:..... zijn ondersaten mit rechter vroetscap en wijsheit tot der overste salicheit dair se God toe ghescapen heeft trect ende brenct en die volmaecte goede ondersaten in die deucht mit rechter vroetscap ende wijsheit hout ende beschermt niet alleen.....

8, 11 *a*. man, de overigen: heer.

9, 29. E en F quaetheit, een gemeenschappelijke fout. De overigen: sotheit.

12, 19 vlgg. *a*: gemeenschappelijk hiaat:... .die wijsheit is mi voorgegaan, welke wijsheit ic zonder gheveynsthede hebbe gheleert, zonder haet..... B heeft het hiaat in den rand aangevuld: welke wijsheit is een moeder van alle minen goeden, welke wijsheit..... Dit is de lezing van den druk van het Britsch Museum.

12, 27—28. *a*. des ewichs lichts, de overigen: des ewichs wijsheits.

14, 11—12. *a*. vielen si neder al screyende op horen knien; de overigen missen de woorden: op horen knien.

16, 20. *a*. die man is doot; *b*. die man is voert.

E. komt hier overeen met groep *b*, terwijl F, zooals vaker gebeurt, op zich zelf staat; hier leest men: die man is heen.

20, 27. *a*. ghevallen. *b*. gheseit. *c*. ghesien.

22, 17 vlgg. A: mede so sal si wesen stille ende nijt horen man onderwijnden van den heymelicken rade, die den ghemenen coninerijc aengaet..... B..... ende niet horen man ondervragen..... „vragen" is over „winden" heengeschreven. Alle andere Hss. hebben: „ende niet hoir onderwinden".

23, 5 vlgg. *b*. gemeenschappelijk hiaat: Ende doe dat kint sach,

dattet sijnre moeder niet en mochte ontgaen ende den raet heymelic houden..... de overigen:..... dattet sijnre moeder hande nijt en mochte ontgaen, vysierdet ende vant subtiliken een cleyn logen, op dattet die pijn zijnre moeder mochte ontgaen ende den raet heymelic houden.....

24, 8 vlgg. *a.* wanttet nijt redelic en waer, dat een kint Gode in sinen dienste sel worden ghelikent als voor..... B. heeft hier weer een verbetering n.l. *niet* God in sinen dienst..... *b.* wanttet onredelic waer, dat een kint Gode in doechden niet gheliken en soude, dat nae sijns vaders doot Gode in sinen dienste sel worden ghelikent als hiervoor van..... E. en F...... wantet redeliken waer, dat een kint Gode in duechden niet ghelyken en soude dat na sijns vaders doot in zinen dienste sel worden.....

24, 24. E. en F.: groeyde. De overigen: bloeyde.

24, 30. *a.* ghegheven heeft, gemeenschappelijke fout. De overigen: niet ghegheven en heeft.

25, 3—4. *a.* als wi lesen ende ons Boëcius bewijst De overigen: als ons Boëcius bewijst.

28, 6. E. en F. ghenomen. De overigen: ontfaen.

28, 14. E. en F. oportet ut. De overigen: necesse est ut.

32, 16. E. en F. gesleghen. De overigen: ghelegen.

32, 28—29. *a.* en *b.*...... hi hem selven vant. *c.*...... hi *in* hem selven vant.

33, 6. *a.* en *b.* menschelichede. *c*, menschelike natuer. F heeft: menschelicheits natuer.

33, 25. *a.* en *b.* verderve. *c.* bederve.

41, 5. *b.*..... vrient nijt, *die* mi van den live ter doot..... De overigen:..... nijt, mi van den live.....

41, 16 vlgg. *b.* ghemeenschappelijk hiaat..... wt sinen hoghen rade alle sijn werken wt rechter reden begeren van Gode dat en wil hem God niet weygeren. De overigen:..... wt sinen hogen raide alle sijn wercken wt rechten reden eendrachtelic tot Gods eeren duet, soe sijn alle die menschelike wercken Gode wel bequaem ende watsi mit reden begeren van Gode, dat.....

44, 2. *c.* goet gebenedijt. De overigen: goet gheheten.

44, 7. *a.* invocabo. De overigen: revocabo (de juiste lezing).

49, 16. F. en G. milde (gemeenschappelijke fout). De overigen: minlic.

55, 16—17. *a.* en *b.* wanthi luttel dingen, anders dan daer grote dingen in stect groot rekent. E..... grote duechden in steken..... F. en G.: duecht in stect.....

58, 2. *b*. sondicheit. De overigen: ghesondicheit.

62, 26. F. en G.: nauweliken. De overigen: cume.

109, 14. *a*. en *b*. moechstu niet lyden. E. en F. mogestu *di* niet liden.

126, 3. F. en F. hebben hier een exempel meer dan de overigen (ook dan de Wvla.).

126, 16. F. en G. expaerts. De overigen: ondervonden.

126, 21. F. en G. mit soeten vriendeliken sachten woorden. De overigen: mit soeten vriendeliken woorden.

131, 11. *c*. van zwaerre medicijn. De overigen: der medicinen.

146, 21. A. mede die vrientscap des weerts. B ..... vriendelike vrientscap des weerts. De overigen: vriendelike bliscap des waerts.

152, 15. *a* en *b*. die leste vinne die voor. F. en G. (evenals de WVla): Die achste vinne ende die leste die leste die voer..... E. sluit zich hier aan bij *a* en *b*.

164, 11—12. F..... in wes mogenthede hemel ende aerde besloten zijn ende die daer in ewicheden regniert. amen. G..... aerde ende alle dinc besloten is, ende die daer in ewicheden regneert, amen, amen. F. en G. zijn de eenige van deze Hss., die de woorden „ende die daer in ewicheden regniert" hebben. De overigen eindigen met de woorden: „in wes mogentheit hemel ende aerde ende alle dinc besloten is," (of: „alle dingen besloten zijn"). Daarop volgt dan bij A, D ende WVla Hss. nog de datum. Parijs is niet voltooid. I noemt ook nog den afschrijver: Victoor Hugen in de stede van Brugghe. F. voegt er nog bij: „Deo gracias semper", en H. „finito libro sit laus et gloria xpristo. Laus deo.

Boven is reeds gezegd, dat de Hss. in groep *c* niet zoo dicht bij elkaar staan als die van *a* en *b*. G. wijkt op verschillende plaatsen af, en heeft daar de lezing van den Incunabel van het Britsch Museum. Vergl. de volgende plaatsen. G. mist de geheele inleiding en begint met „In voerleden tijden". De Londensche Incunabel heeft ook geen inleiding, maar wel een tafel en de overeenkomst tusschen G. en dezen Incunabel in 3,19, is reeds gesproken (zie pag. 39).

23, 6. G. en L. Inc.: versierdet, overal elders: visierdet.

32, 22. G. en L. Inc.: .....der vrouwen raet ghemeenlic is onghesont..... De overigen: .....ghemeenliken raet es onghesont.....

33. 12—13. G. en L. Inc.: ..... als sinen rade..... de overigen: als sinen ghemenen rade....:

36, 15. G. en L. Inc.: naghelen. De overigen: spikeren.

41, 23. G. en L. Inc.: mit rechte. De overigen: mit reden.

126, 3. De L. Inc. heeft ook (evenals F. en G.) het exempel, dat de overigen missen.

152, 15. F. Lond. Inc en G.: Die achste vinne ende die leste. De overigen: die leste vinne.

F. heeft naast veel overeenkomst, ook vele punten van verschil. Op verschillende plaatsen heeft het een lezing, die in geen der overige acht Hss. wordt teruggevonden. Men vergelijke:

7, 29. F. verboet hi hem, dat zij gheen wraeck doen en souden seggende: „ic weet wel:..... Al de overigen hebben hier een indirecte rede: ..... wrake doen en souden, want hi seyde tot zinen kinderen dat hi wel wist.

8, 20 F. Origenus. De overigen: Oracius.

9, 6—7. F. ongestadiger ..... ongestadich. De overigen: ongenadiger..... ongenadich.

12, 15--16. F. myne kijntheit. De overigen: minen kintschen dagen.

16, 20. F. die (man) is heen. De overigen: -*a*..... doot; *b.* en groep II: voert.

20, 17. F. harder, een fout, die nergens anders voorkomt. De overigen hebben: hert.

21, 17. F. Siet schaken. Overal elders, behalve C, dat een afschrijffout „seit sterc" heeft, vindt men: „seyt scaeck".

21, 28 vlgg. F. waer om gy weten zelt wat dat schoenhede is. Schoenheit is een rechtsittinge alle die lede te samen. De overigen hebben hier een andere constructie: ....weten salt, dat scoenheit is een recht sculdighe settinge alle der leden te samen.

22, 27—28. F. vragede hem die moeder wat die senatoers gedaen hadden. De overigen hebben: wat hebben die senatoors ghedaen.

23, 16. F.: ende baden die senatoers ende seiden, dattet beter waer, dat..... De overigen: den senatoors, dat si liever wilden setten, dat.....

32, 15—16. F. een man, out van jaren..... De overigen: mannen, out van jaren.....

43, 13. F. dat syndonen cleet. E. symonem. I. syndonem, dats een syden cleet. De overigen: syndonem.

43, 17—18. F. Maer och huden vint men veel princen ende heren, die alsoe geseet eñ gelaet sijn..... Overal elders:..... also ghezaet sijn.....

55, 4. F. want hi siet wel. Overal elders: weet wel.

78, 20. F. vroetscap, een fout, die nergens anders voorkomt, een afschrijffout waarschijnlijk voor: „waerscap".

114, 30. F. lenden; E. luden. De overigen: leden.

120, 8. F. seven marck gouts. De overigen: vijf m. g.

144, 12. F. brootcasten. De overigen: tassche. Parijs heeft kasse; het woord is verbeterd, misschien stond er „tasse".

153, 20. F. tien duysent marck. De overigen XXV dusent marc. Dit is misschien in F. een afschrijffout door het „tien duysent marck" dat eenige regels hooger staat.

Op al deze plaatsen staat F. alleen.

E. vormt een overgang tusschen de slechts in kleinigheden van elkaar afwijkende groepen *a* en *b* en groep *c*. Ook in dit Hs. vindt men lezingen, die geen der anderen hebben. Men vergelijke:

2, 17 vlgg. E. so bid ic den oversten vader, Gode van hemelrijck..... dat zijn oghen der ontfermherticheden hier neder op mi gheslaghen moeten werden. Overal elders een actieve zin:..... dat hi.....

14, 26. E. ghelest. De overigen: ghedwest, ghedweerst, geslicht.

29. E. deucht. De overigen: vroude.

34, 25. E. substinencia. De overigen: abstinencia.

35, 19. E. coninc voor coman.

37, 13. E. oirden voor oirdel.

43, 13. E. symonem. De overigen: sindonem.

56, 28—29. E. beidet een luttel, het sel ghescien, dat hi niet scoen en sel wesen. De overigen:..... luttel ende hi en sal niet scoon wesen.

61, 21—22. E. in bughen, in hoedt, in kovel voir him of te doen. De overigen:..... in hoet of in caproen......

80, 25. E. ontverven. De overigen: van verven bleec worden.

81, 26. E. covel. De overigen: caproen.

110, 27 vlgg. E. heeft een Lat. citaat, en de vertaling daarvan, dat alle anderen missen. Het is: Quia potentes potenter tormenta patientur. Dat is te zeggen: Die machtighe sullen gheweeldelike pijn liden.

Dese verschillende lezingen in Hss., die anders toch zeer veel overeenkomst vertoonen, zijn misschien het gevolg hiervan, dat de afschrijver meer dan één voorbeeld voor zijn tekst had. Het is dikwijls voorgekomen, dat een afschrijver meer dan een Hs. raadpleegde bij het copieeren; dat de bewerker van B. dit gedaan heeft, blijkt duidelijk uit de talrijke verbeteringen in den aanvang van het Hs. en uit het feit, dat op vele plaatsen een tweede lezing in den rand gegeven is. Enkele gevallen zijn al vermeld. Zie 2, 32 en 3, 19.

Vergelijkt men den verbeterden tekst van B. met den Londenschen Incunabel, dan ziet men, dat hier volkomen overeenstemming is; waar een tweede lezing gegeven is, is dit steeds die van den Londenschen Incunabel. Bijv.:

6, 16. dese is mit rechter reden een coninc gheheten ende anders niemant. In den rand: „so mach die mensche met rechter redenen een coninc gheheten sijn ende anders nyemant", wat de lezing van den Londenschen Incunabel is.

8, 17 vlgg. „ist dat een vroet man van enen toorningen heer totten selven, oetmoedich, appelliert", in den rand, of: „dat een man van enen getorenden heer totten selven ghesachtmoedicht appelliert".

9, 8—19. Iuxta illud salvatoris: Qui gladio pugnat gladio peribit. In den rand; dat is: die metten swaerde vecht sel metten swaerde vergaen.

11, 18. dan een slechts coopmans woort. In den rand, „of: dan een coopmans eet".

12, 19—20. Het boven reeds vermelde hiaat is in B. aangevuld in den rand met: „is een moeder van alle minen goeden welke wijsheit".

12, 24—25. want si heeft in hoir rechterhand rijcheit..... Dit hiaat is ook in den rand aangevuld met: „rechterhant ewicheit der daghen ende si heeft in hoir lufterhant rijcheit met bliscappen".

14, 26. Gheweest; in den rand: „geslecht." A, D en G: „ghedwest. Groep II ghedweerst.

17, 9—10. over die quadië recht rechtevoorts. In den rand: of misdadighen.

17, 21—22. „Alse dieve ende moerders". In den rand: „ende ander misdadighe.

18, 14. vanden live ter doot brengt, op dattet openbaer is. In den rand: „ofte aldus: op dattet oerbaer is."

19, 53 24. aen die lufter zyde in den ridderen stede nader natuerliker trockene(?) of recht wt. In den rand: „of also: nader natuer der rechten of recht wt. De overige Hss. hebben: nader natuer der rocken of recht wt. Hier is dus een fout overgenomen.

20, 1—2. Ende aldus heeft die coninc van zijn ridderscap. In den rand: „of: rechterscap".

20, 8 nader natuer sijnre meynten. In den rand: „of: gemeenten".

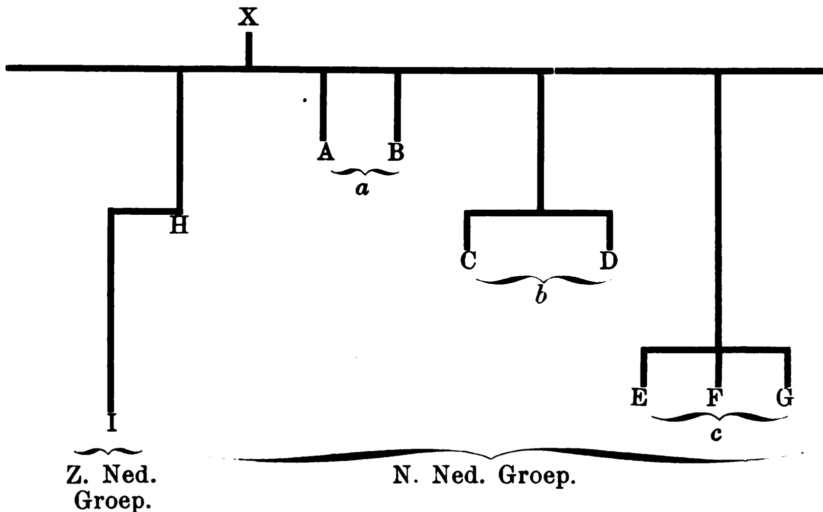
20, 10 vlgg. datter princen mogentheit (in den rand „besloten is") der ridderen cloecheit.,... al in des coninex mogentheit besloten is. De Londensche Incunabel heeft hier:..... datter princen moghentheit *besloten is*, der ridderen cloecheit, der ouden wijsheit, der vrouwen stadicheit, der gemeenten bliscap, al in des conincs mogentheit *besloten is*. Hieruit blijkt ook, dat de afschrijver zonder kritiek te werk ging, hij bedierf zijn goede lezing door die te veranderen naar de foutieve van zijn voorbeeld.

22, 17—18. B. heeft hier de verbeterde lezing:..... ende niet horen man ondervragen..... Dit „vragen" in plaats van „winden", als de

overige Hss. hebben, vindt men ook terug in den Londenschen Inc.. waar deze zin luidt: ..... ende niet vragen na heymelike reden die den ghemenen conincrike angaen.

25, 12. Waer om wast, dat ic mine ghezellen moste versmaden? in den rand: moeste haten en versmaden ..... Verder komen er geen verbeteringen meer voor. Dikwijls stemt de verbeterde lezing ook over een met andere Hss., maar op vele plaatsen staan de verbeterde tekst van B en de Londensche Incunabel alleen, zooals bijv. 8, 17 vlgg.; 9, 18—19; 17, 9—10; 18, 14; 19, 23—24 enz., zoodat men wel aannemen mag, dat B, behalve naar het Hs. dat ten grondslag lag aan A, ook bewerkt is naar het Hs., waaruit de Londensche Incunabel ontstaan is.

Onderstaande teekening geeft een aanschouwelijke voorstelling van de onderlinge verhouding der Hss.

X is de verloren gegane autograaf van Franconis, het vermoedelijk West-Vlaamsche origineel; daaruit zijn, misschien onmiddellijk, voortgekomen het Wvla. Hs. H. en de Noord-Nederlandsche codices A en B, welke laatsten samen groep *a* vormen. I is een meer afwijkend afschrift van het type H. De Hss. C en D, die samen groep *b* vormen wijken verder van X af, wat in nog hooger mate het geval is met groep *c*, bestaande uit de Hss. E, F en G. De verwantschap der Hss. is aangeduid, zoowel door de volgorde A) staat het dichtst bij X; G wijkt het meest af), als door de lengte der lijnen. De Hss. H en I vormen de Zuid-, de overige codices A, B, C, D, E, F, G de Noord-Nederlandsche groep.

Eigenaardigheden van het dialect van het aan deze uitgave ten grondslag liggende Hs. A zijn, dat de lange klinker dikwijls verkort is, bijv. in *dwas, verdrachlike, talman, vremde*; bijna zonder uitzondering in *licham* (56, 28; 66, 19 lichaem). In den regel vindt men *ůe* voor *oe*; *ghenůecht, zůecte, brůeder, vrůet, zůecken, růekeloos, blůessem, grůen, zůet* enz., slechts enkele malen „broeder" (39, 22 en 150, 18) en „vroet" (43, 23); in den regel *wael* (48, 18 en 52, 27 wal), *zunde, zunderlinge, zulver*; steeds *lude, manich, nijt* (eenmaal *niet* 96, 18), in welke vormen men den invloed van een Oostelijken afschrijver herkent, evenals in het slechts eenmaal voorkomende *meecht* (139, 14).

Van de woorden die interessant zijn voor den woordenschat heeft dr. De Vooys reeds genoemd:

ghedwest (14, 26) van het zeldzaam werkwoord „dwesscen", waarvan in het Mnl. Wdk. slechts één plaats is opgeteekend (K. van Brielle 43, 12) „So wair een staende brant riist, daer sal elc hooftman ..... lopen sonder merren ende den brant helpen dwisscen";

brander (136, 6), dat in de Keuren van Brielle (15de eeuw) voorkomt in de beteekenis van „ijker van maten en gewichten": Dit sullen die branders den bailiuw ende tgerecht op hoiren eedt bijbrengen." (K. van Brielle 96) en

ghebraeut (150, 12) het verleden deelwoord van „braeuwen" (van vogels) [1]).

Hierbij zijn nog te voegen:

brauwers, slechts voorkomende in het West-Vlaamsche Hs. I (fol. LXXX v), een tot heden onbekend zelfstandignaamwoord bij het bovengenoemden werkwoord.

lavetten, dat „vleien" moet beteekenen [2]), ook slechts bekend uit Hs. I fol. XXXV r), een andere vorm van het door De Bo [3]) genoemde *lavuyten,* van „*lavuit* uitlaching, scherts, schimp. fr. dérision, moquerie, ironie". *Lavuyten* (of *den lavuyt geven*) wordt door Kiliaen verklaard als „nugari, parasitari". Zeer duidelijk blijkt de beteekenis uit het voorbeeld, dat de Bo aanhaalt: „Hoeveel zijnder, die u prijzen? mogender twee of dry vleybachers zyn, die u *den lavuyt geven,* en soeken uwe gratie te winnen, de andere spreken achter uwen rugge schimpelyk ende geckelyk" (F. vanden Werve).

---

[1]) Zie de reeds genoemde artikelen in Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde, X en XXXII.

[2]) Mer looftuten, smeeken, lavetten ende ghelt gheven can.

[3]) Westvlaamsch Idioticon, bladz. 618.

brootganc (123, 19) waarvan ik in het Mnl. Wdk. slechts één plaats vond (Inform. 441)[1]: Hierenboven hebben zij moeten betalen..... 24 Rh. gl..... dat heur eeuwige verderfnisse es ende daeromme zij brootganck (*om brood gaande*) zijn." De Hss. F en H hebben op deze plaats het ook zeldzame

brootgangers, bekend uit Inform. 119.

speelganc (145, 2) in de beteekenis van „uitspanning", vond ik niet in het Mnl. Wdk. evenmin als

bovenganc (36,1) een substantief bij het werkwoord „bovengaen". Van dit werkwoord worden in het Mnl. Wdb. verscheidene voorbeelden gegeven (Dl. 1 kol. 1409). Het substantief komt slechts voor in het Mnl. Handwoordenboek en heeft daar de beteekenissen: 1. het uitmunten in iets; 2. het buiten zich zelven zijn. (Lat. excessus); de beteekenis in het Schaakspel is „voorrang".

vechtlic (ook vechtelic, vechteles, vechtsel; zie het Mnl. Handwoordenboek bladz. 613), komt bijna uitsluitend in rechtsbronnen voor: Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Utrecht (uitg. door mr. S. Muller Fz., Oude Vaderl. Rechtsbronnen III) Dl. I, blz. 9, 27 en 156. Het is gevormd met hetzelfde suffix *lyc*, dat men vindt in „brouwelic" („Uut einen brouwelick brouwen". J. W. Racer, Overijsselsche Gedenkstukken, 7de stuk 1781—1792); „backelic" ook wel „bacte" („Poirter die een wijf heeft, die te backen of te brouwen es ghewone, die mach een *backelic* broots verliesen ende also een *brouwelic* biers ende dair jegens mach hair man geen achtinge hebben"; Bijlagen tot de Gesch. van het Hoogheemraadschap en de lagere waterbesturen van Delfland, uitg. door A. A. J. Meylink, 1818).

Lantloper, waarvan ik in het Mnl. Wdk. slechts één plaats uit de 16de Eeuw aangehaald vond: „Buten to sluten alle personen als trukelers ende lantlopers offte derghelyken". (Stadsrekeningen van Ootmarsum 20) en dat in het Schaakspel de ook door Kiliaan genoemde beteekenis van „kwakzalver" heeft.

Ghedweerst, zie bladz. LV.

---

[1] Informatie op den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslandt, van den jare 1512 uitg. door R. J. Fruin (1866).

V. DE EXEMPELEN.

Het is niet te verwonderen, dat in een werk met een ethische strekking als het Schaakspel is, de exempelen [1]) een groote plaats innemen. De middelnederlandsche bewerker van den tekst vond ze in zijn origineel en Jacobus de Cessolis volgde met de invoeging van die korte verhalen, waarin een les vervat is, een in zijn tijd reeds gewoon voorbeeld. Wanneer men dit middel om zijn zedelessen meer ingang te doen vinden het eerst heeft toegepast, is niet te zeggen. Spraken Buddha [2]) en Christus niet reeds in gelijkenissen om een grooter en duurzamer invloed uit te oefenen op hun gehoor? Om indruk te maken op een eenvoudig publiek, dat een geleerd betoog of abstracte redeneering zeer moeilijk kon volgen en in het geheel niet onthouden, of om een gehoor, dat bij een grootendeels over hun hoofd heengaande preek dreigde af te dwalen, weer tot vernieuwde aandacht te roepen, waren de exempelen een voortreffelijk hulpmiddel. Vooral in de XIIIe eeuw, toen men van de subtiele redeneeringen der Scholastiek terugkwam en zich op een eenvoudiger preektrant ging toeleggen, werd er ruimschoots gebruik van gemaakt. Wel vindt men ook voor dien tijd dergelijke verhalen in de werken van Gregorius den Groote en anderen, maar de eigenlijke bloeitijd der exempelen kwam met Jacques de Vitry, die door zijn voorbeeld het gebruik er van in preeken algemeen maakte. Voortaan vormden zij een noodzakelijk bestanddeel van iedere preek: hoe minder ontwikkeld het gehoor, hoe talrijker de exempelen. Dominicus, de stichter van een orde, wier voornaamste taak was, de verkondiging van het

---

[1]) Zie over de verschillende beteekenissen van „exempel" en over de wijze waarop deze verhalen voorkomen. Verdam's Spiegel der Zonden pag. LIII. De gewone beteekenis van het woord „exempel' is volgens het Mnl. Wdb. „een leerzaam verhaal, hetzij van een ware hetzij van een verdichte gebeurtenis, een toepasselijke geschiedenis, een verhaal met een zedelijke strekking". Deze definitie is volkomen van toepassing op de bedoelde verhalen uit het Schaakspel.

[2]) „Buddhist Birth Stories or Jātakatales" uitgegeven door Rhys Davids, is niet anders dan een exempelen-boek.

Evangelie aan het volk, hechtte groote waarde aan deze korte vertellingen, en zijn volgelingen, die door den aard hunner werkkring als reizende predikers dikwijls voor een uit zeer verschillende elementen bestaand onontwikkeld publiek stonden, hebben ze in grooten getale in omloop gebracht.

Toen men zich meer en meer bewust werd van de groote overtuigende kracht dezer verhalen, die aanvankelijk slechts mondeling overgeleverd werden, ging men verzamelingen aanleggen, boeken, waarin men op iederen tekst een toepasselijk exempel kon vinden. Door werken als „Liber de septem donis spiritus sancti" van Etienne de Bourbon, „Alphabetum narrationum" van Etienne de Besançon en dergelijke, had ook de minst belezen prediker steeds de noodige toepasselijke geschiedenissen bij de hand. Dat dit aanleiding tot misbruik kon geven bij velen, die op een gemakkelijke wijze een preek samenstelden, door haar voor een groot deel met vertelsels te vullen, ligt voor de hand. De exempelen, op den kansel gebracht in een tijd van krachtigen opbloei van geestelijk leven [1]), als middel tot stichting, dienden langzamerhand bij velen nog slechts om de menschen te vermaken. Dante sprak hierover al zijn ergernis uit (Paradiso. XXIX vers 103—120) en op het Concilie van Sens (1528) werd den predikers verboden bakersprookjes (aniles fabulae) die slechts op den lachlust werkten, te vertellen [2]). Hoe die verkeerde toepassing de exempelen bij ernstige mannen in discrediet bracht, blijkt uit de voorrede, die de Jezuiet Johannes Major te Douay in 1603 voor zijn uitgave van het Speculum Exemplorum [3]) schreef. Als hij gezegd heeft dat hij uit de geschiedenis van het voorgeslacht en uit verschillende exempelboeken een werk heeft samengesteld, dat zijns inziens niet zonder reden: „Spiegel van exempelen (Speculum Exemplorum) genoemd kan worden, omdat iedereen die daarin leest zich al zeer spoedig van zijn eigen schoonheid of leelijkheid kan overtuigen", vervolgt hij: „Daarom vraag ik u selven, trotsche predikanten, die meer u selven dan Christus predikt, dat gij aan het volk geen verheven stoffen voorhoudt, maar zulke zaken, die aansporen tot verbetering des levens. En omdat daarvoor niets zoo krachtig werkt als exempelen, vraag

---

[1]) Lecoy de la Marche noemt de XIIIe eeuw: „le Siècle de la prédication" in zijn werk: La chaire française au M. A.

[2]) De Vooys: Middelnederlandsche Legenden en Exempelen pag. 42 noot 2. Ook E. Renan wijst in Histoire Litéraire de la France Dl. XXIV p. 372 op dit onwaardig gebruik der exempelen.

[3]) De eerste druk van deze bloemlezing van Exempelen verscheen in 1481 bij Paefroed te Deventer.

ik u, Doctoren in de Theologie, dat gij het toch niet beneden u acht in uwe preek één, twee, hoogstens drie exempelen uit dit speculum te verhalen." Deze woorden bewijzen tevens, dat sommigen in het begin van de 17e eeuw nog grooten invloed aan de exempelen toeschreven.

In twee, niet altijd scherp van elkaar te scheiden, groepen kan men de exempelen verdeelen: in stichtelijke en moraliseerende [1]). De eerste hadden hun oorsprong meestal in de kloosters; men vindt ze voornamelijk verzameld in de Vitae Patrum [2]), den Dialogus van Gregorius den Groote [3]), het Exordium magnum ordinis Cisterciensis [4]), den Dialogus Miraculorum van Caesarius van Heisterbach [5]), het Liber Apum van Thomas van Cantimpré [6]), het Speculum historiale van Vincentius van Beauvais [7]) en het Passionael van Jacobus de Voragine [8]). In sommige dezer werken worden de stichtelijke exempelen afgewisseld met moraliseerende. Deze laatsten vertoonen een geheel ander, meer wereldsch, karakter. Hierin treden geen Heiligen op, de Maagd Maria wordt er niet in genoemd en wonderverhalen treft men er hoogst zelden aan. Zij vertellen van de helden der klassieke oudheid; naast staaltjes van Oostersche fantasie, leest men van gebeurtenissen uit den tijd van den schrijver. Zij waren meer nog dan de stichtelijke exempelen uit het leven gegrepen. Om overtuigingskracht te hebben, moest een exempel waar gebeurd of ten minste mogelijk zijn; deze eisch werd aan beide groepen gesteld. Dat de grenzen van het mogelijke voor den Middeleeuwer zeer wijd waren, ziet men bij het doorlezen van den Dialogus Miraculorum of Liber Apum, werken van schrijvers, die op eene volkomen geloofwaardigheid aanspraak maakten en zelf overtuigd waren van de waarheid van wat zij schreven [9]). Vrees om een onwaarheid te vertellen bestaat ook bij Johannes Major, zooals blijkt uit de reeds voormelde voorrede voor zijn uitgave van het „Speculum Exemplorum". „Datgene wat ik verzamelde", zegt hij, „heb ik ongeveer in denzelfden stijl en vorm en op dezelfde wijze overgenomen als ik het bij de schrijvers zelf vond, zonder

---

[1]) Zie de Vooys. a. w. pag. 9—10.
[2]) Uitgeg. in Migne's Patrologia Latina Dl. 73 en 74.
[3]) Migne P. L. Dl. 77. [4]) Migne P. L. Dl. 185.
[5]) Uitgeg. door Josephus Strange (Keulen 1851).
[6]) Bonum universale de Apibus, uitgeg. door Colvenerius (1627).
[7]) Een exemplaar op de Univ. Bibl. te Leiden. Voor een deel vertaald door Maerlant in zijn „Spiegel historiael" uitgeg. door De Vries en Verwijs.
[8]) Legenda Aurea uitgegeven door Graesse (1846).
[9]) Zie over deze goedgeloovigheid, Van der Vet: „Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen bladz. 19—20.

verder daaraan iets te veranderen, opdat ik niet zoozeer de vervaardiger zou zijn, als wel de verzamelaar. Alleen die exempelen welke zich in de 10de distinctie [1]) bevinden zijn daarvan uitgezonderd, want, daar ik die exempelen over het algemeen niet in boeken vond, maar van andere *waarheidlievende* menschen hoorde, heb ik ze zelf beschreven, omdat er geen andere weg voor mij open lag, om ze op papier te brengen".

Tot de tweede groep, behooren bijna zonder uitzondering de ruim zeventig exempelen van het Schaakspel. Niet alle vindt men ze terug in den Ludus Scaccorum. Ook hier blijkt, hoe vrij Franconis zijn taak als vertaler heeft opgevat; hier laat hij een exempel weg, daar voegt hij er een in, terwijl hij weer andere van plaats laat veranderen. Tweemaal slechts wordt een verhaal ingeleid door de woorden: „Voort zo zuldi weten, dat my voerwaer ghezeit is doe ic tot Parijs stont" (n°. 9) of „gheliken als ic hebbe horen segghen" (n°. 44), de overige zijn alle aan wel of niet vermelde en geschreven bronnen ontleend. Die bronnen heb ik zooveel mogelijk trachten op te sporen en tevens heb ik medegedeeld wat ik over de verbreiding der exempelen te weten heb kunnen komen.

De bovengenoemde verzamelingen [2]) hebben op het Schaakspel bijna geen invloed gehad: slechts drie verhalen (nos. 8, 63 en 69) vindt men terug in den Dialogus Miraculorum, terwijl van enkele geschiedenissen het Passionael de bron is. Eenige verhalen zijn aan den Bijbel of de Apocriefen ontleend, een paar worden het eerst vermeld bij de Kerkvaders Hieronymus en Augustinus, een zevental is van Oosterschen oorsprong, maar de meerderheid gaat terug op Grieksche en Latijnsche auteurs. Hiervan moet in de eerste plaats genoemd worden de in de ME. zoo populaire Valerius Maximus. Verder werden exempelen ontleend aan Seneca, Flavius Josephus, Suetonius, Annaeus Florus, Quintus Curtius, Orosius, Macrobius, Boëthius e. a. De uit het Oosten afkomstige verhalen, die tot de interessantste behooren, gaan terug op de Disciplina Clericalis van Petrus Alphonsus of de legende van Barlaäm en Josaphat. — Van een nauwkeurig volgen van een origineel is bij den schrijver van het Schaakspel in de meeste gevallen geen sprake. Ook als hij een verhaal inleidt met de woorden: „Gheliken als wy lesen", en zelfs als hij zijn bron noemt, heeft men geen zekerheid, dat hij den tekst voor zich gehad heeft. Dikwijls teekende hij een geschiedenis uit

---

[1]) Het speculum Exemplorum is verdeeld in 10 Distinctiones.
[2]) Zie pag. L.

zijn herinnering op en vulde met zijn fantasie aan, waar zijn geheugen te kort schoot, zooals bij de lezing der hier volgende beschrijving van den inhoud der exempelen telkens zal blijken.

1. Zonder vermelding van de bron, slechts ingeleid door de woorden: „Gheliken als wy lesen", wordt verteld het verhaal van „enen hertoge van Athenen, gheheten Phylistratus," die den man, die zijn dochter op straat een kus gaf, niet wilde laten dooden, zeggende: Is dat zake, dat wy den genen die ons liefhebben ende teyken der minnen bewysen, zullen doden, wat zullen wy dan den genen doen, die ons leet hebben ende viantscap bewysen?" Dit exempel is te vinden bij Valerius Maximus (Lib. V Cap. I Ext. 2) waar het in eenigszins beknopter vorm verhaald wordt van „Pisistratus Atheniensium Tyrannus". De feiten stemmen volkomen overeen. Men vindt het ook in Pauli's Schimpf und Ernst (n°. 190 van Oesterley's uitgave, Stuttgart 1866) en wat onze litteratuur betreft in het Kaetsspel (fol. XLI[d]) [1]).

2. Onmiddellijk hierop volgt een tweede verhaal van denzelfden Phylistratus (bij Valerius Maximus: Pisistratus), ook dienende om den koning op zijn plicht van zachtmoedigheid te wijzen. — „Deze voorseyde hertoghe Phylistratus hadde een specialen vrient, gheheten Arispus, dien hi mit zinen woorden also vertoornde, dat Arispus voorseit hem in zijn aensicht spoech." Ook dit verhaal vindt men terug bij Valerius Maximus Lib. V Cap. I Ext. 2, onmiddellijk volgend op het voorgaande exempel. De vriend heet hier Thrasippus. De feiten komen weer volmaakt overeen, maar de Mnl. bewerker vertelt de geschiedenis met zijn eigen woorden, laat eenige bijzonderheden weg en voegt andere toe. Het verhaal werd overgenomen in het Kaetsspel (fol. XLV[a]).

3. Toen Alexander de Groote eens in toorn een ridder wilde laten onthoofden, beriep deze zich op „enen meerren heer ende een hoger rechter" en beantwoordde Alexander's vraag: „Weetstu enen meerren of enen hoger here dan ic ben?" met: „Neen ic, mer ic appellier van enen verbolghen man tot enen goedertieren here." — Een volkomen gelijkluidende anecdote heb ik nergens elders aangetroffen. Misschien stond den Mnl. bewerker van het Schaakspel, toen hij dit verhaal invoegde Lib. VI, Cap. II Ext. 1. van Valerius Maximus voor den geest, waar een dergelijke geschiedenis verteld wordt van koning Philippus, die een vrouw

---

1) Geciteerd naar het Hs. van de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, gemerkt Gl. Kgl. Samling no. 388.

onrechtvaardig veroordeelde en toen hij haar vroeg, bij wien zij in hooger beroep wilde gaan tot antwoord kreeg: „ad Philippum, sed sobrium". Dit verhaal vindt men terug in de Twispraec der creaturen (Dialogus Creaturarum) Cap. 36. De lezing van het Schaakspel werd overgenomen door Jan Matthijssen in het Rechtsboek van den Briel. (bladz. 40 van de uitgave van Fruin en Pols in Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen I) en werkt na in het verhaal uit het Kaetsspel (fol. XX*d*) waarin Socrates tot Alexander zegt: „als du dine vonnessen wysen,..... zults, bestu danne bevaen met gramscepen, so verbeyde tote dat dine gramscepe leden es.

4. Algemeen bekend is de geschiedenis van den smid Perillus, die voor zijn heer, den tyran Phalaris, een metalen stier vervaardigde om daarin de ter dood veroordeelden te verbranden, maar zelf het eerste slachtoffer van zijn wreede uitvinding werd. Hoe verbreid dit verhaal is, blijkt uit de meer dan 70 plaatsen, die Oesterley opsomt, in zijn „Gesta Romanorum" (pag. 719). Het Schaakspel ontleende dit exempel aan Orosius, (Historiarum Libri septem, Lib. I cap. XX) die in verschillende Latijnsche texten als bron genoemd wordt. Wel leest men in de Mnl. teksten „Oratius" (Oracius) en in Hs. F. zelfs „Origenus" maar dit zijn afschrijffouten; de naam Perillus is ook verbasterd tot Pecilles [1]), Pecillus [2]) of Petillus [3]). Bovendien komt de lezing van het Schaakspel volkomen overeen met die van Orosius, terwijl bij Horatius slechts met eenige woorden op de wreedheid van den Siciliaanschen tyran gezinspeeld wordt. Het eerst komt dit verhaal voor bij Pindarus (Pyth. I, 94). In de Kaiserchronik [4]) treft men het eenigszins gewijzigd aan. Een kunstenaar vervaardigde voor keizer Nerva een groot metalen *paard* en verzocht daarin een man te laten verbranden, dan zou het paard gaan springen. Nerva liet den uitvinder zelf verbranden, en het paard stond pas weer stil, toen het slachtoffer dood was. Toen liet de keizer het binnenste van het paard vernietigen, opdat niemand de samenstelling van dit kunstwerk zou leeren kennen [5]). Bij de aanteekening van Oesterley is nog te voegen: Vincentius van Beauvais, Speculum historiale [6]) Lib. II

---

[1]) Hs. F. [2]) Hss. A en E. [3]) Londensche Incunabel.
[4]) Zie de uitgave van Massmann. Dl. I vers 5703–5848 en vergl. Dl. III pag. 746–47.
[5]) Die sage vom ehernen Stier geht wohl auf eherne mit Stierkopf versehene Götterbilder zurück wie solche beiden Phöniziern von Moloch üblich waren (noot van F. Vetter Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen; bladz. 118
[6]) Een exemplaar berust op de Univ. Bib. te Leiden.

Cap. 107. (Vincentius ontleende ook aan Orosius) en Kaetsspel (fol. XLIII*d*; Oratius; Therilles).

5. Toen Alexander eene stad langen tijd tevergeefs belegerd had, beklom hij eindelijk geheel alleen den muur en vuurde door die vermetelheid zijn manschappen zóó aan, dat zij hem allen volgden. De stad werd ingenomen en Alexander werd geprezen om zijn onverschrokkenheid door allen, behalve zijn leermeester Aristotiles, die hem een „hoverdich sot" noemde, omdat hij zoo onberaden zijn leven gewaagd had. — Een volkomen gelijkluidend verhaal heb ik nergens kunnen vinden; wel wordt door verschillende schrijvers een dergelijk staaltje van Alexander's overmoed verteld, maar het einde is dan, dat Alexander verwond wordt en de berisping van Aristoteles ontbreekt. Volgens Quintus Curtius (Lib. IX, Cap. 4, 26 vlgg. en Cap. 5) had het gebeurde plaats bij de belegering van een vesting der Sudracae, (= Oxydracae [1]); de koning stoorde zich niet aan de waarschuwing van den ziener Demophon en liep een wonde op die hem bijna den dood berokkende. Vincentius van Beauvais (Spec. Hist. IV, 51) ontleent ditzelfde verhaal aan Justinus Lib. XII (Historiae Philippicae); Maerlant nam het van Vincentius over in zijn Spiegel Historiael I^4, 41. Zie ook Orosius, Libri Septem (Lib. III, Cap. 19). Al deze lezingen stemmen overeen; alleen die van het Schaakspel wijkt af.

6. Toen Alexander de Groote Lampsacus belegerde, wilde zijn vroegere leermeester Anaximenes hem smeeken de stad te sparen, maar Alexander voorkwam hem door te zeggen: „Ic zweer by den Goden, dat ic gheen van allen diestu mi bidste en sel doen!" Van deze belofte trok Anaximenes partij door de vernietiging van de stad te vragen. Alexander hield woord en de stad was gered. De inleidende woorden: „Hierom bescrivet ons Valerius," geven hier de bron van het verhaal aan; het is te vinden bij Valerius Maximus Lib. VII, Cap. III, Ext. 4 en komt ook voor bij Vincentius van Beauvais (Lib. V, Cap. 39 van het Speculum Historiale); in Maerlant's Spiegel Historiael, I^4, 31 waar gesproken wordt van „een stat" en de naam niet genoemd is; in Coornhert's „Wellevenskunst", Bk. IV, Hoofdstuk 8 (Logen); in Pauli's „Schimpf und Ernst" (nº. CCCCXLV [2]) en in het Kaetsspel (fol. XXXVI^b).

7. Dat straffen zonder aanzien des persoons moeten toegepast worden, leert het exempel van keizer Troianus [3]), die zijn eenigen

---

[1]) Een Indische volksstam aan den Indus.
[2]) Een exemplaar (van 1546) op de Leidsche Universiteits Bibliotheek.
[3]) Bedoeld is: Trajanus.

zoon, een kind van dertien jaar in den Tiber liet werpen, omdat hij, zij het dan bij ongeluk, een „speelghenoot, eens slechts burgers kijnt" er in gestooten had. De „vroetscap," de vader en al de „maghen" van het doode kind smeeken den keizer, om hier genade vóór recht te laten gelden, maar deze zegt: „Dat recht en sel om my noch om mijns kijnts wil nemmermeer ghebroken worden," en het vonnis wordt voltrokken. „Doe dat ghemeen volc dat sach, vielen si neder al screyende op horen kniën ende baden Gode mit innicheden dat hi dien kijnde ghenadich wilde wesen. Ende altehant worden die kijnder alle beyde van enen yngel wten water op thoever ghezet ende quamen beide hant aen hant al singhende ende lachende ter bruggen wert gegaen".

Dit is een van de weinige wonderverhalen, die in het Schaakspel voorkomen; het begint met de woorden: „Also als ons een exempel bewijst" en is overgenomen door Jan Matthijssen in zijn Rechtsboek van den Briel [1]). Een volkomen gelijkluidend exempel heb ik overigens in geen enkel ander werk aangetroffen, wel een verhaal. dat er verschillende trekken mede gemeen heeft. Jacob von Königshofen, die in het laatste kwart der 14de Eeuw, een werk schreef, grootendeels ontleend aan de Kaiserchronik [2]), geeft het volgende voorbeeld van de buitengewone rechtvaardigheid van keizer Trajanus: Toen [3]) de keizer op het punt stond ter heervaart te trekken, kwam een weduwe hem smeeken haar recht te doen, door den man, die haar zoon gedood had te straffen. Eerst wilde Trajanus dit uitstellen tot na zijn terugkomst, maar ten slotte werd hij overreed om terstond recht te spreken. Zijn eigen zoon was de moordenaar. De weduwe bad hem hier geen doodvonnis uit te spreken, maar haar zijn zoon in ruil af te staan en tot man te geven, welk verzoek de keizer op raad van „die landes herren und die vürsten" inwilligde. — Overeenkomst en verschil wegen hier bijna tegen elkaar op: in beide verhalen toont Trajanus, welk een rechtvaardig rechter hij is, door zelfs zijn eigen zoon met den dood te willen straffen, omdat deze „eens slechts burgers kijnt" of „den zoon eener arme weduwe" van het leven beroofd had, maar dit thema is geheel verschillend uitgewerkt. Volkomen overeenstemmend met die van Von Königshofen is de lezing uit de „Legenda aurea" (Legenda XLVI I). In de Kaiserchronik [4]) leest

[1]) Pag. 27 van de uitg. van Fruin en Pols. Jan Matthijssen noemt als zijn bron de „Cronica Romanorum" waarmee niet de Gesta Rom. bedoeld zijn.
[2]) Zie de uitgave van Massmann Dl. III pag. 249 vgg.
[3]) Zie Massmann: Kaiserchronik Dl. III pag. 753 vgg.
[4]) Zie Massmann Dl. I vers 5893—6016 en Dl. III pag. 751—752.

men ditzelfde verhaal, maar met een ander slot hier wordt de zoon van den keizer werkelijk onthoofd", en het hoofd aan de weduwe gebracht, die den vorst prijst om zijn rechtvaardig vonnis. Nog een ander slot geeft Vincentius van Beauvais, die aan Helinandus ontleende, in zijn Speculum historiale (Lib. X Cap. 46): hier eindigt de geschiedenis met de woorden: His verbis motus Trajanus descendit de equo et causam viduae praesenti aliter examinavit et condigna satisfactione viduam consolatus est. Over de verdere verbreiding van dit verhaal zie men nog Massmann: *Kaiserchronik*, Dl. III, pag. 755 en noot 1 op die bladzijde.

Enenkel [1]) heeft nog een anderen vorm van deze geschiedenis: de eenige zoon van Trajanus [2]) had een jonge vrouw beleedigd; de moeder snelt naar den keizer om recht, deze zegt later een vonnis te zullen vellen, wanneer hij van zijn krijgstocht teruggekeerd is, maar laat zich ten slotte verbidden terstond uitspraak te doen. Hij veroordeelt eerst zijn zoon ter dood, daarna tot het verlies van beide oogen en verandert ook dit vonnis weer, in dien geest, dat hij om zich zelf en zijn zoon ieder één oog laat uitsteken. Hier zijn twee exempelen, dat van Trajanus en Zaleucus (vergl. n°. 19) door een gewerkt.

8. Een ander wonderverhaal, dat dezelfde strekking heeft, is het exempel van Erkenbaldus van Burdan. Zooals blijkt uit de woorden „voort so lesen wy" is het ontleend aan een geschreven bron, waarschijnlijk den Dialogus Miraculorum van Caesarius van Heisterbach, waar het voorkomt in de Distinctio Nona, Cap. 38. Het Schaakspel heeft de geschiedenis in eenigszins verkorten vorm, maar de inhoud is dezelfde. — Als Erkenbaldus van Burdan (bij Caesarius: de Burdem, de Burban) ziet, dat het bevel om zijn neef op te hangen niet volbracht is, wordt hij zóó toornig, dat hij hem zelf met een mes doorsteekt. Volkomen overtuigd van het rechtvaardige van zijn handelwijze weigert hij den dood van zijn neef te biechten. De priester zegt dan: „Is dat waer, sone wil ic u Godes lichaem nijt gheven" en gaat heen. Teruggeroepen kijkt hij op verzoek van Erkenbaldus in zijn „ceboryë" en ziet, dat het sacrament daaruit verdwenen is in den mond van den zieke, die zegt: „Sich, God, die welke du mi gheweyghert hebste, hevet hem selven mi ghegheven." — Dit verhaal komt ook voor in het Biënboek (Hs. Kon. Bibl. in Den Haag 75 E 14 fol. 135a) maar in afwijkenden

---

[1]) Johann Enenkel schreef in de 13e eeuw een berijmde Weltchronik waarin hij groote stukken van de Kaiserchronik opnam. Zie Massmann Dl. III pag. 108 vgg.

[2]) Zie: Massmann Dl. III pag. 760 vgg.

vorm [1]). De hoofdpersoon is hier een graaf (zijn naam wordt niet vermeld), die zijn eenigen zoon doorsteekt, als hij van diens misdaad gehoord heeft, zonder hem eerst tot de galg te veroordeelen. De afwijkingen zijn te groot, om aan te nemen, dat de schrijver van het Biënboec dit exempel aan den Dialogus Miraculorum ontleend zou hebben. Naar de meening van De Vooys en Van der Vet heeft hij dit werk waarschijnlijk niet gekend [2]). In het Magnum Speculum Exemplorum [3]) leest men deze geschiedenis in de Distinc. VI Ex. LXX, waar als bron genoemd wordt Caesarius van Heisterbach. Hier heeft men woordelijk dezelfde lezing als in den Dialogus Miraculorum. Dit verhaal komt ook voor in Pauli's Schimpf und Ernst (n°. CXVII).

9. De woorden: „Voort zo zuldi weten, dat my voerwaer ghezeit is, doc ic tot Parijs stont"..... leiden het verhaal van den Proost van Parijs in. Hier heeft men dus te doen met een exempel, dat de schrijver door mondelinge overlevering leerde kennen. — Een „quadyë", die door een „provoost" uit Parijs verbannen was „op zijn lijf", en in dienst genomen was door een hertog, een broeder van den koning van Frankrijk, kwam met dezen in Parijs terug, waar hij ondanks zijn smeekbeden en zijns meesters bedreigingen onmiddellijk door den proost gevangen genomen en opgehangen werd. Toen hij hierom voor den koning en zijn broeder ontboden werd, zeide de proost: „Lieve heer, ghi hebbet my in desen dienst ghezet ende bevolen, dat ic van Gods weghen ende van uwen weghen recht soude doen. Ende dat en wil ic om niemands wille laten, also lange alst my bevolen is. Mer, lieve heer, en wildi des nijt ghedaen hebben, so setter enen anderen in, want ic en wil gheen rechter heten ende nijt weesen". — Dit exempel, dat ik overigens in geen enkel ander werk heb aangetroffen, heeft Jan Matthijssen overgenomen in zijn Rechtsboek van den Briel (bladz. 44 van de uitgave van Fruin en Pols).

10. Zeer verbreid is het verhaal van Papyrius, die een leugen verzon om aan de bedreigingen zijner nieuwsgierige moeder te ontkomen. De les die uit dit exempel valt te trekken is met de woorden van het schaakspel: „Mede so sal si (n.l. een vrouw) wesen stille ende nijt hoir onderwijnden vanden heymeliken rade, die den

---

[1]) Zie van der Vet: Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen pag. 281 vgg.
[2]) De Vooys. Middelnederlandsche Legenden en exempelen pag. 32. V. d. Vet a. w. pag. 63.
[3]) Uitgave van Johannes Major te Douay 1603. Er is een exemplaar op de Univ. Bib. te Utrecht gemerkt F. qu. 81.

ghemenen conincrijc aengaet, overmits dat van naturen vrouwen qualic connen zwyghen ende helen". De bron is hier vermeld: „Also als ons Macrobius bewijst" leest men in het Mnl. en het Latijn voegt er nog bij: „in libro de sompno Scipionis". (Het staat echter: Saturnaliorum Lib. I, Cap. 6, 20)[1]), — Toen Papirius, nadat hij met zijn vader „in dat ghemeen raethuus van Roemen" geweest was, thuis kwam, trachtte zijn moeder van hem te weten te komen, wat er in den raad verhandeld was, maar wetende, dat het op straffe des doods verboden was de raadsbesluiten openbaar te maken, bleef hij zwijgen. Eindelijk besloot zij hem met geweld tot spreken te dwingen, waarop Papirius zeide: „Moeder, die senatoors hadden raet, oft beter waer, dat één wijf twee man hadde, dan dat één man twee wijfs hadde". Zoodra de moeder dit gehoord had, ging zij het in het geheim aan haar buren vertellen, en deze brachten, ook in het geheim, hàar buren op de hoogte, zoodat den volgenden dag „alle die vrouwen van Roemen dat wisten ende mit ghemeenre hant ghinghen voor dat raethuus ende baden den senatoors, datsi liever „wilden setten, dat één wijf twee mans hadde". De senatoren waren zeer verbaasd, maar toen het raadsel was opgelost, presen zij zeer „des kijnts subtilicheit" en besloten geen kinderen meer in den raad toe te laten, met uitzondering van Papyrius. — Deze geschiedenis ontleende Macrobius aan Gellius (Noctes Atticae I, 23); zij wordt het eerst vermeld in „Marci Catonis oratio qua usus est ad milites contra Galbam", waaruit Gellius haar, waarschijnlijk uit zijn geheugen heeft naverteld [2]). In de Gesta Romanorum (n°. 126) wordt dit verhaal ontleend aan Macrobius. Oesterley noemt in zijn uitgave van Pauli's Schimpf und Ernst vele plaatsen op, waar deze geschiedenis voorkomt [3]), hierbij zijn nog te voegen: Speculum historiale van Vincentius van Beauvais (Lib. VI, Cap. 7) en Maerlant's Spiegel historiael (I[5], 5). Kaetsspel (fol. XLV[d]), waar de „droome van Sypion" van *Marcolf* als bron genoemd wordt. Bij Jacques de Vitry [4]) vindt men een eenigszins gewijzigde lezing; hier is het een vrouw, die haar man uitvraagt. Dit verhaal werd door Pieter Langendijk gedramatiseerd in zijn: „Papirius of het oproer der vrouwen binnen Rome".

11. Op het nut van een strenge opvoeding wijst het exempel van Sanguineus, die onder de galg zijn vader Lucrecius den neus afbeet,

---

[1]) Afgedrukt bij Dr. C. H. Ph. Meyer: Pieter Langendijk pag. 363.
[2]) Zie: Massmann: Kaiserchronik Dl. III pag. 404.
[3]) Zie pag. 732-733.
[4]) No. CCXXXV in de uitgave van Crane

terwijl hij hem zijn tè groote toegeeflijkheid en onverschilligheid verweet, met de woorden: „Quare a meis primis erroribus incastigatus evasi? . . . . ., dezelfde woorden, die men leest bij Boëthius, aan wien het verhaal in verkorte vorm ontleend is, zooals blijkt uit den aanhef: „Gheliken als wy lezen ende ons Boëcius bewijst." Het is te vinden in de „Disciplina Scolarium" (Cap. II), die opgenomen is in Migne's Patrol. Lat. (Dl. 64, kol. 1227 vlgg.).

Jacques de Vitry [1]) vertelt deze geschiedenis, zonder vermelding van namen, van een dief, die, terwijl hij met de handen op den rug gebonden, naar de galg geleid wordt, zijn vader tegen komt en hem om een kus smeekt. Als dit verzoek wordt ingewilligd, bijt hij zijn vader de lippen aan het bloeden en verwijt hem, dat hij, omdat hij zijn zoon, toen deze nog een kind was, niet gestraft had, de schuld is van diens ondergang. Etienne de Bourbon [2]) heeft dit verhaal gehoord van Magister Nicholaus de Flaviniaco, dien hij dikwijls aanhaalt, en „van vele anderen." Hier bijt de zoon den vader lip en neus af; hij krijgt gratie en betert zijn leven. Dit exempel komt ook voor in het Speculum morale van Vincentius van Beauvais (Pars III, Lib. III, dist. VII); namen worden hier niet genoemd, evenmin als bij Jacques de Vitry, die misschien de bron was van Vincentius, immers ook in bijzonderheden stemt diens lezing volkomen overeen met die van den zoo dikwijls aangehaalden „Magister Jacobus." Over de verdere verbreiding van deze geschiedenis zie men Crane: Exempla of J. de V. pag. 259.

12. Octavianus liet zoowel zijn dochters als zijn zoons zóó onderrichten, dat zij, indien het eens noodig mocht zijn, van hun eigen arbeid zouden kunnen leven, en toen zijn vrienden hem vroegen, waarom hij dit deed, antwoordde hij: „Wat weet ic, al ist, dat ic huden bin keyser ende een heer van alden rijc, of mijn kijnder hier naer tot eniger armoede zullen comen?" Vetter [3]) wijst op de overeenkomst met het verhaal van Suetonius (Octavianus 64), waar gesproken wordt van Octavianus' kleinkinderen en op Johannes Saresberiensis' Policraticus 6, 4, waar sprake is van aangenomen zonen. Eginhart vertelt deze geschiedenis (naar Suetonius) van Karel den Groote, en Heinrich von München vermeldt haar in het gedeelte van zijn kroniek, dat over Augustus handelt.

---

[1]) Zie Crane: Exempla of Jacques de Vitry pag. 121.
[2]) Zie: Lecoy de la Marche. Anecdotes historiques, Légendes et Apologues tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon: chap. 43. p. 51.
[3]) Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen. pag. 163. noot 94.
[4]) Zie Massmann, Kaiserchronik III 569.

13. De herkomst van het verhaal van Archecilla, die ongemerkt een beurs met geld legde onder het kussen van een vriend, die niet voor zijn armoede wilde uitkomen, wordt meegedeeld in de woorden: „Waeromme ons Seneca bescrivet.....". Seneca vertelt deze geschiedenis in zijn werk „De Beneficiis" Lib. II, Cap. 10, waar de hoofdpersoon een *man* is, geheeten „Arcesilaus[1] (variant. Arcesilan, Arcesilas). Ook Flavius Josephus vermeldt deze geschiedenis, Lib. XVII, Cap. XI van zijn Antiq. Jud. (zie ook Cap. XIII) en Coornhert in zijn Wellevenskunst Bk. III Cap. XIII (Vriendschap), waar de vriend Stesibulus heet. In het Kaetsspel (fol. XL^{d}) wordt gesproken van een man: Archexilla.

14. Ook de Kerkvaders hebben hun aandeel geleverd aan de exempelen van het Schaakspel. Met de woorden: „gheliken als Iheroninimus ons bewijst", begint het verhaal van Ytalia, die als Duelius, haar man, nadat een vijand hem zijn slechten adem verweten heeft vraagt, waarom zij hem daar nooit opmerkzaam op gemaakt heeft antwoordt: „Dat had ic u gheernne ghereit, had ic nijt ghewaent dat een yghelic manne zijn, adem hem so hadde gheroken." Behalve op de door Vetter[2] genoemde plaatsen: Hieronymus Adv. Jovinianum I, 27[3] [3]; Plutarchus: de capienda ex hostibus utilitate 7[4] en Joh. Saresberienses III, 13, komt dit verhaal nog voor in Pauli's Schimpf und Ernst[5]; bij Vincentius van Beauvais (Lib. VI, Cap. 7) en in Maerlant's Spieghel historiael I^{5}, 19.

15. Seneca wordt als de bron genoemd van het verhaal van de onomkoopbaarheid van Marcus Curtius, die de hem aangeboden geschenken weigerde, zeggende: „Weetti nijt, dat Marcus Cursius liever heeft die rike luden te regeren ende te ghebieden, dan selve rijc te wesen"? Behalve bij Valerius Maximus (Lib. IV, Cap. III, 5), waar gesproken wordt van Manius Curius en de Samnites, heb ik dit exempel nergens aangetroffen.

16. Nauwelijks den naam van „exempel" verdient het, aan Valerius Maximus (Lib. VI Cap. IV, 2) ontleende, gezegde van Scipio Aemilianus. Toen hem in den Senaat gevraagd werd, wie van twee personen, waarvan de eene arm en de andere rijk maar gierig was, het best geschikt was om Spanje te regeeren, antwoorde hij:

---

[1]) In sommige Lat. texten staat: Arcesilaus.
[2]) Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen, pag. 162, noot 74.
[3]) Zie Migne Patr. Lat. Dl. 23, kol. 287 (no 312).
[4]) Hier zijn de namen: Duillius (var. Duellius) en Bilia; de Lat. Incunabel op de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage heeft Ylia.
[5]) Hier wordt dezelfde geschiedenis verteld van koning Hieron en zijn gemalin.
[6]) No. 210 in de uitgave van Oesterley.

„Gheen van hem beyden en is daer toe bequame, want die een van hem beyden nijt en heeft, ende aldus dwingt hem die noot ende die ander en mach nijt vervullet worden." Het Kaetsspel nam deze anecdote over (fol. VI*b*).

17. „Wij lesen van enen rechter"..... zijn de aanvangswoorden van een exempel, waarin verhaald wordt, hoe Cambyses, koning der Persen, een onrechtvaardig rechter liet villen en diens zoon plaatsen in een stoel, overtrokken met de huid zijns vaders, opdat hij door het afschrikkend voorbeeld „gheen onrecht en soude dorren wysen." In den Latijnschen Incunabel [1]) leest men: Refert Helimandus (= Helinandus), quod Cambyses rex Persarum..... Holkot [2]) geeft ook als bron: Helinandus, Lib. XV. Het eerst komt dit verhaal voor bij Herodotus (V 25); N°. 29 van de Gesta Romanorum [3]) bevat een afwijkende lezing van deze geschiedenis; hier wordt de naam van den koning niet genoemd. Voor de verdere verbreiding zie men de aanteekening van Oesterley op pag. 717. Hierbij is nog te voegen: Vincentius van Beauvais: Speculum Historiale (Lib. LIII, Cap. 19) en voor onze literatuur: Maerlant, Spiegel historiael I[3], 11 en Kaetsspel (fol. XX*d*).

18. Een invoeging van den Mnl. bewerker is het verhaal van Susanna, die ten onrechte door twee oude Israëlietische priesters van overspel beschuldigd, en ter dood veroordeeld werd. Maar God „wecte eens ioncs kijnts geest, gheheten Daniël, die mit luder stemmen riep: „Wat hebdi valsche rechters ghewijst? Wildi een onnosel dochter van Israhel doden? Keret omme, wederropet u vonnisse!" en bracht door dit wonder de boosheid der priesters aan het licht. — Dit is een verkorte weergave van Daniël Cap. XIII uit de Vulgaat. Petrus Comestor zegt van dit verhaal, dat hij overnam in zijn Historia Scolastica (Daniël Cap. XIII), dat het niet uit het Hebreeuwsch vertaald werd, maar uit het Grieksch, zooals blijkt uit verschillende namen van boomen en uit andere woorden; hij voegt er bij „(historiam Susannae) Hebraeus non habet in libro Daniëlis et vocat eam fabulam, non quod inficietur rem gestam, sed quod in ea falsum legitur de sacerdotibus..... Ook Origenes noemt deze vertelling een „fabula". Zie Stromata X. In Maerlants Rijmbijbel vindt men deze geschiedenis in Cap. CCCXXIV (Dl. 2, vs. 6949 vlgg.); in Potter's Minnen Loep (Bk. II, vs. 3494 vlgg.); in het Kaetsspel (fol. XVI[b]).

---

1) Kon. Bib. den Haag.

2) Magistri Roberti Holkot super quattuor libros sententiarum questiones. Een exemplaar op de Univ. Bibl. te Leiden.

3) Oesterley pag. 327.

19. Weer een aansporing, dat men zonder „wtnemynge der personen" moet rechtspreken, bevat een exempel ingeleid door de woorden: „Gheliken als wy lezen van enen man gheheten Calangius". Hierin wordt verteld, hoe Calangius, wiens zoon wegens overspel, volgens de door zijn vader ingestelde wet, beide oogen verbeurd had, slechts in zooverre toegaf aan de smeekbeden van het volk, dat om genade voor den schuldige vroeg, dat hij zich zelf en zijn zoon ieder één oog liet uitsteken, zoodat beiden het gezicht behielden en toch aan de wet voldaan was. De Mnl. bewerker heeft hier zijn bron niet vermeld, maar het Latijn noemt Valerius (Maximus), bij wien het verhaal te vinden is, in Lib. VI, Cap. V, ext. 3. Dit is ook de bron voor de Gesta Romanorum (n⁰. 50) zooals blijkt uit den aanhef: „Refert Valerius". De naam komt onder verschillende vormen voor: Zabengus, (Valerius) Zelongus, (Gesta Rom.), Zaleucus[1]) enz. „Zaleucus" luidt de naam bij Cicero (de Legib. I, 23, 56), waar het verhaal het eerst voorkomt. Oesterley geeft in zijn uitgave van de Gesta Romanorum (pag. 720—721) weer een lijst van plaatsen, waar dit exempel te vinden is. Enenkel vertelt deze geschiedenis van keizer Trajanus en diens eenigen zoon[2]). Deze had een jonge vrouw geweld aangedaan; de moeder doet haar beklag bij den keizer, die eerst wil uitstellen, daar hij juist ter heervaart zou trekken, maar eindelijk er in toestemt terstond recht te spreken. Hij veroordeelt den schuldige nu ter dood, komt op dit vonnis terug om hem te straffen met het verlies van beide oogen en besluit eindelijk zelf één oog op te offeren om zijn zoon voor volkomen blindheid te bewaren. — Hier heeft men blijkbaar te doen met een versmelting van het verhaal van Zaleucus en de geschiedenis van Trajanus, die zijn zoon ter dood brengt, omdat deze den zoon eener arme weduwe van het leven beroofd had (vergl. n⁰. 7). In Pauli's Schimpf und Ernst[3]) worden bij deze geschiedenis geen namen genoemd evenmin als in de verkorte weergave van Jan Matthijssen in zijn Rechtsboek (pag. 28, uitg. Fruin en Pols). In het Kaetsspel (fol. XXXVII[a]) luidt de naam: Salenccus.

20. Het verhaal van den Romein die, toen hij het verbod overtrad om gewapend op het raadhuis te komen, zich terstond in zijn zwaard stortte, komt voor bij Valerius Maximus (Lib. VI, V, 4)

---

[1]) Zie Massmann, Kaiserchronik Dl. III pag. 755.
[2]) Zie: Massmann: Kaiserchronik Dl. III pag. 700 vgg.
[3]) Pauli, Schimpf und Ernst: no. CXCIX.

waar het verteld wordt van Charondas van Thurii. Zie ook: Aristoteles (Politeia 11); Cicero (de Legibus I, 22) en Laërtius in Pythagoram (Torrenius)[1]) en Kaetsspel (fol. XXXVII[b]).

21. „Gheliken als wi lezen ende ons Augustinus bescrijft" is de aanhef van een exempel, dat te vinden is in het werk „De Civitate Dei" [2]) (Lib. IV, Cap. 4). De roover Dyomedes had langen tijd met zijn schip de zee onveilig gemaakt; eindelijk werd hij gevangen-genomen en voor koning Alexander geleid, die hem vroeg, waarom hij de zee niet met rust liet. Het antwoord was: „Gij doet hetzelfde als ik, maar op grooter schaal; daarom noemt men u, „keizer", maar mij „moorder". Bovendien word ik door de omstandigheden tot rooven gedwongen. „Indien mijn avontuur beter worde, ic zoude my beteren; mer hoe dijn avontuer beter wort, hoe du quader wordeste". Alexander verbeterde daarop Dyomedes' levensomstandigheden, met het gevolg, „dattie ghene, die een rover ende een moorder der zee was, geworden is een prince der gherechticheit". Deze lezing stemt niet volkomen overeen met die van Augustinus; veel meer met die van de Gesta Romanorum (n°. 146) [3]). Hoogstwaarschijnlijk heeft de Mnl. bewerker van het schaakspel, (in den Latijnschen tekst komt het verhaal niet voor) dit exempel met den aanhef „Refert Augustinus" uit de Gesta overgenomen [4]). Voor de verbreiding van deze geschiedenis zie men de aanteekening van Oesterley op pag. 736. Het eerst wordt dit verhaal aangetroffen bij bij Cicero (de republica III). Bij de reeks van plaatsen, die Oesterley opgeeft is nog te voegen: Spec. Hist. van Vincentius van Beauvais IV, 39; Spiegel historiael van Maerlant I[4], 42. Prozabewerking van de historie van Alexander, uitgeg. door Hoogstra: „Proza-bewerkingen van het Leven van Alexander den Groote in het Middelnederlandsch", Text I, pag. 22. Text II, pag. 112.

22. Het verhaal van de vriendentrouw van Damon en Phintias (in het Schaakspel is de naam Physias) dat tot op onzen tijd voort leeft in Schiller's *Bürgschaft*, is van Oostersche herkomst. Cardonne geeft in zijn „Mélanges de Littérature Orientale [5]) I 1. een verhaal (vertaald naar Adjaïbel Measer n°. 153), waarin verteld wordt, hoe de Arabier Taï door een noodlottig toeval onschuldig ter dood

---

[1]) Vetter: Das schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen. bladz. 219, noot 147.
[2]) Opgenomen in Migne's Patrol. Lat. Dl. 41.
[3]) Zie Oesterley's éditie pag. 504—505.
[4]) Vergl. Van der Vet: Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen, pag. 320 en noot 1.
[5]) Mélanges de Littérature orientale. Traduits de différens manuscrits Turcs, Arabes et Persans de la Bibliothèque du Roi. Parijs 1770.

veroordeeld, door Cherik gered wordt. Hier wordt eenzelfde offer gebracht, onder dezelfde omstandigheden, maar Cherik's daad staat nog hooger, daar hij zich wilde opofferen niet voor een vriend, maar voor een hem onbekend man. Over de verbreiding van dit exempel zie men Oesterley „Gesta Romanorum" pag. 729 (n°. 108). Het komt voor bij Cicero (Tusc. V, 22, de offic. III, 10, 45); Valerius Maximus IV, 7. 1.; Scala Celi 10; voor onze litteratuur zie men: Kaetsspel fol. XXXIX[a] (Damon en Phecians); Twispraec der creaturen Cap. 156; Rechtsboek van den Briel (edit. Fruin en Pols pag. 79) en de korte vermelding in Koornherts' Wellevenskunst Bk. IV, hoofdstuk 13. (Vriendschap).

23. De woorden: „gheliken alse wy lezen van enen hertoghe van Athenen, gheheten Cadrus," leiden het verhaal in van den veldheer, die den dood zocht, om zijn leger de overwinning te bezorgen. Cadrus begaf zich als gewoon soldaat te midden van de vijanden, omdat „alsulc recht ghezet" was, „dat dat heer den strijt soude winnen, wes prince in den strijt doot bleve." — Valerius Maximus (Lib. V. Cap. 6. Ext. 1) vertelt deze geschiedenis uitvoeriger: Volgens het Delphisch Orakel zouden de Atheners overwinnen, als hun aanvoerder sneuvelde. Toen deze uitspraak bij den vijand bekend geworden was, werd er een verbod uitgevaardigd om Codrus te verwonden, maar door de bovenvermelde list bereikte deze toch zijn doel. Ook bij Orosius (Historiarum libri VII adversus paganos I, 18) en Augustinus (De civitate Dei XVIII, 19) komt dit verhaal voor. De meeste overeenkomst vertoont de lezing uit het Schaakspel, met die van Augustinus, maar hoogstwaarschijnlijk heeft de schrijver hier weer uit zijn geheugen geput. Over de verdere verbreiding van dit exempel zie men de aanteekening van Oesterley, Gesta Romanorum pag. 718. Hier heet de Atheensche veldheer „Cosdras."

24. Een dergelijk offer brachten keizer Heraclius en de Heidensche koning Cosdras, de zoon, aan hun volk. In de meeste Hss. van onzen text wordt slechts terloops melding gemaakt van het tweegevecht aan den Danubius, waarin Heraclius den jongen Cosdras versloeg. Slechts de beide West-Vlaamsche Codices (H en I) geven een uitvoeriger verhaal. Toen beide vorsten met hunne legers elkaar ontmoetten bij een brug over den Donau, besloten zij niet door een veldslag, maar door den persoonlijken kamp der beide aanvoerders den strijd te beslechten. De overwinnaar zou het keizerrijk bezitten, „zonder eenighe scade van beedden heerren." Heraclius, van wien dit voorstel was uitgegaan, behaalde, „bij de

graciën Gods" de overwinning. Deze geschiedenis is gedeeltelijk historisch [1]). Heraclius had op een brug over den Sarus met een reusachtigen vijand gestreden en aan den Zabas den veldheer Razates gedood: hieruit is de sage van het tweegevecht van Heraclius en Cosdras ontstaan, die het eerst voorkomt bij Vincentius Beauvais (Spec. Hist. XXIII, 12) waar de plaats der handeling naar den wereldbekenden Donau verplaatst wordt. Van Vincentius werd het verhaal overgenomen door Jacobus de Voragine; deze was weer de bron voor het berijmde Passionael en hieraan ontleende het het Schaakspel [2]), zooals gezegd wordt in de woorden: „alsmen bescreven vint int Passionael van Exaltacionem Sancte Crucis". Den trek, dat den soldaten verboden werd hun aanvoerder te hulp te komen, vindt men het eerst bij Jacobus de Voragine. Ook de Kaiserchronik heeft dit verhaal (vers 11281 vlgg.).

25. Toen een tyran dreigde Anaxarius de tong te zullen afsnijden, zeide deze: „Mine tonge en hoort di nijt toe. Dune zulster oec ghene heerscapijë over hebben." Daarop beet hij zelf zijn tong af, kauwde ze en spoog ze den tyran in het gezicht Dit verhaal is ontleend aan Valerius Maximus (Lib. III, Cap. 3, Ext. 4), die hetzelfde exempel vertelt van Anaxarchus en den tyran Nicocreon van Cyprus. Dit was ook de bron van Vincentius van Beauvais (Spec. Hist. Lib. IV, Cap. 56).

26. In een exempel, dat de nederigheid predikt, wordt verteld, hoe een ridder Alexanders hoogmoed berispte door te zeggen: „Waert dat onze Goden dijn licham ghemaect hadden naden eysche dijns moets, alle die werelt en soude di nijt moghen houden, wanttu soutste mit dijnre rechter hant raken die hemel int oost ende mit dijnre lufter hant int west"..... Gij moet één van driën zijn, God, mensch of niets, en u daarnaar gedragen. — Volgens den Latijnschen tekst zou dit verhaal ontleend zijn aan Valerius, (de aanhef is in den Ludus Scaccorum: Quemadmodum de Alexandro dicit Valerius, maar een overeenkomstige geschiedenis heb ik in de „Factorum et dictorum memorabilium libri novem" niet aangetroffen. Vincentius van Beauvais, die een eenigszins afwijkende lezing van het verhaal heeft (Spec. Hist. Lib. IV, Cap. 61) noemt als bron Quintus Curtius. Zijn verhaal stemt woordelijk overeen met Quintus Curtius' leven van Alexander den Groote, Lib. VII, Cap. 8. 12, 14, 15, 26.

---

[1]) De volgende bijzonderheden ontleende ik aan Massmann's Kaiserchronik Dl. III pag. 888–889.
[2]) In den Ludus Scaccorum komt dit verhaal niet voor.

Hier wordt gezegd: „Gij moet God of mensch zijn". De Cessolis is hier blijkbaar weer met zijn verbeelding zijn gebrekkige herinnering te hulp gekomen.

Dat men zich voor „hoverdyë" moet hoeden, wordt nog in drie aan de „scriftuer" ontleende, zeer verkort weergegeven, exempelen geleerd. Ten eerste door:

27. De bekende geschiedenis van den val van Lucifer. Toespelingen op deze verandering van den Overste der Engelen in den „lelicsten viant van der hellen", vindt men in den Bijbel bij Jesaia (14 : 12 vgg.), Ezechiël (28 : 12vgg.), Lucas (10 : 18), Judas Thaddeus (Jud. 6. vergl. hiermede ook 2 Petr. 2 : 4). Vondel beroept zich in zijn „Berecht", behalve op deze plaatsen ook nog op Cyprianus [1]), op Gregorius den Groote en op Bernardus [2]). Petrus Comestor zinspeelt slechts met enkele woorden op deze geschiedenis in zijn Historia Scolastica (Genesis Cap. IV).

28. Een ander afschrikkend voorbeeld is Nabugodonosor (Nebukadnezar) die tot straf voor zijn hoogmoed in een os veranderd werd, zooals te lezen is in Daniël Cap. IV; Petrus Comestor's Historia Scolastica Cap. IV en Maerlants' Rijmbijbel Cap. CCCXVIII.

29. Hierop volgt het in Daniël 5 voorkomende verhaal van Balthasar (Balsazar) die bij een gastmaal de gouden en zilveren vaten uit den Tempel van Jerusalem gebruikte. Vergl. Petrus Comestor's Historia Scolastica Cap. VIII en Maerlants Rijmbijbel Cap. CCCXXI. De woorden van Daniël 5 : 26: Mené tekèl ufarsin zijn in het Scaakspel verworden tot Mane thethel [3]) phares.

30. Ten slotte wordt nog gewezen op Cosdras, die door zijn „hoverdyë" den dood vond. Deze vier exempelen worden ingeleid door de woorden: „Gheliken alse die scriftuer tuucht van Lucifer, Nabugodonozor, Balthazar, Cosdras. De laatste, ook wel Cosroe genoemd, komt echter niet in den Bijbel voor. Het Schaakspel ontleende dit verhaal aan het Passionael zooals blijkt uit de bijvoeging: „gheliken als wy hiervoor hebben ghezeit ende [4]) dat Passionale inhout". Hier luidt het verhaal evenals in de Repkauer Chroniek [5]) en bij

---

[1]) Thascius Caecilius Cyprianus (de Heilige Cyprianus) was één der meest beroemde kerkvaders. Hij werd in het begin der 3de eeuw te Carthago geboren en in 246 tot Christen gedoopt.

[2]) Abt van Clairvaux; begin 12e eeuw.

[3]) De Vulgaat en Maerlant hebben „thecel." Petrus Comestor „takel".

[4]) Deze verwijzing naar no. 24 berust op een vergissing. In no. 24 wordt gesproken van Cosdras, den vader, hier van Cosdras, den zoon.

[5]) ± 1230. Zie Massmann's Kaiserchronik Dl. III pag. 75 (1854).

Königshofen[1]) aldus: Cosdras liet een toren bouwen en liet zich daarin als God aanbidden, met het uit den tempel te Jerusalem geroofde kruis ter rechter, en een haan ter linkerzijde. Toen Heraclius dreigde hem te zullen dooden, tenzij hij zich liet doopen, weigerde hij het Christendom aan te nemen, waarop de keizer hem het hoofd afsloeg en het kruis medenam. Het Schaakspel heeft een eenigszins verkorte, maar volkomen hiermede overeenstemmende, lezing. Eenigszins afwijkende komt deze geschiedenis voor bij Vincentius van Beauvais, Spec. historiale Lib. XXIII, Cap. 12 en in Maerlant's Spiegel historiael, III[8], 7, waar de *haan* niet genoemd wordt. In zijn uitgave van de Kaiserchronik, waar dit verhaal voorkomt bij Heraclius, geeft Massmann nog verschillende bijzonderheden. Zie Dl. III, pag. 889 vlgg.

31. „Gheliken als wy lezen van enen prince, ghehieten Tytus, zijn de woorden, die een paar anecdoten van keizer Titus inleiden. Deze placht meer te beloven, dan hij geven kon, en toen hem eens gevraagd werd, waarom hij dat deed, antwoordde hij: „Neminem decet a facie principis tristem recedere". Ook zeide hij, op den avond van een dag, waarop hij niets gegeven had: O amici, hodiernam diem perdidi, cum nichil boni fecerim". Deze beide gezegden vond ik, in eenigszins anderen vorm in het Leven van Titus, door Suetonius (Lib. VIII, Cap. 8). Hier staat, dat de keizer zegt: „non oportere, quemquam a *sermone* principis tristem discedere', en het tweede gezegde luidt: „Amici, diem perdidi'. Aan Suetonius ontleende Vincentius van Beauvais deze anecdoten (Spec. Hist., Lib. X, Cap. IX) en van dezen werden ze weer overgenomen door Maerlant, Spiegel Historiael II[2], 6. Zie ook Paulus' Historia Romana VII 21; Legenda Aurea, Leg. LXIII H; Johannes Saresberienses, Policraticus III, 14 en Kaetsspel (fol. V[a]).

32. Als merkwaardigheid van Julius Caesar wordt verteld, dat hij tot zijn ridders altijd zeide: „Coomt", nooit „gaet". De herkomst van dit gezegde heb ik niet kunnen vinden. Vetter[2]) teekent hierbij aan: Vielleicht Spezialisierung von Suetonius, (Caesar 67), über die Leutseligkeit Caesars gegen seine Soldaten.

33. Alexander de Groote bezocht als spion in de gedaante van een eenvoudig ridder, onder den naam Antigonus het hof van koning Porus. Na den maaltijd wilde hij de gouden en zilveren voorwerpen van de tafel meenemen en toen hij, wegens diefstal aangeklaagd,

---

[1]) 14e eeuw. Zie Massmann's Kaiserchronik Dl. III pag. 249.
[2]) Vetter, a. w. bladz. 375. noot 308.

door Porus ter verantwoording geroepen werd, verzocht hij eerst de ridders samen te roepen, en verdedigde zich daarop aldus: „Heer coninc, doe ic van uwer groter edelheit vernam, dat ghi moghender ende milder waert dan Alexander, quam ic arme ridder Antigonus tot u, opdat ic u, meerre ende edelre dan Alexander, mochte dienen. Nu want Alexanders ghewoonte is, dat een yghelic ridder nader maeltijt die ghulden ende sulveren vaten, daer hi in wert ghedient voor zijn eyghen sal houden, ende want ic meen, dat ghi nijt minre en zijt dan hi, so heb ic dese ghewoonte in uwen hove ghehouden." Toen de ridders van deze mildheid van Alexander gehoord hadden, liepen zij alle van Porus naar zijn tegenstander over, die met hun hulp Indië onder zijn heerschappij bracht. In de Gesta Romanorum (n°. 198) [1]) komt een volkomen overeenstemmende lezing van dit verhaal voor. Ook hier wordt geen bron vermeld, evenmin als in den Latijnschen en in den Mnl. tekst van het Schaakspel. Op pag. 743 geeft Oesterley eenige plaatsen op, waar deze geschiedenis voorkomt, maar naast punten van overeenkomst vertoonen deze lezingen ook veel verschil. In de Historia de Preliis [2]) leest men, dat Alexander vermomd als de *God Mercurius* een bezoek bracht aan *koning Darius*. Als hij na den maaltijd ter verantwoording geroepen wordt voor den bovengenoemden diefstal zegt hij slechts de gewoonte van Alexanders hof gevolgd te hebben. Hij geeft het gestolene terug en vlucht. Hiermede komt overeen de lezing in Pseudo-Callisthenes II 14—15 [3]), Julius Valerius II, 15 [4]), Spec. Hist. I, 4, 26. Alexanders Geesten IV 1271—1396; text I van de historie van Alexander afgedrukt in Hoogstra's: „Proza-Bewerkingen van het leven van Alexander den Groote in het Middelnederlandsch" pag. 14—15; text II pag. 82; Lamprecht 2925 (pag. 164 van de uitgave van Weismann). In al deze texten eindigt het verhaal met de vlucht van Alexander; ook hier heeft men nog kleine afwijkingen: in Maerlant's Alexander wordt bijv. niet van een vermomming als Mercurius gesproken; als Darius den bezoeker voor Alexander aanziet, zegt deze slechts: „Ic hem sijn bode", maar toch behooren deze lezingen beslist tot één groep, tegenover die van het Schaakspel en de Gesta Romanorum. Het ligt voor de hand, dat de Gesta

---

1) Oesterley pag. 610 no. 286 is een veel afwijkende variant, waarin geen enkele naam genoemd wordt. Zie Oesterley pag. 696.

2) Incunabel op de Kon. Bibl. in Den Haag. Campbell Annales no. 140. Het verhaal staat op fol. 19.

3) Zie Pseudo-Callisthenes van J. Zacher (1867) pag. 129–130.

4) Zie Julius Valerius uitg. van B. Kuebler (1888).

Romanorum hier aan den Ludus Scaccorum ontleend hebben. De, voor zoover ik weet, geheel op zich zelf staande lezing in het laatstgenoemde werk is misschien te verklaren uit het feit, dat de Cessolis hier uit zijn geheugen putte en verschillende verhalen verwarde. Alexander neemt bij zijn bezoek aan koningin Candace (Pseud. Call. III 19—23) [1]) den naam *Antigonus* aan en gaat incognito naar Porus, „ut quiddam vini et carnis empturus [2]). Het einde, dat Alexander met behulp van de naar hem overgeloopen troepen Indië verovert en Porus doodt, zou dan geheel eigen vinding van de Cessolis zijn; in alle andere lezingen vindt Porus den dood in een tweegevecht met Alexander. Jan Matthijssen nam het verhaal uit het Schaakspel over (bladz. 67 van de uitgave van Fruin en Pols) evenals het Kaetsspel (fol. XIIII[d]).

34, 35 en **36** zijn drie anecdotes van Julius Caesar, gezegden blijk gevende van 's keizers „lijtsamicheit." Toen een ridder Caesar's kaalheid bespotte, zweeg deze; een ander, die hem zijn geringe afkomst verweet, antwoordde hij, dat het beter was, dat de „edelheit" in hem begon, dan in hem eindigde, en toen iemand hem „tyran noemde, zeide hij: „Als ik een tyran was, zoudt gij het niet zeggen." 34 en 36 worden teruggevonden bij Johannes Saresberienses, Policraticus III, 14 [3]). In het Kaetsspel vindt men deze anecdoten op fol. XLIIII b en c; over herkomst en verbreiding van n°. 35 heb ik niets gevonden.

37. De volgens den aanhef aan Seneca ontleende anecdote van koning Antigonus, die toen hij van achter een gordijn kwaad van zich hoorde spreken zeide: „Gaat heen, opdat de koning u niet hoort; het gordijn hoort u," is te vinden in, de Ira III, 22 [4]). Behalve in het Kaetsspel (fol. XLV[a]) waar de naam Antigoras luidt, heb ik haar nergens aangetroffen.

38. Als een voorbeeld van trouw aan het gegeven woord, wordt verteld het verhaal van den Romein Marcus, die, in een zeegevecht door de Tartaren gevangen genomen, op voorwaarde dat hij terug zou komen, naar Rome gezonden werd, om het verzoek van den vijand, ruiling van krijgsgevangenen, te bepleiten. In den senaat ried hij in het belang der Romeinen deze ruiling af, maar hij ging

---

[1]) Zie: Zacher pag. 163—164.

[2]) Dit zijn de woorden uit de: Epistola Alexandri M. Macedonis ad Aristotelem magistrum suum de itinere et de situ Indiae, uitgegeven door B. Kuebler in zijn „Julius Valerius" (1888). Maerlant vertaalt hier met „wijnkooper." Zie Alexanders Geesten IX 545.

[3]) Zie Vetter. Kunrat von Ammenhausen's Schachzabelbuch pag. 371 noot 276 en pag. 574, noot 279.

[4]) Vetter. a. w. pag. 374 noot 288.

ondanks de moeite die zijn vrienden deden om hem te houden, terug, daar hij ook jegens zijn vijand zijn belofte niet breken wilde. — In den Ludus Scaccorum wordt gesproken van Marcus Regulus, die door de „Cartaginenses" [1]) gevangen genomen werd en worden de namen Tullius en Augustinus genoemd om de herkomst van het verhaal aan te duiden. Het komt voor in „De Officiis", Lib. I, Cap. 13, 39 en in „De civitate Dei", Lib. I, Cap. 15. De lezing van het Schaakspel vertoont meer overeenkomst met Augustinus, dan met Cicero. Bij de plaatsen die Oesterley opgeeft is nog te voegen: Kaetsspel fol. XXI[a]. In het laatste werk worden evenals in het Vlaamsche Hs. (gemerkt Gl. Kgl. Samling n°. 383; op de Kon. Bibl. te Kopenhagen) de namen juist weergegeven.

39. De lijfarts van Pyrrhus vroeg aan Fabricius, wat hij voor het leven van zijn vijand over had, daar hij bereid was, tegen een belooning Pyrrhus door vergif te dooden. In plaats van in dit voorstel te treden nam Fabricius den verrader gevangen en leverde hem aan Pyrrhus over, die zeer getroffen was door deze edelmoedigheid van zijn tegenstander. In het Latijn wordt dit exempel ingeleid door de woorden: Narrat Annaeus Florus. Het is te vinden in Liber I, Cap. 18.

Dit in de klassieke oudheid zeer verbreide verhaal, had oorspronkelijk twee verschillende lezingen [2]); die van Valerius Antias, waar de verrader een vriend van Pyrrhus, geheeten Timochares, afkomstig van Ambracia is, en die van Claudius Quadrigarius, waar hij Nikias genoemd wordt. Aulus Gellius kende beide lezingen en vergelijkt ze in zijn Noctes Atticae (Lib. III, 8, 1 vgg.); Cicero vertelt deze geschiedenis: de officiis I, 40, en III, 86; de finibus V, 64. Verder komt het verhaal nog voor bij Livius Ep. XIII, (vgl. XXIV, 45, 3, XXXIX, 51, 11 en XLII, 47, 6). Op deze laatste plaats is voor het eerst de trek ingevoegd, dat de verrader Pyrrhus' lijfarts is. Valerius Maximus (Lib. VI, 5, 1) sluit zich volkomen aan bij Valerius Antias. Latere schrijvers vermengen de beide oorspronkelijk gescheiden vertellingen hoe langer hoe meer en voegen er verschillende bijzonderheden bij. Men zie nog:

Seneca: Ep. 120, 6; Frontinus: Strategematicon IV, 4, 2; Auctores de Vir. ill. 35, 13 vgg.; Plutarchus: Pyrrhus 21, 1 vgg. en Apophth. Fabr. 45; Eutropius II, 14, 1; Aelianus: Variae historiae XII, 33;

---

[1]) Dit woord werd blijkbaar verkeerd gelezen door den Mnl. bewerker.

[2]) De volgende bijzonderheden ontleende ik meerendeels aan Pauli-Wissowa: Real-Encyclopädie der Class. Altertumswissenschaft. Dl. VI kol. 1935.

Claudianus: de bello Gildonico, vers 270; Joh. Saresberiensis Policraticus V, 7; Ammianus XXX 1, 21; Paulus Diaconus, Historia Romana II, 14; Suidas I, 1, 656; Zonaras VIII, 5.

40. „Mede so lesen wy" ..... is de aanhef van het verhaal van den schoolmeester, die zijn stad wilde verraden, door zijn leerlingen, de kinderen der aanzienlijkste ingezetenen aan den belegeraar, Emylius, over te leveren. Deze echter wees het aanbod verontwaardigd van de hand, gaf de kinderen aan hun ouders weder en zond den schoolmeester geboeid naar de stad terug, waar de stemming door deze daad geheel ten zijnen gunste veranderd was, want: „altehant die te voren wreet ende fel Emylium waren, deden hem die poorten op ende begheerden paeys ende vriendscap mit hem te hebben". — Het Latijn noemt hier de bron: Refert Valerius libro VI de Emulo duce Romano ..... (Zie Valerius Maximus VI, 5, 1). De naam is blijkbaar door een afschrijver verkeerd overgenomen. Valerius spreekt over den consul „Camillus" [1]), die „Falerios" belegerde. Deze geschiedenis komt nog voor o. a. bij: Annaeus Florus I, 12; Livius V, 27 en XLII, 47; Frontinus, Strateg. IV, 4, 1; Plutarchus, Camillus Cap. 17; Gellius 17, 24; Zonaras 7, 32, en Joh. Saresberienses, Policraticus 5, 7. Zie over de verdere verbreiding de aanteekening van Oesterley. Voor onze literatuur is hier nog bij te voegen: Kaetsspel fol. XXXVIII[a].

41. Het verhaal van de dochter, die haar moeder in de gevangenis met haar melk ging voeden is hoogstwaarschijnlijk ontleend aan Valerius Maximus (Lib. V Cap. 4, 7) die ook de bron was van de Gesta Romanorum (n⁰. 215 in de uitgave van Oesterley). Bij Valerius Maximus Lib. V Cap. 4 Ext. 1 wordt hetzelfde verhaal gedaan van Perus en haar vader en nog een derde lezing vindt men bij Jacques de Vitry [2]), die vertelt, hoe een vrouw op dezelfde manier het leven van haar man redde. In zijn interessante studie in Volkskunde XVIII (1906) pag. 45, bespreekt A. de Cock de geschiedenis van dit exempel, naar aanleiding van den Mammelokker [3]), de bekende strafgevangenis te Gent. Dit gebouw had zijn naam te danken aan een op den gevel aangebrachte voorstelling van Pera en haar vader Cimon die de bovenvermelde geschiedenis in beeld bracht. De onbekende Gentsche beeldhouwer heeft hier een oud motief gekozen; Rubens had hetzelfde onderwerp behandeld en in een in de 18e eeuw

---

[1]) Camillus sloot in 394 vóór Chr. een verbond met de stad Falerii in Etrurië.
[2]) Zie Crane: the Exempla of J. de Vitry no. CCXXXVIII, pag. 99.
[3]) Een opstel over den Mammelokker verscheen in „Volksbelang" van 27 Aug. 1898 van de hand van Van Werveke. Het gebouw dagteekende van 1741.

veel gebruikt schoolboek: „Der dobbelen zielen troost" heeft hij deze vertelling zelf kunnen lezen. Hoe oud de stof is, blijkt wel uit een muurschildering te Pompeji, door Helbig beschreven in zijn „Wandgemälde Campaniëns." In dit werk zegt Helbig, dat het beeld teruggaat op „Hellenistische Tafelbilder" uit den bloeitijd der Alexandrijnsche kunst, de 3e eeuw vóór Christus. Volgens Knaack was dit verhaal, dat bij verschillende Romeinsche schrijvers [1]) vermeld wordt, in 181 vóór Chr. al bekend te Rome. Dat deze geschiedenis in China en Japan en over geheel Europa gevonden wordt, nu eens in het karakter van een wonderverhaal [2]), dan weer in den vorm van een raadsel [3]), soms in proza, soms berijmd [4]), kan men lezen in de studie van de Cock. Deze geschiedenis (vader en dochter) is nog te lezen in Coornhert's Wellevenskunst Bk. III Hoofdstuk 5 (Wijsheid) en het Kaetsspel fol. XLI *b*.

42. Een ridder wendde zich, toen hij voor het gerecht gedaagd was, tot den keizer om hulp. Deze wilde hem eerst „enen goeden taelman" geven, maar toen de ridder hem, wijzende op zijn litteekens in herinnering bracht, hoe hij in eigen persoon voor zijn vorst gevochten had, besloot de keizer ook persoonlijk te hulp te komen. — Dit exempel, in het Schaakspel zonder vermelding van de bron verteld, wordt in den Ludus Scaccorum ingeleid door de woorden: Unde de eodem Julio Cesare [5]) legitur in libro de nugis philosophorum [6]) ..... Het komt ook voor bij Macrobius Saturnaliorum Lib. II cap. 4 en wat onze literatuur betreft in het Kaetsspel (fol. V *a*).

43. In dit exempel leest men, hoe „Noë den eersten wijngaert vant, die wilt ende bitter was", hoe hij „die bitterheit in zueticheit" deed veranderen en welken invloed de wijn op de menschen heeft. In den Latijnschen text wordt de bron van deze geschiedenis genoemd: *Nam refert Josephus in libro III de causis rerum naturalium*, ongeveer dezelfde woorden, die het verhaal in de Gesta Romanorum

---

[1]) Hyginus vertelt dit verhaal van *Xantippus* en haar vader Cimon.

[2]) O. a. het door den Duitscher Wolf uit den mond van het volk opgeteekende verhaal, dat de geschiedenis als te Gent gebeurd voorstelt.

[3]) In een verhaal, dat nog voortleeft op Lesbos en in een Nieuw-Grieksche lezing uit den Peloponnesus door Legrand meegedeeld in zijn Recueil de Contes populaires Grecs 47—51 wordt de vrijspraak verkregen door het oplossen van een raadsel. Als raadsel komt deze geschiedenis nog voor in het Strassburger Rätselbuch van 1505; het Meklenburgsche Raadselboek van R. Wossidlo enz. Zie ook de studie van Boekenoogen over Raadsels en Raadselsprookjes.

[4]) O. a. door Pr. van Duyse „de Kindermin", in Klaverblad, Brussel 1878, pag. 62.

[5]) Vooraf gaat No. 82 uit het Schaakspel.

[6]) Policraticus sive liber de nugis curialium et vestigiis philosophorum van Joh. Saresberienses III, 14.

inleiden. Over de verspreiding van dit exempel zie men Oesterley's aanteekening op pag. 738.

44. „Gheliken als ic hebbe horen segghen" zijn de aanvangswoorden van het verhaal van den goudsmit te Parijs, die door den koning van Frankrijk werd verrast, terwijl hij bezig was twee gouden munten tegen elkaar te wegen, met het doel den zwaarsten voor vergulden te gebruiken en den lichtsten uit te geven, voor welke muntvervalsching de vorst hem terstond liet ophangen. Dit exempel, dat blijkens den aanhef door mondelinge overlevering bekend was, heb ik in geen ander werk dan het Schaakspel aangetroffen.

45. Een smid, die „op enen hogen vierdach" van 's morgens tot 's avonds gesmeed had, werd daarover onderhouden door den geestelijken rechter. Hij verdedigde zich door te zeggen, dat hij dit moest doen, omdat hij dagelijks acht penningen noodig had: twee voor zijn moeder (om een oude schuld af te doen), twee voor zijn kind (dat nog van hem afhankelijk was en ze hem, naar hij hoopte, later terug zou geven), twee voor zijn vrouw (die ze verkwistte) en twee voor zichzelf. Na deze opheldering zag de rechter in, dat de smid „in den gront zijns herten goed ende gerechtich was. — Dit is een gedeelte van de in de Gesta Romanorum voorkomende geschiedenis van den smid Focos (n°. 57, pag. 357 van de uitgave van Oesterley): Keizer Titus had bepaald, dat er op den geboortedag van zijn oudsten zoon niet gewerkt mocht worden. Om nu te voorkomen, dat er in het geheim tegen deze wet gezondigd werd, vervaardigde de toovenaar Virgilius een beeld, dat bij den keizer zou aanklagen al degenen die zijn verbod overtreden hadden. De smid Focus, die gevaar liep op deze wijze zijn leven te verliezen, dreigde het hoofd van het beeld te zullen verbrijzelen als het zijn naam bij den keizer bekend maakte. Toen 's keizers boden kwamen informeeren, zweeg het van de overtreding van Focus, maar op het voorhoofd stond te lezen: „*Tempora mutantur, homines deteriorantur, qui voluerit veritatem caput fractum habebit. Ite, domino vestro nunciate, que vidistis et legistis.*" Pas nadat de keizer zijn soldaten ter bescherming gezonden had, durfde het beeld den naam van Focus te noemen. De schuldige werd gevangen genomen en voor den keizer geleid. Verder komt het verhaal volkomen overeen met dat van het Schaakspel, alleen heeft Focus niet voor zijn moeder, maar voor zijn vader te zorgen, en wordt er in de Gesta Romanorum nog bijgevoegd, dat hij na den dood van Titus keizer werd. Dit laatste verhaal vindt men ook in de

Kaiserchronik [1]). Voor de verbreiding zie men noot I van Massmann op pag. 448 en de aanteekening van Oesterley in zijn Gesta Romanorum, pag 722. Oesterley geeft vier plaatsen op, waar slechts het verkorte verhaal (van de acht penningen) voorkomt; hierbij is ook nog te noemen de vertelling van den wijzen Boer uit Gonzenbach's Sicilian. Märchen [2]) (n°. 50: Vom Klugen Bauer): Een koning vroeg aan een boer, dien hij op het land zag werken, wat hij deed met de vier carlini, die hij daags verdiende. Het antwoord was: den eersten eet ik op, den tweeden zet ik op rente, den derden geef ik terug, en den vierden werp ik weg. Toen de koning dit niet goed begreep, gaf de boer denzelfden uitleg als de smid uit het verhaal van het Schaakspel. Thuis gekomen gaf de koning aan zijn ministers het volgende raadsel op: Een boer verdient vier carlini. Den eersten eet hij op..... den tweeden..... enz. Niemand kon de beteekenis raden. Een der ministers wist echter dat de koning een gesprek met den boer had gehad, en ging dezen laatste de oplossing vragen. De boer zeide die niet te mogen zeggen voor hij honderd maal het aangezicht van den koning gezien had, maar door hem honderd muntstukken, met de beeltenis van den vorst er op, ten geschenke te geven, bracht de minister hem terstond tot spreken. Hiervoor ter verantwoording geroepen, toonde hij het geld, dat hij ontvangen had, waarop de koning hem zeer prees om zijn slimheid en zóó rijkelijk beloonde, dat hij een welgesteld man werd. Een herinnering aan dit verhaal vindt men ook in de novelle „Simon Berde" van Feruan Caballero [3]). Coornhert vertelt de geschiedenis van den smid Focus [4]) in zijn Wellevenskunst. Bk. III, Hoofdstuk 5 (Wijsheid) [5]).

46. Uit het Oosten afkomstig is het verhaal van de trouwe, voor geen offer terugdeinzende vriendschap van de kooplieden Baldacherus en Egypcius. — Bij een bezoek aan Egypte krijgt Baldacherus de bruid van zijn vriend lief: deze is terstond bereid haar af te staan. Teruggekeerd in zijn land, komt Baldacherus tot groote welvaart. Egypcius treft een tegenovergesteld lot. Deze vervalt tot de grootste armoede, zoodat hij eindelijk als bedelaar een toevlucht moet zoeken in een tempel in de stad, waar Baldacherus woont. 's Nachts wordt er in de buurt een moord gepleegd en als Egypcius

---

1) Zie Massmann's uitgave Dl. III pag. 448.
2) Zie ook hier de aanteekening over de verbreiding.
3) Spanische Dorfgeschichte van F. Caballero. In het Duitsch vertaald door L. Q. Lemcke
4) Alleen het verhaal van de acht penningen.
5) Opgenomen in De Groot, Leopold en Rijkens I 35.

's morgens zijn nachtverblijf verlaat, wordt hij voor den schuldige gehouden en gevangen genomen. Levensmoede als hij is, bekent hij terstond. Bij de rechtszitting wordt hij herkend door Baldacherus, die zoo getroffen is door het treurig lot van zijn vriend, dat hij zichzelf als den moordenaar aangeeft, om Egypcius' leven te redden en dezen zijn weldaad te vergelden. De werkelijke dader, door dit wonder van trouw tot inkeer gebracht, maakt zich nu bekend en „die rechter aensiende dezer tweer vrienden volstandicheit ende dit groot wonder, doe hi die zake wel hadde vernomen vergaf hi altehant die misdaet". — Dit is de eenigszins verkorte wedergave van Cap. III van de Disciplina Clericalis [1]) van Petrus Alfonsus, den in 1106 tot Christen bekeerden Jood. Aan hem heeft Europa een verzameling van Oostersche verhalen te danken, bijeengebracht uit Joodsche en Arabische bronnen. Dunlop [2]) ziet in het afstaan van de bruid zonder er haar in het minst in te kennen ook een overtuigend bewijs van de Oostersche afkomst van dit verhaal. De bron is volgens Gräsze òf in de Geschiedenis van Attaf uit Damascus in „Duizend en één nacht" [3]) òf in die van koning Nasiraddole van Mussel en den koopman Abderrahman van Bagdad in „Duizend en één dag. Over de verbreiding van dit zeer bekende exempel zie men de aanteekening van Oesterley in zijn „Gesta Romanorum" pag. 740 (n⁰. 171). Hierbij is nog te voegen: Kaetsspel fol. XXXIX^{c}. Aanmerkelijk gewijzigd nam Boccacio dit verhaal op in zijn Decamerone (X, 8). Heinrich von Beringen vertelt het in zijn „Schachgedicht" (vers. 5162—6083, uitg. Paul Zimmerman pag. 174 vgg. [4]). In onze literatuur komt het nog voor: Sielentroost fol. 137^{v}, Maerlants Alexander VI, 613—781, en Von Kaüsler, Denkm. 165 vlgg. [5]).

47. Zonder vermelding van de bron wordt verteld het verhaal van Ammonius, die weigerde bisschop te worden en toen men hem daartoe dwingen wilde, zichzelf een oor afsneed, omdat het bij de wet verboden was, dat iemand die verminkt was tot bisschop gekozen werd. Toen men toch nog bleef aandringen, dreigde hij ook zijn tong af te zullen snijden, zeggende: „Mijn tonge, om welke ic u behaechlic bin, tensi dat gi mi haestelic laet gaen, sal ic of sniden". Dit exempel vindt men, met wat meer bijzon-

---

1) De uitgave van Schmidt is herdrukt in Migne's Patrol. Latina Dl. 157.
2) Zie Dunlop-Wilson, History of Prose Fiction (1888) II, 148.
3) Vertaling van Habicht XIII, 1—28.
4) Zie Kaufmann, Thomas von Chantimpré (1899) pag. 186.
5) Uit het Comburger Hs.

derheden, in het Magnum Speculum exemplorum (Dist. II, Exemplum LXVIII) waar als bron genoemd wordt Palladius. (Palladius: Vitae n⁰. XII.)

48. Een vrouw, die een „eenlic" leven leidde, begroef, toen zij haar einde voelde naderen, al het goud, dat zij verzameld had, onder haar huis. Het werd na haar dood gevonden en op bevel van den priester met haar in het graf gelegd. Nadat men de vrouw drie dagen en drie nachten jammerlijk had hooren klagen en roepen, „datsi altemael van den vier verbrande," opende men het graf en toen zag men, dat „gout al ghesmolten mit sulphur leggen barnen ende zieden in dat wijfs mont." Dat ziende zeide de bisschop: „Aurum sitisti, aurum bibe". — Dit verhaal wordt ingeleid door de woorden: „Gheliken als wy lezen van enen wive". Wat de bron was, kan ik niet zeggen; wel zijn er verschillende verhalen, die met deze geschiedenis zijn te vergelijken. In de Kaiserchroniek [1]) (bewerking van Enenkel) wordt verhaald, hoe den om zijn hebzucht beruchten keizer Claudius [2]) gloeiend goud in den mond gegoten werd. Het einde luidt: „Dich hât geturst ie nach golt, nû trinc ez hie". Een dergelijk verhaal is in omloop over Crassus, Cyrus (en de Massageten) en den Persischen koning Kosroe. Ook de Poolsche koning Lesko III liet een Persischen tyran goud ingieten, zeggende: „Aurum sitisti, Aurum bibe" [3]). Caesarius van Heisterbach vertelt in zijn Dialogus Miraculorum (Distinctio XI, Cap. XXXIX) van een woekeraar te Metz, die met een zak met geld begraven wilde worden. Toen het graf geopend werd, zag men twee padden, waarvan de een de munten uit den zak nam, die de ander in het hart van den doode deed, als of zij zeggen wilden: „Nos pecunia satiabimus cor tuum insatiabile". Deze geschiedenis, die Caesarius had hooren vertellen door een abt van zijn orde, werd overgenomen in het Magnum Speculum Exemplorum (Dist. IV, exempel 86). Bij Jacques de Vitry [4]) komt een verhaal voor (n⁰. CLXVIII) van een woekeraar, die zijn bezittingen in drieën verdeelde; één deel was voor zijn vrouw, één deel voor zijn kinderen en één deel moest, in een zak, met hem begraven worden. Toen de familie het geld weer op wilde graven, zagen zij demonen den mond van den doode met rood gloeiende munten vullen. Op deze geschiedenis gaat

---

[1]) Zie: Massmann: Kaiserchronik Dl. III pag. 633.

[2]) In de Kaiserchronik wordt gesproken van „Ein künic ze Rome.... der was Claudius genant."

[3]) Deze bijzonderheden ontleende ik aan Massmann. a. w. Dl. III pag. 632–633.

[4]) Zie: The exempla of Jacques de Vitry. Edit. Crane pag. 72 en pag. 203.

terug een ander verhaal uit het Magnum Speculum Exemplorum (Dist IX, Cap. 216) zooals bijkt uit den aanhef: „Jacobus de Vitriaco refert". Het einde luidt: „Alibi legitur quod demones pecuniam in sartaginibus visi sunt liquefacere et in os defuncti illius refundere dicentes horribile clamore: „Aurum sitisti, aurum bibe," en deze lezing vertoont wel de meeste overeenkomst met het exempel uit het „Schaakspel".

49. Verhalen van mannen, die een vrouw voor zich winnen door de gestalte van een God aan te nemen zijn in de Oostersche literatuur niet zeldzaam. Benfey noemt in zijn Inleiding op zijn Pantschatantra [1]) als voorbeeld hiervan Somadeva Text XII, 152, 154, 155, 158 (Benfey's vertaling), waar Lohadschangha als Vishnu optreedt. Groote overeenkomst met dit sprookje vertoont de geschiedenis van Maleh-u-schiriu uit Duizend en één Dag (114de dag en vgg); hier geeft de man zich uit voor Mohammed. Vergelijk hierbij ook de geschiedenis van Simustapha en Ilsetilsone uit Duizend en één Dag en het verhaal uit Duizend en één Nacht, dat medegedeeld is in Scott: Tales, Anecdotes..... 1—37. In al deze vertellingen beweegt de Pseudo-Godheid zîch op een boven-natuurlijke wijze door het luchtruim, bijv. op een houten Garuda (Somadeva), in een houten kist enz. In Europa vindt men een dergelijk verhaal terug in Morlini, Nov. 69. Hier wil een patriciër onder de gestalte van Christus een vrouw verleiden; door een ander, die zich voor den H. Petrus uitgeeft, wordt hij hierin verhinderd. Zie ook Boccaccio Decamerone IV 2. Dezen trek vindt men ook in een Russisch sprookje van den beroemden prins Malandrach Ibrahimowitsch en de schoone prinses Salikalla (Dietrich n°. 11 Vogl. pag. 99—117) en in het verhaal van de geboorte van Alexander den Groote, dat voorkomt in den Pseudo-Callisthenes (Zacher, pag. 114, 5—7; Maerlants' Alexander uitg. Franck pag. XV). Het exempel, dat men in het Schaakspel aantreft, van Palma, de vrouw van Sarsinus en den ridder Mundus, die zich voor den god Anubius uitgeeft, behoort ook tot deze groep. Hier gebeurt niets bovennatuurlijks, het is alles bedrog. Mundus en zijn helpers maken misbruik van de goedgeloovigheid van Palma en haar man. Deze nemen op gezag van de priesters van Isis' tempel aan, dat de God Anubius Palma een bezoek zal brengen en vernemen pas de waarheid als Mundus zelf zich eenige dagen later op het welslagen van zijn list beroemt. Dit verhaal werd zooals het Latijn zegt, aan Josephus ontleend (Refert Josephus

---

[1]) Zie § 56 pag. 161.

Libro XVIII antiquitatum) [1]) en komt ook voor bij Hegesippus II, 4 en Zonaras VI, 5 [2]). In onze literatuur vindt men het in Maerlant's Spiegel Historiael I [7], 3 onder den titel „Vrouwen Paulinen mesfal."

50. Het verhaal van den gierigen koning Antigonus, die Tinnicius een mark weigerde, omdat dit een onbescheiden verzoek was, en ook geen penning wilde geven, omdat zulk een kleine gift in strijd was met zijn koninklijke waardigheid, komt voor bij Seneca, De Beneficiis Lib. II, Cap. XVII. Hier is de naam: Cynicus, maar het verhaal is volkomen gelijk en waar de woorden „ghelijc als wy lezen" wijzen op een schriftelijke bron, ls het waarschijnlijk, dat Seneca die bron is. Deze anecdote leest men ook in het Speculum Historiale van Vincentius van Beauvais (Lib. V, Cap. XXXIX), die ook Seneca als bron noemt.

51. Is het verhaal van Christus' ontmoeting met den Duivel, dat te lezen is in Mattheus 4:8—10 en Lucas 4:5—8. Het Schaakspel vertoont de meeste overeenkomst met Mattheus.

52. Een rentmeester was niet in staat om rekening en verantwoording te doen van de aan hem toevertrouwde gelden, omdat hij die aan vrienden en verwanten en voor eigen genoegen besteed had. Als hij zijn familieleden vraagt hem nu op hùn beurt te helpen, erkennen zij wel van zijn vriendschap genoten hebben en zijn er dankbaar voor, maar zeggen: als wij u hielpen zouden wij allen zelf daardoor te gronde gaan, „hieromme ist beter, want die minneste scade best is, dat ghi alleen wort verdorven." Het eenige, wat wij kunnen doen is: *„mit u wtgaen* ende troosten u als wij best connen." Bij zijn vrienden krijgt hij hetzelfde antwoord; zij willen zijn weldaden vergelden met een kyst ende *een slaeplaken.* Ten slotte wendt hij zich „mit crancker hope ende ghelove" tot een man, dien hij slechts weinig vriendschap bewezen had en deze is *terstond bereid tot hulp,* betaalt de schulden en redt zoo het leven van den rentmeester. — Dit exempel wordt ingeleid door de woorden: „Ghelijc als wij lezen van eens groots heren reyntmeester." Het vertoont groote overeenkomst met de geschiedenis uit de in de ME. zoo algemeen bekende en bewonderde legende van Barlaäm en Josaphat [3]) getiteld „De Drie Vrienden", die den volgenden inhoud

---

[1]) Lib. XVIII cap. III, 4. Hier wordt gesproken van Paulina, Decius Mundus, en Saturninus.
[2]) Kaiserchronik III 721.
[3]) Opgenomen in de Vitae Patrum: Migne Patr. Latina Dl. 73. kol. 443. Er is een uitgebreide literatuur over dit verhaal, die Rhys Davids in zijn „Buddhist birthstories or Jataka tales" pag. XCV—XCVII opgeeft. Zie voor de geschiedenis van deze Buddhalegende M. Müller. On the migration of fables (chips from a German workshop 4) en Joseph Jacobs: Barlaam and Josaphat" London 1896).

heeft: Een man wordt gevangen genomen, en voor den koning gebracht om verantwoording te doen van een groote som gelds. Hij roept de hulp in van een der twee vrienden die hij met weldaden heeft overladen, maar deze kan hem slechts *een enkel kleedingstuk geven*. De andere vriend kan niets doen dan hem *een eind weegs vergezellen* naar den koning. Daarop gaat hij naar zijn derden vriend en *deze wil hem* hoewel hij veronachtzaamd is *zooveel hij kan bijstaan*. Als Barlaām Josaphat deze parabel verteld heeft, geeft hij hem den volgenden allegorischen uitleg: De eerste vriend is de aardsche rijkdom, waarvan men, als de dood komt, niets kan meenemen dan eenige lappen („parmos"), met den tweeden worden bedoeld vrouw, kinderen, verwanten en vrienden, die den doode op zijn laatsten tocht vergezellen, maar daarna weer naar hun eigen werk en zorgen terugkeeren; de derde, de ware vriend, die verwaarloosd was, vertegenwoordigt de goede werken: „optimorum operum chorus est; hoc est fides, spes, charitas, misericordia, benignitas, reliquusque virtutum coetus"; deze vergezelt den mensch in zijn volgend leven en is zijn voorspraak bij God. Dit verhaal is van Indischen oorsprong, het kwam hoogstwaarschijnlijk al voor in het verloren gegane Indische origineel [1]) van Barlaam en Josaphat en was in het Oosten zeer verbreid. Een Joodsch werk [2]) uit de 6e eeuw, Pirkeh Rabbi Eliezer, (Cap. 43) heeft deze geschiedenis in een vorm, die bijna volkomen met die uit Barlaam en Josaphat overeenstemt. Dat de gedachte in deze parabel uitgedrukt echt Indisch is, bewijzen een groot aantal spreuken, waarin gezegd wordt, dat de doode, verlaten van rijkdom en verwanten, slechts vergezeld van zijn goede werken het volgende leven intreedt. Blau geeft in zijn Index op Böhtlingh's Indische Sprüchen (pag. 79 *a*) een reeks van dergelijke spreuken; de meeste overeenkomst met onze parabel heeft de spreuk bij Böhtling 601 (vgl. W. Goonetillike: Orientalist II, 64): arthâ gṛhe nivartante çmaçane caiva bandhavâh sukṛtaṃ duškṛtam gacchantam anugacchati. „De rijkdommen blijven thuis en de verwanten op het kerkhof, goede zoowel als slechte werken volgen den vertrekkende." Een dergelijke gedachte wordt uitgedrukt in de Buddhistische werken: Dhammapadam V, 219 vlgg. en Vimânavatthu 52, 1 vlgg. (vergl. L. Scherman, Materialiën z. Gesch.

---

[1]) Zie: Joseph „Jacobs Barlaam and Josaphat" pag. LXXIX.

[2]) Zie over Joodsche redacties: Israël Lévi: Elements chrétiens dans le Pirké Rabbi Eliezer. I. La parabole des trois amis....." in de Revue des études juives XVIII, 83—89 en Steinschneider: Die Hebraeischen Uebersetzungen des MA. S. 864. anm. 99.

der Ind. Visionsliteratur pag. 56 *f* [1]). Ook in den Bijbel vindt men een herinnering hieraan in Openbaring 14, 13. – Deze geschiedenis vertelt ook Vincentius van Beauvais, van wien zij werd overgenomen door Utenbroeke, in den Spiegel historiael II⁷, 9.

Een dergelijke parabel maar in eenvoudiger vorm vindt men in de Disciplina Clericalis van Petrus Alphonsus, Cap. II. Hier wordt verhaald, hoe een stervende Arabier aan zijn zoon vraagt, hoeveel vrienden hij heeft. Het antwoord is: „Wel honderd", waarop de vader, die in zijn veel langer leven nauwelijks een halven vriend heeft kunnen verwerven, aanraadt deze vrienden op de proef te stellen, door hun hulp in te roepen bij het verbergen van een misdaad. Een kalf wordt gedood en in een zak gedaan; de zoon geeft voor bij ongeluk 'een mensch vermoord te hebben en vraagt zijn talrijke vrienden één voor één hem te helpen het lijk te begraven. Allen weigeren. Ten slotte gaat hij naar den halven vriend van zijn vader, die na zijn vrouw en al zijn huisgenooten weggezonden te hebben, om het geheim beter te kunnen bewaren, een kuil graaft. Als alles gereed is, wordt hem de waarheid verteld. De allegorische uitleg ontbreekt hier, het verhaal eindigt met de woorden van den vader: „Pro tali amico philosophus aït: Hic est vere amicus qui te adiuvat, quum mundus tibi deficit." – In hoofdzaak hiermede overeenstemmend, slechts in een paar kleinigheden afwijkend is het verhaal, dat Cardonne geeft in zijn: „Mélanges de Littérature Orientale" [2]) Dl. I, pag. 78 (vertaald naar Ahmedban Arabchah nº. 1539). In dezen eenvoudigen vorm baande het verhaal zich een weg door Europa [3]) met uitzondering van de Noorsche landen, die slechts den meer samengestelden vorm, overeenkomende met de parabel uit Barlaäm en Josaphat schijnen te kennen. In het Nederlandsch is deze geschiedenis, voor zoover ik weet, slechts te lezen in de vertaling van Stainhöwel's Esopus. In dit werk, dat sinds het eind van de XV^de Eeuw herhaaldelijk vertaald en overgedrukt werd, wordt voor het eerst gewezen op Petrus Alphonsus als verteller. Van veel meer belang voor onze literatuur is de samengestelde vorm, die ook over geheel Europa verbreid

---

[1]) Deze bijzonderheden ontleende ik aan Dr. Ernst Khün's „Barlaam und Joasaph" uit de Abhandlungen der K. Bayer. Akademie der Wiss. I Cl. XX Bd. I Abth. Het werk is ook afzonderlijk gedrukt.

[2]) Cardonne: Mélanges de Littérature orientale. Traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persans de la bibliothèque du Roi.

[3]) Zie over de verbreiding: Karl Goedeke: Every-man, Homulus und Hekastus (Hannover 1865) pag. 1–7.

is [1]). Eenigszins gewijzigd is het verhaal in het aan Vincentius van Beauvais toegeschreven Speculum Morale (I, IV, 19), waar sprake is van vier vrienden en verantwoording gevraagd wordt van 10000 talenten. Het Speculum Morale ontleent hier aan Etienne de Bourbon. Bij Jacques de Vitry [2]) wordt gesproken van een dienaar van een rijk en machtig heer, die een van zijn meesters kasteelen aan den vijand had overgeleverd en daarom tot de galg veroordeeld was; verder komt dit verhaal volkomen overeen met dat uit Barlaäm en Josaphat. De bron wordt hier genoemd in de aanvangswoorden: „Hec sunt verba Gregorie". Het is ontleend aan den Dialogus van Gregorius den Groote, die in de 13de E., toen de belangstelling voor exempelen weer herleefde, weer meer gelezen werd. Nog een, misschien het sterkste, bewijs voor de algemeene verbreidheid van deze geschiedenis is het feit, dat zij in verschillende landen werd omgewerkt tot een tooneelstuk. Omstreeks 1500 dichtte Pieter Dorland, uit Diest, den nog eenige jaren geleden opnieuw uitgegeven [3]) en opgevoerden „Spieghel der Salicheyt van Elckerlijc". Dit stuk stemt op de meeste plaatsen woordelijk overeen met de Engelsche moraliteit „Every-man", die er een vertaling van is. Het Nederlandsche werk werd in de 16de Eeuw door den Humanist Christianus Ischyrius uit Maastricht in het Latijn vertaald. Men zie over deze bewerking, over een andere Latijnsche vertaling van den Nederlandsch Humanist, den „Hekastus" van Macropedius en over het Duitsche drama „Homulus" van Jasper van Gennep, Kalff's Geschiedenis der Ned. Letterkunde, III, 40–41.

53. Een „camerlinc" werd, terwijl zijn meester, dien hij langen tijd trouw gediend had, van huis was, ernstig ziek. Al zijn hoop was gevestigd op de terugkomst van zijn heer, die het, naar hij meende in zijn macht had, hem te genezen, maar deze zeide: „Lieve vrient, God die moet u helpen; ic en mach u nijt helpen." Teleurgesteld en verontwaardigd wendde de dienaar zich af en bad God om genezing. Hij herstelde, en weigerde weer bij zijn vroegeren meester in dienst te treden, omdat hij voortaan slechts God dienen wilde, zeggende: „Hi is alleen die gheen die my helpen mach, als ic in noden bin". Dit verhaal komt voor bij Etienne

---

1) Zie voor de verbreiding de aanteekening van Oesterley in zijn Gesta Romanorum, pag. 733 en Joseph Jacobs: Barlaam and Josaphat, Appendix II, p. CXIII en CXIV.

2) No. CXX pag 55 en pag. 185 van de uitgave van Crane.

3) In 1907 door dr. K. H. de Raaf, Larensche Kunsthandel.

de Bourbon [1]). Hij ontleende het aan „Magister Jacobus", d. i. Jacques de Vitry van wien hij niet minder dan 60 exempelen heeft overgenomen, in de editie van Crane heb ik het echter niet aangetroffen.

54. Een Romein, die mit „schoeren, breken ende onredeliken" een groot vermogen gewonnen had, werd zoo ernstig ziek, dat zijn kinderen een priester lieten komen, om hun vader de biecht af te nemen. De zieke vroeg den geestelijke of hij hem genezen kon, en zond hem, toen hij een ontkennend antwoord kreeg, toornig weg. Een ander priester, een man van meer ondervinding, die nog een poging wilde doen, om den zieke „te bewaren naden eysch der heiliger kerken ende des kersten geloefs", ging naar den Romein toe en antwoordde, toen hem de vraag gedaan werd, of hij genezing bracht: „Ja ic, wilstu bi minen raide leven ende werken, ic sal di wel genesen van dijnre siecten." De zieke beloofde alles te doen, wat de priester hem beval. Hij biechtte hoe hij van zijn jeugd af geleefd had en hoe hij zijn geld verzameld had, waarop de priester zeide, dat hij hem slechts genezen kon, als hij al die bezittingen, die hij „mit onrecht" verworven had, weer weggaf; indien hij dit niet deed, zou hij „tot ewigen dagen in der hellen barnen ende verloren wesen". Dit offer was den Romein te groot; hij zou niets overhouden en zijn kinderen tot den bedelstaf brengen. Toen hij nogmaals den priester smeekte hem te genezen, stelde deze een andere voorwaarde. „Ic wildi wel genesen, is dattu één saec vercrigen moechste, dattu dijn drie soenen soe goet hebben [moechste], datsi elx *voir an haren vinger* een cleyn blader willen barnen om dinen wille, wt welken bladeren ic dat water besigen moet, die specie ende die cruyde mede te mengen, daer ic di mede genesen ende helpen zal." De zieke riep zijn drie zonen tot zich en vertelde hun, hoe zij de genezing van hun vader konden bewerken. Alle drie beloofden terstond hun hulp te verleenen, maar trokken zich al spoedig, toen zij de hitte van de vlam voelden, terug, zoodat de man den priester, die den volgenden dag terug kwam, het gevraagde niet aan kon bieden. Door de vraag van den geestelijke of hij „tot ewigen dagen barnen" wilde voor zijn kinderen, die nog geen „cleen blader" terwille van hun vader wilden branden, kwam hij tot inkeer; hij genas en begon na zijn onrechtmatig verkregen goed afgestaan te hebben een nieuw leven. „Hi beterde zijn leven

[1]) Zie A. Lecoy de la Marche, Anecdotes Historiques. Légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon. édit. 1877 p. 62.

ende starf een heilich mensche" — Dit exempel, dat alleen in Hss. F. en G. voorkomt, heb ik nergens elders aangetroffen.

55 wordt ingeleid door de woorden „gheliken als wy lezen" en geeft een voorbeeld van de onverleidbaarheid van Ypocras. Dit exempel nam Jan Matthijssen over in zijn Rechtsboek van den Briel (bladz. 95 van de uitg. van Fruin en Pols). In Van Vloten's prozastukken (bladz. 352) vindt men een dergelijk verhaal van Socrates, herkomstig uit „Alexanders boeck ende sijn legende". Het Schaakspel noch de Ludus Scaccorum vermelden de bron maar het Mhd. Schachbuch van den Pfarrer von dem Hechte [1]) noemt Valerius: Valerius der scribit daz, wi kusche was her Ypocras; de held van het verhaal is hier echter Xenocrates (Val. Maximus IV, 3 Ext. 3) evenals bij Diogenes Laërtius (de vitis, dogmatis et apophthegmatis philosophorum IV, 2, 7). Hetzelfde schachbuch noemt ook Valerius Maximus als bron van n⁰. 56: Valerius gesprochin hat in sines elftin buchis blat..... en het Latijn leidt dit exempel in met: Narrat Valerius libro IX° (een schrijffout voor libro IX°).

56 bevat het verhaal van een vrouw, in de Latijnsche en de Middelnederlandsche bewerkingen Lina, in de Mhd. Livia, genoemd, die toen zij hoorde, dat haar doodgewaande man nog leefde, van blijdschap stierf. Dit en n⁰. **57**, een dergelijke geschiedenis van een vrouw, die meende haar kind verloren te hebben, vindt men zonder naam vermeld bij Valerius Maximus IX, 12, 2. In n⁰. **58** wordt verteld, dat Ypocras, toen hij, na zijn studiën voltooid te hebben weer naar huis zou gaan, zijn ouders tegelijk met het bericht van zijn komst de tijding liet brengen, dat hij het gezicht verloren had, om hun groote vreugde, die hun misschien nadeelig kon zijn, door het bericht van zijn blindheid te temperen. Dit laatste exempel, waarvan de herkomst mij niet bekend is, geeft behalve een waarschuwing tegen te groote plotselinge vreugde, een voorbeeld van den regel, „contrari met contrari verdriven" [2]). die ook in **59** toegepast wordt. — Toen Tytus, bij de belegering van Jerusalem hoorde, dat Vespasianus zijn vader hem met een groote legermacht te hulp kwam, werd hij verlamd van vreugde. Zijn arts, Josephus, genas hem toen op de volgende wijze: hij liet een bij zijn patiënt zeer gehaat man ontbieden, en dezen alle mogelijke eer bewijzen door het „ghezinde" van Tytus, die daarom zoo toornig werd, dat hij zijn dienaren beval den vijand te dooden. Dit bevel werd niet

---

[1]) Uitg. Sievers in het Zs. f. Deutsches Altertum. N. F. V^er Bnd. S. 161 flgg.
[2]) Zie bladz. 134, 12.

opgevolgd, waarom hij in zulk een woede ontstak, dat hij daardoor de macht over zijn ledematen terug kreeg. Den vermeenden vijand, wien hij zijn herstel te danken had, beschouwde hij voortaan als een goed vriend. — Merkwaardig is hier, dat de reden van Tytus' vreugde in den Ludus Scaccorum een heel andere is, dan in het Schaakspel. Er staat, dat Tytus zoozeer buiten zich zelf van blijdschap was, „quod pater tocius Romani senatus voluntate ad imperio gubernacula sublimatum," waarmede overeenkomt de lezing van den Pfarrer von dem Hechte [1]): „Wir lesin ouch sulchiz tun von Tyto Vespasiani sun, wi der virnam di mere, wi daz sin vatir were gekorn an romisch keisirtum: he wart vor grozir vroude krum" en die van Kunrat von Ammenhausen (uitg. Vetter, pag. 607). — Een bron wordt nergens genoemd. Het verhaal komt voor in de Legenda aurea (Legenda LXIII F); ook hier, evenals in Pauli's Schimpf und Ernst (n⁰. CCCXI) is het de vreugde, omdat zijn vader tot keizer gekozen is, die Tytus zoo noodlottig wordt. „Titus autem ut in eadem historia apocripha legitur audiens patrem suum in imperium sublimatum..... Wat met de „historia apocripha", de bron van de „Legenda Aurea" bedoeld wordt, blijkt uit den titel van het hoofdstuk „De Sancto Jacob minore apostolo".

60. Een abt had zoo onmatig geleefd, dat hij zijn spijsvertering geheel bedorven had. Te vergeefs had hij vele artsen geraadpleegd, en groote sommen uitgegeven, maar eindelijk ontmoet hij een ridder, die een middel tegen zijn ziekte weet. Deze neemt den patient mede naar zijn kasteel, waar hij hem een hongerkuur van een half jaar laat doen, en zendt hem daarna, als hij zijn schuld heeft afgedaan, genezen naar huis terug. — Een dergelijk verhaal leest men bij Etienne de Bourbon (n⁰. 190 en met kleine wijzigingen n⁰. 479) [2]) in een van de ± 60 exempelen, die hij aan Jacques de Vitry ontleende. Merkwaardig is, dat de bewerker van het Schaakspel de rollen omgekeerd heeft. Bij Etienne de Bourbon is de patient een prelaat, die zich in de Cisterciënser orde laat opnemen en door de eenvoudige levenswijze der monniken genezen wordt. Franconis, die niet blind was voor de gebreken der geestelijkheid, schepte er hier blijkbaar behagen in den abt in een belachelijk daglicht te plaatsen en den ridder de mooie rol toe te deelen. Het verhaal uit het Schaakspel vindt men terug in de 44ste der 50 „Lustige Histo-

---

[1]) Sievers' uitgave kol. 817.
[2]) Zie: A. Lecoy de la Marche: Anecdotes historiques..... d'Etienne de Bourbon p. 165 en pag. 412.

riën," (Coornherts' vertaling van de Decamerone van Boccaccio). Hier wordt de abt zoo hongerig, dat hij rauwe boonen, door den ridder met voorbedachten rade in zijn kamer achtergelaten, gaat opeten. Misschien heeft het spreekwoord: „Honger maakt rauwe boonen zoet" hieraan zijn ontstaan te danken [1]).

61. Twee studiegenooten, die na hun geheele vermogen verteerd te hebben, gescheiden waren, zagen elkaar na jaren terug. De een was naar het Pauselijke hof getrokken en had het tot kardinaal gebracht, de ander was slechts een „arm clerc" gebleven. De cardinaal noodigde zijn ouden vriend op een groot gastmaal, liet hem na den maaltijd zijn geheele woning en al zijn schatten zien en vroeg ten slotte: „Wat dunct u, hebbe ic nijt goed leven? Breect my yet van dat ic soude hebben?" waarop zijn gast antwoordde: „Heer, neen! Voorwaer u en breect nijt meer dan enen man, die voor u ten duvelvolen voer. Heer, haddi dien man, so waert al volmaect." Eerst begreep de cardinaal deze woorden niet, maer toen hij inzag, dat iemand met zijn „hoverdye, ghiericheit ende gulsicheit" niet in den hemel kon komen, verkocht hij al zijn bezittingen, gaf het geld aan de armen, en diende „voortaen alle zijn leven lanc Gode trouwelic." Ook dit verhaal heb ik nergens elders aangetroffen.

62 bevat het verhaal van Loth, die twee engelen, die hij voor menschen aanzag, gastvrijheid verleende, en zelfs bereid was zijn dochters op te offeren om zijn gasten te beschermen, zooals in den Bijbel te lezen is in Gen. 19 : 1—9.

63 is de geschiedenis van een vader en een zoon, die een bedevaart naar St. Jacob deden [2]). Toen de zoon, omdat men na hun vertrek uit een herberg een zilveren schaal in zijn koffer vond, ter dood veroordeeld was en zijn goederen waren toegewezen aan den waard van wien men meende, dat hij de schaal gestolen had, reisde de vader alleen verder en volbracht zijn gelofte. Op den terugweg ging hij zijn nood klagen bij de galg waaraan zijn zoon hing; deze leefde nog en sprak zijn vader toe. Hij zeide, dat St. Jacob hem beschermd had, en verzocht dit wonder aan den rechter te openbaren, die na zich van de waarheid overtuigd te hebben den waard, na zijn bekentenis, dat hij zelf de schaal in den koffer gedaan had, om de bezittingen van den pelgrim te krijgen, op zijn beurt tot de galg veroordeelde. — Een bewijs voor

[1]) Zie het artikel in Volkskunde XVII pag. 74.
[2]) Vetter veronderstelt hier mondelinge overlevering (a. w. bladz. 662 noot 687) en wijst op de overeenkomst van de list van den waard met die van Joseph, Gen. 44.

de populariteit van dit exempel, dat ook bij Caesarius van Heisterbach (Dialogus Miraculorum Dist. VIII Cap. LVIII) voorkomt is dat er een liedje op gemaakt werd: het liedeken van Sint Jacob. Hier is de inhoud eenigszins gewijzigd: de dochter van den waard doet de schaal in den reiszak van den oudsten pelgrim, die echter in de gelegenheid is zijn tocht voort te zetten, daar zijn zoon zich voor hem opoffert. Door St. Jacobs toedoen wordt de ware toedracht der zaak aan het licht gebracht; de waard wordt opgehangen, de dochter levend begraven [1]).

64 vertelt van een dief, die toen hij op het punt stond haver te stelen, door het paard bij den arm gegrepen en zoolang vast gehouden werd, tot de geheele buurt van zijn diefstal op de hoogte was. — Deze geschiedenis speelt te „Papijën in Lomberdijën." Over de herkomst en verspreiding heb ik niets kunnen vinden [2]). Dergelijke verhalen van dieven, die op wonderbaarlijke wijze worden gevangen genomen en aan den rechter overgeleverd, komen meer voor. In den Dialogus van Gregorius den Groote [3]) zag ik een hoofdstuk getiteld: De presbytero provinciae Valeriae qui furem ad sepulcrum suum tenuit (Lib. III, Cap. XXII).

65. Toen de altijd somber gestemde koning van Ceciliën, Dyonisius, eens een paar armoedig gekleede, maar er vroolijk uitziende menschen tegenkwam, steeg hij af van zijn wagen om hen eerbiedig te groeten. Het gevolg, verwonderd en verschrikt, wendde zich tot 's konings broeder met het verzoek naar de reden van dit zonderling gedrag te informeeren en deze vroeg hem tevens, waarom hij, die toch „rijc, zalich ende machtich" was, voortdurend in een gedrukte stemming verkeerde. De vorst stelde hem daarop voor, een korten tijd zijn plaats in te nemen. Toen de broeder „ter hoger tafle was ghezeten, daer hi ghenoech had van alre spysen ende dranc, die zijn herte begheerde, dien heerliken van groten heren wort ghedient ende hoorde daer zoete melodye van manigerhande mûsike", genoot hij alle „salichede" van het koningschap, totdat hij boven zijn hoofd zag „een zwaert aen een peertshaer", dat de koning daar had laten ophangen. „Hoe mach ic salich wezen", zeide hij, „of mi verbliden, want ic sie een bloet zweert hanghen beven over mijn hooft". Doe seyde die coninc: „Brůeder, dit is zake, waerom ic my nijt en verblide, want ic sie in mijnre herten altoos dat

---

[1]) Kalff, Gesch. der Ned. Letterkunde II 184—85.
[2]) Ook hier veronderstelt Vetter mondelinge overlevering Zie a. w. pag. 662 noot 684.
[3]) Afgedrukt in Migne's Patr. Lat. Dl. 75—79.

zwaert, daer Got mede sal oordelen. Die arme hebbe ic gheëert, want ic sach, datsi mit reynre herten toonden blide aenschijn". — Dit exempel, dat zonder vermelding van de bron verteld wordt, is een versmelting van een gedeelte van een geschiedenis uit „Barlaäm en Josaphat" en het verhaal van „het Zwaard van Damocles". De eerste parabel [1]) van B. en J. bevat behalve de geschiedenis van „de Doodstrompet" nog het verhaal van „de vier Kistjes", door Shakespeare verwerkt in zijn Koopman van Venetië [2]). Voor ons exempel is alleen van belang het eerste verhaal en daar van nog slechts de eerste helft, waarin verteld wordt, hoe de koning de twee arme menschen begroet en door zijn broeder over die te ver gedreven minzaamheid onderhouden wordt. Hiermede houdt de overeenkomst op; in de parabel van Barlaäm en Josaphat wordt de naam van Damocles niet genoemd en is met geen enkel woord melding gemaakt van het zwaard. Toch is misschien ook dit verhaal van Indischen oorsprong en gaan „de Doodstrompet" en „het Zwaard van Damocles" terug op een gemeenschappelijke bron: „De Geschiedenis van Damocles". Joseph Jacobs zegt, nadat hij de Buddhistische afkomst van „de Doodstrompet" bewezen heeft [3]): „That this (n.l. het verhaal van Vityasoka, broeder van den Buddhistischen koning Asoka) is the original of the Barlaäm Parable (van de Doodstrompet) no one will deny; whether it is itself derived from an earlier Indian original of the story of Damocles is another and more difficult question". In Cap. 143 van de Gesta Romanorum en in n°. XL II van de exempelen van Jacques de Vitry vindt men de beide verhalen, „de Doodstrompet" en „het Zwaard van Damocles", vereenigd; n°. VIII van Jacques de Vitry bevat alleen „het Zwaard van Damocles", welk verhaal ook voorkomt bij Cicero (Tuscul. 5, 21), Horatius (Carminum 3, 1, 17), Macrobius (de Somno Scipionis 1, 10, waar het aan Cicero ontleend is). Zie voor de verbreiding van deze verhalen nog: Oesterley, Gesta Romanorum [4]) (Berlijn 1872) p. 736 en Crane, Exempla of Jacques de Vitry (Published for the Folk-lore Society, London 1890) p. 151. Hierbij is nog te voegen voor onze literatuur: Spiegel historiael, II [7], 6 (overeenkomende met het verhaal uit Barlaäm en Josaphat, Vincentius van Beauvais' Spec. Hist. Lib. XV, Cap. 10 en Magnum Speculum Exemplorum Dist. IV, Exempel XV). De

[1]) Zie Migne P. L. Dl. 73, kol. 462. [2]) IIe Bedrijf IIIe Tooneel.
[3]) Zie a. w. Introd. LXII vgg.
[4]) Bij Cicero, Horatius en Macrobius komt niet voor het verhaal van „de Doodstrompet" zooals men uit Oesterley's aanteekening zou opmaken.

overeenkomst is hier echter beperkt tot het begin, de ontmoeting met de arme menschen.

66. Keizer Fredericus liet een marmeren poort bouwen en daarin drie beelden uithouwen. Boven het middelste, dat den keizer zelf voorstelde, liet hij schrijven: „*Cesaris imperio regni custodia fio*" en boven de beide andere, die het uiterlijk van een rechter hadden: „*Infidus excludi timeat vel carcere trudi*" en *Quam miseros facio quos variare scio*". — Eenigszins uitvoeriger komt dit verhaal voor in de Gesta Romanorum [1]), waar het verteld wordt van Frederik II. Hier wordt het monument aldus beschreven: In een halven cirkel om het hoofd van het rechter beeld stond: „*Intrent securi, qui querunt vivere puri*"; boven het linker: „*Invidus excludi timeat vel carcere trudi*"; boven het keizersbeeld: „*Quam miseros facias, quos variare scio*" en in een halven cirkel over het geheel: „*Cesaris imperio regni custodia fio*". Ook de plaats waar het monument stond „*super pontem aque fluentis prope Caponam,*" wordt hier genoemd. In het Middelhoogduitsche Schachbuch van den Pfarrer von dem Hechte vindt men nog weer een andere beschrijving; hier heeft men *vijf* opschriften. Oesterley [2]) wijst in verband met dit exempel op de poort die de toovenaar Virgilius te Napels oprichtte [3]), waarvan men in de Kaiserchronik leest. — Jan Matthijssen nam dit exempel over uit het Schaakspel [4]).

67. Met de woorden: „Gheliken als wy lezen van enen man, die drie zonen hadde, by zinen wive, welc wijf hi nijt wel en betrouwede", begint het verhaal van den man, die op zijn sterfbed zijn drie zoons tot zich riep, om met hen de erfenis te bespreken. Hij liet na „een bosche of enen groten boomgaert"; waarvan hij aan zijn oudsten zoon wilde geven „al dat hout, dat gruen ende dorre" was, aan zijn tweeden „al datter recht ende crom" was en aan den derden „al dat boven der eerde ende onder deerde" was. Toen na den dood van den vader, de zoons ieder voor zich de geheele nalatenschap opeischten, besloot men de zaak voor den rechter te brengen, die, naar het voorbeeld van Salomon, zijn toevlucht nam tot een list. Hij gaf bevel het lijk op te graven en tegen een boom te plaatsen; de drie zoons zouden op een vooraf bepaalden afstand staande, schieten en dengene die zijn vader het dichtst bij het hart raakte, zou het bosch worden toegewezen. Alleen de jongste

---

[1]) Zie de uitgave van Oesterley, pag. 349 no. 54.
[2]) Zie Oesterley's uitgave van de Gesta Romanorum. pag. 721.
[3]) Zie Massmann's Kaiserchronik III 443
[4]) Rechtsboek van den Briel, uitg. Fruin en Pols pag. 79.

weigerde aan dezen wreeden wedstrijd deel te nemen, waarop de rechter, overtuigd dat hij de ware zoon was, hem de erfenis toedeelde. — Ook hier heeft men weer te doen, met een dier vele verhalen, die uit het Oosten tot ons gekomen zijn. Deze geschiedenis, die herinnert aan Salomo's [1]) eerste recht [2]), is afkomstig uit den Talmud [3]). In de Europeesche letterkunde komt zij voor bij Vincentius van Beauvais (Spec. Mor. III, V, 9, en III, X, 65) en bij Etienne de Bourbon [4]) (n°. 160). In de Gesta Romanorum vindt men drie dergelijke verhalen. N°. 45 vertoont groote overeenkomst met de lezing van het schaakspel, maar hier wordt gesproken van *vier* zonen; de eerste schiet den vader in de rechterhand, de tweede in den mond, de derde in het hart, de vierde, de ware zoon, weigert. Oesterley geeft in zijn aanteekening over de verspreiding van dit verhaal (pag. 719) als oudste bron op Peraldus 2, 307. In n°. 196 wordt verteld, dat Ezechias aan zijn drie zonen een boom naliet, waarvan de eerste zou krijgen, alles wat onder den grond [5]) was, de tweede al wat *in altitudine et in summitate* was, dus den geheelen boom, in zijn hoogte en breedte, de derde al wat er droog en vochtig aan den boom was. Tot zoover herinnert dit verhaal aan een overigens geheel afwijkende fabel van Aesopus (Bk V, fabel 13) [6]). N°. 262 verhaalt zeer kort, dat Valerius, een rijk Romein, zooveel weggaf, dat zijn nalatenschap slechts bestond uit één enkelen boom, dien de jongste van zijn drie zonen, ten slotte *„per iudicium"* in zijn bezit kreeg. Nog een verwant, hoewel meer afwijkend, verhaal is n°. 90 van de Gesta Romanorum. Hier is sprake van *twee* zonen die samen een erfenis moeten deelen. De oudste verdeelt en plaatst alle bezittingen aan den eenen en zijn moeder aan den anderen kant. De jongste kiest, geeft de voorkeur aan zijn moeder boven alle rijkdommen en toont daardoor de ware zoon te zijn. Deze vertelling komt overeen met Seneca: Controv. Exc. VI, 3. Verder zie men over dit exempel de uitvoerige bespreking van Verdam in „Spiegel der Sonden" pag. LXXII, Aan het Schaakspel werd dit verhaal ontleend door Jan Matthijszen in het Rechtsboek van den Briel [7]).

68. Is het bekende verhaal van Jan Ganaza, die reeds bij zijn

---

1) 1 Kon. 3, 16 vgg.
2) In een fabliau wordt deze uitspraak zelfs aan Salomo toegeschreven. Vergl. Méon II, 440
3) Vergl. W. A. Clouston, Popular tales and fictions I, 14.
4) Uitg. Lecoy de la Marche pag. 136.
5) In het origineel stond natuurlijk: onder *en boven* den grond.
6) Zie de uitgave van Joseph Jacobs, The fables of Aesop, Dl. II pag. 172.
7) Uitg. Fruin en Pols pag. 51.

leven zijn geheele vermogen aan zijn beide gehuwde dochters afstond, door haar verontachtzaming al spoedig spijt kreeg van zijn vrijgevigheid en de volgende list verzon om zijn omstandigheden te verbeteren. Van een vriend leende hij 10000 mark, die hij quasi in het geheim, maar toch zoo, dat zijn kinderen het zien konden ging tellen en daarna in een kist, verzegeld met drie sloten, wegborg, om ze den volgenden dag terug te geven. Zijn doel had hij bereikt; door dochters en schoonzoons werd hij verder zijn leven lang met de grootste liefde verzorgd. Na zijn dood schonken zij de door hun vader bepaalde aalmoezen aan de „Minrebroeders", de „Predicaers" en de „Augustinen", de drie orden, die de sleutels van de kist in bewaring hadden, maar toen zij eindelijk de erfenis in bezit zouden nemen, bleek deze slechts te bestaan uit een grooten knuppel, waarop geschreven stond: „Ic, Jan Ganaza, make dit testament, dat men mit desen stoc een ygheliken moet doot slaen, die den anderen aldus besorget, dat hi hem selver verghet" [1]. — Van der Linde [2]) herinnert naar aanleiding van deze geschiedenis aan het opschrift op een poort te Jüterburg: „Giebst du deinen Kindern Brot und leidest nachmals selber Noth, schlag ich dich mit dieser Keule tot." Deze woorden leest men op een knots, waarin Wackernagel ziet den knuppel, waarmede men bij verschillende Heidensche stammen [3]) de afgeleefde onnutte ouders placht te dooden. In zijn bespreking van „der Schlägel" een verhaal in hoofdtrekken overeenkomend met dat van Jan Ganaza, citeert Von der Hagen [4]) de spreuk:

„Wer seinen Kindern gibt das Brod,
Und leidet selber dabei Noth,
Den soll man schlagen mit dieser Keule todt,

die hij op menige stadspoort gelezen had. Van der Hagen wijst hier op verwantschap met Shakespeare's „King Lear" [5]), welke geschiedenis voor het eerst naar mondelinge overlevering werd opgeteekend in de Koningskroniek van Tysilio, Bisschop van Wales,

---

[1]) Merkwaardig is het, dat in de meeste texten van het Schaakspel deze woorden in het Italiaansch geciteerd worden: *„Questo testamento de Johan Ganaza, que qui clisesia per altri sia amazato da questa massa"*.

[2]) Geschichte und Literatur des Schachspiels I Beilage pag. 261⁵.

[3]) Volgens Procopius (Goth. II 14) bestond dit gebruik bij de Herulers; volgens J. Grimm (Rechtsalterth. pag. 486) bij Oudnoorsche, Slavische, Oudpruisische, Noordamerikaansche en Romeinsche stammen. Ook Germanen en Zigeuners hadden deze gewoonte (Von der Hagen, Gesammtabenteuer (1850) pag. LVIII.

[4]) Zie Von der Hagen. Gesammtabenteuer II pag. LXVI.

[5]) Zie Simrock, Quellen Shakespeare's Dl. III (1831) pag. 269—74.

tegen het einde van de 7e Eeuw. Een dergelijk verhaal vindt men ook in de Engelsche redactie der Gesta Romanorum [1]). In al deze verhalen treft men het motief aan, van den vader, die al bij zijn leven afstand doet van al zijn bezittingen en afhankelijk wordt van zijn kinderen, maar de geschiedenis van Jan Ganaca speelt in een geheel anderen kring, dan die van King Lear en keizer Theodosius uit de Gesta Romanorum en heeft in overeenstemming daarmede een geheel ander verloop. Volgens Lajard [2]) is de redactie van het Schaakspel een der oudste; een eenigszins uitvoeriger lezing vindt men in het „Magnum Speculum Exemplorum" [3]) (Dist. IX, Exemp. CLIV), waar de laatste woorden luiden *„patrem maledicebant"* in tegenstelling met de redactie uit Pauli's Schimpf und Ernst (n°. CCCLXXX), die eindigt met „Sie sahen einander an und Schamten sich." Ook overigens wijkt dit verhaal in bijzonderheden af; hier wordt gesproken van *drie* dochters; de vader, die niet bij name genoemd wordt, vraagt om *„drey liechter"* omdat hij wat te rekenen heeft en de kinderen vinden na zijn dood niets dan *zand, steenen* en een *knots*, waarop geschreven staat: „Kunt und wissen sei aller Welt, das man den mit dem Kolben schlahen soll, der seinen kinder gibt das er darnach manglen musz." Met nog meer afwijking is ditzelfde motief bewerkt in Jan Splinter's Testament [4]). Hier spelen twee kloosters de ondankbare rol jegens hun ouden rentmeester, dien zij, nadat hij hen zijn leven lang trouw gediend heeft, aan zijn lot overlaten. Daarom ging Jan Splinter naar Antwerpen „om een coopmanschap te doen" en schafte zich daar een *„koffer met drie sloten"* aan. Voor het geld, dat hij nog over had, kocht hij „leg-penninghen", die hij 's avonds, na een *kaars* gevraagd te hebben zeer hoorbaar ging tellen. Het gerucht van de schatten van Jan Splinter deed beide kloosters van houding veranderen, zoodat zij elkaar het voorrecht betwistten, hem te mogen herbergen. Na zijn dood vonden zij de waardelooze penningen. — Deze stof wordt ook behandeld door Giovanni Brevio (n°. 3 van zijn 6

---

1) Zie de inhoudsopgave op pag. 187 (no. 21) van Oesterley's uitgave van de Gesta Romanorum (Cod. Londin. Bibl. Harl. 206 quart); Swan's uitgave (Londen 1829) cap. 21, Douce, Illustrations of Shakespeare II, 171; Simrock a. w. pag. 272—78.

2) Histoire litéraire de la France, Tom. XXV p. 20.

3) De Editio princeps verscheen bij Paefroed te Deventer in 1481; een exemplaar berust op de Kon. Bibl. in Den Haag); een vermeerderde uitgave is er uit 1603 (een exemplaar berust op de Univ. Bibl. te Utrecht). Zie over dit werk het artikel van Bonaventura Kruytwagen in Bijdr. v. d. Gesch. v. h. Bisdom Haarlem XXIX (1905) 3e afl. 329—453.

4) In Veelderhande Gen. Dichten (199—208) aangehaald in Van Moerkerken's Dissertatie: De satire in de Nederlandsche kunst der ME. (pag. 99), ook in N. de Pauw, Mnl. Ged. en fragm. dl. I, bl. 684 vlgg.

novellen, te Rome gedrukt in 1545); da Lodi (nº. 4 van 6 novellen); in 1543 te Rome gedrukt en Sercambi (Novelle nº. 12)[1]) en is gedramatiseerd in Piron's „Ecole des pères", dat in 1728 ten tooneele werd gebracht. Men vindt het verhaal nog in de Pieuses Récréations van Angelin Gazée en in de Colloquia Mensalia van Luther. (Cap. 36 van de Leipziger uitgave van 1621). Ten slotte zij nog gewezen op Beets' Jan Jansen.

69. Nog een aan Caesarius van Heisterbach ontleend exempel (Hom. 5), weer een wonderverhaal, is dat van St. Bernard en den dobbelaar, die overeenkomen samen een kans te wagen, waarbij de eerste zijn paard en de laatste zijn ziel inzet. De dobbelaar werpt 18 oogen op 3 steenen en denkt het spel gewonnen te hebben, maar als St. Bernard zijn geluk beproeft, springt een der steenen midden door; de eene helft vertoont 6 oogen en de andere één, zoodat St. Bernard één oog meer werpt dan zijn tegenpartij. „Doe die dobbelaer dat sach, sette hi zijn lijf ende zijn ziel in Sinte Bernaerts handen ende wort een heylich, salich monic." Dit verhaal komt ook voor in de Gesta Romanorum[2]) (Cap. 170). Volgens Oesterley[3]) is het ook te vinden bij Jacques de Vitry, maar in de uitgave van Crane[4]) heb ik het niet aangetroffen. Zie voor de verdere verbreiding de aanteekening van Oesterley op pag. 740.

70. „Gheliken als wy lezen" is de aanhef van een exempel, waarin verteld wordt, hoe een rijk ridder, zijn eenigen zoon, die al zijn goed verkwistte, ten slotte nog redde. — De vader liet een ronden toren bouwen en daarin leggen een grooten balk, die aan het eene einde en in het midden rustte op twee andere balken; aan het einde, dat niet gesteund werd, liet hij een touw bevestigen. Daarop zeide hij tot zijn zoon: „Wat er ook gebeure, verkoop nooit dezen toren, maar hang u zelf in den uitersten nood op aan dezen balk „liever dan te stelen ende u selven ende u vrienden also openbaer te scande te maken." De zoon beloofde dit, maar toen hij zijn woord gestand wilde doen, ging door zijn gewicht het eene einde van den balk naar beneden en uit het andere einde, dat naar boven ging „quam ghelopen gadinge van ghelde, gout ende sulver, datter zijn vader in hadde ghedaen" en waarmede de zoon, door schade

---

[1]) Zie Dunlop-Wilson, History of Prose-Fiction (Londen 1888) II, 185—86. Volgens Von der Hagen (Gesammt Abenteuer 1850, pag. LXIII) haalt Dunlop Brevio onjuist aan, maar in de uitgave van Dunlop van 1888 wordt Brevio weer genoemd, met den inhoud die overeenstemt met Jan Ganaza.

[2]) Zie de éditie van H. Oesterley, pag. 560. [3]) a. w. Pag. 740.

[4]) Exempla of Jacques de Vitry.

en schande wijs geworden, een nieuw leven beginnen kon. — Van dergelijke vertellingen van verborgen schatten, die door een in nood verkeerenden zoon gevonden worden, geeft Benfey in zijn Inleiding op zijn „Pantchatantra" (§ 26) eenige voorbeelden. Hij noemt Plautus' Trinummus; Somadeva XIX, 16 (vertaling van Brockhaus pag. 96), een aan Plato toegeschreven Distichon: Antholog. Pal. 9, 44. vergl. 9, 45; Antonius [1]), Epigr. 21 en 22. Meer overeenkomst dan met één van deze vertoont ons exempel met een geschiedenis uit de „Veertig Vezieren" (vertaling van Behrnauer pag. 253), waar de schat gevonden wordt in een balk, waaraan iemand zich op wil hangen. Hierin heeft men hoogstwaarschijnlijk de bron van deze vertelling te zien. Een soortgelijk verhaal leest men bij Giovanni Giraldi Cinthio [2]) waar een meisje zich ophangt om een teleurgestelde liefde (Ecatommithi IX, 8) [3]). Een verwante geschiedenis is ook die van „Atalmalc" uit de „Duizend en één dag" (Cabinet des Fées XIV, 458; de 85ste Dag), die, als hij den raad van zijn vader opvolgt en zich aan een tak van een boom in het midden van zijn tuin ophangt, een in dien tak verborgen schat vindt. Ook hier heeft men dus weer te doen met een verhaal van Oostersche herkomst. In de zeer uitvoerige lezing uit Pauli's Schimpf und Ernst (n^{0}. CCCXXI) komt het geld (*f* 1200) te voorschijn, door het losraken van een steen in de zoldering.

71 vertelt van een „gemeenteman", die na den dood van zijn vorst diens eenige dochter aan zijn zorgen zag toevertrouwd. De invloedrijke positie, die hij hierdoor verwierf, verloor hij weer na het huwelijk der prinses en zijn omstandigheden werden hoe langer hoe slechter, totdat hij zich eindelijk door een list weer er boven op werkte. Op voorspraak van zijn gebiedster kreeg hij toestemming iederen dag aan het oor van zijn heer een Pater Noster te zeggen; de hovelingen, die meenden, dat hij weer als raadsman was aangenomen, behandelden hem weer met dezelfde onderscheiding als vroeger en maakten hem door hun geschenken een rijk man. — Over oorsprong en verspreiding van dit verhaal heb ik niets kunnen vinden.

---

[1]) Een Romeinsch dichter uit de 4e eeuw na Chr.
[2]) Een Italiaansch schrijver uit de 16e eeuw.
[3]) Zie Dunlop, History of Prose fiction (1888) II 201.

DE EXEMPELEN.

Exempel **32** is te vinden op . . . . . . *bladz.* 86, *r.* 9
„ **33** „ „ „ „ . . . . „ 86, *r.* 14
„ **34** „ „ „ „ . . . . „ 87, *r.* 28
„ **35** „ „ „ „ . . . . „ 88, *r.* 2
„ **36** „ „ „ „ . . . . „ 88, *r.* 8
„ **37** „ „ „ „ . . . . „ 88, *r.* 10
„ **38** „ „ „ „ . . . . „ 88, *r.* 18
„ **39** „ „ „ „ . . . . „ 89, *r.* 7
„ **40** „ „ „ „ . . . . „ 89, *r.* 24
„ **41** „ „ „ „ . . . . „ 90, *r.* 27
„ **42** „ „ „ „ . . . . „ 91, *r.* 22
„ **43** „ „ „ „ . . . . „ 98, *r.* 22
„ **44** „ „ „ „ . . . . „ 105, *r.* 33
„ **45** „ „ „ „ . . . . „ 109, *r.* 6
„ **46** „ „ „ „ . . . . „ 111, *r.* 5
„ **47** „ „ „ „ . . . . „ 115, *r.* 30
„ **48** „ „ „ „ . . . . „ 118, *r.* 5
„ **49** „ „ „ „ . . . . „ 119, *r.* 25
„ **50** „ „ „ „ . . . . „ 121, *r.* 29
„ **51** „ „ „ „ . . . . „ 122, *r.* 8
„ **52** „ „ „ „ . . . . „ 122, *r.* 33
„ **53** „ „ „ „ . . . . „ 124, *r.* 21
Voor Exempel **54** . . . . Zie de Bijlage
Exempel **55** is te vinden op . . . . . *bladz.* 132, *r.* 2
„ **56** „ „ „ „ . . . . „ 132, *r.* 21
„ **57** „ „ „ „ . . . . „ 132, *r.* 26
„ **58** „ „ „ „ . . . . „ 132, *r.* 31
„ **59** „ „ „ „ . . . . „ 133, *r.* 6
„ **60** „ „ „ „ . . . . „ 134, *r.* 12
„ **61** „ „ „ „ . . . . „ 137, *r.* 20
„ **62** „ „ „ „ . . . . „ 146, *r.* 24
„ **63** „ „ „ „ . . . . „ 147, *r.* 8
„ **64** „ „ „ „ . . . . „ 147, *r.* 26
„ **65** „ „ „ „ . . . . „ 149, *r.* 15
„ **66** „ „ „ „ . . . . „ 150, *r.* 29
„ **67** „ „ „ „ . . . . „ 151, *r.* 16
„ **68** „ „ „ „ . . . . „ 152, *r.* 26
„ **69** „ „ „ „ . . . . „ 155, *r.* 11
„ **70** „ „ „ „ . . . . „ 156, *r.* 7
„ **71** „ „ „ „ . . . . „ 160, *r.* 17

De spelling van het handschrift heb ik behouden; wanneer een wijziging noodig bleek, is daarvan aan den voet van de bladzijde rekenschap gegeven. De interpunctie, waarvan in den tekst weinig sporen te vinden zijn, is van mij. Latijnsche citaten zijn cursief gedrukt, evenals ingevoegde woorden, wat echter nergens verwarring zal geven; ingevoegde letters zijn bovendien nog tusschen ( ) gezet. Woorden of letters, die geschrapt moeten worden zijn tusschen [ ] geplaatst.

DAT SCAECSPEL.

Inspice formas et delectare in artifice, qui fecit eas. Siet aen die ghescepen vormen ende neemt ghenûecht wt den meyster, diese ghemaect ende ghescepen heeft. Want van naturen een ygelic ghescepen ende ghemaect dinc in hem besloten heeft een ghelikenisse des meysters, daert of ghescepen ende ghemaect is, ende want wy sien, dat een ygelic dinc van naturen in zijn eyghen wesen scoon ende ghenûeghelic is, naden eysche van sinen weesen ende dat dat één dinc scoonre ende ghenûegheliker is dan dat ander, overmits dattet den oversten meyster, daert of ghemaect is in volmaectheden naerre is, so moghen wy in ons selven wael vijnden, dat alle dinghen van énen meyster sijn ghemaket ende ghecomen, in deser maniren, dattie vier elementen als dat vier, die lûcht, dat water ende die eerde van Gode den oversten meyster hebben haer wesen ontfaen, in deser manieren, datsi hem daertoe geven ende voeghen, dat alle natûerlike dinghen, die onder die maen naden lope der natûer haer wesen ontfaen, van die vier elementen voerseit worden gemaect, gheliker wijs als dat hout, steen, mortel ende ander dinghen die daer toe behoren, hem daer toe gheven ende voegen, dat een natûerlic meyster van hem een hûûs tymmert ende maect. Hoe dat die hemel mit allen zinen craften van Gode zijn wesen hevet ontfaen, en leyt ons op dese tijt nijt veel of te ol. 1b segghen meer dan dat alle die scoonheit, die | in allen dinghen die God ye ghesciep of emmermeer sceppen sal, veel volcomeliker in Gode alle zijn gesloten, gheliken alse ons Hugo van Sinte Victoer, als mede hier nae sel staen bescreven, ons aldus bewijst: *Consideremus quanta sint mirabilia dei et per pulcritudinem rerum conditarum queramus pulcrum illud, pulcriorum omnium pulcherrimum, quod tam mirabile et ineffabile est ut ad ipsum omnis pulcritudo transitoria est et si vera sit comparabilis esse non possit.* Dat aldus veel te

12. C. D. I. [in deser...... vier]. 12—13. F. lucht, water ende aerde. 12—14. C. D. I. [die lucht...... ontfaen]. 22. E. meer. F. maer. 23. F. welvolcomelic. 24. F. [alle] zijn besloten. 29. A. B. qualis. C. D. E. F. G. H. I. comparabilis.

1) Hs. qualis. Veranderd naar C. D. E. F. G. H. I.

segghen is: „Laet ons merken, hoe groot die wonderlicheden Gods zijn ende laet ons by der scoonheit der gescepen dingen zûeken die onsprekelike scoonheit Goods, die also wonderlike ende onspreeclic scoon[1]) is, dat by haer alle gescepen scoonheit, al waert dat men enich mochte vijnden, nijt ghelikent en mach worden". Want dan die overste meyster daer wy alle of sijn ghemaect, also wonderlic ende soe ontspreeclic scoon is ende een yghelic minsche van rechter naturen *begheert*[2]) scoonheit te besien ende te bescouwen, ende want wy nu nijt daer toe comen moghen tensi bi der scoonheit der ghescepenre dingen, die hi selven ghemaect ende gescepen heeft, soe heb ic voirhanden tscaecspeel[3]) uten Latijn in Duutsche te trecken ende te maken, sprekende van dier edelre subtijlre scoonheyt, die in dat scaecspel besloten is, fol. 1c opdat een yghelic minsche die dat boec siet, leest of hûert lezen, | bider scoonre ghenûeche(*lic*)heit des boekes in een bekennen der onsprekender scoonheit Gods mocht worden ghetogen. Mer want ic van mi selven myn dan nijt en vermach, soe bid ic den oversten *vader*[4]), Gode van hemelrijc, in wes mogentheit hemel ende eerde is besloten, dat hi zijn oghen der ontfarmherticheit neder op my wil slaen ende my een luttel van zijnre wijsheyt wil verlenen, waerby ic dit begonnen werc also moet volbringen, altoos tot hem alle die doechden, die hier in worden begrepen, te nighen ende te bughen[5]) datter zijn name in gheëert si ende alle die gene, diet lesen of hûeren lesen, in een volcomen kennen, naedat ons moghelic is, mogen comen, opdat wy wt dien bekennen mit zûlcker barnnender minne Gods van binnen also moeten worden ontsteken, dat wy nijt en begheren te doen, dan dat Gode ghenûechlic ende bequame si. Dat ons moet verlenen die ghene, die zijn name is ghebenedijt *in Secula Seculorum. Amen.* |

In voerleden tyden was een hoverdich, onghenadich tyran, ghe-
fol. 1d heten Elmeradap, die zijns vaders lichaem dede deylen aen drien hondert stûcken ende gafse teten driehondert vûlen wilden dieren,

3—4. B. C. D. E. F. G. H. J. wonderlike ende onspreeclic scoon is. 11. H. I. voorhanden tscaecspel. 16. C. D. niet ende min dan niet. E. F. niet min dan niet. 19—20. E. dat sijn oghen der ontfermherticheit hier neder op mi gheslaghen moeten werden. J. B. moet slaen. F. op mi sla. 32. E. F. G. E. coninc tot Babyloniën, die.

[1]) Hs. scoon ende onspreeclic. [2]) Ingevoegd naar de andere Hss.
[3]) Hs. „voir vanden scaecspeel", veranderd naar H. en I.
[4]) Ingevoegd naar de andere Hss. [5]) Van „altoos" tot „bughen" is niet duidelijk.

voghelen, die gheheten zijn *vůltures.* Dese coninc verhart mitten duvel, onder alle quade pûnten soe had hi één zûnderlinge quaet punte, als dat hi Gode nijt en kennede ende dat hi nijt en woude ghelaect noch berespet wesen van zijnre groter quaetheyt, ende wye hem daer of laecte of berespte, dien plach hi te doen ontliven, also dat dat heel conincrijc daer zeer om tafter was ende in zwaren verdriet ende vervolchdent aen enen groten wysen meyster, raet des coninex voorseyt, gheheiten Phylometor, dat also veel beduut als een minre des maets of des gherechticheit [1]) ende baden den meyster voorseit, dat hi den coninc zijn grote quaetheit laken wilde fol. 2a ende tot dûechden trecken. Daer *op* die meyster antwoorde | ende seyde, dat hi des nijt doen en dorste overmits vrese des doots, want hi anxt hadde, dathi hem gheliken manigen anderen groten meyster vanden live beroven soude. Doe sprac dat ghemeen volc vanden conincrijc ende seyden, dathi des nijt ontsien en soude, mer dathi den doot liever kyesen ende aengaen soude, dan datmen inder waerheyt onder dat ghemeen volc seggen soude, dat des coninex leven ende zijn grote quaetheit van zinen rade quam. Doe Phylometer voorseit deze woorde hoorde, docht hi op Senecam [2]) dat een man die goet waer, so wes hi meende, dat hi mit Gode ende mit eeren doen mochte, dat soude hi doen, oec hoe zûer, hoe scadelic ende hoe vreselic dat hem waer, ende dat men enen goeden man tot gheenre quaetheit dwinghen noch dreyghen en mach, noch van gheenre dûecht keren ende datter niemant gherechtich en waer, die den doot, die die armoede ende enich verdriet der werelt, daer hi Gode mede behaghen mach, ontsiet. *Iuxta illud: vir bonus, quod honeste se facturum putaverit faciet, eciam si laboriosum, etiam si dampnosum, eciam si periculosum; ab honesto nullo deterrebitur, quod (ad)* [3]) *turpia nulla invitabitur. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet.* Waeromme hi den

1. B. vultures dat sijn ghieren. G. die gheheten zijn in den Latine vultures, in Duytsche ghieren. 2. C. D. E. onder alle ander quade punten. F. zonder dese quade punten. 3. B. niet en bekende. 75. B. gheliken anderen menighen groten vanden E. gheliken [manigen] anderen. F. gheliken den anderen. 20. C. E. dat een goet man was hi meende. D. dat een goet man wes hi meende. 19 vlgg. H. I. wart hi peinzende up Senecam, dat elc goet man, waer *hi* met gode. mettien meende te doene, dat hi dat doen zoude, hoe zuer. 22. C. D. E. F. oec hoe vreselic dattet hem waer. 25. B. C. D. des werelts. E. F. des wercs.

[1]) Aldus in het Hs.
[2]) Groote afwijking in G; hier wordt het Lat. citaat gescheiden door de mnl. vertaling
[3]) Ingevoegd naar de andere Hss.

fol. 2b ghemenen volc vanden conincrijc beloofde, dat hi hoor bede | volbringen zoude ende den coninc van zijnre dwalinghe te keren nae zijnre machte. Mer wantmen van naturen den doot ontsiet ende dat loon des dogets gheernne ontfinge, begonde hi te studeren, in wat manieren hi best zijn lijf behouden mocht ende dien coninc tot enen gherechtigen leven te brenghen, ende maecte dat scaecspul inder stat van Babyloniën ende dat tafelbort naeder stat voorscreven. Ende ghi zult weten, al ist zake, dat veel lude seggen, dattet scaecspul eerst ghevonden wort ende ghemaect inden strijt voor Troeyen, dat des nijt en is behoudelic haers woorts, mer tis ghecomen wt Caldeën in Grieken. Ende ic ghelove wel, dattet inden strijt voor Troeyen eerst ghemeenlic gheopenbaert wort, mer so worttet eerst ghemaect inder stat van Babyloniën, die gheleghen is in Caldeën ende nijt inder stat van Babyloniën, die gheleghen is in Egypten. Ende dat dit waer is, moghen wi weten by dat dese stat recht viercant was ende elke cant was XVI milen lanc ende IIII werven XVI maect LXIIII, dat ons beteykent wort by LXIIII viercante veldekijns, die daer in dat tafelbort staen ende die ommeganc vander stat voorseit daer by beteykent wort. Ende dat die lijsten des borts | hogher zijn dan dat velt, beteykent ons die hoecheit fol. 2c vander mûren des stats, waer by dat ghi weten zult, dat die mûren al ommegancs drie milen hooch waren. Ende in eenre horn vander stat stont een driecant toornne die gheheten was Babel, VII milen hoge, so dattie gheheel stat van Babiloniën altoos bynnen duuster was, overmits hoocheyt der mûren ende des toorns.

Opdat dese Phylometor, also voorscreven is, zijn lijf behouden mocht ende den coninc voorscreven brengen tot enen goeden leven, visierde hi na minscheliker vormen twee coninghen mit horen bataelgen, ghemaect alle gader nae minscheliker vorme van goude ende van zulver, enen ygheliken verchiert mit scoonheden ende moghenthede nae zinen staet, daer hi by beteykent wort. Op dattie coninc voorseyt by der edelre ghenûechliker vormen, wercken ende zedichede der ghemaecter coningen van goude ende van sulver

1. F. vanden lande des coninckrijcs. 2. F. dwalinghe keren. 3—4. B. der werlt. E. der duechden. 7. B. nader stat forme. C. D. naeder stat voerseit. F. nader formen des scaecs voorscreven. 9. F. behouden. 12. E. mer voirwaer, dattet eerst ghemaect is. F. maer voirwaer, dattet yerst ghemaect wort. 13—14. F. [in Caldeen ..... gheleghen is]. 15. E. F. stede. 16—17. E. F. maken LXIII [dat]. 17. E. F. [ons b. w. b. LXIII]. 18. F. dat scaecspils tafelbort. 20. F. velts. 21. E. van den. 22. E. F. ommegaens. 22. E. eenre hoerne.

zine quaetheit bekennen mochte ende oec vernemen mochte die grote edelheit, die een coninc toebehoorde, soe visierde Phylometor dese twee ghemaecte coningen nae rechter conincliker eren mit horen bataelgen opdit voorseyde tafelbort onderlinge te striden ende die een den ander van lachterheyt te beruspen, op dattie | fol. 2d levende coninc Elmeradap in die beruspinge der ghemaecter coningen, recht of *men* [1]) enen anderen castiede, inden gront zijns herten beruspt ende castiet soude werden ende also ten lesten zijn leven te beteren.

Doe dese voorseyde Phylometor dit spul ende dit tafelbort volbrocht ende volmaect hadde, alse voorseyt is, begonste hi openbaer, in des conincs Elmeradaps zale, dit spul mit edelen hertogen, graven, baenroedsen, ridderen ende knechten al spelende te striden. Des die coninc voerseit vernam ende doe hi die grote nye ghenůechlicheit, vroetscap, wijsheit, subtilicheit ende edelheit, die in dat spul besloten was, [ende] [2]) begonste te smaken ende te verstaen, begheerde hi mit Phylemetor dat spul al stridende te *spelen* [3]). Doe antwoorde Phylometor, dattet nijt redelic en waer, nader ghemeyn loop der naturen, dat yemant meyster soude wesen, eer hi discipel ende scolier hadde gheweest, nader vorme eens onderdanichs scoliers. Des die coninc voorseit dat ghelyede recht te weezen ende al begherende te leren, gaf hi hem over altemael onder den meyster Phylometor, als een goet discipel sculdich is te doen. Doe begonste hem die meyster te openbaren die vorme der tafelen des speels, die edelheit, wijsheit, die den coninc toebehoren, mede wat dien edelen fol. 3a luden toebehoort ende wat ambocht die ghemeente | doen sal, als hier nae ghescreven staet.

Doe die coninc vernam, dat dit voorscreven spul in hem besloten had correxie, daer hi manighen wysen man om ghedoot hadde, begonste hi mit dreyghenden woorden den meyster te vragen, waeromme dat hi dat spul ghemaect hadde. Doe antwoorde hem die meyster ende seyde: „O my lieve heer coninc, dit spul heb ic ghemaect, op dat ghi u leven beteren sout ende u conincrijc mit eren mit bliscapen besitten ende regeren sout, des ghi nijt doen en moecht, tensi dat zake dat ghi, mit edelre wijsheit des gherechts

1. F. zoude. 2. F. toebehoirt. 13. F. ende knapen. 14. F. doe die c. v. dit vernam ende. 21. F. coninc [voorseit] lyede dat. 21. E. F. waer. 22. E. gaf hi hem al over den meester. F. gaf hi hem over den meester.

---

[1]) Ingevoegd naar C. D. F. G. H. I.
[2]) Ingevoegd naar de andere Hss.
[3]) Veranderd naar de andere Hss.

verchiert, van den ghemenen volc ghemynnet wort. Waerom ghi weten zult, dat so wie zijn onderzaten mit felre starcheit, ghelijc den wolf den scapen, mit quader loosheit, als den vos die gansen, mit felre wreetheit, alse die leeuwe den goedertiren beesten, om zijn profijt scat, sceert of onder den voeten druct, die mach nae recht gheen coninc heten, mer hi sal heten een quaet vals tyranne nader vorme der onredeliker beesten voorscreven. Mer dieghene die in ghelikenisse Gods zijn ondersaten mit rechter vroetscap ende wijsheit [hout ende bescermt ende] [1]) totter overster zalicheit daerse God toe ghescepen heeft trecket ende brenget, ende die volmaecte goede ondersaten in die doget mit rechter vroetscap ende wijsheit hout ende bescermet, nijt alleen om zijn profijt, mer in Gods eren; mede dieghene die begheert, dat een yghelic mit Gode zijns te bet hebbe, die rechte edel natuer voerwaer begheert te gheven ende mede te deylen enen ygeliken hare doget, ende
fol. 3b. deze | is mit rechter reden een coninc gheheten ende anders niemant. Voort, heer coninc, so zuldi weten, so wie dat anders zijn conincrijc regeert dan Gode, den oversten coninc, nae te volgen als hi alre best can ende mach, die waer beter, dat hi gheen coninc en waer, mer een arm brootbidder waer, overmits dat hi zijn conincrijc nijt en regeert tot Gods eren ende tot zijnre zielen zalicheit, mer tot zijnre ewyger verdomenissen. Mede heer coninc, soe heb ic dit spul ghemaect, opdat die edel heren ende die goede rike burghers een subtijl tijtcortinghe hantieren mogen, om ledicheit mede te scuwen. Want ledicheit is een moeder ende een oorspronc van alre quaetheit ende zunderlinghe van hate, van nijt ende ghierichede ende van wanhope, als een yghelic minsche in hem *selven* [2]) ghevoelen mach. Waeromme ghi weten zult, dat dit spul nijt visiert noch ghemaect en is voor die grove, rude, viercante keerls, die in dit spul nijt en zŭecken dan tijtlic ghewynne of hoverdye, mer tis zunderlinge gemaket voor die goede, edel, subtijl lude, op datsi
fol. 3c. mit desen speel Gode mogen leren | kennen, minnen ende nae te volgen, also datsi begheren mit Gode enen ygheliken hulplic te wesen ende niemant scadelic. *Iuxta illud: Deum amabis, sic illum imitaberis, ut velis omnibus prodesse et nulli nocere.*

1. E. van den gemeente. F. van der meente. **8.** Vlgg. C. D. G. H. I. [mit rechter vr....... in die doget]. **15.** F. ende dese mensche. **22.** F. [mer ter zijnre ewiger verdomenissen]. **27.** D. E. F. voelen. **28.** F. versiert.

---

[1]) Veranderd naar E. F. [2]) Ingevoegd naar F.

Nadat ons die Scripture bewijst, so sel een coninc in zijn overste staet aldus wesen gheformeert: inden eersten so sel hi sitten in een coninclike stoel; ten anderen so sel hi aen hebben een purpur cleet; ten derden so sel hi hebben een ghulden crone op zijn hooft; ten vierden so sal hi hebben een septrum in zijn *rechter* [1]) hant ende ten vijften sal hi hebben een ronden appel in zijn lufterhant. Indien dat hi sal sitten wort ons bewijst, dat hi sal wesen sachtmoedich, ghestadich ende goedertiren. Gheliken als wy lesen fol. 3d van enen hertoge van | Athenen, gheheten Phylistratus [2]), die welke een zuverlike jonge dochter hadde, also dat een jonghelinc overmits zijnre dochter zuverlicheit mit haerre minne also ontsteken wort, also dat hyse wachte op eenre stede, daer si mit haerre moeder soude comen. Ende doe hi hoor vernam, ginc hi haer teghen ende custse aen horen mont. Waer omme haer moeder so vertoornt ende verbolghen wort, dat si ghinc tot Phylistratum horen man ende bat hem, dat hij dien iongelinc wilde doen onthoofden. Doe antwoorde die hertoge voerseit wt den gronde des oetmoedicheits ende des goedertirenheit zijns herten ende seyde aldus: „Is dat zake dat wij dengenen, die ons liefhebben ende teyken der minnen bewysen, zullen doden, wat zullen wi dan denghenen doen, die ons leet hebben ende viantscap bewysen?" Ende aldus behilt hi zijns dochter eer, zijns wijfs ruste ende des jonghelincx leven, Deze voorseyde hertoghe Phylistratus hadde een specialen vrient, gheheten Arispus, dien hi mit zinen woorden also vertoornde, dat Arispus voorseit hem in zijn aensicht spoech. Die hertoge voorseit zinen moet, zijn woorden ende zijn ghelaet van toornne also bedwanc, recht of hem gheen onghelijc mer groot eer ghedaen had gheweest, fol. 4a ende doe zijn kinderen die lelichede haers | vaders wouden wreken, verboet hi hem datsi gheen wrake doen souden, want hi seyde tot zinen kijnderen, dat hi wel wist, dattet wt gheenre quader herten, mer van rechter liefte, die Arispus tot hem hadde, waer ghesciet. Des ander dages, doe Arispus tot hem selven quam ende overdochte

10. F. [jonge]. 12. E. F. [also] dat hyse. E. wachtede. 13. F. quam. 16. E. F. woude. 17—18. E. der oetmoedicheden. E. F. goedertierenheits. 24. E. F. mont. 26—27. C. recht of hem ghien onghelijc ghesciet, mer groet eer hadde gheweest ghedaen. F. recht oft hem goet ende gheen onghelijc en waer ghedaen. 29. F. seggende: „Ic weet wel, dattet uyt ghenen quaden herten en quam, maer uyt rechten liefteu, die Arispus tot mi heeft ist ghesciet."

[1]) Ingevoegd naar E. F.

[2]) Waarschijnlijk is bedoeld Pisistratus, zooals de naam bij Valerius Maximus luidt.

die lelichede, die hi den hertoghe bewyset had, nam hi een zwaert ende wilde hem selven doden. Dat vernam Phylistratus ende ghinc tot hem ende lovede ende zwoer hem, dat hi noch mit hem in dieselve vrientscap waer ende bliven soude, daer hi te voren in was.

Voort so lesen wy, dat Alexander die Groot op een tijt zeer vertoornt was op enen ridder die hi heet bocken, omme datmen zijn hooft of zouden slaen. Doe sprac die ridder: *Appello*, dat also veel beduut: „Ic begheer *enen meerren heer ende*[1]) een hoger rechter." Doe antwoorde Alexander: „Weetstu enen meerren of enen hoger here dan ic ben?" Doe sprac die ridder: „Neen ic, mer ic appellier van enen verbolghen man tot enen goedertiren here." Doe verstont Alexander wt des ridders woorden, dat nae rechten rechte niemant toe en behoorde enich vonnisse te wysen of rechte te hanteren, die wyle dat hi toornich waer; mede dat een heer in veel hoger ende meerre staet is, die wyl*e dat* hi goedertiren ende sachtmoedich is, dan die wyle dat hi toornnich ende verbolgen fol 4b is. | Waeromme dat hem nyemant wonderen sal, ist dat een vroet man van enen toornnigen heer totten selven heer oetmoedich appelliert.

Oracius bescrijft ons, dat een quaet wreet tyranne, gheheten Phalerides[2]), studeerde omme te vijnden manighe wrede manieren van tormenten, daer hi zijn ondersaten, die tot zinen wille ende tot zinen ghebode nijt en stonden, mochte mede pinen ende ter doot brenghen. Die welke tyranne in zijn lant hadde enen potghieter, gheheten Pecillus[3]), die vysierde ende maecte wt zijnre natuerliker wreetheit, om den quaden tyranne, zinen heer, te behagen, een matalen stier, bynnen hol ende aen die een zyde een veynster mit enen sloot, daer men die verwijsde in werpen soude ende mitten vier van onder also te verbernnen ende so te doden, datmen wt horen pinen gheen minschelike stemme mer een stiers stemme soude horen ende verstaen, op dattie tyranne,

3. F. lovede ende zeyde hem. 5. E. F. [so] E. F. *ook* die Groot. Lond. Inc die Grote. 6. E. F. hiet. 9. E. weet ghi. 11. C. D. E. F. G. H. I. verbolgen ende toernigen heer tot enen saftmoedigen ende goedertieren heer. 12. E. F. [wt des ridders woorden]. 20. Origenus. 21—22. F. menigerhande tormenten. 26. E. wreetheden. 27. E. F. metalen. 28. E. F. verwijsde lude. 9. E. bernen.

---

1) Ingevoegd naar F.
2) Bedoeld is Phalaris, tyran van Agrigentum op Sicilië 570—554 v. Chr.
3) Hs Bedoeld is Perillus.

zinen heer, te min soude ghenegen weesen tot ontfarmicheden ende te meer ghesterct wesen in zijnre quaetheit. Doe deze Pecillus dit werc ghevonden ende ghemaect hadde, presenteerde hijt zinen heer. Ende doe die tyran, sinen heer, dit werc der wreetheit wel bequam, prijsde hijt zeer. Mer den meyster des wercs hi vermale- fol. 4c dide ende seyde: „Wat hebstu, wreder ende ongenadigher, my, die wreet ende onghenadich byn, ghegheven ende ghepresenteert! Voerwaer, du sulstet eerst proeven ende smaken die wreetheit, die du ghevonden hebste!" Ende aldus wort die potghieter alre eerst inden matalen stier ghebrant. *Iuxta illud psalmiste*: *Incidit in foveam, quam fecit* [1]), dat also veel beduut: „Hi viel inden put, die hi selve hadde ghemaect". Ende voerwaer mi dunct, dat gheen dinc meerre recht mach macken, dan dattie quade mit zijnre eyghenre quaetheit wort verdorven. Waeromme een ygelic heer studeren sal, dat hi ghenadich ende goedertiren sal wesen, want het teghen natuer ende reden waer, dat een goedertiren minsche een quaden, wreden doot soude sterven. Mer dicke ghezien *es* [2]), dat quade ende wrede lude quader doot zijn ghestorven. *Iuxta illud Salvatoris*: *Qui enim gladio pugnat, gladio peribit* [3]).

Ten anderen, dattie coninc an sel hebben een purper cleet, wort fol. 4d ons bewijst, dat hi mit vroetscapen ende warachtichede ghechiert sel wezen, want het gheen reden en mach maken, dat een man coninc soude wesen, die gheen onderscheyt en wyst tusschen reden ende onreden, recht ende onrecht. *Iuxta illud:* „*Ve terre, cuius rex puer est* [4]); *puer inquam centum annorum et elementarius senex*". Dat also veel beduut: „Soe wee den lande, daer die coninc een kijnt is of van hondert jaren ende van naturen out". Dat natuerlike vroetscap den coninc toe behoort, bewijst ons Aristotiles in dien dat hi Alexander van zijnre zotheit beruspte in dezer manieren. Doe Alexander voor een stat lange ghelegen hadde, die hi nijt wynnen en conste, wort hi in hem selven toornich ende beclam die stat

1. F. sijn. E. F. ontfarmherticheden. 2. E. F. wreeder quaetheit. C. Becillus. 4. E. die heer, die tyranne voorseit. 10. E. in sinen metalen styer. F. in zynen stier verbrant. 11. F. dats also veel te beduyden. 16. yegen. 17. F. gesien es. 17. dic ist gesien. 21. F. waerheden g. 24. F. twisken. 26—27. E. F. is een kint seg ic van h. j. 29. C. [van zijnre zotheit]. E. F. zijnre quaetheit. H. I. sijnre dwaesheit. 31. E. F. en mochte.

---

1) Psalm 7,16
2) Ingevoegd naar E.
3) Matth. 26,52.
4) Ecclesiastes 10,16.

alleen mit zinen eygen live. Ende doe zijn edel lude dat vernamen,
fol. 5a dat | hoor heer optie mûren vander stat was, begonsten si mit groter neernsticheit die stat te beclymmen, also dattie stat doe ghewonnen wort. Doe begonste dat heel heer Alexandrum zeer te prysen, dat hi een cloec ridder waer, mer Aristotiles, zijn meyster, seyde, dat hi ghedaen hadde als een hoverdich sot ende nijt als een vroet ridder, ende bewysede dat aldus: had dat zake gheweest, dat by avonturen een boeve hem door den buuc ghesteken hadde, soe had hi scandelic ende lasterlic zijn lijf verloren ende zijn heel heer ghesceynt. Waer by Aristotiles meent, dat ridderlike cloecheyt zonder natuerlike wijsheit nijt staen en mach. Opdat dan die coninc mit vroetscapen si verchiert, soe sel hi mit Senecam die geleden tijt overdencken ende sien, hoe sijn voorsaten, zijn ghebûren hoor conincrijc regiert hebben ende in allen punten daer si wel in ghedaen hebben, sel hi hem naevolghen nae zijn vermoghen ende daer si in ghedwaelt of teghens die rechte reden hebben gedaen, sel hijs hem ofgaen. Mede sal hi zijn teghenwoordighe tijt mit rechten reden also [te] regeren, datmen in ghenen punten noch in ghenen wercken hem beruspen en moge. Ende ist sake, dathi des nijt en doet, soe bewijst hi mit zinen wercken dat hi geen goet coninc en is, mer een natûerlic sot is. Oec sel hi die toecomende tijt mit vroetscapen also voorsien, dat hem gheen scande noch
fol. 5b zinen coninc | rijc gheen plaghe nakende en sy, dat by sinen regimente toecoomt. Waerom mi wel goet denct, dat grote heren oude jeesten ende hystoriën by hem hebben, daer si tusschen tyden in studeren moghen, hoe si hem selven ende hoor lantscap regeren zullen. Oec dattie coninc warachtich sel wesen, wort ons aldus bewijst: want hi overmits zijn dienst Gode een deel wort ghelikent, ende God is die overste waerheit, so ist wel reden, dat hi warachtich si. Hierom bescrivet ons Valerius [1]), dat doe Alexander vertoornt [2]) was op een stat gheheten Lapsacum [3]) ende quam mit enen groten heer, om der stat voorseit te destrueren ende te nijt

1. F. die eedel luyde van zynen heer. 3. E. F. beclymmen ende te bestriden. 5. E. F. cloeck man ende een stout ridder waer. 10. F. zeyt. 12. E. F. vroetscap. 12. F. voirleden. 13. E. ghebueren. F. geboren. 18. B. ieghen rechte redenen. 19. E. F. mach. 21. F. toecomen mach. 24. E. F. dunct. 31. F. die hiet Lapsatum.

[1]) Bedoeld is Valerius Maximus.
[2]) Hs. vertoornt vertoornt.
[3]) Bedoeld is Lampsakus.

te maken, doe quam een burgher van der stat, een groot clerc, die Alexanders meyster hadde gheweest, gheheten Anaximenes, wt der stat voorseit Alexandrum te moete, omme hem voor die stat te bidden [voorscreven] [1]). Doe Alexander dat sach, op dattie meyster voorscreven nijt te woorde en soude mogen comen om hem te bidden, soe seide Alexander aldus: „Ic zweer by den goden, dat ic geen van allen diestu mi bidste en sel doen". Doe verstont die meyster voorscreven wijsliken des conincx eet ende seyde: „Heer coninc, soe bid ic u, dat ghi deze stat mijnre ghebûerten neder wilt werpen ende te nijt maken". Doe Alexander deze bede hoorde ende verstont,
fol. 5c vergaf hi deser stat voor | screven haerre misdaet ende hi liet zijn evelen moet sincken, want hi liever hadde, dat hi zijn toorn liet sincken, dan dat hi zijn eet hadde ghebroken. Ende aldus is deze stede behouden ghebleven, overmits des conincx eet ende des meysters wijsheit. Concilianus [2]) seyt, dat zweren zonder noot en hoort ghenen edelen noch ghenen groten heren toe, want een slecht woort van enen coninc of van enen prince toebehoort, dattet vaster ende zekerre wesen sal, dan eens coopmans eet.

Ten derden, dat een coninc een ghulden crone op zijn hooft hebben sel, wort ons bewijst, dat hem toe behoort wijsheit, mit welker wijsheit hi inden eersten Gode sal kennen, ten anderen dathi Gode sal minnen ende ontsien ende mit al zijnre machten ende craften blidelike dienen. Want also ons Aristotiles seyt: „Als dat ghemeen volc siet ende | verneemt, dat hoor heer Gode dient, minnet ende ontsiet, plegen si horen heer al minnende tontsien ende
fol. 5d mit blider ghenûechten tot zinen dienste te staen, also als ons die Scrifture des Ouden Testaments van Moysi wael bewijst. Mer een yghelic heer behoeft hem wael daer voer te wachten, dat hi mit Moysen ende Pylatum die eer, die Gode toebehoort, zijnre persoen nijt toe en scrive, want wie dat doet, die wil Gode van zijn ere beroven. Ende want hier voren ghezeit is, dat een coninc toe behoort vroetscap ende hier gheseit *is*, dat hem mede toebehoort wijsheit, soe mochte yemant vraghen: „Ist nijt één dinc, vroetscap

1. F. poerter. 4 vlg. F. up dat hi den ..... woorden en woude laten comen om te bidden. 12. F. quaden moet. 17. F. [van eenen coninc]. 18. C. D. eede. 31. F. gesciet is. 31—32. F. ende want hiermede geseit is, dat hem toebehoort. 33. E. F. oec yemant segghen.

---

[1]) Geschrapt naar E. F [2]) Bedoeld is: Quintilianus, vergl. 9, 2, 98 Nam et in totum iurare nisi ubi necesse est, gravi viro parum convenit. Het Latijn heeft: Quintilianus dicit, quod iurare viro gravi et nobili et famoso parum convenit nisi ubi necessitate est.

ende wijsheit?" Dantwoorde: „Neen, want vroetscap leert enen man *hoe*[1]) dat hi hem *ende sijn*[2]) tijtlike goede naden loop des tijts mit rechter reden sal regeren; vroetscap voerwaer leert, watmen doen sal, hoemen(*t*) doen sal, wanneer men(*t*) sal doen, *waerment doen sal*[3]), wiement doen sal ende waerom men(*t*) doen sal ende so wes men nijt en sal doen, mer wijsheit alleen leert Gode te mynnen, te kennen, te dienen ende te ontsien, want wijsheit is dat alre volcomenste bescouwen Gods, welke bescouwen ons in Gode also grote goetheit ende volmaectheit bewijst, ende ons also grote begeerte zijnre mynnen openbaert, dat een minsche, die daer toe fol 6a comen mach | alle ander goede dingen voor nijt en rekent ende mede zijn eygen lijf; mer bovenal begeert hi, waert Gods wil, dat hi van dezer werelt waer versceyden, opdat hi hier boven mit Gode mochte zijn verenicht. Ende alsulcdanige minsche mach wel seggen mit Salomon: „Dese ewyge wijsheit heb ic van minen kijntschen dagen ghemint ende ghezocht ende my zijn alle gode te samen mit hoir[4]) gecomen ende ontallic eer is mi van hore moghentheit ghesciet. Ende ic heb my verblijt in al dat my is gesciet, want die wijsheit is my voorgegaen, *welke wijsheit is een moeder van alle minen goeden*[5]), welke wijsheit ic zonder gheveynsthede hebbe gheleert, zonder haet of nijt anderen luden mededeel ende hoor edelheit ic nijt en bedecke, want voorwaer si is důerbaerre dan die zonne ende beter dan enich lichte der sterren, wantsi heeft in hore rechter hant ewicheit der dagen ende in hoor lufter hant rijcheden mit bliscap. Laet ons dan merken mit Hugo van Sinte Victoer die wonderlichede Gods ende laet ons zůecken bi der suverlichede der ghescepenre dinghen die scoonheyt des ewichs lichts ende wijsheit, der scoonre alrescoonste, die welke also wonderlic ende ontspreeclic is, dat by hoor gheen tijtlike scoonheit,

4—5. B. wanneer m. d. s. ende wiement d. s. ende wes m. n. doen en sal. C. [hoement d. s. w. m. d. s.] ende waerom ment doen sal, wiement sel doen ende waerom ment sel doen. 4. D. hoeneer ment sal doen. 11. C. alle ander guede. F. alle ander goet. 14. F. alsulken. 16. F. myne kijntheit. 16—17. E. goeden F. gueden. 17. C. ontastelike. D. ontallike. 18. E. F. van hoir ghesciet. 26. E. wonderlicheden. F. wonderlycheit. 27. E. F. suverlicheit. 27. E. F. ghescepen. 27—28. C. E. des ewichs [lichts ende] wijsheits. F. des ewighen [lichts ende] wijsheits.

---

[1]) Ingevoegd naar E. F [2]) Ingevoegd naar E. F. [3]) Ingevoegd naar E. F
[4]) Hs. horen. [5]) Ingevoegd naar D. E. F. G. H I.

al waer dat zake datmen se vijnden mochte, nijt ghelijct en fol 6b mach wesen. | Ten vierden, dat een coninc in zijn rechter hant hebben sal een septrum wort hem by bewijst, dat een coninc boven al toebehoort gherechticheyt. Waerom ghi weten zult, dat gherechticheyt is die alrescoonste doecht der doechden, by welker doget een ygelic hevet, dat hem van recht toe behoort. Want noch die avontsterre *noch* die morgensterre, noch die zonne, noch die mane, no gheen van die planeten en is so wonderliken noch so moghentich in horen werken, als die gherechticheit, also als ons een exempel bewijst van enen keysar, gheheten Troianus, die ghezet ende gheordiniert hadde, dat so wye den anderen van den live ter dood brochte, die souder selve om sterven. Die welke keysar een enich kijnt, eyn enich zoen, hadde van dertien jaren, daer hi zunderlinge zijn ghenůecht in had gezet, | overmits des kijnts scoonheit, zedicheyt ende fol. 6c anders veel goeder punten diet kijnt over hem hadde. Soe dat gheviel, dat dit kijnt mit een zijn speelghenoot, eens slechts burgers kijnt van Roemen, op enen dach soude gaen spelen op een brugge, die over den Tyber ghinc, ende des keysars kijnt onverhoet sijn speelnoot stiet, dat hi vander brugghe in den Tyber viel. Ende doe hi sach sijn speelnoot drencken, screyede hi zeer ende maecte groot misbaer. Mer doe die keysar, zijn vader [1]), dit vernam, riep hi die ghemeen vroetscap van Roemen te samen ende vraechde hem, wat recht dat daer toe hoorde te staen. Die vroetscap voorseit, die van desen zaken nijt en wisten, wt gherechticheit haers herten wijsden dat voor recht datmen dat kijnt, dattet ander [2]) kijnt in den Tyber had gestoten, op die selve brugge setten soude ende die vader vanden doden kijnde soude dat levende kijnt vander brugge stoten in den Tyber. Doe wt bitterheit zijns herten sprac die keysar: „Och, sel ic aldus mijn enich kijnt verliesen ende mijn keysarrijc enen vreemden erven!” Doe seyden die vroetscap: „Neen heer! hier hoort ghenade toe!” Doe antwoorde die keysar: „Minen kijnde

4. B. C. hem [by] b. F. hem [by] gewijst. 8. D. ochtensterre E. F. [die morgensterre]. 9—10. F. horen wesen. 11. B. hiet. 12. F. deen den anderen. 13. B. [een enich kint]. C. een kint een sone. 13. Vlgg. F. [een enich kint.....zijn ghenuecht in]. 14. E. van tien jaren. 16. E. F. [anders]. 20. F. dattet. 21. F. dat sijn spoelgenoet sterven moste. 24. F. behoirde. 29. E. F. [inden Tyber]. 29. E. bitterheden. 29. F. coninc ende keyser. 30. E. F. [enich]. 31. F. seyde.

[1]) Hs. zijn vader sijn vader. [2]) Hs. tander.

en sel gheen ghenade, mer vol recht, gheliken den armsten, fol 6d ghescien." Doe die vader des doots kijndes dit vernam, quam | hi mit al des kijnts maghen ende bat den keysar, dat hi zijn kijnt wylde laten leven, wantsijt hem alle vergaven, dat hi mochte hebben misdaen. Mede, dat hi terecht gheen lijf soude hebben verbûert, wanttet tkijnt onnoseliken had gedaen. Doe antwoorde die keysar: „Dat recht en sel om my noch om mijns kijnts wil nemmermeer ghebroken worden". Ende hi dwanc die vader vanden doden kijnde, dat hi moste doen als dat recht ghewyset hadde. Ende rechte voort dede hi zijn kijnt op die brugge voorseyt setten ende van boven nederstoten. Doe dat ghemeen volc dat sach, vielen si neder al screyende op horen knien ende baden Gode mit innicheden, dat hi dien kijnde ghenadich wilde wesen. Ende altehant worden die kijnder alle beyde van enen yngel uten water op thoever ghezet ende quamen beide hant aen hant al singhende ende lachende ter bruggen wert gegaen, welc wonder zonne, mane noch gheen van die planeten en mochte doen.

Voort zo lesen wy van enen edelen machtigen heer, gheheten Erkenbaldus van Burdan, die mitter minne des gherechticheits also ontsteken was, dat hi ghenen persoen in den rechte aensach, mer enen ygheliken recht dede. Die welke heer op een tijt, doe hi siec lach vernam, dat zijn zusters zone een vrouwen name wilde ververcrachten. Doe gheboet hi zinen knechten datsi sinen neve voorfol. 7a seyt hanghen zouden. Doe veyns | den hem die knechten, dat te doen ende seyden datsijt ghedaen hadden. Daer nae een corte tijt, doe die neve voorseit meende, dat zijns oems toorn ghedwest[1]) waer, quam hi om zinen oom te vanden. Doe die oom zinen neve vernam, die hi waende dat hanghen hadde gheweest, nam hi een mes ende stac zijn neve daer doot ende doe worden si alle vervaert die dat sagen ende vernamen. Ende doe deze heer voorseit ziecker wort[2]), omboet hi zinen prochipape omme zijn biecht te spreken

1. B. F. armen. 3. F. zijns. 4. F. hi hem al vergave. 5. Vlgg. F. [mede ..... had ghedaen]. 6. E. want dat kint. 8. E. F. nu noch nemmermeer ..... [hi] dwanc. 9. E. dat hijt moeste. 9. E. gherechte ghewijst. 10. F. brugge brengen. 12. D. E. F. G. H. I. [op horen knien]. 14. E. F. dat God. 14. F. uten water ghebrocht, up den oever gheset. 18. E. [en]. 20. E. F. aen en sach. 22. E. F. zijn zuster zoon 22. E. [name]. 26. B. gheweest. E. ghelest. F. geslicht. H. I. ghedweerst. 28. E. ghehangen hebben gheweest. F. ghehangen te wesen. 30. E. F. doe die heer voorseit. 31. E. F. doe ontboet hi.

[1]) B. heeft aan den rand: gheslecht

[2]) Hs. ziecker wordt voorseit

ende dat sacrament te ontfaen. Ende doe hi zijn biechte sprac, hi nijt en seyde van zijns neven doot. Doe vraechde hem die pape, waer omme dat hi zijns neven doot nijt en biechtede. Doe seyde hi dat hi daer gheen rouwe of en hadde noch nemmermeer hebben en soude. Doe seide die pape: „Is dat waer, sone wil ic u Godes licham nijt gheven", ende die pape ghinc mitten sacramente van daen. Doe dede die heer voorseit den pape weder omme roepen ende bat hem, of hi besien woude zijn ceborye, of hi daer enich sacrament in hadde. Ende doe die priester die cyborie binnen sach, hi daer nijt in en vant. Doe seyde die heer: „Sich, God, die welke du my gheweyghert hebste, hevet hem selven my ghegheven." Ende rechtevoort sachmen dien heer een sacrament in zijn mont hebben. Waer om een ygelic heer studeren sel omme gerechticheit te doen ende des en sal hi laten om liefheit, om leetheit, om vrese | noch omme ghewynne. Want David seit aldus: „Voerwaer,
fol. 7b ic hebbe ionc geweest ende ic byn out gheworden ende ic en hebbe ghenen gherechtigen achter zien ghelaten, noch zijn kijnder broot sien bidden [2]).

Voort so zuldi weten dat my voerwaer ghezeit is, doe ic tot Parijs stont, dat een provoost van Parijs een quadye overmits zijnre quaetheit wt Parijs bannede op zijn lijf. Welke quadye quam te dienen mit enen hertoghe, des conincx brueder van Vrancrijc, want ghemeenlic quadyën mit groten heren begheren te dienen. Daer nae, doe die hertoge van den coninc zinen brůeder wort omboden, toech die quadye mitten hertoge tot dat hi by Parijs quam. Ende doe begonste hi te dencken, hoe hem Parijs verboden was ende begeerde aen zinen heer, dat hi daer bliven mochte. Doe seyde die hertoghe: „Wat! Trect mit my; die provoost en sal di

2. E. F. en zeyde hi niet. 3. E die manslachte zijns neven. F. die manslacht zijns neefs niet en zeyde. 3. E. F, antworde. 4. F. of hebben. 5. F. priester. 6. F. wech mitten sacramente. 7. E. wederroepcn. F. wederhalen ende zeide dat hi. 8. cyborie. F. soborie. 11. E. den welken. F. dien welken. 12. E. so sachmen. 12. F. in zijn mont dat sacrament. 14. E. om vreese, om leetheit noch om gewin, F. om vrese, om wreetheit noch om gewin. H. I. noch om lief, noch om leet, noch om vrese, noch om gewin. 17. E. F. gherechtigen man. 17. F. after sien laten of zijn. 19. E. sult ghi. 19. ghezeit wort. F. G. was. 20. E. to Parijs. F. een proest [van Parijs]. 25. E. F. ontboden 28. F. Wat! recht mede; die proest en sal u niet doen.

---

[1]) Ingevoegd naar de andere Hss. [2]) Vergl. Psalm 37, 25.

nijt misdoen." Doe reet hi mit zinen heer totdat hi totter poorten quam. Ende doe wort hi van vresen also ontsteken, dat hi begheerde weder om *te ryden* [1]). Doe seyde die hertoge: „Rijt boudelic [2]). Dy en sal nijt misschien." Doe seyde die quadye: „Lieve heer, so laet my in uwen toom lopen", als hi dade. Doe die hertoge voorseyt voor dat sauzelet quam, moetede hem die provoest ende hiete hem fol. 7c mit groter eren welcome. Ende doe hi dat hadde ghedaen, | nam hi den quadye by den arme ende seyde: „Vrient, hoort. Ic hebbe wat mit u te spreken." Doe gheboot hem die hertoghe, dat hi dien man soude laten gaen. Doe antwoorde hem die provoest: „Lieve heer, en wilt u nijt belghen. Desen man moet by my bliven." Die quadye zeer bat ende die hertoghe verboot, maer die provoost mit zinen knechten dien man hielt. Doe die hertoghe sach, dattet emmer wesen most, beval hi den provoost op zijn lijf, dat hi dien manne nijt en misdede. Ende die hertoghe reet haestelic tot zinen brueder int pallaes. Ende die provoost den quadye | mittervaert zonder sparen wt dede voeren tot Monfocum [3]) ende staphants hanghen [4]). Daer doe die coninc overmits bede zijns brůeders haesteliken seinde toten provoost omme den man, doe antwoorde die provoost: „Die man is doot. God gheleyden." Doe die coninc ende die hertoghe zinen brůeder dat vernamen, omboden si den provoost ende vraechden hem, hoe hi so coen waer, dat hi dat hadde gedaen. Doe antwoorde die provoost den coninc aldus: „Lieve heer, ghi hebbet my in desen dienst ghezet ende bevolen, dat ic van Gods wegen ende van uwen weghen recht soude doen. Ende dat en wil ic om niemants wille laten, also lange alst my bevolen is. Mer lieve heer,

1. E. theut bi toter. F. want hi totter. 2. E. so. 3. E weder om te keren. F. weder om te ryden. 3. E. F. boudelic mit my. F. niet geschien. E. F. seyde hi. 5. E. an uwen t. 5. E. voorscreven. F. [voorseyt]. B. sausselet. C. souselet. D. zauzelet. E. sauselet. F. chastelet. 7. E. mit groter feesten willecome. F. hem willecoem mit gr. eeren ende f. 8. E. F. dien quadye die in des hertoghen toem liep. 8. E. F. ende sprac. E. mit di. 11. E. F. dese. 13. E. F. behielt. 14. E. F. doe beval. 14. F. proest. 15. F. haestelick mettervaert. 16. E. F. [Ende]. 16. haestelick mettervaert vuyt dede voeren. 17. B. F. Monfatoen. E. Monfecon. 18. E. vluchts. F. rechtevoort. 18. E. F. sende. 20. C. D. E. H. I. is voert. F. is heen. 21—22. E. F. [ende vraechden hem]. 23. F. aldus in. 25. E. ic niet om niements.

---

[1]) B. heeft boven den regel ingevoegd: te ryden. [2]) B. heeft aan den rand: snelliken bi mi. [3]) Montfaucon, de bekende gerechtsplaats der Fransche koningen. [4]) Groote afwijking in 6 vlgg. C: Ende dien proefst haesteliken wt die poert ende dede die quadye sonder sparen wt voren tot Montfeken ende deden hanghen daer.

fol 7d en wildi des | nijt ghedaen hebben, so setter enen anderen in, want ic en wil gheen rechter heten ende nijt weesen".

Mer want een ygelic minsche mit Gode toe behoort ontfarmherticheit, so machmen vragen: „Sal een coninc aldus scerpliken dat recht voeren, hoe zal hi dan mit Gode ontfarmhertich mogen weesen?" Dantwoorde, dat boven al gherechtichede mit ontfarmichede sal enen coninc zůnderlinge toe behoren, in deser maniren, dat zijn gherechtichede door die ontfarmichede sel schinen ende enen ygheliken worden gheopenbaert. Want wanneer hi over die quadyën [1]) recht, rechtevoort so sal hi mededogen hebben over zinen evenkorsten van die pijn des gherechts ende dat recht volbringhen mit rouwe zines herten van bynnen ende mit teyken des rouwen van buten, ghelijc als deze drie heren voorseit hebben ghedaen. Waer omme ghi weten zult, dattie rechter mit Gode die quaetheit in den minsche ende nijt den minsche in der quaetheit sel haten ende leet hebben. *Iuxta illud: non hominem in peccato sed peccatum in homine odio habui.* Dat te segghen is: „Ic, God, en hebbe den minsch nijt in die zonden ghehaet, mer die zonden inden minsche". Ende aldus sel hi die quaetheit rechten ende die minschelichede ontfarmen. Voorwaer, die crafte des gherechticheits is also groot, dattie ghene, die van hore quaetheit worden ghevoet, alse dieve
fol. 8a ende moer | ders zonder gherechtichede nijt en moghen bliven staen. Want die prince der moerders tensi dat hi den roof ghelijc deylt, wort van zinen ghezellen doot gheslagen of te mael ghelaten. Waeromme ghi weten zult, dat nemmermeer die quaetheit so machtich en worden mach, die valscheit so ghemeen mach wesen, men sel altoos enen gerechtigen man prysen ende mit herten minnen, overmits des groots onsterfliken ghelijcx, dat hi mit Gode heeft. Want die logenaers enen warachtigen man prysen, mit hore

1. E. wiltghi. 1. F. set daer een ander. 4. B. scerpelic. F. scharp. 7. E. F. enen coninc zonderlinge toebehoirt. 8. E. barmhertichen. F. barmherticheit. 10. B. recht rechtevoorts. D. quadyën rechte voert. E. quadyën recht voert. F. quadyën rechte voirt. 10. F. mit zinen. 15—16. F. inden mensche zal haten ende leet hebben ende die mensche niet inder quaetheden. 17. F. dats te seggen. 19. E. menschelicheden. F. menschelicheit. 21. F. quaetheden. 22. E. mordenaren. F. moordenaers. 22. E. gherechticheden. F. gherechticheit. 26. F. also gemeen mach worden 28. B. des groots onsterfliken goets. ghelijcx. D. des groots onsterfelicx ghelijcx. E. des goets onsterflics ghelijcs. F. dec guets onsterffelicx gelijcs. 29 vlg. F. een logenaer..... priset mit siner harten mynnet ende ontsiet.

[1]) B heeft aan den rand: of misdadighen.

herten minnen ende ontsien, *die moerders ende dieve enen gherechtighen man mynnen ende ontsien*[1]) ende een ygelic quadye enen goeden minsche, al is dat zake, dattie quade der goeder ghezelscap scuwet overmits onghelijc hore zeden ende mede, dat hore quaetheit te bet mach verholen bliven ende si te myn van hoorre quaetheit beruspt mogen bliven. Waeromme dat ghi weten zult, dat een yghelic quadye van naturen hem zijnre quaetheit scaemt, al ist, dat hise nijt laten wil.

Na den exempel voorseit ende mede overmits dat keysars recht seit, dat men lit om lit ende lijf om lijf sel gheven, machmen hier vraghen, of een ygelic die den anderen vanden live ter doot brenget, na recht zijn lijf hevet verbûert. Dantwoorde: „Soe wye overmits nootweer, om zijn eygen lijf te bescermen, den anderen van den live ter doot brengt, op dattet openbaer is[2]), die en ver | buert lijf, lit noch goet". Want een yghelic nae Gods recht fol. 8b zijn weezen, zijn leven ende zijn volmaecthede, daer hi Gode een deel mede ghelikent, sculdich is nae zinen vermogen te behouden ende te bescermen. Waer omme die natûer nijt alleen den minsche mer mede alle ander dinghen ghegheven heeft, dattet van naturen begheert zijn weesen[3]) te behouden. *Iuxta illud: Quodlibet ens naturaliter appetit se manere.* Waeromme die keysar mitten paeus Benedictus eendrachtelic ghezet hebben: „*Vim vy repellere licet*". Dat also veel bedûût: „Het is gheoerloft craft ende ghewelt mit macht weder te staen". Waer omme ghi weten zult, ist dat enich lantrecht, statuten of kûeren anders in setten of luden willen, dat moet wesen behouden Gode, der naturen, den paeus ende den keysar hoor recht, wanttet onredelic waer, dat een knecht ombijnden soude, dat zijn heer ghebonden hadde, of bijnden, dat zijn heer ombonden hadde. *Quia non est servus mayor domino suo*[4]). Dat also veel beduut: „Ten is geen knecht moghender ende meerre dan zijn

1—2. F. warachtigen. 3. E. F. al ist. 4. E. onghelikenis. F. ongelijcs. 9. F. [mede]. E. F. dattes. 10. E. F. so machmen. 11. F. anderen dat lijf benimt of vanden live. 12. F. verloren. 13. E. [eygen]. 13. F. Zoe wie zijn lijf bescermt overmits nootwere ende den anderen. 14. F. [ter doot]. 15. E. F. lijf noch lit. 15. F. van Gods. 16. E. F. [zijn leven]. 16. E. F. [een deel]. 17. F. behoeden. 19. F. [ander]. 21. B. appetit permanere. D. E. F. appetit se permanere. 22. E. F. [Benedictus]. 23. E. Dat alsoe vele beteikent. F. Dat alsoe veel te seggen. 27. E. F. ontbinden. 29. E. F. ontbonden. 30. F. datste seggen. 30. E. F. [ende meere].

[1]) Ingevoegd naar de andere Hss.

[2]) B. heeft aan den rand: ofte aldus: op dattet oerbaer.

[3]) Hs. weesen mede te.

[4]) Vergl. Joh. 15, 20.

heer". Waerom gheen prince en mach setten[1]) mit recht, dat fol 8c tegens Gode ende der natuerliker reden dracht. |

Ten vijften ende ten lesten, dat die coninc een ronden appel hebben sal in zijnre lufter hant, wort beteykent, die moghentheyt, die een coninc over zijn coninerijc toe behoort. Want overmits dat hi hier op deser eerden Gods, die almachtich is, stede bewaert, in welker moghentheit hemel, eerde ende alle ander dinc volcomelic is besloten, so ist wel redelic, dattie moghentheit eens yghelicx persoons des conincrijcs ghelijc den appel in der moghentheit des coninex besloten si. Hieromme ist, dattie stadicheit zijnre coninghinnen, die wijsheit zijns raets, die cloocheit zijnre ridderen, die moghentheit zijnre princen, die eendrachticheyt zijnre ghemeenten ende alle die vroechde, edelheit ende blijscap des heel conincrijcx zunderlinge den coninc, als den oversten, toe wort ghescreven ende dat een ygelic persoen des helen rijcx naest Gode, zijn hoop | ende fol. 8d zijn troost op die coninc set. Mede so is een yghelic sculdich zijn hooft, zijn ogen, zijn machte ende zinen wille tot zinen coninc te bughen, in een teyken, dat hi alle des conincx gebot, dat tegens Gode ende tegens die rechte reden nijt en gaet nae zijnre machte wil doen ende volbrenghen, ghelijc oft hem God selver gheboden hadde.

In een teyken, dat dit waer is, so ist, dat deze gulden coninc nae zijnre eyghenre moghentheit gaen mach van zijn coninclike stoel: ten eersten aen die rechter zyde of aen die lufter zyde in den ridderen stede, nader natůer der rocken[2]) of recht wt, voor des coopmans stede. Ende dit is te verstaen also verre alse die steden rume zijn ende daar gheen hijnder tusschen en is. Ende aldus so heeft die coninc drie wtgange der rocken. Ten anderen mach hi wt zinen stoel, nader natůer des ridders, gaen op des smits stede voor den drapenyerre, voor den medicijn of op des taverniers stede. Mede, want hi mit zire coninghinne verenicht is, so mach hi van zijn eygen stede, recht of hi vander coninghinne stede ghinghe, gaen staen op des wachters stede. Ende dat is te verstaen

1. E. die heer. 3. F. [lufter]. 5. E. verwaert. 6. E. F. dinghen. 7. F. zijn besloten. 9—10. F. coningen. 12. F. mienten. edelhede. 13. F. gewijst. 14. F. der personen. 16. E. F. [ende zinen wille]. 17. F. [tegens]. 18. F. niet en is. 21. F. zijnre eedelre. 21. F. zijns moghentheits stoel. 23. B. nader natuerliker trockene. 23. F. na des. 25. F. twisken. 26. F. van rocken. 26. F. so mach. 28. E. F. medicijnre. 31. F. ginc staen.

---

[1]) Hs. sitten. [2]) B heeft aan den rand: *of also: nader natuer der rechten.*

also verre als deze voorscreven steden rume zijn. Ende aldus so heeft die coninc van zijn ridderscap vijf wtgange. Ten derden mach hi van zijn coninclike stoel gaen over hoec, nader natůer der ouwen fol. 9a of zijns raats, voor den smit aen die rechter zyde of | voor den tavernier aen die lůfter zyde. Ende aldus so heeft die coninc twee wtgange zijns raats. Ten vierden mach hi gaen optes medicijns stede nader natuer zijnre coninghinne [1]) of optes coopmans stede, nader natůer zijnre meynten [2]). Mer na sinen eersten wtganc soe en mach hi nijt meer dan een velt voerwaerder, afterwaerder of overhoec gaen. Ende aldus heb ic mit reden vorseyt, datter princen moghentheyt [3]), der ridderen cloecheyt, der ouwen wijsheyt, der vrouwen stadicheyt, der ghemeynten blijscap, al in des conincx moghentheyt besloten si. Hieromme ist, dat hoenneer die coninc ghevangen, geslagen of doot is, soe heeft al zijn heel heer hoor moghentheit verloren. Waeromme die coninc, als hi beghinnet te striden, nijt meer dan één velt nae zijn stadicheit voort en mach gaen. Voort want die coninc in zijn conincrijc recht is als een hooft ende als een hert des heel conincrijcx ende het openbaer is, datten die ghemene leden buten den hovede nijt en vermoghen ende dattet leven ende beroeringe uter herten spruut des heels lichams, hieromme ist dat een yghelic persoen van rechter naturen sculdich is, wanneer hi zijn coninc in noden verneemt, zijn lijf daervoor te setten, gheliken als die handen, die arme ende alle die ander leden, nae horen vermogen hem selven inder noot setten omme dat hooft ende dat hert | te bescudden. Mer hierop so en sal hem die coninc nijt ver-
fol. 9b laten ende zijn ondersaten cracht, ghewelt ende onrechte doen. Want het dicke is ghevallen, dat dat onrecht, dattie ghemeynte verdragen ende liden binnen tlant, alsi buten mit horen coninc comen te striden, beghinnen si daeromme te dencken. Ende want si haer selven nijt wreken en mogen binnen tlant, begheven si horen coninc alsi vernemen, dat die noot aengaet. Ende aldus

1. F. [also verre]. 1. E. reyne zijn. 4. F. ende voor. 6. E. des medicijnres. F. zijns medicijnres. 8. F. ghemeente. 9. F. of afterwaerder. 13. F. besloten is..... wanneer een coninc. 14. E. gheheel. 17. F. harder des heels conynckrijcs. 18. E. F. dat die. 18. F. gemeen luyden. 22. E. F. in node. 23. E. F. die handen, die leden, die. 27. E. F. het is dicke gesien. 27—28. E. F. gemeente bynnen den lande lyden als zy. 28. F. buten den lande. 29. E. [te striden]. 30. E. hem niet. F. hem selven niet. 30. E. F. den lande so begheven. 31. E. F. dat hem die. 31. F. also.

---

1) Hs. coningen. 2) B heeft aan den rand: ghemeenten.
3) B. heeft aan den rand ingevoegd: besloten is.

wort hi dicwijl ghevanghen of doot gheslaghen, dat al bi zijn eyghen sculden toecoomt. Wye ist, die zijn eyghen lijf voor enen quaden tyranne, ja hoe machtich hi ware, die hem manich cracht, onrecht, ghewelt hadde ghedaen, in die aventuer des doots setten soude! Hier omme ist, dat een coninc een ygheliken goeden persoen zijns conincrijcx sculdich is te bescermen, te voeden ende in dûechden te stercken, gheliken als dat herte mitten hovede alle die ander leden voet, regiert ende in hoor wesen bescermt, naden loop der naturen, die hem ghegheyen is. Hoe soude een coninc van een conincrijc hem mogen verbliden, die gheen bystant van princen, ridderen ende ghemeente en hadde! Voerwaer tis een dwaes coninc, die overmits zijn versumicheit verliest of hem *of* fol. 9c laet staen [1]) den ghenen die hi *die* mogent | heit zijns lants heeft bevolen. Voert so zuldi weten, dattie een coninc biden anderen in die strijt nijt en mach staen, mer ten minsten één velt daer tusschen moet wesen. Mede in desen spele soe ghevaltet dicke, dat men dien coninc seyt: „Scaeck", dat also veel te seggen is: „Doet my recht", ende so is hijt sculdich te doen. Ende aldus nadat mit reden voorscreven is, soe sel een coninc sachtmoedich, stadich, ontfarmhertich, goedertiren, vroet, wijs, gherechtich ende moghentich wesen. |

fol. 9d Een coninghinne in haer overste staet nae dat ons die scrifture bewijst, sel aldus wesen geformeert: Inden eersten een vrouwe scoon van live ende van leden, sittende in een coninclike stoel; ten anderen salsi hebben een *gulden* [2]) crone op hoor hooft; ten derden sel si een bonte mantel om hoer hebben ghehangen. Ten eersten is ghezeit, datsi sel weesen scoon. Waeromme ghi weten zult, dat scoonheit is een recht sculdighe settinge alle der leden te samen, naden rechten eysche des heels lichams. Nu wat soude

2. F. schult. 3. hi waer. F. hi is. 6—7. F. ter deuchden. 10. F. zijn coninckrijc. 11. ridderen noch van sijnre ghemeenten. 12. F. versumenis. 12. B. hem laet staen. C. D. E. F. hem of laet staen. E. F. die moghentheit. 14. F. dat een coninc. E. dat die coninc. 15. E. mit den minsten. F. [mer]. E. tusschen sel wesen moeten. F. sel moeten wesen. 17. C. coninc siet schaken. 18. F. is hi. 19. F. gestadich. 20. F. gerechtich, warachtich, mogentich. 25. E. F. anderen mael. 27. F. zel zy hebben een bonte mantel an hoir hanghende. 29. F. zelt, wat dat schoenhede is. Schoenheit is een rechtsittinghe alle.

[1]) In het Latijn, in den 4den Tractatus staat: Fatuus enim rex qui ad tantum devenit, ut perdat eum, cui delegata auctoritas pertinebat.

[2]) Ingevoegd naar de andere Hss.

scoonheit des lichams inder waerheit eenre vrouwen verchiren, het en waer dat daer by ware scoonheit des ziels. Want wy sien dicwijl, dat die alrescoonste lude alre quaetste zijn, overmits dat fol. 10a scoonheit hem dicwijl is een saeck ende een inval tot zunden, | want si dicwijl een minsche tot oncuuscheden trect. Waeromme boven al eenre coninghinnen toebehoort scoonheit hoorre zielen, welke scoonheit is een vergaderinge der stadicheit, scamelheit, reynicheit, onderdanicheit ende van alle ander doechden ende werken, die wt rechter reden spruten. In datsi sitten sal so wort ons bewijst zunderlinge, dat een vrouwe sal weesen stadich, stille ende horen man onderdanich. Want overmits dattie manne van naturen volmaecter is dan dat wijf, so is hi mede wyser, vroeder ende van rade moghender. Waer omme si tot alle hoors mans boden, die op reden staen, verbonden is te volbrenghen nae hore moghentheit ende nijt te doen buten oerlof hoors mannes, dat ons beteykent wort byder huve daer haer hooft mede ghebonden is, in welken hoofde alle die vijf zynnen zijn besloten. Mede so sal si wesen stille ende nijt hoir[1]) onderwijnden[2]) vanden heymeliken rade, die den ghemenen conincrijc aengaet, overmits dat van naturen vrouwen qualic connen zwyghen ende helen. Also als ons Macrobius bewijst, dat op een tijt een kijnt, ghehieten Papyrius, mit zinen vader ghinc in dat ghemeen raethuus van Roemen, daer alzulken heymeliken fol. 10b raet besloten wort, soe dat | verboden wert op dat hooft, dat niemant dien raet wtbrengen most. Doe dat kijnt mit zinen vader thuus quam, doe vraechde hem zijn moeder, waer het hadde gheweest. Doe antwoorde dat kijnt: „Moeder, ic hebbe mit minen vader gheweest inden raet". „Doe vraechde hem zijn moeder: „Wat hebben die senatoors ghedaen in den raet?" Doe antwoorde dat kijnt:

2. C. E. het en waer dat sake dat. F. ten waer sake dat..... waren scoonheden der zielen. 3 4. overmits scoonhede, ide hem dicwyle een sake is ende. F. overmits die scoonheden, die haer dicwijl een saeck ende. 5. G. [wantsi..... trect]. 6. F. der zielen. 7. E. F. ghestadicheit. 9. F. ende dat si. 9. F. sal, want ons. 11. F. [van naturen]. 12. F. [wyser]. 13. B. E. F. G. gheboden. 15. E. beteykent is. F. bewijst waert. 17. F. wijsheit ende die vijf. 18. B. horen man ondervragen. C. E. F. G. H. I. *ook* hoir onderwijnden. D. hoir te onderwijnden. 19. F. anstaet. 20. C. [ende helen]. 20. E. [als]. F. [also]. 23. E. F. ghesloten. 23. F. was, zo dattet geboden was. 24. E. F. en most. 24. E. F. voorseyde kint. 25. C. D. E. F. G. H. I. moeder, doe zijt alleen hadde, waer. 25 E. wat dat daer gheweest hadde. 27—28. F. moeder, wat die Senatoers gedaen hadden i. d. r. 28. E. senatores.

---

[1]) Hs. horen man onderwijnden.

[2]) B. heeft „ondervragen", over een ander woord heen geschreven; waarschijnlijk stond er ook „haren man onderwijnden".

„Moeder, soud ic dat segghen, dat biden ghemeenen raet verboden is te seggen opden peen des hoofdes?" Doe die moeder dat hoorde, wort si van bynnen ontsteken ende woude dat emmer weten. Waer omme si den kijnde aenginc, nu mit smeken, nu mit dreygen ende ten lesten mit groten slagen. Ende doe dat kijnt sach, dattet zijnre moeder hande nijt en mochte ontgaen, vysierdet ende vant subtiliken een cleyn loghen, op dattet die pijn zijnre moeder mochte ontgaen ende den raet heymelic houden ende seyde: „Moeder, die senatoors hadden raet, oft beter waer, dat een wijf twee man hadde, dan dat een man twee wijfs hadde". Ende doe die moeder dat hoorde ende voerwaer verstont, ghi(*nc*) si rechtevoort ende seydet in hemelicheden tot hŭeren ghebueren, die welke fol. 10c gheburen dien raet in zulker heymelicheit tot anderen vrouwen | seyden, als dat des anderen daghes alle die vrouwen van Roemen dat wisten ende mit ghemeenre hant ghinghen voer dat raethuus ende baden den senatoers, dat si liever wilden setten, dat een wijf twee mans hadde, dan dat een man twee wijfs had. Doe dese senatoors dat hoerden, verwonderden si hem zeer mit scaemten, waen dat gherufte onder den vrouwen mochte comen. Doe seide Papyrius, dat voorseyde kijnt, dat hi die loghen hadde ghevisiert, opdat hi dien raet heymelic mochte houden ende den doot van zijnre moeder handen mochte ontgaen. Doe prijsden die senatoors zeer des kijnts subtilicheit, ende gheboden dat niemant meer kijnder inden raet soude bringhen, mer Papyrium, dit voerseyde kijnt, wilden si altoos daer in hebben.

Ten anderen, in dat die coninghinne een ghulden crone op haer hooft hebben sal, wort ons bewyset, dat si sal wezen wijs ende vroet hoor kijnder also te leren, datter goede lude wt wassen. Waeromme dat ghi weten zult, dat die ouders gheliken vader ende moeder, van natuerlike reden horen kijnderen verbonden zijn in drien. Ten eersten zijn zi hem sculdich haer noottorft, dat is eten

2. E. F. [te seggen]. 3. E. F. [van bynnen]. 4. F. waeromme zy zeyde ende den kinde mit smekende woirden ten yersten anginck, ten anderen mit dregen, ten derden mit slagen. 7. E. F. dattet so. 9. E. senatores. F. hebben raet. 10. F. dant beter waer dat een man. 11. E. dit verhoirde ende dat voirwaer. 12. F. buyren. 13. F. zulker waerdicheit ende heymelicheyt totten. 16. F. die senatoers ende seiden dattet beter waer dat een. 17. E. F. dan een man twe wiven soude hebben. 19. E. F. gherucht. 19. E. onder die. 20. F. visiert. 22. E. F. prijsdent. 23. ghebodent datter. F. boden datter. 24. F. brengen en moste. 25. E. F. in den raet hebben. 26. E. F. in dien dat die. 29. E. F. ouderen. 31. F. zijn schuldich te drien. 31. F. nootdroft.

fol. 10d ende drincken, cleder ende scoen, nae datten | staet van horen goede vermach. Ten anderen, zijn die ouders arme, so sijn si hem sculdich te leren of te doen leren een ambocht, daer si mit Gode ende mit eren hoor [1]) noottorft mede moghen wynnen, omme zonde ende scande te scuwen, als hier nae bescreven staet, alse wy spreken zullen vanden ghemeenen volc; maer zijn die ouders machtich ende rijc, soe sijn si sculdich haren kijnderen ende zûnderlinge den zonen wijsheit ende vroetscap te leren of te doen leren. Wanttet nijt redelic en waer, dat een kijnt *Gode in doechden niet gheliken en soude, dat nae zijns vaders doot* [2]) Gode in sinen dienste zal worden ghelikent alse voor van den coninc wel is bewijst. Waeromme grote princen ende heren horen kijnderen sculdich zijn ter scolen te setten ende duechde, eer, wijsheit ende vroetscap te doen leren. Ende dat sal die moeder altoos zijn vermanende. Hierby ist dat Aristotiles die heyden meyster aldus seyt: *O felicia antiquorum tempora in quibus principes* [3]) *terre philosophie se dederunt. Tunc enim gloria cuiuslibet regni crevit in immensum et viguerunt studia arcium in civitatibus. Tunc enim milicia, victoria, philosophia et gloria simul concurrerunt, ut patet de Alexandro, qui per industriam et philosophiam Aristotilis sibi totum subiugavit mundum.* Dat aldus veel te seggen is: „O, hoe zalich waren die voorleden tijden, in welken tijden die [4]) princen der aerden hem tot wijsheit gaven.
fol. 11a Doe voerwaer | wies die blijscap een yghelicx coninerijcx in onsprekeliker ghenuechten ende doe bloeyden studeringhe der consten in allen steden; doe voorwaer ridderscap, moghentheit, wijsheit ende blijscap over een liepen, gheliken als ons bewijst wert van Alexandrum, die bi der wijsheit zijns meysters Aristotiles alle die werelt bedwanc." Wee, wee, den ghenen die overmits versumenisse haerre kijnder in quaetheden op laten wassen, want hem God die kijnder tot hore ewiger verdomenissen *niet* [5]) ghegheven *en* [5]) heeft.

1. F. na dat hoir staet van, 2. F. [arme, so sijn si.] 3. F. te leren een ambochte of leren te duen. 5. F. om scande mede. 5. E. F. [bescreven]. 6. moghentich. 6. F. zullen zy ende zijn sculdich. 8. F. [ende]. 9. C. D. H. I. onredelic. E. F. [nijt] redelic [en]. 13. F. te schoel..... om deucht. 14. F. te leren. 14. F. altoos vermanen. 17. F. immensa. 21. F. [O.]. 24. C. E. ghenoechlicheit. 24. E. ende [doe]. F. [ende doe]. 24. E. F. groeyde. 26. F. [ende blijscap]. 28. F. soe wie den..... hoir versumenisse. 30. F. kinderen niet tot hoirre ewiger verdoemenissen en zent noch gegeven heeft.

[1]) Hs. hoor ambocht noottorft. [2]) Ingevoegd naar de andere Hss. behalve B, dat hetzelfde hiaat vertoont. De zin is niet duidelijk.
[3]) Hs. princeps. [4]) Hs. hem die. [5]) Ingevoegd naar C. D. E. G. H. I.

Ende ist zake, dat die kijnder overmits ghebrec der [1]) ouders worden verdoomt, dat sel God in zijn uterste oordel zwaerlic op hem wreken, ist dattet op eertrijc nijt en wort ghewroken. Gheliken als wy lesen ende ons Boëcius [2]) bewijst van enen jonghelinc gheheten Sanguineus, die onder die galge Lucrecium zinen vader die nose af beet ende seyde aldus: *Quare a meis primis erroribus incastigatus evasi? Ut quid magistri miei documentis non obedivi, sociosque meos contempsi? Filiorum castigacioni patrem necesse est indulgere, magistrumque mores discipulum informare.* Dat aldus veel beduut: „Waer omme en worde ic van mijnre eerster misdaet nijt ghecastiet? Waer omme en mostic mynen meyster nijt onderdanich wesen? Waer omme wast, dat ic mine ghezellen moste versmaden [3])? Tis fol. 11b noot, dattie vader zijn kijnder dwinget ende | dattie meyster zinen scolieren goede seden leert". Waer omme die heren, die een stede of een lant hebben te regieren, hem voorsien zullen om enen goeden vroeden meyster, die die kijnder also leert, dat si wt der eenre doghet in die ander gaen ende altoos van doechden in doechden wassen ende voort gaen. Want als ons Aristotiles seit: *Non parum differt, sic vel sic, bene vel male iuvenem ex iuventute confestim assuesci.* Dat also veel te segghen is: „Want het sceelt geen luttel, dat een kijnt aldus of aldus, dat is wel of qualiken wt zijnre joncheit alleincken opwast". Want wastet *op* in důechden, so moettet goet worden ende wastet *op* in quaetheden, van node moettet quaet weesen. Waer omme men die kijnder wel bewaren sel, datsi gheen quaet en sien ende horen, noch en spreken, op datsi nijt gheneghen en worden tot quaetheden te doen. Ende deze meyster selmen emmer wel versien dat hi [4]) gheen ghebrec en hebbe, op dathi te bet omme der kijnder orbaer mach studeren. *O, quam absurdum est magistratus*

1. C. overmits die ouders. 2. C. F. zwaerliken. E. F. rechten ende wreken. 3. E. F. hier op. 3—4. E. F. [als wi lesen] dat ons. 4. F. een jonckijnt. 5. E. F. Sanguinicus. 6. I. Quare ab annis meis puerilibus erroribus. 8. F. castigancium. 8—9. F. magistrorum moribus. 9. dats te seggen. 13. E. bedwinct. 14 F. want om. 15. F. hem wel. 17. E. gaen moghen ende van ..... tot doechden. 17—18. van deuchden wassen tot deuchden ende. 17—18. C. in doechden gaen ende wassen. 19. E. F. a inventute. 20. E. F. [also veel]. 21. F. also allenken. 23. F. goet wesen. 23. E. F. so moettet. 24. C. verwaren. 24. C. [datsi gheen ..... spreken]. 25. F. gheneyget. 26. C. D. E. quaetheden te doen. 26. F. emmer overmits dat wel. 27. hevet.

---

[1]) Hs. des, veranderd naar E en H.
[2]) Disc. Scol. Cap. II.
[3]) B. heeft aan den rand: moeste haten en versmaden.
[4]) Hs. hi emmer.

egestas. „Och, hoe jammerlic waert, dat een meyster, die dagelicx zulken arbeyt moet doen ghebrec soude hebben"! Waer om si mit reden, ist dat God een recht rechter is, wel moghen zijn ver-
fol. 11c maledijt, die zulken goeden meyster, | die also trouwelic omme der kijnder overster orber studeert, hem van zinen loon vermindert of hem of persen zulc loon, als hi mit zinen vleysche ende mit zinen bloede by nachte ende by dage also zûerliken ende zwaerliken ghewonnen heeft. Voorwaer dat bloet sal voor Gode also zwaerlic om wraec roepen, dat die gheen, die dat doen, int eynde nijt ongheplaecht en zullen wesen. *Si nullum malum impunitum, et nullum bonum irremuneratum pertransibit*, dat also veel te zeggen is: „Ist dat gheen quaet onghepijnt, noch gheen goet ongheloont en sal bliven", hoe soude dan dat mogen wesen, dat een meyster wt zinen live zoude moeten versparen, dat hi also zûerliken hadde ghewonnen ende dat ander lude in hoorre welicheden onredelike ende onneerlike zouden verteren? Voorwaer als ons die prophete Iob seyt: „*Thezauros, inquit, quos devoravit evomet et de ventre eius extrahet eos deus*[1]. *Luet, que fecit omnia, nec tamen consumetur*[2]. *Transibunt vero iniquitates in penam et munera in dolorem, quia ignis infernalis devorabit tabernacula, id est corpora, eorum, qui munera libenter accipiunt*". Dat aldus veel te zeggen is: „Ic, Iob,
fol. 11d seg u, voorwaer, dat die ghierige wtspuwen sal die scat, die | hi vergadert heeft ende God sel hem wt sinen buuc trecken. Hi sal ontgelden, alle die quaetheit, die hi heeft gedaen ende hine sal nijt werden verteert. Hoor valscheit sel hem comen te pinen ende hoor scat sel hem comen tot groten rouwe, want dat helsche vier sel dieghene verbranden, die alzulc ghelt ontfaen". Aldus nae dat voorscreven is, selmen die zonen in goeden edelen consten leren ende doen leren, want: *Rex illitteratus est quasi azinus coronatus*[3], dat also veel beduut: „Een ongheleert coninc is ghelijc enen croneden[4] ezel." Ende die maechden selmen leren ende doen leren

3. E. F. mit rechter seden. E. [recht]. 5—6. F. hem van zinen oirbaer ende loon vermynret of perset alsulken. 10. E. F. bliven. Alsmen zeit: Si. E. want: Si. 10. E. F. [et]. 12. F. dats te seggen, dat geen. 14. F. besparen. 15. F. hoiren weelden overtalliken zouden. 20. H. I. gehennalis. 21. E. F. libenter. 22. F. Dats te seggen. 24. F. ye heeft. 25. F. valscheden sel. 25. F. in pinen. 26. F. vuyt groten rouwen. 28. F. edelen godliken. 31. B. D. E. F. ghecroonden. C. croenden.

[1] Vergl. Job 20, 15 [2] Job. 20. 11.
[3] Helinandus, Flores: De bono regimine principis Cap. XV, Migne P. Lat. Dl. 212.
[4] Hs. cronenden.

zedicheden ende subtijl consten[1]), daer zy daghelicx mit eren horen tijt mede mogen overbringen. Hieromme so lezen wy, dattie Roomsche coninc screef aenden coninc van Vrancrijk, dat hi sinen kijnderen in goeden edelen kûnsten soude doen leren[2]). Voert so lezen wy, dat een keysar, gheheten Octavianus, dede zinen zonen leren alrehande kûnsten, die ridderscap mit eren toe behoorde. Sijn dochteren dede hi leren breyden, naeyen ende bordier wercken, ende alrehande subtijl kûnsten, die die vrouwen mit eren toe behoorden. Ende doe zijn naesten ende liefsten hem vraechden, waer omme hi dat dede, doe antwoorde hi: „Wat weet ic, al ist dat ic huden bin keysar ende een heer van alden rijc, of mijn kijnder fol. 12a hier naer tot eniger | armoede zullen comen. Waer omme ic minen kijnderen doe leren kûnsten, waermede waert zake dat hem gheviel datsi een eerlic, godlic leven mochten leyden. Ten derden so zijn die ouders hoor kijnder sculdich mede te deylen van horen tijtliken goede, als sise van hem setten nae hoor staet vermach. Mer daer in zullen si hem wijslic voorsien, datsi so veel nijt en gheven, datsi nae bidden moeten. Die reden is dit: want overmits dattie kijnder zijn een deel hoors vaders ende hoorre moeder, daer si hoor weesen of hebben ontfaen, soe ist oec reden, datsi mede zullen hebben een deel van hoorre haven, alsi van hem zullen worden versceyden.

Ten derden ende ten lesten, in dattie coninghinne om haer hebben sal een bonte mantel, wort ons bewyset, dat si sal wesen scamel, heymelic ende oetmoedich. Want voerwaer, scamelheit zûnderlinge vrouwen toebehoort. Want wanneer een vrouwe verliest hoor scamelheit, dan verliest si[3]) inder lude oghen hoor reynicheit ende mede alle hoor ander doechden. Wat macht een ontscamel wijf baten, datsi[4]) scoon ende subtijl ende van *edelen*[5]) gheslachte is? Waer omme ons Seneca bescrivet, dat een

1—2. F. dagelix hoiren tijt mede mogen verdriven mit eeren ende overbringen. 5. C. F. zinen zoon. 6. E. toebehoren. F. toebehoert. 7. F. [ende]. 8. F. [subtijl]. 9. F. liefsten, die hem toebehoirden vraechden. 10. F. antwoorde die coninc. 10. F. ic nu k. b. e. 12. C. E. F. na. 12. E. enigher groter a. F. groter armoeden quamen. 13 F. oftet hem. 14. F. mogen leven. 19. hoirs moeders. 20. C. mede een deel van hore haven hem geven als si. 23. F. Dat derde ende dat leste, daer in dat. 26. F. toebehoirt den vrouwen. 27. E. F. [hoor]. 27—28. E. F. so verliest si mede. 28. F. mach. 30. E. bewijst. F. scrijft.

[1]) Hs. leren zedicheden ende doen leren subtijl consten.
[2]) Helinandus, Flores: De bono regimine principis Cap. XV.
[3]) Hs. verliest si dan. [4]) Hs. datsi van. [5]) Ingevoegd naar de andere Hss.

vrouwe, gheheten Archecilla, also scamel was, datsi onder enen fol. 12b pûelů hoors arms | vrients, die zijn armoede bedect helt, al heymeliken enen budel mit ghelde leyde, op datsi al sonder scaemten horen armen vrient soude te hulpen comen in zijnre armoede. Ende aldus hadde si liever, dattie arme man hoor vreent dat ghelt vant, dan hijt mit scaemten hadde van hoor ontfaen. Waer omme voorwaer die ghene, diemen helpen wil, of dien ghenen, die men mint, selmen somwijl verscalcken, also dat hi zijn noottorft ontfaet ende dat hi nijt en weet, van wien dattet coomt. Ende aldus zullen die vreendelike werken spreken ende die vreenden zwigen. Heymelic sel si weesen in deser maniren, datsi hoor eyghen, noch hoors mannes natůerlic ghebrec nyemant te kennen en sal gheven, ten si dat zake dattet si van node om hulpe van medicine. Want: *Si operam medicantis exspectas, necesse est ut vulnus detegas.* Dat also veel te seggen is: „Ist datghi hulpe des medicijns begheert, so ist noot, dat ghi die wonden ondect". Gheliken als Iheronimus [1]) ons bewijst van enen edelen Romeyne, gheheten Duelius, die ene maghet nam tot enen wive, gheheten Ytalia, die also reyne was, datsi in die tyden, doe overspul meer groot wonder was dan scande, een ygheliker vrouwe een exempel was tot reynlic te leven. | Dese fol. 12c Duelius, doe hem in zijnre outheit verweten wort, van enen zinen viant, dat hem zijn adem stanc, ghinc hi drooflic thuus ende vraechde zinen wive Ytaliam, waer omme datsi hem nijt en hadde ghezeyt, op dat hi hem daer of soude moghen laten reynighen. Doe antwoorde hem Ytalia aldus: „Dat had ic u gheernne ghezeyt, had ic nijt gewaent, dat een yghelic manne zijn adem hem so hadde gheroken". Ende aldusdanighe edel, scamel, reyn, heymelic ende verdrachlike wijf selmen mit reden prysen, die hoors mannes gebrec aldus doochsamelic verdraget, dat hoor manne zijn natuerlic

1. E. F. Archilla. **2.** E. F. hielt. **3.** F. ende heymelic. **3.** F. dat zy zo zonder..... vrient te hulpe quam ende comen soude. **5.** E. F. vrient. **6.** E. F. hoor genomen. **9.** E. F. ontfaen mach. **9.** E. F. hem coemt. **14.** E. F. oportet ut. **14.** F. Dats te seggen. **15.** F. dattu..... medicines begeerste. E. medicijnres. **16.** F. ondeckes. **19.** E. F. was gherekent dan scande eenre. **20.** F. vrouwen was tot enen exempel overmits hair reyne leven. **20.** E. [te]. **23.** E. F. waeromme zi dat hem. **24.** E. soude hebben laten reynen. F. of mucht hebben laten reynigen. **25.** F. Doe zeide [hem]. **25.** E. F. [had ic..... ghezeyt]. **26.** F. en had. **28.** F. ende warachtich. **28.** F. die dus. **29.** F. ghebrec scamelic.

---

[1]) Bedoeld is: Hiëronymus, de kerkvader.

ghebrec zijns lijfs eer wt zijns viants nijt, dan wt zijns wijfs hoverdie verneemt.

Oetmoedich sal si weesen, want oetmoedicheit is die alre overste doghet, die een minsche hebben mach. Voerwaer, oetmoedicheit was die meeste zaec, dattie Gods zone minschelic natuer aen nam. Dat ons aldus wort bewijst: want God, die overste vader ende heer inder ewicheit Mariën heeft vercoren, zijns enichs zoons nader minschelicheit moeder te weesen, nijt omme die scoonheit, nijt omme hoor edelheit hore magen, niet om hoor wijsheit, al was dat zake datsi scoon, edel ende wijs was, mer omme haer oetmoedicheit. *Respexit* [1], *humilitatem ancille sue* [2]; *super quem, inquit,*
fol. 12d *requiescet spiritus meus, nisi super | humilem, mansuetum et trementem ad verba mea?* Dat also veel te seggen is: „die heer hevet aenghesien die oetmoedicheit zijnre deernnen. „Op wyen", seyt die overste God, „sel mijn geest rusten, dan op dien stadighen oetmoedigen, die van minen woorden bevet?" Wat soude yemant scoonheit, scamelheit, oetmoedicheit ende alle ander doochden zonder volstandicheit mogen baten! Voorwaer, nijt! *Cum enim omnes virtutes currant ad bravium, sola perseverancia coronatur. Nichil enim prodest gloria bone conversacionis in principio nisi gloriosus sit et finis:* Dat aldus veel beduut: „Al ist zake, dat alle die důechden te stride lopen omme dat loon te ontfaen, nochtan alleen volstandicheit wert ghecroont. Blijscap des beghins, zonder een goet behagel eynde en mach voerwaer een minsch gheen vrůyde in brenghen". Want al heeft dat beghinne een goet behaghen, teynde voorwaer moet den last draghen.

Want den vrouwen, als voorscreven is, van naturen stadicheit toe behoort, so ist in dit spul ghezeit, dattie coninghinne nijt meer dan één velt over hoec en mach voort gaen, tensi dat zake dat si mit horen ghetrouweden coninc alre eerst wtgaet, *waeromme ghi weten zult, dat als die coninc alder eerst wtgaet* [3], soe mach die coninghinne mit hem gaen, nader natuer des rockes op des rechtes

1. E. [eer]..... [wt]. 3. E. F. [alre]. 7. F. vader minschelicheit. E. F. zijn. 8—9. F. hair scoonheit noch om wijsheit, noch om edelheit hoirre magen. 8—9. C. [nijt omme.....magen]. 13. F. [ad]. 16. F. ende oetmoedigen ende. 16. F. die up m. w. levet. 17. F. schoenheit, stadicheit. 23—24. F. zonder eynde dat behaechlic is. 24. E. gheen deucht. 25—26. F. teynde muet nochtans die last. 27. E. F. want den vr. alst. 28. E. F. gheset. 29. F. en muet gaen. 30. E. alsi mit. 30. E. F. ghetrouwen. E. F. dan mit. 32. C. rocks recht op des oudes stede of.

---

[1] Hs. Respexit, inquit. [2] Luc. 1, 48. [3] Ingevoegd naar de andere Hss.

oudes stede of op des slijnckers ridders stede of recht wt voor den fol. 13a medicum. Ende aldus so heeft si drie | gange des rockes, in welken ons bewijst wordt, dattie moghentheyt, die die princen vanden coninc hebben ontfaen, overmits datsi mit horen coninc mit hylic verenicht is, van graciën die selve moghentheit oec heeft ontfaen. Mede machsi gaen inder natûer des ouden, overmits die wijsheit, die hoor toe behoort, als voorscreven is, aen die rechter zyde voor des drapeniers stede of aen die lufter zyde voor des wachters stede. Mer overmits dat vrouwen van naturen cranc zijn ende hem nijt toe en behoort te vechten ende te striden, soe en is haer nijt gheoerloft der ridderen ganc te gaen. Mer hier machmen vraghen, waer omme dat in dit spul die coninghinne mede mit horen coninc te striden gaet [1]). Dantwoorde, dit is ghezeit: Ten eersten, overmits des coninex eer ende mede dattie princen mitten ghemenen volc horen coninc te trouweliker by zullen staen. Voorwaer ten mach gheen edel man betalen, die zijn vrouwe in node siet ende zijns selfs lijf daer nijt voor en set. Ten anderen want vrouwen subtijl zijn ende haesteliken somtijt manigen vroeden raet vijnden, soe ist wel redeliken, datsi mit horen coninc in den strijt zy [2]) ofsi yet mochte vijnden, datten coninc ende zijn heel heer te stade ende te profijt mochte comen. Ten derden want vrouwen van naturen fol. 13b enen verbolgen man alre best te vreden mogen setten, so | ist wel goet, dattie coninghinne by horen coninc si, op datsi hem te vreden mochte setten, waert zake dat hi verbolgen worde. Ten vierden *waert zake* [3]) dat God die tijt ende die ure verleende, dat van haerre beyder natuer een kijnt soude worden ontfaen, welc nae zijns vaders doot dat conincrijc mochte regeren, dattie tijt ende Gods gracie bi hem nijt en worde versuumt.

Ende nae horen eersten ganc so en mach sy nijt meer dan één velt voorwaerder of afterwerder gaen *of* overhoec. In datsi mit horen coninc, als voorscreven is, aldus mach eerst voortgaen, wort ons bewijst, dat dat wijf buten horen man gheen bedevaert of

1. E. F. [of op des..... stede]. 1. 5. F. [wt]. 1—2. F. voor die medicineers stede. 2. F. si die. 3. E. moghentheyt des pr. F. m. der pr. 10. E. F. noch te. 12. E. F. [dat in dit spul]. 12. E. F. die conynginne niet mede mit den conync. 13. E. stride en gaet. F. stride en vaert noch en gaet. 13. die antw. die is. F. die antwoerde is. 16. F. waer gheen edel man die. 17. E. niet voor hem en settet. 17. F. liet zijns..... voir te setten. 24. F. [dat hi verbolgen worde. Ten vierden waert zake] 28. F. [bi hem]. 30. F. voerwaerder gaen of achterwaerts of overhoec gaen. 30. F. indien datsi.

1) Hs. gaen. 2) Hs. zijn. 3) Ingevoegd naar de andere Hss.

reysen en mach loven noch aen nemen. Ende ist zake datsi enich bedevert lovet, verbietse horen man te doen, so en mach sise nijt doen, want hoor manne is hoor hooft. Ende ist dattie manne zijn wijf voor hem leyden wil, dat mach hi doen. Ende hiet hise mit hem trecken, soe is sijt sculdich te doen. Het is waer, si mach bidden omme oerlof ende wes die manne hoir oirloft, dat mach si doen. Ende het mocht op geen reden staen, dat een manne sinen goeden wive een redelike bede soude weygheren. Dat dan die man ende zijn wijf te samen zullen leven, heeft ons God selve aldus bewyset. Want doe hi Adam vanden | (fol. 13c) lime ende eerde had ghemaect, makede hi Yeven [1]) dat eerste wijf nijt van Adams hoofde, in een teyken, datsi boven hem soude [2]) wesen, noch van sinen voeten, datsi te mael onder hem soude wesen, maer hi maecte Yeven vander ribben des middels zijns lives in een teyken, datsi ghelijc hem soude wesen. Mer des wijfs hooft, daer alle die zinnen [3]) in besloten zijn, ordineerde hi mit eenre huven te bijnden, in een teyken, dat dat wijf nijt sculdich en is buten haers mannes oerlof te doen. Adams manlicheke ordinierde hi mit eenre broeke te bijnden, in een teyken, dat hi zinen ghetruweden wive ghetrouwe sel wesen gheen anderen wive te begheren. Aldus sal dan een goet man mit zinen goeden wive also redeliken ende eerliken leven, datsijt voor Gode ende voor die goede lude moghen verantwoorden mit eren. Ende voorwaer, wanneer een yghelic wanet van hem beyden, dattie ander beter is dan hi, so leven si wel ende eerlic te samen. Ende al ist zake dattie man inder waerheit van naturen beter ende volmaecter is dan zijn wijf, nochtan mach zijn wijf wel beter weesen van zeden ende van wercken. Mede so mach si wel beter wesen nae hoors mans vermoeden ende *als* si dan meent, dat hare man beter is dan si, soe moeten | (fol. 13d) si van node malcanderen minnen ende ontsien ende een goet leven leyden. Al ist zake dat ghezeit is, dat een man zijns wijfs voecht ende mom-

1. F. ist datse. 2. F. looft ende verbiet hoor man dat hoor te duen. 5—6. F. zo muetsijt duen ende is sculdich te duen, ten waer datsi den man bede om oirlof ende wes. 6. E. [ende wes ..... oirloft], dat mach hi doen. 7. F. want ten mucht. 9. F. dat wijf. 11. E. F. Yeven, dat yerste wijf. 12. F. niet en soude. 12—13. F. [noch van ..... soude wesen]. 14. F. van een ribbe vuyttet middel zijns. 14. E. F. sijn. 19. F. getrouwen. 21. F. zo. 22. E. F. voir allen gueden luyden. 24—25. F. si vredelic te. 26. E. F. [ende volmaecter]. 26. E. nochtans so. F. nochtans. 28. E. F. hi. E. ende si na F. dan si na. 28. E. F. goets mans. 29—30. F. ymmer malcander. 31. dattet geschiet is.

[1]) Hs. Yeven nijt. [2]) Hs. souder. [3]) Hs. zinen.

baer sel wesen, dat is te verstaen, daer die manne wyser ende vroeder is. Mer waer dat zake dat een goet vroet wijf enen dwasen man hadde, soe en soude die dwase manne, nae dat voorscreven is, dat goede wijf nijt regeren ende mit zijnre dwaesheit verderven, mer si soude hem regeren, want vroetscap ende wijsheit sel altoos die dwaesheit regeren ende die dwaesheit sel altoos die wijsheit onderdanich wesen. Mer ist zake datsi beyde van naturen wijs ende vroet sijn, soe zulsi [1] si malcandere mit rade, mit dade een drachteliken by staen, also wel in wederspoedicheit, als in voorspoedicheyt. Waer omme, als voorscreven is, een yghelike vrouwe studeren sal omme scoenheyt der zielen, stadicheit, wijsheit, scamelheit, heymelicheit, oetmoedicheit ende volstandicheyt, op datsi mit reden een coninghinne mach weesen. |

Des conincs raet sel aldus wesen gheformeert: mannen, out van
fol. 14a jaren, sittende mit opgheloken boecken voor hem gheleghen, Mannen zullen si wesen, overmits stadicheit. Want van naturen die mannen stadiger zijn ende bat helen kůnnen dan die vrouwen, so sullen si meer dan die vrouwen totten rade worden ghenomen. Want als ons Aristotiles seit: *Consilium puerorum et mulierum est insanum propter instabilitatem.* Dat aldus veel beduut: „Der vrouwen ende der kijnderen ghemeenliken raet is ongezont overmits ontstadicheit". *Quid enim in consiliis constancia lucidius, quid inconstancia nequius* [2]. Dat aldus veel beduut: „Wat is in den rade scoonre dan stadicheit, ende wat is leliker dan onstadicheit?" Voorwaer een onstadich minsche machmen wel voor nijt rekenen mit reden, ghelijc als die
fol. 14b onstadige zoon, die welke doe hi clercscap, comenscap, ridderscap | ende alle ander ambochten verzocht hadde ende hi *in* hem selven vant, dat hi tot gheen van allen en dochte, seyde hi aldus: „*Heu*

2. F. dattet wijf. 3. F. ende onwisen. 3. F. [nae dat voorscreven is]. 4. E. [dat goede wijf]. 4. F. [goede]. 4. F. dwaesheden niet verderven. 6. dwaesheden. 6. F. wijshede. 7—8. F. [wijs ende]. 9. F. inderwederspuet. 11. F. voirspuet. 15. F. een man. 16. F. een upgheloken buec. 16. E. F. ghesleghen. 16—17. F. een man zalt zijn. 19. F. meer [dan die vrouwen]. 19. G. gheroepen. 21. F. dats te seggen. 21. E. F. der k. ende der vr. 22. F. [gemeenliken]. G. raet gemeenlic. 22. F. hoirre ontstadicheit. 24. F. dats te seggen. 24. E. F. ghestadicheit. 25. E. F. onghestadicheit. 25. E. A. onghestadich. 26. F. mach wel mit reden voor niet gerekent worden. 27. E. F. onghestadige. 27. E. cleergiscap. F. clerigiscape. 28. E. F. in hem.

[1] Hs. zulc si.

[2] Vergl. Boëthius, De disciplina scolarium Cap. 3.

michi, quid de cetero faciam? Miserum est esse me hominem! Utinam possem humanitatem exuere, azinitatemque induere, specie permutata". Dat aldus veel te seggen is; „O mi, wat sal ic voortaen doen? Het is iammer, dat ic een minsch bin! Och oft Got vergave, dat ic die minschelichede of doen mocht ende die ezelscap aen nemen, also dat mijn minschelichede in eens esels natuer waer verwandelt". Aldus ist wel redelic, dat een conincx of eens princen raet in doechden volstandich ende stadich si.

In dat si out zullen wezen wort ons bewijst zunderlinge overdraghende vroetscap ende wijsheit. Want al ist zake dat vrootscap ende wijsheit int ghemeyn den coninc toe behoort, alse voorscreven is, nochtan also grote overdraghende vroetscap in allen pünten als zinen ghemenen rade toe behoort, so waert wel nader naturen ommogheliken dattie coninc in allen sticken also vroet soude wesen. Waer omme hi oude lude in zinen rade sel nemen, want die oude, fol. 14c overmits datsi lange gheleeft hebben, hebben si veel | ghesien ende ghehoort, waer of si wael vroet mogen wesen. *Quia in senibus est, id est esset sapiencia.* Dat also veel beduut: „Inden ouden is, ja soude wesen wijsheit". Mer deze oude zullen hem wel voorsien, dat hem die ghiericheit nijt en verleyde, want: *Cum in homine omnia senescunt, sola avaricia et invidia iuvenescunt* [1]). Dat aldus veel bedudet: „Alse inden minsche alle dingen beghinnen out te werden, soe beghinnet alleen die ghierichede ende nidichede ionc te werden". Waer om si hem naernstelic wachten zullen, dattie ghierichede die vroetscap nijt en verderve. Gheliken als wy lesen ende ons Seneca bescrivet van enen edelen Romeyn, gheheten Marcus Cursius [2]) die welke, doe hy twee steden belegen hadde ende die lude vander stede vernamen, dat hi van tijtliken goede arme was, namen si enen groten hoop van goude omme hem te brengen ende te gheven,

3. F. voirt meer. 4. I. het iammert mi mensche sijnde. 4. E. F. gave. 6. A. B. D. H. minschelichede. C. minschelicheit. E. G. I. minschelike natuer. F. minschelicheits natuer. 5—6. F. ende die menschelicheits natuer verwandelt mochte worden in die ezels natuer alzo dat ic die ezelheit annemen muchte. 7. F. reden. 7. F. een groot pr. 11. E. F. in dat gemene coninckrijck toe. 12. F. also verdragende grote vruetscap. 15. E. F. tot zinen r. 16. F. so hebben. 18. B. D. G. H. I. id est debet esse s. 18 en 21—22. Dat aldus veel te segghen is. F. dats te seggen. 19. F. zullen wesen voirsien. 20. E. F. [want]. 20. F. Cum enim in. 20—21. E. omnia vicia s. 23. E. beginnen. 23. F. [alleen]. 23. F. die nydicheit. 24. F. naersteliken. 25. E. F. G. bederve. 25. F. [ons]. 28. E. F. doe namen. 29. C. hope gouts.

1) Vergl. Augustinus: Serm. ad Herem. XLVIII.
2) Bedoeld is: Manius Curius Dentatus.

opdat hi die stede mit vreden wilde laten. Ende doe si tot hem quamen, vonden si hem eten wt houten scotelen. Doe meenden si dattie arme manne begheerde rijc te weesen ende seyden hem aldus: „Dese gave seynden u onse lude vander stede ende si bidden u, dat ghise nijt langer beleggen en wilt". Doe antwoorde
fol. 14d hi hem luden aldus: | „Weetti nijt, dat Marcus Cursius liever heeft die rike luden te regeren ende te ghebieden, dan selve rijc te wesen"? Voorwaer weet, dat hi in die scarpheit des strijts nijt en sel worden verwonnen noch mit ghelde worden omgecoft". Aldus sal een yghelicx heren raet hem wachten voor ghierichede, opdat hem mit enen keysar van Roemen, gheheten Crassus, zijn buuc vol gouts nijt en worde ghegoten. Valerius bescrivet ons, dat op een tijt die senatoors van Romen in horen raet vraechden van twee luden daar die een arm of was, ende die ander rijc mer daer toe ghierich, welc van hem beyden best waer Spaengen te regeren. Doe antwoorde een man gheheten Sipius[1]) aldus: „Gheen van hem beyden en is daer toe bequame, want die een van hem beyden nijt en heeft, ende aldus dwingt hem die noot, die ander en mach nijt vervullet worden". Waer omme ghi weten zult, dat die ghierige[2]) een penninc noot is, oec hoe veel dat hi heeft, ende aldus dwinget hem die ghierichede tot recht te vercopen ende tot onrecht te stercken, al ist dat hem toeghesproken is: *Ve vobis, qui venditis iusticiam propter munera.* Wee den ghenen, die dat recht vercopen omme gaven. Aristotiles seyt ons aldus: *Summa bonitas vel benignitas in rege est abstinencia a pecuniis et possessionibus subditorum.*
fol. 15a Dat te seggen is: „Die overste | doecht ende goedertirenheit, die een coninc hebben mach dat is, dat hi hem wacht van zijnre onderzaten goede, die hem nijt toe en horen van recht". Waer omme die raet horen heer altoos raden zullen omme recht te doen ende dat en zullen si omme gheen goet, datmen hem gheven mach laten.

1. F. mit gemact. 2. F. etende. 3. F. te zijn. 4. E. F. G. van onser steden. 4. E. F. [si]. F. ghi hem. 6. C. E. F. weetghi. 7. E. die luden. F. den luden. 9. F. [worden]. 10. yegelic mensch in eens heren r. 10. C. F. ghiericheyt. 11. F. Tarsius. 13. E. senatores. 14. E. F. een of was arm. 14—15. F. ende daer toe gh. E. ende gh. 15.. F. van tween dbest. 16. E. Scipius. 16—17. F. Scipius, dat geen van beyden dair toe bequaem en waer. 17. E. F. [hem]. 19. E. F. den girigen. 24. E. [ons]. F. ons aldus]. 25. E. substinencia. 25. F. [et possessionibus subditorum]. 26. Dat is te s. F. Dats t. s. 28. F. [goede] die van hem van rechte nijt. 30. F. si niet laten om geen.

---

[1]) Bedoeld is Scipio Aemilianus. Zie Valerius Maximus, Factorum et Dictorum memorabilium libri novem. Lib. VI cap. IV, 2.

[2]) Hs. ghierichede.

Voerwaer een rechtveerdich prince, omme alle dat goet dattie zonne bescijnt soe en soude hi nijt een valsch vonnisse wysen of yemant vanden sinen veronrechten. Och wisten die heren, hoe moghentich, edel ende grote dat recht is, voerwaer si en souden ghenen onrechtigen man aen moghen sien noch horen noemen. Want Got spreect door David den prophete aldus: *Iniquos odio habui* [1]). Dat also vele beduut: „Ic heb die valsche ghehaet". Want men dan Gods recht nijt vercopen en moet, so mach een heer wael verstaen, wat lelichede, scande ende lachter men hem biet, alsmen seyt: „Heer, ic wil u hondert dusent meer of myn ghulden geve(*n*), dat ghi my recht ende vonnisse doet". Voorwaer die manne moet valsch ende onrechtich wesen of hi zůect enen valschen onrechtighen heer. Mer nu machmen hier vragen of hi meerre zůnde doet, die dat recht coopt, dan die rechter diet vercoopt. Die antwoorde is, dattie rechter alte veel meer zůnde doet. Ten eersten, overmits | dat hi hogher van stade
fol. 15b si ende vele meer luden tot onrechticheden trecket. Ten anderen, want hi dat recht bat weet of sculdich is te weten. Ten derden, want die rechter vercoopt dat zijn nijt en is, dat temael tegens tweesen des rechts is, ende die coman, omme dat goet dat zijn is, coopt hi dat zijn nijt en is, ende aldus worttet den coman een deel ghelikent enen rechten coop. Ten vierden, want die rechter Gode ende den ghemenen volc meer verbonden is enen ygheliken recht te doen dan yemant anders. *Quia ad hoc iudex vel princeps statuitur in civitatibus ut sit custos iusti et legum et ad hoc faciendum communitas reddit sibi premium multum et in honoribus et in diviciis et in potestate civili et in omni excellencia dignitatis. Quare quando communes homines dubitant, ad iudicem tamquam ad iustum sive iusticiam refugiunt.* Dat also veel beduut: „Die rechter of die heer is in die stede ghezet op dat hi sal wesen een wachter ende een verwaerre des rechts ende des wets ende omme dat hi dit sal doen, so gheeft hem die meente groot loon, eer, rijcheit, moghentheit

5. F. man mogen ansien of hoiren mogen spreken. 5. E. F. seyt. 6. E. F. [David]. 6. E. F. Dat also veel te seggen is. 7. E. mit Gode. 9. F. scade. 10. C. hondert of twie hondert meer of min gulden. F. hondert of dusent gulden meer of myn geven. H. hondert dusentich of meer of min guldine gheven. I. h. of dusentich of m. of m. guldine gh. 11. F. [ende]. 11. F. [valsch]. 12. F. [valschen]. 14. E. F. dan die rechter die dat. 15. F. [overmits]. 15. E. F. [is]. 18—19. F. tegent wysen. 24. B. E. iusticie. 27. F et ad iudicem. 28. E. Dat alsoe veel te segghen is. F. Dats te seggen. 31. F. so gheven ..... gemeente.

[1]) Psalm 119, 118.

ende bovenganc in allen weerdicheden. Waer omme dat ghemeen volc alse hem vant rechte twivelt, lopen si totten rechter, gheliken fol. 15c of si tot | ten rechte of tot Gode selve liepen. Waer omme eens heren raet altoos horen heer boven al totten rechte te doen zullen raden ende des en zellen si omme en gheen dinc laten.

Voort so zullen si hem wachten voor nydichede: *Quia eadem non videntur*[1] *amantibus et odientibus neque iratis et mansuetis se habentibus.* Dat aldus veel te segghen is: „Die vriende ende vianden, die toornnige ende sachtmoedige en gheven noch en tughen gheen één vonnisse.

Wy lesen van enen rechter, die van nyde ende van toornne zijns herten enen man, sinen viant, mit onrecht verwijsde. Doe Cambyses, zijn heer, die coninc van Paersen, dat vernam, wort hi te mael toornich ende dede dien rechter al levendich villen ende dat vel dede hi spykeren in des rechters stoel, in welken stoel hi des ghevilledes rechters zoen settede omme recht te doen, op dattie zoon[2], overmits vrese zijns vaders pijn, gheen onrecht en soude dorren wysen, mer die wage des rechts recht op ende neder houden soude omme enen ygheliken recht te doen.

Deze voorscreven raet sel hem wel voorsien[3], dat haer overdraghende vroetscap nijt in valschede worde verwandelt. Gheliken fol. 15d als wy lesen van tween ouden papen, rechters onder de | kijnder van Israhel, die Susannam mit onrecht vanden live ter doot verwijsden, overmits datsi horen oncuuschen wille nijt van haer en mochten hebben, ende seyden, datsi Susannam in overspul hadden ghevonden. Ende doemen Susannam voorscreven ter doot leyde, wecte God eens iones kijnts geest, gheheten Daniël, die mit luder stemmen riep: „Wat hebdi valsche rechters ghewijst! Wildi een onnosel dochter van Israhel doden! Keret omme, weder ropet u

4. E. [totten] recht te. F. dat recht. B. E. mansuete. 8. E. F. dats te segghen. 8 vlg. I. den vrienden ende den vianden en dincket een vonnisse niet even ghelijc sijnde, noch den toornighen ende den sachtmoedighen. 11. H. Als wy lesen van. I. Also wy l. v. 12. E. Cambusius. F. Basius. 14. F. den r. 15. G. naghelen in. 15–16. E. stoel ende des ghevilledes rechters soon settede hi om. F. stoel ende dede des g. rechters zoon in die stoel sitten om. 18. F. dorven doen. 20. E. F. sel hem wel voorsien. 22. E. F. die. 23–24. F. wijsden. 24. datsi mit oncuyscheit hoir wille [van haer]. 26. F. gesien ende bevonden. 26. F. [voorscreven] van den live ter doot bringen zoude ende daer toe vuytleyden. 27. F. verweckede. 28. E. F. hebt ghi. 29 F. dochter der onnoselheit.

[1]) Hs. Videntur eum a. Veranderd naar E. en H.
[2]) Hs. zoons. [3]) Hs. hem sel een yghelic.

vonnisse"! Ende doe, overmits Gods mirakel, wordt der papen valschede by Daniël gheopenbaert, gheliken als men openbaer inder vasten inder epistel leest. Van welken papen men ghemeenliken seyt: *a senioribus egressa est iniquitas in medio populi* [1]). Dat aldus veel beduut: „Wten ouden is ghesproten die valscheit onder die middel van mynen volc. Waer omme een ygelic, is hi heer is hi raet, is hi paep is hi clerc, hem wel wachten, dat dat lelike woort van hem inder waerheit nijt en worde ghesproken, mer dat hi seggen *mach* [2]) mit Job: *Non reprehendit me cor meum in vita mea* [3]). Dat also veel te seggen is: „Mine herte in allen minen leven en heeft my nijt van enige valschede of looshede beruspt". Voorwaer, dat herte sal ten ionxten dage mit Gode van zijn eygen wercken oerdel geven. |

fol. 16a In datsi sitten zullen mit opgheloken boecken wort ons bewijst, datsi wt stadicheit ende wijsheit hoerre herten [4]) den coninc zullen raden, recht bi des conincx ghebot zullen setten, ende maken also, datsi al dat conincrijc mit woorden ende wercken in dogheden zullen leren ende vast maken. Dese zullen wt den boecken ende nijt wt horen eyghen wille hoor vonnissen wysen, zonder wtnemynge der personen. Gheliken als wy lezen van enen man gheheten Calangius, welks [5]) zoon overmits overspul nae dien rechte vanden lande, dat zijn vader hadde ghezet, beyde zijn oghen hadde verbûert. Ende doe dat ghemeen volc bat, dat dat recht after soude bliven overmits zijns vaders eer, die vader [6]) eerst dat nijt doen en woude, mer ten lesten overmits dat ghemeens volkes bede, soe dede hi hem selven een oghe wtsteken ende oec dede hi zinen zoen een oghe wtsteken, op datsi also beyde ziende zouden bliven ende dat recht, dat van hem ghezet was, aen hem noch aen den zinen nijt eerst en soude werden te broken. Aldus zullen si dat gherechte vaste houden, dat si omme des conincx eer ende omme des ghemeens lants profijt hebben ghezet.

1. E. F. daer overmits mirakel van Gode. 2. F. openbaert. 3. F. ende inder ..... paep. 4—5. E. F. dats te seggen. 6. E. in den middele. F. int middel. 7. E. wachte. F. wachten sal. 10. E. F. dats te seggen. 11. E. F. niet in. 13. E. oirden geven. 14. F. In dat die raidt s. sal. 15. E. F. stadicheden ende wijsheden. 16. F. sitten ende mercken. 17. E. F. mit werken. 18. F. [wt]. 21. E. F. Clangius. 21. E. F. den rechte. 24. F. [eerst]. 25. E. des ghemeens v. 25. [dat ghemeens volkes]. 26. F. [dede hi]. 27. F. [also]. 29. E. F. ghebroken. 30. E. F. recht. 31. F. volcs ende lants.

---

1) Vergl. Dan. 13, 5. 2) Ingevoegd naar de andere Hss. 3) Job 27, 6.
4) Hs. herten datsi. 5) Hs. welke. 6) Hs. die ander.

Hier omme ist dat wy wt ouden poëtriën lezen, dat een rechter fol. 16b. aldus sal wezen | gheformeert. Een out man mit enen langhen baerde, blint, sittende op enen stoel, mit enen hoghen hoede. Vandat hi sitten sal ende van zijnre outheit is ghenoech voerseyt. In sinen langhen baerde wort ons bewyset anxt ende vrese, die die quadiën tot hem hebben zullen. Waer omme dat ghi weten sult, dattie rechter mit Gode alle goeden luden vriendeliken, ghenůechliken ende hulplic sal weesen ende allen quadyën anxteliken ende vreesliken. In dat hi blijnt sal wesen wort ons bewijst, dat hijs nyemant aen en sal sien, hi en sal recht doen. Gheliken als wy lezen van enen Romeyn, raet der stat van Romen, die ghezet hadde, datter nyemant mit enen zweerde opt raethuus soude comen op zijn lijf, die welke daer na růekeloos van buten inquam also, dat hi haestelike te rade wort gheroepen, ende doe onverdochts moets ghinc hi mit zinen zweerde op dat raethuus. Ende doe hem zine ghezellen daer of beruspten, nam hi dat zwaert alte hant ende stac hem voor hem allen daer doot, in een teyken der gherechticheyt. Mer leyder, huden ist also als ons bescrivet Anatherus [1]), ende seyt: *Leges esse similes aranearum telis. Sicut enim illa* [2]) *animalia maiora et valenciora* | *dimittunt, inferiora vero et debiliora, ut muscas, retinent* fol. 16c *et perimunt, sic videmus inferiores et populares ligari, interfici et excoriari, maiores vero et potenciores nulla lege constringi.* Dat aldus veel beduut: „Dat recht is huden ghelijc den coppelspin, daer die grote moghende dieren doorvliegen, maer die cleyn crancke dierkijns alse mugghen ende vliegen worden daer in ghevanghen, ghevillet ende ghedoot. *Also wi sien, dat die cleyn ghemeente luden vanden rechte worden ghevanghen, ghevillet ende ghedoot* [3]), mer die grote moghende lude sien wy, datse mit genen recht en worden verwonnen". Voorwaer wy zien dat alle daghe, als een arme manne

1. E. F. poetriën vinden. 4. F. gheseyt. 6. E. F. [dat]. 7. F. ende mit alle. 7—8. E. F. ende ghenuechlicken. 8. F. Ende in dat. 9. E. dat hi des. F. hij[s]. 12. E. F. en soude. 14—15. E. onverdochtes mede ghinc. F. onverdochte mede ghinc. 16. E. F. [daer of] beruspten van sinen zwaerde, doe. 16. F. zwaert ende stac hem altehant zelven zijn keel of voir. 17. F. des gherechticheits. 18. F. [also]. 18. F. Anathenus. 19—12. H. I. [maiora et ..... debiliora] minora ut. 21. F. pereunt. 21—22. E. F. [et] excoriari. 22—23. E. F. dats te seggen. 23. E. coppen ghespinne. F. dat coppen der spinnen. 23—24. E. F. grote dieren mogen. 24. F. [crancke]. 25. H. I. mesien. 25. F. [ghevillet]. 28—29. F. dat van genen recht si verwonnen worden.

[1]) Bedoeld is Anacharsis. Vergl. Valerius Maximus VIII, 2 ext. 14. [2]) Hs. ille.
[3]) Ingevoegd naar de andere Hss.

van noothonger een scaep of een cleyn dinc stelet, rechtevoort so moet hi hanghen. Ist dat hi van nootweer een man dootslaet, daer omme so moet hi emmer sterven, ende wes hi misdoet, des moet hi emmer ontgelden zonder ghenade. Mer die grote dieve, die een coninc of enen lanthere zijn eer ende zijn ziele ende der heelre ghemeenten lijf ende goet stelen, dien doetmen groot eer ende reverencie in nyghen, in bughen, ende si worden goede lude gheheten; die mit horen valschen rade dat één lantscap teghen dat ander in viantscap gheknopen ende dusent duzent man moorden ende verbranden, ontgoeden, dieven ende | moordenaers maken, fol. 16d die worden nu goede lude gheheten ende mit groter eren overal ontfaen. Maer als ons Boëcius seyt: „Waer dat zake dat alle quaethede hier op eertrijc worde ghepinicht ende gherecht, wat soude dan ten ionxten daghe die overste rechter tot zijnre vierscaer hebben te rechten?" Recht of hi seggen wilde: „Van die cleyn ghemeynte lude ende van cleynre misdaet selmen hier op eertrijc recht doen, mer die grote mogende heren van hoorre groter quaetheit zullen ten ionxten dage te recht worden ghezet, door welke recht die aern, die voghelgrijp, noch gheen ander voghel, hoe groot, hoe starc, hoe moghende dat hi si, dan alleen die onnosel tortelduve sal moghen vlieghen". Want voorwaer, daer en selt een nijt moghen baten, dat hi des conincx zoon of des keysars broeder, of des paeus neve is, mede dat hi selve coninc, keysar of paeus heeft gheweest. Daer voorwaer en zal den heren ende den princen hoer hoghe castelen, haer hoghe burgen, haer grote ghezynne nijt moghen baten, daer en zellen die papen ende die clercken hoor overdraghende valschede, boeshede, den ghierighen riken hoor grote sacken mit ghelde gheen profijt in brenghen, daer voorwaer sel een yghelic recht fol. 17a loon van zinen eyghen wercken ontfaen ende daer | en mach nyemant voer by gaen, ten *si zake* dat hi hem van valschede hier ende van booshede wacht ende van alle zijnre misdaet rechte beteringe

1. E. noothongher. F. node ende groten honger. 3. E. F. [so]. 3. E. F. dat. 5. C. lantsheer. 5. F. eer of. 5—6. E. F. gheheelre meenten. 7—8. F. gherekent ende ghehieten. 8. F. valschen tongen raden. 10. E. F. [ende]. 11. F. [ende]. 11. E. [ende]. 11. F. [ende..... eren]. 13. C. E. F. ghepijnt. F. gherechticht. 14. C. E. F. dan die overste rechter ten ioncxten dage. 15. E. F. woude. Over. 15. F. meente. 21. E. F. vlien. 21. F. sel niet. F. zalt nyemant. 22. F. eens conincs zoon sy [of des keysers br.]. 22. F. [is]. 26. F. [ende]. 26—27. F. valscheit ende boosheit niet baten. 27. F. grote scatten gheen. 28—29. F. rechter zijn loon. 31. E. F. boosheden. 31. E. F. gerechte.

doet. *Ibi filius non portabit iniquitatem patris*[1]), *neque filia delebit penam matris.* Dat aldus veel beduut: „Daer en sal die zoon zijns vader valschede nijt draghen ende die dochter en sal hoorre moeder pijn nijt ontfaen". Daer en sel nyemant voer den anderen, mer *een yghelic*[2]) voor hem selven verantwoorden. Laet ons dan, lieve kijnder, hier op eertrijc wel voorsien, dat tottier vierscaer die anxtelike, vreselike sentencie over ons nijt en worde gewijst: „Gaet ghi, vermaledide, in dat ewige vier, dat u van beghinne der werelt heeft gheweest bereyt", mer dat ons toe worde ghesproken: „Coomt, ghi ghebenedide, in dat rijc mijns vaders, daer vrůechde ende blijscap zonder eynde is".

Inden hoghen hoede zullen wy verstaen moghentheit, die den rechter toe behoort. Waer omme gi weten zult, dat wanneer een prince enen manne baeliuwe of rechter maect, soe sal hi hem mede also moghentich maken, dat hi zonder enigen vrese, dat recht over die quadyën voeren mach ende die goedę lude in haer doechde houden ende bescermen. Want als wy voorseyt hebben:
fol. 17b *Amor, odium, tymor et proprium commodum sepe pervertunt* | *iudicium.* Dat aldus veel beduut: „Minne, nijt, vrese ende ghiericheit verkeren dicwijl dat recht". Mer nu machmen hier vraghen, of hi meer misdoet, die om vrese onrecht wijst of die dat doet omme ghiericheit. Dantwoorde is dit: dattie ghierige, die om zijn eygen profijt recht onrecht wijst, veel meer misdoet dan die ghene, die dat van anxte ende van vrese doet. Diet van anxte ende van vrese doet, die doettet tot zinen ondanc ende aldus so heeft hi van binnen daer ghenen wille toe, mer die ghierighe doet dat mit begheerten zijns herten. Ende dit heeft ons Cristus zelve bewyset, doe hi Pylatum aldus toesprac: *Qui me tradidit tibi maius peccatum habet*[3]). Dat aldus veel beduut: „Die my di ghelevert heeft, die heeft veel meer zunde ghedaen dan du hebste". Recht of hi seggen wilde: „Iudas, die my di omme zijn ghiericheit vercoft heeft, ende die Ioden, die

3. E. vaders. F. des vaders. **3.** E. F. valscheit. **10.** F. benedyde. **10.** E. [in dat rijc]. **10—11.** F. ghebenedide. Mijns vaders rijck is u gegeven ewelic, daer. **12.** F. moghenthede. **13.** E. dat hoeneer. F [dat]...... een baeliu of. **14.** F. hise. **15.** F. si. **16.** F. mogen. **19.** E. F. dats te seggen. **19.** F. die minne ende die haet, die vr. ende gh. **21.** F. doet dan diet. **22.** E. F. [die]. **22.** E. [eygen]..... rechtet onrecht of onrecht recht wiset. **22—23.** F. [recht] onrecht wijst, die misduet veel meer. **23.** F. dan diet van. **24.** F. Die reden is dese: want we dattet van vrese duet. **26.** zelf gewijst. **28.** E. F. Dats te seggen..... di aldus.

[1]) Vergl. Ezechiel 19, 20. [2]) Ingevoegd naar de andere Hss. [3]) Joh. 19, 11.

my van hate ende van nyde di ghelevert hebben, die hebben veel meer misdaen, dan du doeste[1], die overmits anxt ende vrese als men di seggen sal: *si hunc dimittis non es amicus Cesaris*[2], dat[3]) also veel te seggen is: „Ist dattu desen man laetste gaen, so en bistu des keysars vrient nijt", my vanden live der doot bringen sal(*t*) ende te doen crucen.

fol 17c Desen voorscreven raet weder van hem | te spreken zullen sc(*o*)uwen, studeren ende die boecken wel over te sien, opdat si van allen saken, die in dat heel conincrijc vallen, recht rechte moghen wysen ende alle die personen onderlange wel tevreden moghen setten ende mit horen rechten heer. Van desen raet seit ons Seneca aldus: *Crede michi, quod hii qui nichil agere videntur maiora agunt, quoniam divina et humana simul tractant*[4]. Dat aldus veel te seggen is: „Looft mi, die daer schijnt nijt te doen, alremeest doen, want hi der minschen werc mit Gods werc verenicht". In deser manieren: Wanneer een coninc mit zinen helen conincrijc wt sinen hoghe rade alle zijn wercken wt[5]) rechter reden eendrachtelic tot Gods eren doet, soe sijn alle die minscheliken werken Gode wel bequame. Ende watsi mit reden begeren van Gode, dat en wil hem God nijt weygheren.

Hier omme ist dattie rechter oude, als hi eerst wtgaet, soe mach hi van zinen eygenen velde overhoec, aen die rechter zyde, op dat derde velt, voor den ackerman gaen staen. Mit reden, op dat hi des ackermans arbeit, die welke arbeit een orbaer is des ghemeens lants, aen mach sien ende hem van onrecht te bescermen.
fol. 17d Die selve rechter oude mach van zijn eygen stede gaen staen voor | den medecijn, wantsi van kûnsten een deel worden ghelikent. Al

2. B. C. D. doeste. E. misdoeste. F. [doeste]. H. I. does. 4. E. ganghen. E. F. sijstu. 4—5. H. zo en sulstu niet des keysers vrient vanden live ter doot bringhen zal ende doen crucen. 6. I. sulst. 7. E. v. conincs raet. 7—8. F. Nu weder te spreken van des conyncs raedt, die zal die bueken overstuderen ende oversien. 8. E. F. [scuwen]. 9. E. gherecht recht, F. gerechtich recht. 10. E. F. onderlinge. 13. E. F. [aldus]. 13. F. dats te seggen. E. F. geloeft. 14. vlg. B. Gheloeft my, die daer schijnt niet te doen, doen alremeest want der menschen werc mit Gods werc vereenicht is. 14. E. F. schinen. 14—15. E. F. wantse....... verenigen. 16. E. F. hoeneer. 17. B. rechter eeren. 17. vlg. C. D. [eendrachtelic..... mit reden]. 23. E. F. [gaen]. 24. F. ende oirbaer. 25. E. F. onrecht bescermen mach. 27. E. F. medicijnre. 27. E. F. in konsten.

---

[1]) Hs. hebste. [2]) Vergl. Joh. 19, 11. [3]) Hs. dats.
[4]) Seneca Epist. 8. [5]) Hs. wt zijnre r. Veranderd naar de andere Hss.

ist dat si van moghentheit scelen, so ist wel reden datsi in dit spul een deel worden verenicht. Gheliken voorwaer als die medicijn toe behoort zijn gezonde lude nae zijn vermogen in haer ghezonde te behouden ende zijn zieken tot rechte ghezontheit te bringhen, also hoort dezen raet toe, zijn goede lude [1]) in eendrachticheit te bewaren ende alle kijf ende sceel tot rechter eendracht te brengen, op dattie coninc ende zijn heel rijc des te starcker mach wesen. Want als ons Cristus selver seyt: *Omne regnum in se divisum desolabitur* [2]). Dat also veel beduut: „Een yghelic rijc, dat in hem selven mit partyen ghedeilt is, moet te nijt gaen". Waer omme ons Tullius aldus seyt: *Quanta vis amicicie concordieque sit, ex discencionibus et discordiis percipi potest. Que enim domus tam firma, que civitas tam munita, que non odiis et discordiis funditus possit everti?* [3]) *Quasi diceret: nulla.* Dat aldus veel te seggen is. „Hoe groot des vriendelicx eendracht is, machmen wt twist ende wt sceel alrebest vernemen. Wat huus is so starc of wat stede is so vast ghemûert, die wt twist ende wt sceel nijt te gronde en mach worden verdorven?" Recht of hi segghen wilde: „Gheen".

fol. 18a Des ghelijcs mach die slincker oude wt zijn eygen | stede aen die rechter zyde voor die coopman gaen staen. Want die coopman dicwijl raet heeft te doen ende die cooplude dicwijl onderlinge scelen, so ist wel reden dattie raet hem bi si, op dat hi hem te bet raden ende onderlinge verenighen mach. Dese selve oude mach wt zinen eygen stede aen die lufter zyde voor den ribaut gaen staen. Die reden is deze: want die ribaude onderlinge plagen te kiven ende te vechten ende veel quader voeren plaghen te driven; mede so plagen si te stelen ende te moorden ende ander onredelike werken te hantieren. Ende want alle dese voorscreven pûnten den raet toe behoort te regeren ende te rechten, so ist wel reden, dat hi hem by si [4]).

2. B. C. D. medicus. E. F. den medicijnre. 3. E. F. gesontheit. 4. E. rechter. F. gherechter. 5—6. F. goeder eendrachticheit te verwaren. 6. E. F. ghesceel..... eendrachticheit. 7. E. F. gheheel. 9. E. dat also veel te seggen is. F. Dats te seggen. 9. F. Alle rijc. 14—15. F. fundita. 14. E. also. F. Dats zoe veel te seggen. 15. E. eendrachtich. F. eendrachticheit. H. l. Hoe groot dat die cracht es der vrienscepen of der eendrachticheden, machmen. 17—18. F. ghesceel alrebest vernemen kan of yemant die. 19. F. lufter oude gaen wt. 21. F. raidts. 23. F. [onderlinghe]. 23 24. F. zijns zelfs stede. 25. F. zijn dese. 25. E. F. rybauts dicwil onder een pleghen. 25—26. C. [plagen..... plaghen] te driven mede pleghen. 26. E. F. bedriven. 27. F. ander onderlinge dingen.

---

[1]) Hs. lude te zijn. [2]) Vergl. Matth. 12, 25. [3]) Vergl. Cicero De amicitia VII.
[4]) D mist hier een folio.

Dese ouden alsi van hoor eygen stede recht omme wtgaen zonder weder keren, so vijnden si, datsi in ses gangen al dat bort omme hebben gegaen ende datsi weder in hoor eyghen stede staen, daer si eerst wtghingen. Waer in ons beteykent wort, al ist zake dat voorscreven is, *dat* alle volmaectheit dien coninc toe behoort, nochtan hoort zinen raat toe, dat hi in alle sticken wel volmaecter sal weesen. Waeromme een coninc of een prince gheen grote zaken zonder zijns raats consent beghinnen noch bestaen[1]) en sal. Ende want dan des conincs raet in allen doechden, als voorseit is ende ons in horen gangen overhoec wort betey | kent,
fol. 18b
aldus volmaect toe behoort te weesen, so ist wel redelic, dat dese coninc of deze prince tot sinen rade kyest, goede oude, volstandige lude, die mit Johannem Ewangelistam sindonem, mit Petrum dat net, mit Matheum die tollen after hebben ghelaten; die mit Danielem den papen, mit Moysem Pharaonem, mit Baptistam Herodem, mit Cristum die Scriben ende Pharizeen hoer quaethede dorren ende konnen laken. Mer och! huden vijntmen veel princen ende heren, die also ghezaet zijn, als ons Petrus Blansensis[2]) seit aldus: *Quandoque acceptior est apud principes fatuus quia ignobilis, vel ignobilis quia fatuus, quam prudens quia nobilis, vel nobilis quia prudens.* Dat aldus veel beduut: „Bi den heren is somtijt een dwaes bet ghezien want hi onnedel is, of een onnedel man, want hi dwaes is, dan een vroet man, want hi edel is, of dan een edel man, overmits dat hi vruet is". Voorwaer, want ghelijc mint ghelijc, soe hebben die heren liefste tot horen raden, die hem hoor[3]) wille seggen ende raden ende die mit hem ghelijc zijn in begheerten. *Et sic laudatur peccator in desideriis anime sue et iniquus benedicitur.*

3. F. omme gaen. 3—4. F. weder comen te staen in ..... stede, daer. 5. E. wert. F. waert. 5—6. E. F. den conyngen. 7. B. E. veel volmaecter. 8. F. die princen. 9. F. of bestaen en zullen ..... [dan]. 10. E. F. voirscreven. 10. F. [gangen]. 11. F. reden. 12. F. [dese]. 12—13. B. [oude] ende volstandighe liede. E. vroede, oude, besochte luden. F. [oude] vruede besochte. 13. E. F. Ewangelist. I. Matheeuse. 13. E. symonem. F. dat syndonem cleet, mit Peter. I. [Ewangelistam] syndonem, dats een syden cleet, mit. 14. F. hoir tollen. H. I. die toolne. 14. B. Daniël. F. [mit] M. 16. C. Cristo. H. Herodes. I. Johannen Baptisten. 18. E. Blesensis. F. Blasensis. 21. E. F. Dats te seggen. 21—22. F. bet ghesien een dwaes. 23. F. man, wat is edel, dan. 24. F. want een ghelijc mint sijn ghelijc. 25. F. te hoiren raide. 26. E. F. [die]. F. mit begheerten.

---

1) Hs. bystaen. 2) Bedoeld is: Petrus Blesensis. 3) Hs. voor.

fol. 18c Dat te seggen is: „Ende aldus wert gheprijst die quadye in die | begheerten zijns herten ende die bose manne wert *goet* [1]) gheheten. Ende die een blinde leet den anderen inden sloot. Dit hebben zy liever, op datsi te bet hoir begeerten moghen vervolghen ende volbrenghen. Want waer dat zake, datsi goede vroede lude tot hoiren rade namen, die mit Senecam aldus seyden: *Si potero amicum errantem revocabo* [2]) *si non potero, non adiuvabo; scelus non committam, ne postea dicere possit: Iste me amando seduxit et interfecit*". Dat aldus veel te segghen is: „Ist dat ic mach, so sal ic mynen vrient van zijnre dwalinghe keren, mach icx nijt doen, ic en zal hem daer nijt in stercken. Gheen zůnde en zal ic doen, op dat hi daer na nijt seggen en mach: „Dese heeft my al minnende verraden ende ghedoot", die goede lude ende raet en souden des heren wille of begeerte, mer zijn eer ende zijn welvaren aensien ende hem dat raden. Want zy weten wel, rieden zy hem anders, dat zoude op hem comen ende dat souden si emmer moeten ontghelden, nadat ghescreven is aldus: *Unum noveris: Si non anunciaveris impio impietatam suam, ipse in impietate sua morietur et eius anima de tuis manibus requiretur. Ovis tua est et in periculum tuum ipsius custodiam suscepisti. Vide, ne alios imiteris, qui lac et | lanam querunt*
fol. 18d *in ovibus, non salutem. Periculosissimum est tibi, si in tonsoris officium tuum convertas ministerium; tondebat* [3]) *Absolon oves suas, fratem suum interfecit, sic animam domini sui consul mortificat dum eo enormiter delinquente aut tacet, aut dissimulat, aut consentit ut emolimentum temporale percipiat.* Dat te seggen is: „Een dinc zuldi weten: het en si dat zake dat ghi den quadyen zijn quaetheit laect, hi sel in zijn quaetheit sterven ende zijn ziel sel van uwen handen worden gheeyschet. Hy is u scaep ende onder u zorghe hebdi hem ghenomen te bewaren. Versiet u wael, dat ghi ander lude nijt nae en volghet, die vanden scapen begheren melk ende wolle ende nijt der scapen zalicheit. Het is u alre vreeslicste, ist

1. E. F. Dats te zeggen. [Ende]. 1. F. worden die quadyen geprijst in. 2. F. hoirs h. E. F. goet ghebenedijt. 4. C. E. vervullen. B. vervolghen. F. [vervollen ende]. 6. F. Seneca. 7. E. F. revocabo. B. invocabo. 7—8. F. si non [potero n. a. s. non] dimittam ne postea. 8. F. se amando me seduxit [et interfecit]. 10. F. dwalingen bekieren. 13. F. raide. 16. E. F. staet aldus. 21. E. F. tondebat. 23. E. F. et fratrem. 24. F. delinquent. 25. F. emolumenta temporalia. 26. E. quadyēn hoir. 29. E. F. besiet. 30—31. E. F. wolle ende melk.

[1]) Ingevoegd naar B. E. F. [2]) Hs. invocabo, veranderd naar E. F. [3]) Hs. tondebit.

dat ghi uwen dienst verwandelt in eens sceerres ammocht. Absolon sceerde zijn scapen ende sloech doot zine brůeder; aldus slaet die raet zijns heren ziel doot, als hi zwijcht, hem veinst, of consent daer toe geeft, dat sinen heer onredeliken misdoet, opdat hi daer tijtlic loon mach of ontfaen". Mer dat nu in vele hoeven gaet, ist dat iemant [1]) mit Moysen voor die ghemeinte spreken wil, of zinen heer yet dat salich is radet, altehant seytmen: „Het is een rasende dwaes, hine weet nijt wat hi seyt, laten gaen". Mer: *Non est mirum, si fatuus insanus existimet alios insanire, quoniam apud eos, quorum interio | res oculi ambicione vel invidia*
fol. 19a *excecantur, vilescit sermo dominicus et verba vite, salutem edificancia, vesanie asscribuntur. Nam et dominus noster Cristus languores curabat et violator sabbati dicebatur. „Non est", dicebant Iudei, „hic homo a Deo, qui sabbatum non custodit"* [2]). *Eiciebat demones et hoc ad malum interpretabantur. In Beelsebuch", inquiunt* [3]), *principe demoniorum eicit demonia"* [4]). *Ymmo, et universaliter multum paucis includam, omnia dicta et facta Cristi in malum convertebant.* Dat aldus veel beduut: „Het en is gheen wonder, dat een rasende dwaes meent, dat ander lude onvroet ende rasende zijn, want die ghene, die hoor *ogen* [5]) van bynnen mit hoverdye of mit ghierichede wtghesteken zijn, rekenen Gods woorden voor nijt ende die woorde des levens, die zalicheit in brengen, worden der verwoethede ende der raseriën toe ghescreven. Want onse Heer Cristus maecte die ziecken ghezont ende die Joden seyden, dat hi den sabbat brac. Die Joden seiden: „Dese minsche en is nijt van Gode, dien den sabbat nijt en hout." Cristus mede die lude vanden viant verloste ende si seyden: „In die moghentheit Belsebuucx, prince der duvelen, werpt hi die duvelen wt". Opdat ic dan veel sins in luttel woorden mach besluten: Alle Cristus woorden ende wercken keerden die Joden ten quaetsten, als huden alle daghe die quadyën eens goets minschen woorden
fol. 19b ende wercken | ten quaetsten noch keren". Waer om een heer goedertierliken sinen raet horen sal ende neernstelic merken of men hem zijn zalicheit raet of nijt. Ende dat hem zalich is, sal hi hem pinen te doen nae zijn vermoghen, oec hoe zůer dattet hem wort.

1. B. sceeraers. F. barbiers. 3. E. F. of hem. 5. H. Maer eylaes het nu in vele hoven also gaet. 6. E. F. yemant. 15. E. inquiunt. 20. E. F. hoor ogen van. 20—21. E. F. mit dwaser ghiericheit. F. ontsteken. 32. E. ernsteliken. 32—33. F. al ernstelike ...... [hem].

[1]) Hs. niemant. [2]) Vergl. Joh. 9, 16. [3]) Hs. inquit
[4]) Luc. 11, 15. [5]) Ingevoegd naar E. F.

Mede ist, dat zijn raet yet seyt, dat hem nijt ghenûechlic en is, dat sal hi gûetlic nemen. Gheliken als wy lezen ende ons Augustinus bescrijft van enen rover, gheheten Dyomedes, die mit enen scepe op die zee [1]) roofde. Ende doe hi manich jaer die lude ghevanghen ende berooft hadde, ten lesten vernamt die coninc Alexander ende dede maken veel scepen omme Dyomedere den rover te vanghen, dien hi beval, dat men hem levendich soude brenghen. Ende doe hi voor hem quam, doe vraechde Alexander hem, waer omme hi die zee gemoeyt ende onveylich [2]) hadde gemaket. Doe antwoorde Dyomedes, die rover, Alexandrum aldus: „Waer omme hebstu alle die werelt ghemoeyt? Mer want ic dat mit enen scepe hebbe ghedaen, soe byn ic een moorder ghehieten. Mer voorwaer, wantstu alle die werelt dat selve hebste ghedaen, wortstu een keysar ghehieten. Nu waer dat zake, dat mijn avontûer beter worde, ik soude my beteren. Mer hoe dijn avontûer beter wort, hoe du quader wordeste".
fol. 19c Doe antwoorde Alexander: „Ic sel di | dijn avontuer verwandelen, op dat dijn quaethede der aventûer *nijt*, mer di selven worde toe ghescreven". Ende aldus is ghesciet, dattie ghene, die een rover ende een moorder der zee was, gheworden is een prince der gherechticheit.

Dese voirscreven raet sel mit rechter eerliker liefien horen here ende hem selven onderlinge minnen ende altoes malcander eer ende reverencie bewysen. Mede sal si eendrachteliken dat hoiren heer alrezalichste ende eerlicste, den ghemenen rijc orberlicste ende profitelicste is, zonder enich twyst, mit rechter brûederliker minnen alte samen sluten, ende daer zullen si mit horen heer alte samen enen ygheliken nae zinen stade te laste of staen. Mer het ghevalt nu dicwijl, als hem van horen rade yet *anders* dan si vermoet hadden coomt, daer si *te* laste of moeten

1. F. niet en ghenuecht. 2. F. [als wi lesen ende]. 5. E. F. gerovet. 6. E. Dyomedum. F. Dyomedem ...... mede te v. 7. E. levende. 9. F. gehouden had. 10. F, [die rover] Alexander ende zeyde [aldus]. 10.. E. F. heefstu. 12. E. F. wordic ...... moerdenaer. 12. F. ende voirwaer. E. F. want gi. 13. F. [selve] hebd ...... coninc ende keyser. 14. F. waert saeck. 16. F. [di]. 17. E. F. quaetheit. 17–18. E. aventuren niet meer. F. zelver aventuren niet toe en word ghescreven. 18. E. F. ist. 19. E. F. moordenaer. F. gheweest had gheworden. 19. E. F. der gerechticheits. 20. E. F. eerlicheit ende liefien. 22. E. F. zullen zy. 23. F. is ende den. 24. F. is ende pr. 25. E. F. in een sluten. 26–27. F. staet ten laetsten last off staan. B. te laetste. C. na laste. 28. B. laeste. C. leste. C. leste. F. den last.

---

[1]) Hs. zeer. [2]) Hs. onveylicht.

staen dattie een vanden anderen after rugge, dier nochtan alre sculdichste of is. aldus seyt: „Het is mi leet, ic en mochtes nijt beteren; hadt di my wt mogen gaen, het soude anders, beter of quader hebben gheweest". Ende aldus willen si hoir misdaet op ande lude brenghen, dat voorwaer qualiken is ghedaen. Want als ons die Scrifture bewijst: *Graviter offenditur Deus cum quis propriam* fol. 19d *maliciam dissimulando eam ministerio per | sequitur alieno.* Dat aldus veel beduut: „God wert zwaerlic vertornet, als yemant zijn eygen misdaet, hem daer of te veynsen op enen anderen wil brenghen".

Aldus wilden die Joden Cristus doot van hem op Pylatus ende zinen knechten brenghen. Want doe hem Pylatus seyde: „Neemten ende oerdelten nae uwen recht", doe antwoorden die Joden: *Nobis non licet interficere quemquam*[1]. Dat te seggen is: „Het en is ons nijt gheoerloft yemant te doden". Mer ten mocht hem nijt baten, si mosten emmer alzulc loon ontfaen, alsi selve wijsden. Doe Pylatus zijn hande voor hem dwoech ende seyde: „Ic ben ontsculdich van dit onnosel, gherechtich bloet"[2], doe riepen si: *Sanguis eius super nos et super filios nostros*[3]. Dat also veel beduut: „Sijn bloet si op ons ende op onse kijnder". Voerwaer hoor bede wort also ghehoort, dat hoor kijnder, als ons Iheremias manich jaer te voren hadde bescreven, also swaerliken worden gheplaecht, datsi van groten hongher gheliken verwoede honde van strate te straten liepen, omme te zůecken yet, dat si verslijnden mochten. Die een was van groten ellendighen hongher temael verzwert; die ander was gheliken een dode, also dattie een buer den anderen nijt en kande. Die fol. 20a ontfarmelike moeder handen | coocten hoor eyghen kijnder. Daer en bleef die een steen opten anderen nijt liggen. Daer[4] worden XXX Joden omme enen penninc gegeven, dat mi temael quaetcoop dochte wesen, overmits dat Cristus nijt meer dan XXX penninge had gecost. Mer want hoor kijnder om Cristus doot aldus

1—2. E. F. die nochtan die alre ...... daer of is. 5. E. F. een ander [lude]. 6. F. pro patriam miliciam. 7. E. F. cum ministerio prosequitur. 10. E. E. Ende aldus wouden. 14. E. F. beoirloft. 14—15. F. baten si· en mosten na hoir verdienten ymmer hoir loon ontfaen. 16—17. E. onnosel van desen gherechtighe bloet. 17. F. gerechte. 19. E. F. kindere. 19. also van Gode. F. a. voir Gode verhoirt. 20. F. Iheronimus. 20—21. E. daer te voren. F. dair voir. E. F. geseyt. 21. F. daer si van [groten]. 24. E. F. hongher te mael. F. beswaert. 25. E. E. kende. 26. E. haer kinderen die hoirs selfs waren. F. hoirs selfs kinder.

[1]) Vergl. Joh. 18, 31. [2]) Vergl. Matth. 27, 24. [3]) Matth. 24, 25.
[4]) Hs. Daer en w.

zwaerliken worden gheplaecht, wat mochten dan der kijnder vaders, die mit hoor henden Cristus bloet selver storten *verdient hebben* [1])? Voerwaer als ic vermoede, al wast dat Cristus aen die galgen des cruus zinen vader voor hem bat aldus: „Vader, verghif desen, wantsi nijt en weten watsi doen" [2]), die ewige vader en woude zijns enichs zoons bede nijt horen anders dan voor den ghenen die mit Longinum hoor misdaet bekenden ende leet lieten wesen ende die begheerden te beteren. Van dien anderen nae dat ic vernemen [3]) can en tuucht ons die Scriftuer nijt, wat loon si hebben ontfaen. Mer ic vermoede ende nu voer waer houde, als ic een deel voor heb gheroert, dat God, *die* vader, die overste rechter hem die houden woude tot zijnre vierscaer ende nae zinen rechten rechte tot zinen eyghen wille woude doen pinen. Aldus meen ic dat eens minschen misdaet also groot ende quaet mach wesen, datse God hier op eertriken nijt ghepijnt noch gheoerdelt en wil hebben. ***Et sic*** |
fol. 20b ***horridum est incidere in manus dei viventis*** [4]). Dat aldus veel beduut: „Ende aldus ist seer tontsien te vallen in die moghentheit des levende goods". Ende ist datter yemant in comt, hi sie wal nauwe, wie hem daer wt lossenen sal. ***Cum sit nemo qui eripiat***, want daer niemant en is, die daer den anderen helpen sal. Ende hier of is ghenoech. Nae dat dan voorseit is, sel eens conincx of eens groots heren raet in allen voorscreven doechden, nae dat minschelichede mogelic is, volmaect [5]) wesen. Een ygelic heer versie hem dan wel, dat hi zulken raet kyese, die hem also rade ende dathi daer nae also wercke, datsi in dat leste eynde van Gode daer goet loon of ontfaen moghen. | .

fol. 20c Als wi wt den ouden yeesten lezen enze vernemen, so sal een ridder aldus wesen gheformeert: Enen man, sittende op enen goeden

1. F. jammerliken. 2. F. verdient hebben. 5—6. woude die bede zijns kints niet. 6. E. ghebet. 7. E. liet. 8. E. F. vernemen. A. B. C. vermoeden. 10. F. voerwaer nu houde. 11. E. die vader. F. [vader]. 13. F. [woude]. 13. E. F. dan dat. 14. F. also quaet. 16. E. F. horrendum. 17. E. seer ontsien of tontsien. F. zeer vreselic ende ontsien. E. F. mogenthede. 18. E. Gods. 19. E. F. lossen. 21. F. [dan voorsiet is sel]. 24. E. F. [heer] voorsie. 25. E. F. raden. F. dathi. 26. E. moghen ontfanghen. E. ontfaet. F. ontfa. 28. C. wten gesten vernemen. E. also. E. F. wt ouden yesten vernemen.

---

1) Ingevoegd naar F.
2) Lucas 23, 34.
3) Hs. vermoeden.
4) Vergl. Hebr. 10, 31.
5) Hs. Volmaect te w.

henxte, wel gheleert te striden, mit zuverliken ghesmyde verdect, als eens ridders ors of henxte, die voor dat ghemeen conincrijcx profijt striden ende vechten sal, mit reden toe behoort. Dezen man sel op zijn hooft hebben een stalen helme, aen zijn lijf een stalen pansier, voor zijn borst een stalen plaet, ghedect mit enen goeden scilde ende een scoot van goeder materie ghemaect. Been ende armhaernasche na dat daer toe behoort. Iseren hantscoen aen zijn hant, also dat al zijn lijf mit bescermelike wapen wel bewaert si. Mede sal hi hebben een glavy in zijn rechter hant, een zwaert aen zijn lůfter zyde, een priem aen zijn rechter zyde ende alle ander fol. 20d wapen, daer hi nae zijn vermogen zijns heren vian | den ende zijn viande mede ^hoopt te crencken, sal hi hebben trouweliken van goeden yser, stael of anderen materie wel ghemaect. Naedat dese voorseyde wapenen een ridder hebben sal, soe dunct my, dat hi starc, moedich, milde, gherechtich, lijtsamich, volstandich, trouwe, ontfarmhertich ende minlic sal wesen.

Want ic ten eersten ghezeit hebbe, dat een ridder starc sel weesen, soe zullen wy weten, datter tweerhande starcheden zijn, alse starcheit des lichams, by welker starcheit een minsche heffen *ende* [1]) dragen mach een zwaren last, of weder staen een zwaren stoot. Ende al ist zake, dat deze starcheit een ridder wael toe behoort, overmits datsi die sterchede der zielen versiert, want als ons Seneca seyt: *Non* [2]) *difformitate corporis fedatur animus, sed* [3]) *pulcritudine anime ornatur corpus* [4]), dat aldus veel beduut: „Wt der lelichede des lichams en wort die ziel nijt besmet, mer vander scoonhede des ziels so wort dat licham verchiret", want dan al ist dattie ziele vanden lichame nijt en wort besmit, ist dat si selve reyn ende scoon is, nochtan wort haer scoenheit ende moghentheit nader

1. henxt die goet is. 1. C. zuverliken ghesynde. E. F. wel verdect 2. F. of een henxt. 2. F. sconincx rijck. 3. F. sal als mit. G. mit rechte. 4—5. E. F. [aen zijn ...... pansier]. 6—7. E. F. Bienen ende armen wel te. E. hernasch. F. haernasche. 10. B. C. D. E. F. [een priem aen zijn rechter zyde]. 10—11. C. D. ende anders alle wapen. 11. C. D. [ende zijn vyande]. F. ende die syne. 12. F. die sal. 16. F. milde. E. F. sijn. 17—18. F. dat tot ridderscip behoirt tweerehande starckheit. Ten eersten als. 20. F. weder te staen een grote stoot. 25. E. mit der. 28. E. wert. F. Wort. 28. F. scoenhede ende moghenthede.

---

1) Ingevoegd naar de andere Hss.
2) Hs. non ex difformitate. Veranderd naar Sen. Epist. 66, 4.
3) Hs. sed ex pulchristudine. Veranderd naar Sen. Epist. 66, 4.
4) Sen. Epist. 66, 4.

macht des lichams van buten gheopenbaert. Waer by wel redelic fol. 21a is, dat een ridder *starc*[1]) van lichame si, die | starckhede zijnre zielen, voir des ghemeens lants profijt, nae dat ridderscap eyschet, alst tijt ende noot is in den strijt, zijn lijf sculdich is te setten[2]). Starckhede des ziels en is anders nijt dan rechte volstandicheit in die noot des doots, die een ridder in den strijt omme korsten ghelove, gherechtichede, of omme des ghemeens lants profijt aen neemt ende heeft. Ende dese starchede hoort enen ygheliken ridder van rechte toe. Wat soude een ridder baten mogen inden strijt starcheit des [des] lichams, ten waer dat hi daer by hadde moedicheit ende starcheit der zielen! Waer hi anders dan een groot scoon dode of een bloc, dat en gheen profijt en can doen?

Dese ridder van live ende van moede starc sel somwijl inden strijt viantlijc aen gaen zonder beyden, somwijl beyden zonder aenegaen, somwijl beiden ende anegaen te samen, somwijl ontsien ende somwijl bout wesen naden eysche des strijts ende nadat die rechte reden bewijst. Dese ridder sel in sinen moet aen nemen hem te helpen hope, dien strijt te wynnen ende van Gode ende van zinen heer ende van die ghemeynte, daer hi voor strijt, eer ende goet loon daer voor te ontfaen. Mede sel hi nemen toornne hem te helpen, want toornne maect een manne starc, ende bescudt, dat een quetsinge of slage luttel of nijt en verneemt, die hem fol. 21b *sonder toornne*[3]) te mael grote pijn soude doen.[4]) Die toornne | hout den ridder volstandich in moedicheden. Wanneer dan een ridder moedichede verliest, so ist zeer ghevreest omme den strijt te verliezen. Deze ridder sal hem wael voorsien, dat zijn toornne in dulre verwoedicheit nijt en worde ghekeert, want so waert mit hem al verloren.

Aldus hoort den ridder toe vroetscap, daer hi by weten mach, waer omme dat hi zijn lijf avonturen sal. Want wie zijn lijf omme gelts wil avontuert, of vercoopt omme ydel eer of wt hoverdyen,

5. E. F. der zielen. 9. E. F. van rechts. 11. E. moedichede ende sterchede[r]. F. [ende starcheit]. 11—12. E. F. grote scone dode. 12. E. F. geen. 14—15. F. [somwijl ..... aenegaen]. 15—16. F. somwijl bout, somwijl ontsien naden. 18 en 21. E. F. [hem] te hulpe. 18—19. E. F. [ende] van zinen. 20. E. F. daer of. 22. F. noch slage .... en voelt ende vernimt. 23. E. sonder toren. F. zonder toorn. 24. F. dat een. 27. E. dul. F. dulle. 27—28. F. wante wort m. h. altemael v. 29. F. behoirt. 30. F. [avonturen .... lijf].

[1]) Ingevoegd naar E. F. H. I.
[2]) Zie de aanteekening.
[3]) Ingevoegd naar E. F.
[4]) Dit was het gevoelen der Peripatetische school.

die doet voerwaer te mael dwaesliken. Want wint hi den strijt, daer en sal hi van Gode gheen loon of ontfaen, mer hi wort manslachtich voor Gode ende een ongherechtich moerdenaer gherekent; verliest hi den strijt, soe wort hi overmits zijnre ongherechticheit ende hoverdië voer Gode verdoomt. Waer omme een ridder sculdich is, mit vroetscapen hem te voorsien, dathi zijn lijf ende zijn leven nijt inden strijt voór onrecht, mer voor recht, als omme Gods wil voort korsten ghelove, [voor recht recht], voor des ghemeens lants profijt, om weduwen ende wesen te bescermen indie avontuer des doots set. Ende ist dat hi dan die strijt wint ende Gode daer of danct ende lovet ende Gode die eer toe scrivet, so sal hi, op dat hi daer ten eynde toe volstandich in blivet, van Gode goet loen fol. 21c *daer* [1]) of ontfaen. Ende wat | eer men hem op eertrijc doen mach, die hoort hem te mael wael toe van rechter scult ende des en sel zijn loen van Gode nijt te mijnre zijn. Mede so sal hi mit vroetscapen voorsien, wanneer hi aen sal gaen, ombeiden of afterwerder treden. Voorwaer, die vroetscap eens goets ondersochts ridders is beter ende werct meer inden strijt, dan die sterchede eens joncx onversochts ende ongheproefts ridders. Voorwaer so moet dat ghemeen volc ghevangen of gheslagen worden, alse die prince nijt wt vroetscapen, mer alleen wt coenheden den strijt begheert te winnen. Waer omme men ghenen jongen ridder, die nijt beproeft en is, gheen heer en sal bevelen te regeren ende te bewaren. Mer wanneer een prince van node, omme zijn ghemeen lant te bescermen, striden moet, soe sal hi wt goeder vroetscap zijnre besochter ouder ridderen ende starcheit zijnre jonger ridderen sijn heer also scicken ende ordineren, dat hi by Goods hulpen hoopt den strijt te wynnen. Hoop en is anders nijt, dan *een* [2]) verbeydinghe des toecomende Gods *hulpe* [3]), welke hope als ons Boëcius seit, ist

3. F. [ende] een onrechtich. 7. E. niet voir onrecht. 8. F. voir dat Kersten gh. 13. E. [daer of]. F. daer of. 13. F. hier up aertrike. 15. E. F. voir Gode. E. te minder. F. Gode te mynre niet wesen. 16. F. hoeneer. 16. E. [ombeiden]. F. ontbeyden. 17. E. afterwert. F. afterweder. 18. F. starchede ende koenhede. 19. E. ongheproefts ende onversochts. F. onbeproefts ende onbesochts. 19. F. [voorwaer] van groten node zoe. 20. E. gheslagen ende ghevanghen. F. gheslaghen of ghevanghen. 22. F. dat men geen jonge ridders. 23. F. en sijn. 24. F. hoeneer. 25. E. van groter vr. 27. C. stichtich setten ende. F. schicken ende. E. F. Gods hulpe. 29. E. F. toecomende goets [hulpe]. H. toecomens gods [hulpe]. I. toecomens goeds. 29. F. is datsi.

1) Ingevoegd naar F. 2) Ingevoegd naar E. F. H. I.
3) Ingevoegd naar een Incunabel (Londen).

datsi recht si, nijt onvruchtber en mach wesen. *Non enim, inquit,* (fol. 21d) *frustra posite sunt in Deo spes et fides, que cum recte fiunt, inefficaces esse non possunt.* Dat also veel beduut: „Ic Boëcius, seg u voerwaer, dat hope ende ghelove *in Gode* [1]) nijt te vergeefs en sijn ghezet, wat hope ende ghelove ist datsi gherechtich zijn, nijt logenachtich en mogen weezen".

Ten anderen so behoort den ridder toe, dat hi moedich sal weesen. Dat is, dathi hem selven, overmits zijn eygen doechden ende doechdelike werken, van binnen wt rechter reden mit rechte groot ende edel sal rekenen. Want moedicheit is een verchieringe alre dogheden ende ten waer nijt wael mogheliken, dat een manne recht moedich soude wesen, die alre dogheden nijt volmaect en ware na den eysche des minschelicheits, als wy uten punten, die enen moedigen man toe behoren, nae dat ons Aristotiles ghelaten heeft, bewysen willen. Ten eersten soe minnet een moedich man alle goede, eersamighe, gherechtige wercken ende die ghene, die die goede werken volbringen. Ten anderen so haet hi alle [2]) quaetheit ende die ghene, diese doen. Ten derden so verhoet hi nae zijn vermogen alle nootzaken, daer quaetheit in stect. Ten vierden so set hi hem selven noch sijn leven nijt om een cleyn dinc in die avontůer des doots, noch (fol. 22a) omme zijns selfs wille, noch dat hem alleen aengaet soe | neemt hi nijt gaern nootzaken aen. Mer als dat emmer wesen moet, omme groten dinghen, als om gherechticheden, omme korsten ghelove, omme des ghemeens lants profijt of ander grote zaken geeft hi hem in die avontuer des doots. Ende dat doet hi moedelic ende mogelic zonder enich sparen zijns levens ende aldus maecthi hem selven waerdich die alre meeste eer. Een moedich manne voorwaer can hem wal hebben [3]) ende dregen in groter eren, in cleynre eren ende mede in onneren, naden eysch der rechter reden. Mede can hi *hem* wael dregen in rijcheden, in armoeden, nae dat God ende die avontuer hem verleent. Want ist dat hem die avontuer mede is, daer om so

1 E. vruchtbaar. 4. E. F. in Gode. 5. E. welc. F. welke. 5. E. isset datsi. F. is datsi. 9. E. F. uter rechter. 12. E. F. in allen deuchden. 13. F. [minschelicheits, als wi uten]. 13—14. F. een moedich man toebehoirt. 15—16. F. eersame. 16. E. [die]. F. [goede]. 17. E. F. alle quaethede. 19. F. quaethede. 20. E. F. aventuer. 22. E. ummers. F. ymmer. 23. F. ende om ander. 25. F. Ende dan doet..... mogentlick. 28. B. C. D. heffen. E. helpen. F. hebben. 29. E. [naden] eischt der rechter reden.

---

[1]) Ingevoegd naar E. F. [2]) Hs. allen. [3]) Hs. heffen.

en verheft hi hem nijt mit hoverdy ende ist, datsi hem tegen is, daer om so en bedrooft hi hem nijt in die armoede, mer een luttel bedrooft hi hem, dathi die goede werken, die hi van bynnen alst tijt is gheernne soude doen, dat hi die van buten naden eysche zijns begheren also volcomelic nijt toe en mach brengen, als hi soude, waert zake dattie avontůer der rijcheden hem mede waer. Ten vijften so is een moedich man bereit helpeliken, troosteliken ende orbaerliken te weesen allen goeden luden ende wanneer hi
fol. 22b enich doechde van een ander sal ontfaen, soe worthi begrepen mit scaemten ende altoos nae dat hi doechde heeft ontfaen, studeert hi, hoe hi meer weder sal gheven. Waer omme die ghene die enen moedighen man een goelichede gheeft, dwingt dien moedigen manne also, dat hi hem rekent altoos in des anders mannes scult te wezen also lange, tot dattie moedige manne hem veel meer weder heeft ghegheven of ghedaen. Want die moedige manne en wil an niemant dan aen Gode ende den ghenen die mit rechte boven hem zijn, wezen verbonden, waer omme hij altoes liever heeft te gheven dan ghiften te nemen. Ende aldus ghelaet hem die moedighe man recht of hem nijt en ghebrake. Waer omme ic wel seggen mach, dat hi milde is. Waer omme ghi weten zult, dat die mildicheit een doechde is, by welker doghet een minsche geven can, na dat die rechte reden bewijst te gheven. Voorwaer het is ons wel kundich, dat gheven ende overbrenghen ghelt of tijtlic goet, dat en is enen man gheen const, also verre als hijt heeft. Mer te gheven alsmen sal gheven, hoeveel men sel gheven, hoemen sal gheven, wiemen sal gheven, ende waer omme men sal gheven ende wat men sal gheven, waer men sal gheven en is niet lichtelic
fol. 22c te doen, noch en hoort enen | ygheliken nijt toe, mer tis te male zwaer, eerliken ende prijsliken ende hoort alleen den vroeden milde toe. Want wi moghen wel voelen, dat een dwaes waer, die des eens dages also veel gave, dat hi des ander dages bidden most.

1. E. F. dathi. 5. F. kan. 6. E. aventure mit rijcheden him. F. aventuer hem mit rijckheden mede. 7. E. F. bereet. F. hulpeliken. 9. E. F. enige deuchden. 9. E. F. enen anderen. 9—10. E. mit scaemten begrepen. F. mit schaemten bevaen. 12. E. F. guetlichede. F. geeft of duet die dwinct. E. F. dien goeden moedighen. 13. E. F. [altoos]. 13. E. F. scout. 14. F. [hem]. 15. F. die en wil [an]. 16. F. [aen]. 18. F. [hem]. E. [man]. 20. F. Ende ghi. 21. F. miltheit. 23. F. [ghelt]. E. F. [dat]. 27. B. C. D. [ende wat .... gheven]. F. 25 vlg. [hoemen .... gheven] ende wat men sal gheven [waer men s. gh.] en is. H. I. 26 vlg. [wiemen ...... gheven] ende wanneer, ten es niet lichtelike te doene. 29. E. F. behoert. 30. F. ghevoelen. E. F. dat hi een.

Waer omme die milde nijt meer gheven en sal dan zijn staet vermach ende dat hi geeft sal hi blidelic sonder merren gheven. *Hylarem enim datorem diligit Deus*[1]). *Tarde velle nolentis est.* Dat aldus veel beduut: „Den bliden ghever mint God. Verlanc te willen behoort den ghenen toe, die nijt gheven en wil". Mede sal hi gheven goede eersamige lude omme hoor doechden wille of armen luden om Gods wille ende soe heeft zijn gift een goet waer omme. Mede so sal hi sien, dat sijn ghift sijn[2]) persoen ende den persoen, diet ontfaen sal beyde bequame sy. *Videamus*, seyt hi, Seneca, *ne supervacua munera mittamus, ut femine arma, rustico libros.* Dat also veel te seggen is: „Laet ons wachten, dat wy gheen ydel gaven en gheven, gheliken als die vrouwen wapenen, den kaerl of den rustier boeken". Die ander punten, die der ghiften toe behoren, mach een yghelic in hem selven wael bevoelen. Die moedighe man en ontsiet hem niemant, overmits dat hi riker van tijtliken goede is dan hi, want hi rekent den riken quaden ende zijn rijchede voor fol. 22d niet | ende wanthi in allen punten *rechte vonnes gheft*[3]). Als ons Aristotiles seyt aldus: *Studiosus circa singula recte iudicat*, dat aldus veel beduut: „Die vroede ghevet van een yghelic dinc recht vonnisse". Die moedige manne is altoos *onversaecht*[4]), waer omme ist dathi *openbaer*[5]) zinen vrienden vriendelic ende zinen vianden openbaer viantlic is, also verre als hi enich heeft. Mede so werct hi ende spreect openbaer ende hine cusset Cristum mit Judas nijt, mer hi slaet openbaer Malchum sijn oor af, noch hine ontsiet hem nijt der moghentheit zijnre vianden, mer hi seyt altoos: *Si deus, iusticia et veritas pro nobis, quis contra nos?* Dat aldus veel te seggen is: „Is God, die gherechtichede ende die waerheit mit ons, wie mach ons dan deren?" Recht of hi seyde: „Niemant". Hi der wel mit David Goliam bestriden, mit Moyses die kijnder van Israël wt Egypten leyden, mit Sampson, als hi eens

1. F. mildeliken. 3. E. F. et tarde. 4. E. verlanct ten willen. F. verlanc te geven. E. F. hoirt. 5. F. willen. 6. E. ende arm luden. F. aldus. 9. E. sijn. F. als Seneca zeyt Videamus. 10. F. et rustico. 13. F. rustiers. 13. F. [punten die der] giften toebehoirt. 14. F. gevoelen ..... [en]. 16. F. dan een ander. 16. H. I. rijken quaet. E. F. rijcheit. 18. F. [aldus]. 18—19. E. iudicat rechte vonnis gheft. Dat alsoveel te seggen is: Die vroet man. H. I. iudicat. Dat aldus te segghen es: De vroede man. 19. F. vroede man. 19. F. [een]. 19—20. H. elke dinghen. I. allen dinghen. 20. E. moghende. 20. E. F. onversaecht. 21. F. daerom ist. E. F. dathi openbaer. 24. F. Malcum. 25. F. hi en ontsiet niet die. 30. E. F. [van Israël].

---

[1] 2 Cor. 9, 7.
[2]) Hs. een.
[3]) Ingevoegd naar E.
[4]) Hs. versaecht.
[5]) Ingevoegd naar E. F.

ezels kynnebacken heeft, dusent zijnre vianden dootslaen, mit Judith, der goeder joncfrouwen Olofernum thooft ofhouwen. Ende aldus der hi alleen duzent manne en wech jagen ende mit hem anderen tien dusent verwinnen, want hi weet wel, wes dat hi doet, dattet Gode wel bequame is ende dat hem God truwelic sal bystaen. Waer omme hi om gheen dinc en gheeft, dan Gode alleen te behaghen ende omme zinen wille blidelic te sterven, als hi wil. fol. 23a Want hi | hevet wael ghehůert, dat God hem door Peters monde aldus toe ghesproken heeft: *Nemo paciatur ut fur, sed si benefacientes et agentes sustinetis* [1]), *hec est gracia apud deum* [2]). Dat also veel te seggen is: „Niemant van u allen en sal pine dogen omme zijn quaetheit ghelijc enen dief, mer ist dat ghi wael doet ende werct ende daer omme pine doghet, dat is u zalich voor Gode". Deze moedige man en verwondert hem nijt zeer noch hi en lachet oec nijt gheernne omme ydel dinghen, daer dwase zeer om lachen ende verwonderen. Want hi luttel dinghen anders dan daer grote *duechden* [3]) in stect, groot rekent. Mede so en wil hi mit allen luden nijt ommegaen, eten, drincken, of hem ghemeen maken, mer alleen mitten goeden, daer reden ende eer is in besloten. Ende aldus versmaet hi veel luden als quadyën, valsche lude, ghierige, onrechtige, oncůůsche ende die gheen eer en hebben te verliezen of daer gheen wijsheit noch vroetscap in en is. Mer nu mach men hier vraghen: „Is zulc manne, die deze voorseyde punten over hem heeft, die hem selven so groot maect, die ander lude versmaet, die traech ende ydel is, nijt een hoverdich man?" Dantwoorde: „Neen, want die hoverdige maect hem selven groot zonder verdient ende fol. 23b hi versmaet arme lude. Deze moedige man wort van zijn | doechdeliken wercken groot ghemaect ende hi en versmaet nyemant dan alleen onneersamighe quadyën. Want hi is onder die oetmoedige

2. E. Olopharnum. F. Olifernum ...... ofslaen. 4. F. tien duysent mannen. 4. F. siet wel wat hi. 5. altoes trouweliken. 7. E. [als hi wil]. F. om sinen wil, als hi wil, blideliken te sterven. 8. C. D. E. F. G. H. I. Pieters. 10. E. F. sustinetis. 13. E. salicheit. 14. E. F. [oec]. 16—17. B. C. D. grote dinghen. E. grote deuchden in steken. 17. C. strect. 16—17. F. G. grote deucht. H. I. grote saken an cleven. 18. F. ende drincken. 20 vlg. E. [ghierige] ongherechtighe, oncuysche noch vroetscap in en is ende gheen eer en hebben te verliesen. 20—21. F. ongherechtighe. 22. F. wijsheit in en stect noch vruetscaep in en is. 22. F. [hier]. 23. E. F. voorscreven. 25. E. [man]. F. [een] en hoverdicht [man]. Die antwoirde is: Neen. E. Die antworde: Neen. 26. hovaerdië. E. F. verdiente.

---

[1]) Hs. sustinentes. [2]) 1 Petr. 4, 5. [3]) Hs. dingen. Veranderd naar E.

die alreminste ende onder die hoveerdighe die alremeeste ende al mit rechter reden. Traech schijnt hi te weesen, omme dat hi hem nijt verhaesten sal, mer altoes dat beste volbrengen. Quaden haest voerwaer is dicwijl onspoet. Grof is zijn stemme, want hi spreect sonder gheveynstheyt. Stadich is zijn tael overmits waerheyt, die hoor nerghent en scaemt. Wt alle deze voorseyde punten moghen wy wel voelen, dat een moedich manne in zijn eygen wesen te mael edel is. Waer omme ghi weten zult, dat wy somwijl edelheit nemen voor gheboorte ende seggen, dattie gheen die van goeden riken ouders zijn ghecomen, edel lude zijn. Mer voorwaer als ons Boëcius seyt: *Aliena claritudo si propriam non habes te splendidum non facit.* Dat aldus veel bedůůt: „Ander lude edelheit, ist dat ghi selver gheen en hebt, en maect u niet scoon". Wat macht een quadyë, alsmen hem ter galgen waert slepet, baten dat hi van conincx gheslachte is ghecomen? Waer omme ons Apulegius[1]) aldus seyt: *Si laudas*[2]) *aliquem quia generosus est, parentes eius* fol. 28c *laudas;* | *si quia dives, fortune hoc debetur; si quia validus, egritudine fatigabitur; si quia pernix, in senectute abiet; si quia formosus, exspecta modicum et non erit. Sed si*[3]) *laudas eum, quia bonis moribus et artibus doctus est et valde* [*et*] *instructus et quantum licet homini sapiens, tunc ipsum vero laudas, quia hoc nec a patre hereditarium est, nec casu pendulum, nec etate mutabile, nec a corpore caducum* Dat te seggen is: „Ist zake dat ghi yemant overmits dat hi wel gheboren is prijst, so prijsdi zijn ouders, daer hi of ghecomen is; ist omme dat hi rijc is, dat hoort der avonturen toe; ist om dat hi cloeck is, die siecheit sal hem moede maken; ist omme dat hi ghe- ringhe of snel is, in zijn outheit selt hem ofgaen; ist om dat hi scoon van lichaem is, beyt een luttel ende hi en sel nijt scoen wesen. Mer prijsdi yemant overmits dathi goet van zeden is ende in goeden edelen kůnsten wael gheleert ende wijs ende vroet nie

2. F. so schijnt. 3. H. verhaest maer poochd altoos tbeste te vulbringhene, aensiende dat quade. I. verhaest maer hy poocht hem altoos tlaetste te vulbringhene, ghemerct dat quade. 3. E. quade haeste. F. G quaet haest. 4. I. haesticheit. C. D. E. F. dicke. H. I. dickent. 5. F. beveynstheyt. Ghestadich. 6. E. F. voirscreven. F. ghevoelen. 10. F. ouderen. 12. E. F. Dat beduyt. 15. F. sconincx. 16. E. F. laudas. 18. F. fatigabatur. 20. E. F. [homini]. 21. E. F. vere. 23. C. nyemant. 26. F. siecte. 28. B. F. G. ontbeyt. H. I. verbeit een lettel. C. een luttel tijts. 28—29. E. luttel, het sel ghescien, dat hi niet scoen en sel wesen.

---

[1]) Bedoeld is waarschijnlijk Aulus Lucius Appulejus, die ± 130 na Chr. geboren werd.
[2]) Hs. laudes. [3]) Hs. quia.

dat een minsche moghelic is, so prijsdi hem te recht, want dat en is hem van zinen vader nijt aen ghestorven, noch vander avontûer gegeven, noch ten sel hem in zijn outheit nijt vergaen noch van hem worden ghenomen. Waer omme wy wel weten moghen, dat inder | waerheit nyemant recht edel en is, dan die ghene die zijn fol. 23d goede werken, die wt rechter edelre begheerten voortcomen goet ende edel maken. *Ab uno paupere patre descendimus universi et singuli. Certe speciosus*[1]) *pre filiis hominum Jesus Cristus, de quo scriptum est quia vir nobilis in portis suis, cuius nobilitatem sol et luna mirantur et propheta enarrare non sufficit. Generositatem, inquit, eius, quis enarrabit? quasi diceret: Nullus sufficit.* Dat te segghen is: „Van enen armen vader zijn wy alle ghecomen, Adaem". Voerwaer die alrescoonste ende edelste der minschen zonen is Jesus Cristus, van wien ghescreven is, dathi een edel man is in zinen steden, wes edelheit zonne ende mane verwonderen ende die propheet nijt vertellen en mach. „Wie", seyt die propheet", „sel die edelheit zijnre ghebûerte vertellen?" Recht of hi seggen wilde: „Niemant en mach dat doen, dan die gheen alleen die wt hem selven alle dinc kent ende weet". Deze voorseide Jesus Cristus heeft te mael starc, moedich ende edel gheweest ende noch is, want hi heeft somwijl naden eysche der rechter starcheit aengegaen, somwijl hem selven bedect, somwijl verbeit naden eysch der rechter reden. Ende doe die tijt quam ende die zake, daer hi mit reden om der ghemeenre minschelichede zalicheit soude striden, heeft hi als een goet | cloec ridder aen gegaen ende also ghestreden, dat hi inden fol. 24a strijt ontfaen heeft eens conincx purpur cleet, een septrum in zijnre rechter hant, een doornnen crone op zijn hooft, een cruce op zijn rugge, een speer in zijnre rechter zyde. Mer al ist, dat wi voirseit hebben, dat een coninc toe behoort sitten, deze edel coninc, na dat hi aldus ghecroont was, en heeft gheen sitten, nae dat ic wt der Scriftûer vijnden can, moghen bûeren, mer hi is inden strijt omme onser alre wil doot ghebleven ende also heeft hi den strijt ghewonnen. *Mirabilis enim medicina ubi mors medici est sanitas*

1. E. prijst men hem te rechte. 3. E. F. verwandelen. 7. E. maket. 8. E. F. I. en de mnl. Incunabel van het Britsch museum: speciosus. H. preciosus. 10. F. [inquit] enim eius. 11. F. [sufficit]. 13. E. sone. F. soon. 17. E. F. woude. 18. E. F. die geen die. 21. F. reden ende starcheit. 22. F. hem selven verbeyt. 24. menschelike. 27. E. op ende in zijn hooft. E. F. ende een speer. 29. E. F. te sitten. H. I. edele coninc. 30. F. [aldus]. 30—31. E. F. wter Scrifturen. 31 F. gheboeren. 33. F. verwonnen.

[1]) Hs. preciosus.

infirmorum. Dat also veel beduut: „Voerwaer tis een wonderlike medecijn, daer des meysters doot is der ziecken ghezondicheit. Deze Cristus heeft in zijn leven recht moedich gheweest, nae alden punten des moedicheits voorseyt, want hi heeft zijns vaders ende zijnre vianden zeer openbaer viantlic gheweest, als die Scriftûer in heeft. Voorwaer hi werp die wisselaers, copers ende vercopers wt zijns vader huus; hi seyde den Scriben ende Pharizeën openbaer hoor quaetheyt aldus: *Ve Vobis! scribe et Pharisei! etc.* Dat te seggen is: „We U! Scriben ende Pharizeën, want ghi zijt buten scoon ende ghenûechlic, ghelijc den tomben der doder luden, binnen zijt[1]) ghi fol. 24b vol | stinckende ende vol quader wormen" [2]). Mede heeft hi zinen vrienden openbaer vriendelic gheweest, noch hi en heeft nyemant, hoe zûndich, hoe arme hi was, die mit herten hem begheerde te beteren, versmaet. Mer nu mach men vragen, waer omme hi den openbaren zundaren vriendelic ende gûetlic was ende den Scriben ende den Pharizeën also hart ende fel. Die antwoorde gheeft hi selve aldus: *Non veni salvare iustos sed peccatores* [3]). Dat aldus veel te seggen is: „Ic en byn nijt gecomen omme zalich te maken die gherechtige maer die onrechtige". Nu want die openbaer zundaren ongherechtich zijn ende si dat wel weten of ten minsten hem gheen gherechtichede toe en scriven, wanneer si hem dan begheren te beteren ende Gode innentlic bidden so is God altehant bereet. Mer die Scriben ende Pharizeën screven ende rekenden hem selven alle mit onrecht gherechtich ende heylich te wezen ende aldus en bekenneden si noch en wouden nijt hoor eyghen quaetheyt weten. Waer omme Cristus altoos teghen hem disputeerde ende hem hoor quaetheit openbaerde op datsi se bekennen fol 24c ende beteren souden. Mer neen | *Argue consultum, te diliget; argue stultum, avertet*[4]) *vultum nec se dimittet* | *inultum*. Dat aldus veel

2. B. zondicheyt. D. sondicheit. F. I. gesontheit. C. sielen sondicheit. 3. E. F. Jesus Cristus. 3. F. moedigen. 5. E. F. zijn vianden. 5. F. gelijc die. 6. F. warp. 7. E. [den scriben]. 8. F. [etc.]. 10. E. ghelicken tumben. 10. E. sijt ghy. 11. F. zydi vuylstinkende ende quader. 11. E. Ende mede. 13. F. arme zy waren. 14. E. F. hier vragen. 15. F. geneuchlic. 16. E. gift Cristus zelven. 17. E. F. sed iniustos. 18—19. F. [mer die onrechtighe]. 20. F. hem selven. 21. B. D. minliken. C. ynnichlic. E. minlic. F. mynnentlike. G. minnentlijc. H. I. minlike. 22—23. E. [screven ende] rekenen. 23. E. F. [alle]. 24—25. E. en kinden si niet...... quaetheit bekennen. F. [en bekenneden si noch] en wouden sy hoir eygen quaetheit niet bekennen. 26. F. kennen. 27. F. mochten. 28. H. [avertet...... inultum]. 28. I. avertet faciem suam a te nec.

---

[1]) Hs. zijn ghi. [2]) Vergl. Matth. 23, 27.
[3]) Vergl. Matth. 9, 13; Marc. 2, 17; Luc. 5, 32. [4]) Hs. avertit.

te seggen is: „Berusp den vroeden, hi sel u minnen; berusp den dwaes, hi sal zijn aenschijn verkeren ende hem nijt onghewroken laten". Mer nu mach yemant vragen: „Hoe moghedi segghen, dat Cristus moedich was? Want enen moedighen man nijt toe en behoort te bidden ende Christus plach te bidden". Hier op antwoorde ic aldus: dat Cristus bat zinen vader in den berch van Oliveten, dattie kelc der pinen hem voor by soude gaen, also verre alst moghelic was. Mede so bat hi an die galge des cruus voor die ghene die hem pine daden, alse voorseyt is, mer ic en hebbe nijt ghelezen ende ic en ghelove oec nijt, dat hi ye enigen minsche bat. Die reden is dit: want bidden hoort toe die ghene die beneden of onder den anderen is ende inder waerheit soe en behoorttet nijt, dattie vader zijn kijnt, die heer zinen knecht bidden sal. Ende want Cristus een recht heer ende een vader alre minschen is ende was, soe hadde hi hem te mael zeer vernedert, hadde hi enigen natuerliken minsche ghebeden. Nu moechdi segghen ende vragen. „Plach hi gheen broot te bidden?" Ic seg u voorwaer ende daer blive ic vastelic bi, dat hi nye broot ghebeden en heeft. Die reden is dit:
fol. 24d want Cristus was een | recht rechtveerdich minsche, als ic nu ten eersten supponier ende sette. Ten anderen set ic, dat na rechten rechte nijt dan drie brootbidders en zijn, als crepelen, blijnden ende ommachtich hore leden, of dies nijt en moghen wynnen. Nu is ons allen openbaer, dat Cristus noch crepel, blijnt, noch ommachtich en was, als ic supponier ende waer is. Wt dezen voorseyden drien argueer ic aldus: waer dat zake, dat Cristus broot hadde ghebeden, ende want hi van recht gheen brootbidder en was, soe had hi een ongherechtich manne gheweest, want hi hadde aelmissen, die den armen van rechte toe behoort ghenomen. Dat bewyse ic aldus ende ic sette, dat een goet simpel minsche die gheen onderscheyt tusschen personen en maect, alle dage drie penninge den eersten drie luden, die hem *omme* God bidden pleecht te geven. Nu sette ic, dat hem drie lodders bidden eerst omme God; dien gheeft hi elc enen penninc, also dat hi nijt meer en behout te gheven

1. E. beruspe. F. beresp. 2. F. ende hi en selt niet. 5. E. F. [ende ..... bidden]. 7. F. bittere pinen. 8. E. F. waer. 8—9. E. [mede so ..... voorseyt is]. 9. F. G. als voirscreven. 10. E. Cristus ye ..... ghebadt. F. [Die] reden is dese. 15. E. verneerdert. 18. E. vaste. F. vasteliken. 18. F. [Die] reden is dese. 19. E. alte rechtverdich man. F. [recht] rechtvaerdich man. 23. E. F. cropel. 24. F. [en]. 24. E. also ic. 27. E. onrechtich. 28. E. F. den armen ghenomen. F. dat benomen bewijs ic. 30. F. en weet ende maect. 31. F. [hem]. 32. E. dien hi oec gheeft. F. dien hi gheeft.

Daer nae so comen drie arme rechte brootbidders ende bidden hem, dathi hem wat gheven wil om Gods wille. Hi seyt: „God help u, ic en heb u nijt te gheven". Ende hebben [1]) dan die drie lodders nijt mit onrecht die aelmisse, die dese drie arme lude van recht souden hebben ghehadt. Mer nu mach hier yemant segghen: „Seyde Cristus nijt tot zinen jongeren: *Ite edentes et* fol. 25a *bibentes que apud illos sunt* [2]). | Dat te seggen.is: „Gaet, eet ende drinct dat biden luden is". Daer op segge ic, dat dat waer is. Mer hi en heeft nijt gezeit: „Bidt ende berooft die arme van hoor aelmissen", mer hi meende, datsi prediken, dopen, die ziecken cureren ende anders alle wercken van ontfarmherticheyt doen ende volbrengen souden ende daer en souden nijt meer dan horen rechten noottorfte of nemen. Want hi seyde: *Gratis accepistis, gratis date* [3]). Dat te seggen is: „Ghi hebt die mogentheit ende die wijsheit Gods mitten heyligen geest buten uwen cost ontfaen, waer omme soe en wilt van niemant, die ghi helpet, dan uwe noottorft ontfaen". Mer wanttet wael redelic is, dattie ghene die den outaer dient, dat hi mede vanden outaer leve, so mochten die Apostelen ende so mogen nu die Mendicanten wel hoor noottorfte eyschen ende nemen, nijt als rechten aelmisse, die den rechten armen toe behoort, mer als recht loon, dat hem van recht voor horen arbeyt toe behoort. *Nemo enim militat stipendiis propriis* [4]) *et qui altari servit, de altare vivere debet* [5]). Dat te seggen is: „Voerwaer niemant en strijt op zijn eygen cost ende die ghene die den outaer dient, tis wael redelic, dat hi vanden outaer levet". Nu voort machmen vragen: „Hoe coomt dat toe, datmen ghemeenliken seit, dat Cristus broot fol. 25b plach te bidden?" Ic meen dattie | lollaerts ende ypocriten, die liever hebben goet ende heylich te schinen of te heten ende nijt te wesen, dan te wesen ende nijt te schinen of te hieten, dat hebben [si] voort gezet, op datsi te bet onder Cristus roc haer valschede ende

1. E. rechte arm brodebidders. F. recht arme b. 3. B. D. E. en hebben dan. 3—4. F. hebben dan..... lodders mit onrecht nijt genomen die drie aelmissen. 4. F. [arme]. 7. F. bibentes escas que. 8. E. F. die spise die biden. 9. F. arme luyde. 10—11. F. predikende doepen zouden, die zielen cureren. 12. F. souden si. E. F. nootdroft. 14. F. Gods ende. 16. E. wilt niet meer van yemant die. 16. F. wilt niet meer van yemant bidden die gi helpt dan nootdroft ontfaen. 20. E. [rechten] armen. 20—21. E. [mer als...... toebehoort]. 23—24. E. op zijns zelfs cost. 29. E. [dan te...... hieten].

---

[1]) Hs. bidden. [2]) Vergl. Luc. 10, 7. [3]) Matth. 10, 8.
[4]) Vergl. 1 Cor. 9, 7. [5]) Vergl. 1 Cor. 9, 13.

loosheden moghen bedecken, op datsi zonder arbeyt wel eten, drincken ende ledich moghen gaen.

Ten vierden is ghezeit, dat hi gherechtich sal wesen. Nu mach hier yemant seggen: „Hebdi hier voor nijt ghezeyt, dattie coninc ende zijn raet gherechtich zullen weesen, ende nu segdi, dat gherechtichede mede den ridder toe behoort? Behoort dan gherechtichede enen ygheliken toe"? Hierop antwoort Aristotiles aldus: *Morales virtutes existimandum oportere quidem participare omnes, sed non eodem modo, sed quantum unicuique ad opus suum; propter quod principem perfectam habere oportet moralem virtutem* Dat te seggen is: „Voerwaer het is wael te vermoeden, dat een ygelic minsche noot is mede deelachtich te wesen vanden doechden ende van hoor werken, nijt alleens, mer een ygheliken nae zinen staet; waer omme het noot is enen prince, dat hi in doechden volmaect zi". Dat dan een doechde enen ygheliken minsche nijt ghelijc toe en behoort, bewise ic aldus: want een ygelic goet ridder is van rechte scul-
fol. 25c dich | sinen goeden prince ende zinen lantsheer eer ende reverencie in nygen, in bughen, in dienst te doen ende alle sijn geboden, die hi mit rechter reden doen mach, nae zijn vermoghen te volbrenghen. Die prince enen ygheliken goeden ridder van zinen lande weder sculdich is eer, reverencye, nijt in nigen, in bugen, in hoet of in caproen voor hem of te doen, want dat waer hem beyden confuuslic, mer nae zinen staet ende verdient op te trecken, tot zinen rade te roepen, zijn dienst hem te bevelen of hem mit ghiften te versien. Voorwaer tis een ygelic groot ende eerlic, dat zijn gheboren lantsheer hem daer goed ghenoech toe kennet, dat hi hem een van allen beveelt of doet. Mer nu machmen hier vragen: „Sel een prince enen ygheliken ridder even veel eer bewysen"? Dantwoorde: „Neen hi, mer hi sal den alren edelsten, diet alrebest verdient hevet, alremeeste eer doen ende daer nae een ygheliken nae zijn verdiente". Hier omme, als een prince wat aen is bestorven, daer hi van recht [is] zijn goede ridders mede sculdich is te versien, of als hi ghiften gheven wil ende die ontscamel ghierighe, die altoes dat vet vanden

4. E. En hebbic. 5. E. seg ic. 7. E. ygheliken ghelijc toe. 8. E. quidam. 14. E. is. 16. F. dat bewise. 21—22. E. in hoedt in hovel. 21—22. I. in nighene of sijn hooft te ontdeckene want. 25. F. groot eer dat. 25—26. I. Want voorwaer het is elken goeden riddere groote eere, dat hem zyn rechte geboren landsheere daer toe. 27. F. zijn diensten beveelt. I. bevele of doe bevelen. 28. E. eeren bewysen. F. [eer]. 29. F. ende diet. 31. E. is anbestorven. F. is angestorven. E. F. [is]. 33. E. gheven sel.

pot hevet ghehadt ende zinen sac wel hevet ghevult, omme die fol. 25d plumen, die hi hevet | ghelezen, daer si nijt en waren of omme enen vont, dien hi ghevonden heeft, die beter nijt ghevonden waer, staet ende seit: „Lieve heer, ic heb u lange ende trouwelic ghedient, ic bid u, dat gi my of minen kinderen dit goet gheven wilt!" so sal die heer wijslic omme sien, of daer enich edel man in sinen lande is, die dat bet mit reden toe behoort ende dien sal hijt gheven. Mer ist zake, dattie prince also edel van hem selven is, dat hi nijt weygheren en can, of dat hi om veel zaken, die hem alle dage yegenen ende moeten dat nijt ghedencken en can so sal sijn goede vrouwe, die van rechte omme hoors heren eer sculdich is te arbeyden, dat besorgen ende seggen: „Lieve heer, siet daer op dien goeden edelen ridder, die omme uwen wille manige vrese ende arbeyt heeft geleden; die omme uwen wille ghevanghen, ghescat of ghequetst heeft gheweest; die van zijn eyghen edelheit also wort ghedwongen, dat hi nijt en can bidden, al waert zijn noot. Ic bid U, dat ghi hem die eer gonnen wilt ende hem dit gheven wilt". Ende als dit aldus valt, hebbense alle drie mit rechter [1]) reden groot eer. Die prince ende zijn vrouwe, overmits datsi merken ende weten, wien ende waer omme si geven zullen ende die goede ridder [2]), overmits dat hijt wel heeft verdient. Mede fol. 26a als een proeven of een kerc | verschijnt, die een prince toe behoort te gheven, so sal hi sien, wie der orberlicxste ende profitelicste toe is, die dat volc mit woorden ende mit werken leren ende tot enen goeden leven brengen can, ende dien is hise sculdich te gheven. Mer neen, coomt daer een souterpape, die cume zijn Pater noster, mer smeken ende ghelt gheven can, *die* [3]) gevetmen drie, vier kerken, al soude die arme gheleerde manne omme der lude broot gaen. Nu moechdi seggen: „Die paeus ende die geestelike prelaten, die doen also, macht dan een weerlic prince nijt doen"?

4. E. ende truwelic ende wel. F. lange trouwelike ende wel. 7. E. F. toe behoort of verdient heeft ende. 10. E. [alle dage] ieghenen ende [moeten]. F. beiegenen ende gemoeten dathi niet bedencken. 11—12. F. sc. is te dencken ende dat te besorgen seggende. 13—14. F. [die omme...... gheleden]. 14—15. F. ghevanghen ende ghequetst. 16. E. bedwongen. 17. F. hem noot. 19. E. F. rechten reden. 22. E. F. proven of een kercke. 23. E. wie dat oirbaerlicste e. p. daertoe is. 25. F. hi[se]. 26. C. die kume. F. G. nauweliken. 27. B. can mer sm. 26. vlg. I. Paternoster can of verstaet meer wel looftuten, smeken, lavetten ende ghelt gheven can, die gheeft men de beneficien van der kerken al souden die arme, wel gheleerden om. 27. D. mer spreken. 27—28. C. men IIII of V kerken. H. men die kerke. 28. E. man ende goet van leven om. H. [manne].

1) Hs. groter. 2) Hs. ridders. 3) Ingevoegd naar de andere Hss.

Dantwoorde: dattet die een, noch die ander nijt en mach van recht doen, Mer overmits dattet dageliken valt, so heeftet Iheremias, die prophete, zwaerliken beclaget aldus: *Grex perditus factus populus meus; pastores enim eorum seduxerunt eos* [1], *canes muti, non valentes latrare* [2], *lupos a gregibus suis coarcere debuerant, sed ipsi lupi sunt in suos, nec de sua suorumve salute curantes, se cum gregibus suis in foveam mortis eterne precipitant.* Dat aldus veel beduut: „Mine volc is gheworden een verloren cudde. Voorwaer hoor harders hebben hem verleit, stomme honden, die nijt bassen en moghen; si souden die wolve van horen cudde hebben gheweert, mer si sijn fol. 26b wolve onder die hore; nijt sorghende om hoor | noch om hoor ondersaten zalicheit, werpen si hem selven mit horen cudde in die sloot der ewigher verdomenissen. Waer omme Cristus seyde aldus: *Ve vobis, Scribe et Pharizei, qui habetis clavem sciencie nec intratis, nec alios intrare permittitis* [3]. Dat te seggen is: „Wee u, gheleerde lude, papen endė clercken, ghi die hebt den slotel der kůnsten, waer mede ghi in hemelrijc soudt gaen; mer ghi en gaetter nijt noch ghine ghehenget nijt, datter ander lude gaen". Dat si nijt en ghehengen, dat ander lude in hemelrike gaen, bewyse ic aldus: want die ongheleerde lude argueren nae dezer manieren: waer oncuuscheit, valscheit, onrecht ende ghiericheit zůnde, die papen ende die clercken en soudent selver nijt *doen* [4]; mer want sijt doen, die den rechten wech wael kennen so moghen wijt, ongheleerde lude, wael doen. Mer voerwaer, aldus en sout nijt zijn! Want Cristus heeft ons openbaer aldus toeghesproken: *necesse est ut fiant scandala* [5]. Dat beduut: „Tis noot dat scande ghescien". Mer nu siet, wat hi selver hevet ghezeyt: *Ve tamen illi, per quem scandala fiunt*" [5])! Dat beduut: „Mer wee den ghenen by wyen scande fol. 26c ghescien". Wee, wee vorwaer den ghenen, zijn si pape of | clerc, sijn si ridder of knecht, die een saec zijn, dat *Joseph den* [6] Hysmaheliten, Cristus den Joden wort vercoft!

1. E. Die antwoorde is. 1—2. F. [Dantwoorde...... recht doen]. 2. E. daghelics ghevalt. 2—3. F. also Iheremias zeyt die propheet. 3. E. [factus]. 6. F. nec suos. E. suorumque. F. sed. 7—8. E. F. mijn volc. 8. F. herde. 9. F. zy verleit. 12—13. E. salicheit, him selven m. h. c. werpen si inde graft. 13. E. aldus seit. 17. E. F. gaet daer niet in. 18. F. ghedoecht. E. F. ingaen. 19. F. hengen. 22. E. oec niet doen. 22—24. F. [mer want...... wael doen]. 25. E. F. aldus gheseit. 26. F. scandula. 27. E. F. hi voort. 29—30. E. F. papen, zijn si clercken, zijn si ridderen, sijn si knechten. 30. E. F. Joseph den.

---

1) Jerem. 50, 6. 2) Jes. 56, 10. 3) Vergl. Luc. 11, 52.
4) Ingevoegd naar E. F. 5) Matth. 18, 7. 6) Ingevoegd naar E. F.

Ten vijften, overmits dat enen goeden ridder dicwijl manich dinc ghemoet, so ist wel redelic, dathi lijtsamich ende verduldich si, want verduldicheit is een edel doghet[1]), by welker doghet een minsche ten eersten, als hi in zuucten of in smarten is, die pijn verwint. Want wanneer een minsche mit groten zuucten bevanghen is, lijdt hi die verduldeliken so worden sine craften ende sijn zinnen van binnen te vreden ghezet, wt welken vrede die zinnen van buten veel te min worden ghepinicht. Ende aldus is des verduldichs minschen pine veel te minre ende hi is bat ghescict ghezont te werden. Hier omme ist, als een goet doorsocht medicus enen ziecken minsche visiteren sal, so toont hi hem mit enen lachenden monde een vrolic blide ghelaet ende seyt: „Vrient, hebbe goeden moet; het is al sonder vrese. Ic sal u bider hulpen Godes wael ghenezen", al ist, dattie minsche in groten vreezen ende mit zwaren zuucten bevanghen is. Ende dit doet hi, want hi wael
ol. 26d weet, dat hope ende verduldicheit somwijl den ziecken meer helpt, | dan die medicijn ende dat onverduldicheit dicwijl die minsche ter doot brengt. Hier omme ist, dat Seneca aldus seyt: *Dolor paciencia vincitur.* Dat te seggen is: „Pijn ende verdriet wordt mit verduldicheit verwonnen". Die reden is dit: want die verduldelic hem lijt is recht of hi die pijn ende verdriet al willens doechde. Nu den willighen en is gheen dinc zwaer of verdrietlic. Hier machmen vragen: „Sel een minsche begheren siec te weesen of pijn te doghen"? Dantwoorde: „Neen hi"! want Seneca seyt aldus: *Non sum ita demens ut egrotare*[2]) *cupiam, sed si egrotandum fuerit, nichil intemperate molesteque faciam optabo. Tormenta a me abesse velim, si sustinenda fuerint, ut me in illis fortiter, honeste, animoseque geram*[3]) *optabo; non igitur incommoda optabilia sunt, sed virtus.*[4]) Dat te segghen is: „Ic, Seneca, ben nijt so dwaes, dat ic begheer siec te wesen, mer ist, dat ic siec moet wesen so begere ic, dat ic in mijnre zuucten nijt en moet doen dat onzedich ende verdrietlic is. Ic begeer, dat die pijn van my si, mer ist, dat ic emmer pijn dogen moet, so begeer ic mi in dier pijn starclic, eerlic, ende moedelic

6. E. verduldichliken. 8. E. ghepinet. F. ghepijnt. 9—10. E. F. tot ghesont te worden. 10. F. dat een. 10. F. medicijnre. 11. F. toecht. 13. E. Ic hoop u. E. F. van Gode. 15—16. E. F. weet wel. 17. E. F. verduldichede. 17. ziecken. 20. E. [Die] Reden is dese. 21. E. F. of verdriet. 22. F. noch verdrietlick. 25. F. egrotare. 26. F. [tormenta a]. 27. F. fortior. 28. F. [non igitur]. 32. E. vmmer. F. ymmer. 33. E. F. ic, dat ic.

---

[1]) Hs. goet, verbeterd naar de andere Hss.
[2]) Hs. egrotari.
[3]) Hs. gerens.
[4]) Sen. Epist. 67, 4.

te dragen". Waer om deze voerscreven Seneca aldus seyt: *Non con-* fol. 27a *tempnet se sapi | ens eciam si fuerit minime stature; esse tamen procerum se velit; malam valetudinem si tolerabit, bonam optabit; si dabitur electio, meliorem sumam.* Dat te seggen is: „Die wyse minsche en sal hem selven nijt versmaden omme dat hi cleen van lichame is, al woude hi wel, dathi groot waer; ist zake, dathi onghezont is, hi sal begheren ghezont te weesen. Waer omme ist datmen my die kûere geeft, so sal ic dat beste kyesen". Ten anderen so verwinnet verduldicheyt die wreetheit. Wat is enen wreden minsche beter, dan dat hi zinen wille vercryghe? Voerwaer, nijt! Ten derden so versterct ende verblijt verduldicheit die bedrûcte herten, als ons Seneca, doe hi van Neronem, sinen scolyer, ghevanghen was, wel bewijst aldus, doemen hem seyde: „Du moste sterven", doe antwoorde hi nae dezer manier: *Hac condicione intravi* (*ut*)[1]) *exirem*[2]); *hominis natura est, non pena*[3]); *stultum est timere quod quis evitare non potest*[4]). Dat te seggen is: „Op dese voorwaerde bin ic op eertrijc ghecomen, dat ic sterven sal; des minschen natuer en is gheen pijn; het is een dwaes, die hem ontsiet des hi nijt ontgaen en mach". Mede doemen hem seyde: „Du sulte in dijn joncheit sterven", doe antwoorde hi aldus: *Hoc unum est quod eque ad iuvenem* fol. 27b *et ad senem pertinet*[5]); *cum amplius vivere non possum, hoc est senectus | mea*[6]). „Sterven is een dinc, dat also wel den jonghen als den ouden toe behoort; als ik nijt langer leven en mach, dat is mijn outheit". Mede doemen hem seyde: *Multi gladii in te convenient*[7]), „Veel zwaerden zullen in di over een comen", doe antwoorde hi aldus: *Que cura, quam multa sunt vulnera; non potest esse amplius quam unum mortiferum.* Dat te segghen is: „Wat leyt daer aen, hoe vele wonden datter zijn; daer en mach nijt meer dan één doot zijn". Mede doemen hem seyde; *Male de te loquuntur.* Dat te seggen is: „Men seit quaet van di", doe antwoorde hi aldus: *Omnes bene loqui nesciunt*; *faciunt non quod melius est, sed quod solent*[8]).

1. E. F. dragen mach. 5. F. [selven]. 11. E. ende verwint. 12. F. Seneca seyt, doe. 16. F. possit. 18. F. dat hi. 22. E. F. Dats te seggen: sterven. 22. F. [al]so. 29. E. wesen.

---

[1]) Ingevoegd naar de andere Hss. [2]) Sen. De remediis fortuitorum 2, 1.
[3]) Vergl. Sen. De remediis fortuitorum 2, 1. De vertaling geeft den zin niet juist weer.
[4]) Sen. De remediis fortuitorum 2, 3. [5]) Sen. De remediis fortuitorum 4, 1.
[6]) Sen. De remediis fortuitorum 4, 3, hier staat si plus.
[7]) Hs. conveniunt.
[8]) Vergl. Sen. De moribus liber 41: Bene autem loqui nesciunt. Faciunt non quod mereor ego, sed quod solent ipsi. Sen. De remediis fortuitorum 7, 2. Bene enim nesciunt loqui. F. n. quod m. s. quod solent.

Dat te segghen is: „Alle die lude en kunnen gheen goet segghen; si doen nijt dat best si gedaen, mer datsi pleghen te doen". Mede doe hem een claechde, dat hi zijn ghelt verloren hadde, antwoorde hi aldus: *Et illa, quam multos perdidit! Eris in via expedicior, domi tucior; exoneravit te fortuna et tuciorem posuit locum*[1]). Dat te seggen is: „Dat ghelt heeft ghedaen, dat manich minsch verloren is; du zulste te snelre wesen inden wege, te zekerre binnen den huze; die avontüer heeft u[2]) ontlast ende ghezet in eenre zekerre fol. 27c stede". *Pauper enim securius dormit | in palea quam dives in purpura.* Dat *te seggen is*[3]): „Voerwaer die arme zekerre slaept in dat caf, dan die rike in dat purpur". Hier omme seit Boëcius aldus: *O dives, qui nunc gladium sollicitus pertimescis, si huius vye vacuus viator intrasses, coram latrone cantares.* Dat te seggen is: „O du rike, diestu eenpaerlike dat zwaert[4]) ontsieste [5]), waerstu mit ydelen budelen in desen wech ghecomen, du soudest voor den moordenaer singen". Mede doe Job alle zijn kijnder, zijn goet ende zijn ghezonde hadde verloren, seyde hi aldus: *Nudus egressus sum ex utero matris mee, nudus revertar illuc*[6]). Dat te segghen is, „Ic bin naket ghecomen wt mijnre moeder lichaem ende ic zal weder naect daerwaert keren, totter erden, mire moeder, daer ic of ghecomen bin". Mede seyde hi oec aldus: *Dominus dedit, Dominus abstulit; sicut Domino placuit, ita factum est; sit nomen Domini benedictum* [7]). Dat te seggen is: „Die Heer heeft gegeven, die Heer heeft ghenomen; also alst den Heer behaechde also ist ghesciet; des Heren namen si ghebenedijt". Aldus sal dan een ygelic goet minsche, is hi ridder, fol. 27d is hi knecht, in al dat hem God verleent verdul | dich weesen.

Ten sesten sal een ridder in allen desen doechden, ghelijc als wy vander coninghinnen voerseyt hebben, volstandich wesen. Want: *In Olimpiadibus non optimi et fortissimi coronantur, sed agonizantes, id est, usque ad finem perseverantes.* Dat te seggen is: „In die spelen of opten berch van Olimpen so en worden die

2. E. dattet beste is ghedaen. F. dat best is ghedaen. 7. F. [te] snelre. 8. E. F. u. 8. F. seker. 10. E. E. Dats te seggen. 16—17. F. al sijn kinderen [zijn goed ende zijn ghezonde] verloren had. 17. F. de. 18. E. F. illuc. 24. E. F. name. 25—26. E. is hi heer is hi. 28. E. volstandich leven. 29. F. In O. staet ghescreven, non.

1) Sen. De remediis fortuitorum 11, 3.
2) Hs. ons, veranderd naar E. F.
3) Ingevoegd naar overeenkomstige plaatsen in het Hs.
4) Hs. zwaerst.
5) Hs. ontsiestu.
6) Hs. illic. Job 1, 21.
7) Job 1, 21.

starcste ende die beste gheboren[1]) nijt ghecroont mer alleen die[2]) volstandich zijn tot inder doot". Dat dan een ridder in allen doochden totter doot toe volstandich sel wesen, wort ons bewijst in die ghulden sporen, die hi aen zinen voeten draecht. Mer nu machmen hier seggen: „Als een ridder van jaren out ende van lichame cranc is, hoe sal hi dan ridderlike starcheyt, moedicheit ende alle ander edel werken, die enen goeden ridder mit eren toe behoren, moghen volbringen?" Dantwoorde: „Als van natuerliker outheyt of van ghebreke des lichams deze goede ridder deze voerscreven ridderlike werken[3]), overmits dattie ziel van buten zonder hulpe des lichams *nijt en mach*, nijt wercken ende volbrengen mach, so sal hi nochtan van [buten] binnen moghentich wezen, van rade starc ende moedich van begeerten, ende aldus so is hi volstandich tot inden doot. Mer neen, men vijnt manighen minsche. als hi al zijn | leven in quader ghenůechten zijns lichams ende
fol. 28a in groten zunden over heeft ghebrocht, als hi die van outhede ende cranchede nijt meer hantieren en mach, denct hi in sinen moet: „Och, dat ic deze werken nijt meer doen en mach! Tis my leet, dat icker nijt meer en dede, doe icse doen mocht". Ende dit ist dattie propheet zwaerlic beclaecht aldus: *Sordes eius in pedibus eius*[4]). Dat aldus veel te segghen is: „Die quade begheerten zijn hem tot inden lesten van den leven". Sijn die voeten nijt dat nederste of dat leste van den minsche? Daer sal die ridder mit goeder begeerten ende tot allen doechdeliken werken ghulden sporen dan draghen. Overmits manich ghelijc dat dat gout mit goeden ridders heeft, so isset hem zunderlinghe gheoerloft dat gout te draghen.

Die punten des gouts zijn deze. Eerst so ist gout over alle metale dat beste ende dierberste; aldus hoort enen goeden ridder toe, dat hi onder alle ander lude die beste ende doghenste si. Ten anderen so is dat gout alrebest getempert ende aldus hoort enen goeden ridder toe, dat hi onder alle ander lude die alre-

1. E. F. starcste of die beste gheboren. 4. E. in sinen voet. 5. E. [hier] vraghen. 7. E. [edel]. 7. E. mit rechte. F. [mit eren]. 9—10. E. voerscreven ridderlike werken. F. goede ridderlike werken. 11—12. E. lichaems niet werken noch volbringhen ėn mach so sal. F. lichaems niet werken en mach so sal. 17. F. meer doen en. 22. E. F. van horen. 23. F. Daer om sal. 25. E. F. ridder. 27. E. F. onder. 29—30. F. dat beste doe ende die dogenste zy. 30. E. F. behoort. 31. E. alle goede luden.

[1]) Hs beste ende die starcste gheboren. [2]) Hs. die alleen. [3]) Hs. punten.
[4]) Threni 1, 9.

sachtmoedichste sal wezen. Ten derden so is dat gout alreghenůechlicste ende also is oec een goet ridder. *Quis enim non diligit* fol. 28b *eum, quem virtute*[1]) *mag* | *na pollere sciat!* Dat te seggen is: „Wie en minnet den ghenen nijt die hi weet dat groot ende scoon van doechden is!" Ten vierden soe en mach dat roest nijt op dat gout wynnen, in welken ons beteykent wort, dat noch driegen, noch smeken, noch gheenrehande onredelike pijn enen goeden ridder en mach verwynnen. Want hi omme gheen goet, pijn of om anders[2]) enich dinc datmen hem voorbrengen en mach, doen wil, dat Gode ofter rechter reden teghen is. Ten vijften so en wort dat gout van den vier luttel of nijt verteert; also en wort die goede ridder in den strijt luttel of nijt versaecht. *Quia fortis in omni actu fortitudinis delectatur adminus penes intellectum.* Dat aldus veel te seggen is: „Want die starc *es*, heeft ghenůecht van bynnen in enen ygheliken goet, starc werc, dat hi volbrinct". *Ignis enim aurum, temptacio virum probat.* Dat te seggen is: „Dat vier bewijst die doechde des gouts ende die noot bewijst die starcheit des ridders". Hier omme seyt ons Seneca aldus: *Nichil enim, inquit*[3]), *michi videtur infelicius eo cui numquam advenit aliquid adversi. Non enim licuit* [*enim*] *se illum experiri*[4]). *Gubernatorem in tempestate, militem* fol. 28c *in acie belli intelligas*[5]). Dat beduut: | „Nijt" [en] seyt Seneca en denct my onsaligher dan die ghene, die nie wederspoet en hadde. Voerwaer die mensche en was nie gheoerloft hem selven te kennen. Den goeden stierman selmen in den storme kennen ende den goeden ridder in die scarpheit des strijts". Ten sesten, hoemen dat gout mit ander metal menget, altoos worttet int vůer zůver ende scoon gevonden. Also is een goet ridder; mit so wat luden hi omme gaet, of wat zaken hem yeghenen, altoos wert hi in doechdentlike werken volstandich ghevonden, wanneert noot is. *Necesse enim est virtutem habentes virtuose operari quandocumque et quocienscumque fuerit oportunum.* Dat bedůůt: „Voorwaer, so moeten die ghene die die doechde in hem hebben doochdentlike werken *doen*

1. E. ten derden mael. 8. E. niet en m. v. E. anders 9. 9. F. voirt brengen mach. 10. E. teghen gaet. F. yegens draecht. 11. E. vuyr of erghens of luttel of niet verteert. 19—20. E. non licuit enim se ipsum illum. 21—22. E. en duncket. F. en dunct. 22. E. hadden. 25. B. Ten lesten. 27. F. guet ende sc. 29—30. E. in den doechden ende doechdelike werken. 32. F. van node so. 32. F. H. I. deuchdelike wercken doen.

1) Hs. virtutem. 2) Hs ander. 3) Hs. inquid.
4) Vergl. Sen. Dial. 1, 4, 3. 5) Sen. Dial. 1, 4 5.

also dicke als noot is". Ten sevenden maect dat gout des minschen herten ende die ander principael leden starc; also doet een goet ridder in die noot des strijts alle die bi hem zijn. Ende mede so bescermet hi met vroetscapen, starchede ende mit ander dogheden die ghene, die hem zijn bevolen nae zijn vermoghen, ghelijc als dat gout die minsche bescermet van lazarie, *rude* [1]) ende van alle ander zûûcten daer des minschen vel of wert doorgheten. Ten achtende so is fol. 28d dat gout onder alle ander | metale dat zwaerste; also sal een goet ridder onder alle ander slechte lude die alremeeste ende beste worden gerekent. Want na den Latijn wort een ridder *miles* ghehieten. *Mille* dat is duzent, want onder duzent mannen en vijntmen somwijl nijt enen man, die mit reden ridder mach weezen. Mede onder duzent ridderen, die alle ridder oorden aen hebben ghenomen, soe vijntmen nu cûûm een, die mit rechte nae dezen voorseyden doochden ridder is. Mede alsmen enen goeden ridder in enen strijt verliest, so salmen hem zeer beclaghen ende voor duzent ander mannen rekenen. Mer alsmen enen onsalighen ridder, die altoos mitten cockoc begheert te broeden in zijn nest, mit craft daer toe brenget, dathi ten stride coomt, wort hi dan nijt wt coenheit, mer wt bloetheit of mit quader avontûer doot gheslaghen, so en sal men nijt meer dan die scande, die die prince of tgemeen heer daer of hebben, moghen beclaghen.

Ten sevenden soe hebben wy ghezeyt, dat een goet ridder trouwe sal weesen zinen gheboren lantsheer ende alle ander goede ridderen, die in dien lande ghezeten zijn, also dat een yghelic als hi zinen lantsheer of sinen mede ridder in node siet om hem daer fol. 29a wt te helpen ende hi hopet selver te ontgaen [2]) zijn lijf in die | vreze des doots te setten. Gheliken als wy lezen van tween edelen ridderen Pictagore discipulum, daer die een of was gheheten Damon ende die ander Physias, die onderlinge malcander also trouwe waren, als dat doe Dyonisius, coninc van Ceciliën, den enen van hem beyden wilde doden, die hi enen tijt settede in welker stede

1. E. menich waerven ende dicke. F. dicke ende also menichwerf alst noot is. 6. B. C. D. E. lazarie rude ende. 6. F. lazarie ende van menigerhande ander ziekten. 7. E. H. I. ten achtsten. F. ten achten. 7. H. I. duergheten als ruwich, dropicheden. 14. E. mit reden. F. mit rechter reden. 14—15. E. voirseiden punten. 15—16. F. in den strijt. 19—20. F. mit koenheit. 20. E. wt quader. 21. F. [dan]. 25. F. [die] in enen lande gheseten [zijn]. 27. F. ende zijn lijf. H. I. ontgane poocht sijn. 29. E. discipulen. F. Pictagoras discipulen. 30. E. ghetruwe. 32. E. F. woude. E. F. [stede ende].

1) Ingevoegd naar B. C. D. E.

2) Zie de aanteekening.

ende tijt hi sterven soude, doe begheerde die ridder vorseyt, den coninc voorscreven zijn ghezelle te borge te setten, op dat hi thuus mochte trecken ende zijn dingen ordineren. Sijn ghezelle gaern zijn borge wort ende voor hem in die gevangenisse ghinc. Doe die tijt van den coninc voorseit begonste te comen ende die ridder zijn ghezelle nijt en quam, doe seyden si allegader, dathi dwaesliken hadde ghedaen, want hi voor zinen ghezelle sterven most. Doe antwoorde hi, dat hem van zinen ghezelle nijt en twyvelde, hine souden wel losenen. Ende doe die ure, die die ceninc ghezet had quam, losende die een ridder den anderen, die voor hem borghe was gheworden ende altehant verwonderde dien coninc zeer van der groter stadicheit ende trouwe deser tweer ridderen ende hi vergaf hem die pijn ende begheerde op hem beyden, dat hi in zulker trouheden hoor derde ghezelle mochte zijn. Wat is enen coninc of enen groten prince ghenůechliker ende betere, dan dat zijn fol. 29b ridderen ende zijn goede lude hem ende malc | anderen onderlinge ghetrouwe zijn tot inder doot! Voorwaer, so wanneer zijn vianden dat vernemen ende weten, soe laten si hem veel te bat mit vreden ende mede ander vreemde heren begeren des veel te meer, wt goeder herten, mit hem vrientscap te hebben.

Ten achtenden is ghezeyt, dat een goet ridder sal wesen ontfarmhertich. Wat ist dat een ridder meer versiert, dan als hi den camp heeft ghewonnen, dat hi dan sinen viant te ghenaden neemt ende leven laet, dien hi doden mach. *Vere*[1]) *pocius est opus tyranni quam militis, adversarii non victoriam sed cruorem sitire.* Dat te segghen is: „Voorwaer, tis meer eens quaets tyrannen werc te begheren dat bloot of die doot van zinen viant dan zinen viant te verwynnen". Als een goet ridder sinen viant verwonnen heeft, die ghenade begheert of hem verwonnen gheeft, wort hi dan by Gode nijt zeer ghelikent, daer wy alle of leven, dat hi dan zinen viant zijn leven laet of weder ghift, dathi hem nemen mach? Voorwaer, daer wert zijn doecht, die hi van bynnen heeft, alte zeer mede gheopenbaert. Nu want een goet ridder nae al zijn vermoghen Gode

9. E. lossen. F. lossenen. 10. E. F. lossede. 11 F. hem die coninc. 12. F. trouwe die dese ridderen onderlinge hadden. 14. E. trouwen. 14. E. F. wesen. 17. F. totter. 17. E. F. [so]. F. hoeneer. 18. F. wel te bet. 19. F. [begheren]. 19—20. E. F. [wt goeder herten]. 22. E. F. goeden ridder. 24. F. wel doden mochte. E. H. I. vere. 29. E. F. onder die voete verwonnen. 30. F. v. heeft. 32. F. benemen.

[1]) Hs. veras. veranderd naar E. H. I.

fol. 29c sculdich is | nae te volghen, *et misericordia dei super omma opera eius*[1]), dat te segghen is: „Gods ontfarmicheit staet ons minschen te rekenen boven allen zinen werken", so sel dan een yghelic minsch begheren ontfarmich[2]) te wezen mit Gode, op dat God ten lesten in zijn uterste oordel over ons ontfarmich wil weesen.

Ten neghenden ende ten lesten hebben wy ghezeyt, dat een ridder toe behoort minlic te wezen. Waer omme ghi weten zult, dat minne nae dat my dunct is een orbaerlic ghenůechlic bant, mit welke bande God ende die natůer die vriende te samen heeft gheknocht, also dat een yghelic begheert den anderen oerberlic, ghenůechlic of zalichlic te wezen. Waer omme ons Tullius aldus seyt: *Ego vos hortor ut amiciciam omnibus rebus humanis anteponatis. Nichil enim est tam nature aptum, tam conveniens ad res adversas vel prosperas*[3]). *Nichil vero a diis immortalibus datum est hominibus melius amicicia, excepta sapiencia*[4]). Dat te seggen is: „Ic Tullius rade u al dat ic mach, dat ghi vreentscap boven allen minscheliken dinghen wilt rekenen. Want voerwaer, gheen dinc en is der fol. 29d min | scheliker natůer also orbaerlic, alsoe bequaem in voorspoet of in wederspoet. Want voerwaer gheen dinc en is den minsche beter ghegheven van Gode dan vreentscap, tensi alleen wijsheit". Hieromme seyt Aristotiles aldus: *Natura neque habundans in superfluis, neque deficiens in necessariis ipsam amiciciam humano generi necessario instituit in tantum quod videmus homines quantumcumque ignotos in erroribus viarum se invicem per amiciciam diligere.* Dat te seggen is: „Die natuer, die in overvloedicheit nijt te veel en set noch te luttel in dat noot is, hevet die vrientscap der minschelicheit also inghezet, dat wy sien, dattie lude, hoe vreemde si malcander sijn, in vreemden weghen [hem] malcanderen mit vreentscappen minnen ende *hem* verenighen. Voerwaer vrientscap is een ygheliken minsche orbaerliken. Eerst den jongen kijnderen. Hoe souden die leven, wassen ende op mogen comen het en waer by natuerliker vreentscap, die die ouders totten kijnderen hebben. Hoe soude oec die moeder of een voetster alle die arbeyt, verdriet ende moynisse moghen verdraghen, die een jonc kijnt over hem heeft ende eyschende

4. E. F. ontfarmhertich. 4. E. F. ontfarmhertich. F. Hi ten l. 5. E. F. ontfarmhertich. 10. F. gheert. 14. F. prosperas vel enim a diis. 15. F. [melius]. 23. F. instituetur. 27. E. dat die vreemde luden. 28. E. weghen malcanderen. F. wege hem malcanderen. 32. F. of die.

---

1) Psalm 144. 9. 2) Hs. ontfarmicheyt.
3) Vergl. Cicero, De amicitia V. 4) Vergl Cicero, De amicitia VI.

is, hadse God mit natuerliker minnen nijt te samen gheknoft. Ten anderen so is minne den jonghelingen van node oerberliken omme fol. 80a te leren *hem*[1]) te regeren, op datsi in doechden op mo | ghen wassen ende ten lesten gode volmaecte lude moghen worden. *Proni enim sunt sensus hominum ab adolescencia in malum*[2]). Dat te seggen is: „Voerwaer, der minschen zynnen zijn van der joncheit bereyt tot quaetheyt". Hoe soude een vreemt manne alle dien groten zwaren arbeit, die alle die kijnder van eenre heelre scool eyschen, moghen doen, hadde hi daer gheen natuerlike minne toe? Voerwaer ic mene en dede die minne ende dede dat loon, dathi van Gode hoopt tontfaen, hine mochts nemmermeer doen. Want: *Inter opera caritatis minimum non est errantem ab erroris semita revocare*. Dat is: Onder die werken der ontfarmherticheyt soe en ist dat minste nijt den dwalenden te brengen totten rechten weghen. Ten derden so is[t] vrientscap den mannen ende den wiven enen ygheliken tot zinen werke orberliken, want als wy ghezeyt hebben: *Plures simul communicantes sunt ad agere et intellegere potenciores*. Dat te seggen is: „Veel lude over een te samen comende zijn veel te machtiger hoor werc te volbrengen". Ten vierden is vrientscap den ouden crancken orbaerlic, omme dat hi hem selven nijt helpen en mach tot diensten ende notorfte, die hi van den jonghen ontfaen moet. fol. 80b Den armen is mede vrientscap orbaerlic, want si zonder vrientscap | van ander luden hem selven nijt moghen voeden. Den rechters is mede vrientscap noot, want zonder vrientscap en moghen si gheen recht voeren. Hier omme seyt Aristotiles, *quod legislatores magis studere debent circa amiciciam quam circa iusticiam. Amicis quidem*[3]) *omnibus existentibus nichil opus est iusticia; iusti autem indigent amicicia*. Dat te seggen is: „Die rechters zullen meer studeren omme vreentscap dan omme recht. Want voerwaer, recht en is gheen noot daer alle die lude onderlange goede vrienden zijn, mer die gherechtighe lude is vrientscap noot. Den riken is mede vrientscap noot want: *Quanto fortuna maior, tanto minus secura. Quis esset fructus tantus in prosperis rebus, nisi quis haberet in illis aliquem qui equaliter cum ipso in prosperis gauderet et qui*

4. E. [goede]. 11. E. nemmermeer en mocht hi dat doen. Inter. F. dathi dat nummermeer en mochte doen. 13. E. minnen so. 20. F. up dat si. 20. E. behulpen. 31. F. si van den j. o. moeten. 31—32. E. [Den riken ..... noot]. 34. F. aliquis.

[1]) Ingevoegd naar den Londenschen Incunabel.
[2]) Gen. 8, 21.
[3]) Hs. quidam.

adversa gravius quam ipse ferat? [1]) Dat te seggen is: „Hoe die avontuer meerre is, hoe si onzekerre is". Wat ghenûecht of orbaer zoude die minsche in die goede avontûer hebben ten waer dat zake dat hy yemant hadde, die in die goede avontuer hem ghelijc mit hem verblide ende die quade avontuer zwaerliker dan hi fol. 80c droege?" Den clercken endė | scolieren is oec vrientscap noot, omme te bet te leren ende lichteliker [2]) grote clercs te worden. Want hoe datter meer over een comen, hoe si haer lesse lichteliker ende bat *vesten* [3]), overmits datsi malcander hulpelic zijn ende dat een kijnt somwijl bat leert van den anderen dan vanden meyster, overmits dattie zynnen van vreezen bet zijn onghebonden. Wt alle deze voorscreven punten mach ic wel seggen mit Seneca: *Nullius rei iocunda est possessio sine socio.* Dat is: „Gheen dinc en besit men ghenûechliken zonder ghezelle". Waer omme Plato aldus seyt: *Non nobis solum nati sumus, sed homines hominum causa geniti sunt, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possunt.* Dat is: „Wy sijn alleen ons selven nijt gheboren, mer die minschen ꞩijn omme der minschen wil gheboren, op datsi onderlange die een den anderen zullen orberlic wezen". Hier omme besluut Aristotiles die reden aldus: *Sine amicis nullus utique eligeret vivere, habens reliqua omnia bona.* Dat is: „Voorwaer sonder vreende en soude niemant willen leven ende hebben alle ander goede". Willen wy dan weten meer fol. 80d van der moghentheit der vrientscap so laet ons aensien | Tullium, die aldus seyt: *Insuper sine ipsa amicicia nec domus, villa, nec urbs stare poterit, nec ager cultus permanebit. Quanta igitur vis amicicie concordieque sit ex dissencionibus et discordiis percipi potest. Que enim domus tam firma, que civitas tam munita, que non odiis et discordiis funditus possit everti!* [4]) Dat te segghen is: „Hier en boven sonder vreentscap soe en mach huus, dorp, noch stede bliven staen, noch acker worden gheoeffent. Hoe groot dan die vrientscap ende die eendrachtichede is, machmen alre best wt twist ende viantscap vernemen. Wat hûûs isser so starc, wat stede is so wael ghevest, die wt hate, wt nyde of wt twist, die si onderlinghe

7. H. I. ende haesteliker. 8. F. hoe daer. E. [overeen]. 9. E. lichteliker best vesten. F. l. e. b. vesten. 11. F. ontbonden. 15. E. F. h. c. nati. 18. E. F. onderlinge. 32. E. onvrientscap. 32 F. want gheen huys en isser so starc, wat stede. 33. E. F. ende twist.

---

[1]) Vergl. Cicero, De amicitia VI. [2]) Hs. lichtelike. Veranderd naar E. F.
[3]) Hs. bat leeren vanden anderen dan van den meyster, overmits datsi. Veranderd naar E F. H. I. [4]) Vergl. Cicero, De amicitia VII.

hebben, te gronde nijt en mach worden verdorven!" Hier omme seyt ons Cristus: *Omne regnum in se divisum desolabitur* [1]). Dat te segghen is: „Een yghelic rijc in hem selven ghedeilt, sel te niete gaen". Ende die een steen sel opten *anderen* [2]) ende dat een huus opten anderen vallen, gheliken alsmen inden ouden yeesten ende croniken van veel steden vijnt bescreven, opdat wy ons van vyantscap te bet souden wachten. *Felix quem faciunt aliena pericula cautum.* Dat is: „Hi is salich, die hem selven vrolic [3]) wt eens anders ongeval castiet".

Nu zullen wy voort weten, datter driehande vrientscap onder die lude zijn. Die een is omme profijt ende ghewynne, dattie een minsche
fol. 81a van | den anderen heeft, ende aldus heeft die ghierige den riken milden lief, also lange als hi geeft of gheven mach. *Iste amicus predam sequitur, non hominem.* Dat te seggen is: „Deze vrient volcht nae den roef of tghewynne ende nijt den minsche". Dat moghen wy hier alrebest by weten, want also langhe als u die avontuer in rijcheden, in moghentheden der werelt op heft, so sal u deze goede ghierige vrient trůwelic dienen ende nae volghen. Nu siet, wat hi u dede, eer ghi rijc ende mogentich waert; dat selve soude hi u doen, ghevielt dat ghi arme ende onzalich wort. Want het is zijn eyghen natůer, dathi also langhe als ghi rijc zijt, u trouwelic nae volget ende by staet, mer also vroe als ghi arme zijt, so laet hi u als een onzalich alleen. Hier omme seyt die veersemaker aldus: *Tempore felici multi numerantur amici | Dum fortuna perit nullus amicus erit.* Dat te seggen is: „In die zalige ende voorspoedige tyden so vijntmen int ghetal veel vrienden, mer als die avontuer ommegaet, soe en vijntmen enen vrient nijt". Dit mach een yghelic vroet man die alrehande avontuer heeft ghehat in hem selven wael voelen, want het ghevallet dicke, dattie ghene die in die goede avontuer alre best vriende waren, dattie als die avontuer ommegaet alre zwaerste
fol. 81b vyanden | zijn. Ende ghevaltet, dattie quade avontuer weder ommegaet, altehant begheren si die beste vrienden te wesen ende segghen hem, hoe trouweliken si hem in zijnre noot by hebben gestaen, al wast dat hijs nijt en wyste, want om tbeters wille waren si

1. E. w. vernielt. 5. E. in veel gesten. 6. E. F. H. I. steden ende lantscapen. 7. F. souden moghen wachten. 8. E. H. vroylic. F. vroeliken. I. vroelic. 10. F. drierhande. 10. E. vrientscappen. 11. F. lude is. 12. E. die arme den r. 18. E. F. trouwelicken. 21. E. F. trouwelicken [nae volghet ende]. 22. F. onsalich mensch. 28. F. hadde. F. ghevoelen. E. bevoelen. 32. I. si weder liefste vrienden.

---

1) Luc. 11, 17. 2) Ingevoegd naar E. F. H. I. 3) l. vroedelike?

heymelic zijn vrient, op datsi hem te bet souden moghen helpen. Mer voorwaer si helden die vrientscap also heymelic, datse God noch gheen minsche en mochte vernemen. Dit zijn die goede ghetrouwe vrienden, die altoes aent hogher boort vallen, die mit allen wijnden te scepe gaen, die dat water in die een hant ende dat vier in die ander hant draghen.

Die ander vrientscap is omme ghenûechte, die die een minsche totten anderen heeft. Aldus heeft een lodder of een peûytier zijn amye lief, aldus hebben die heren dwaze sotten lief, overmits ghenûechte ende vrolichede, die si der of hebben. Ende dat en is gheen rechte vrientscap, want die heer en wilde nijt, dat zijn dwaes vroeder waer, want so en soude hi van zinen dwas nijt meer ghenûechts moghen hebben. Waer omme ghi weten zult, dat vrientscap omme ghewyn of omme ghenûechte alleen en is gheen rechte vrientscap, want si wel staen moghen in quaetheden onder quade luden ende mit quader begheerten. fol. 31c Want een peûytier | en woude nijt, dat zijn amye een goede heylige nonne waer. Mede so en woude hi nijt, dat hise derven soude ende datsi een coninginne waer, ten waer omme proffijt, dat hi der of waende hebben, oec soe en wouden die ghyrauden, die smekers, die valsche raetslude nijt, dattie tyranne hoor heer zaligher ende beter waer, wantsi weten wel, datsi *dan* [1]) van hem gheen proffijt en souden moghen hebben, mer dat hi se mit herten haten zoude. Want voorwaer, een yghelic goet manne haet alle quadyën. Mede soe sien wi dicwijl, dattie rike nijt en woude, dat zijn goede knecht, die hem wael dient riker waer, oec hoe goet, hoe zedich dattie knecht is, wanttie heer hevet anxt, dattie van zijns knechts dienst soude worden berooft. *Maligni enim et discordes simpliciter nichil intendunt sibi invicem prodesse sed pocius obesse* [2]). Dat is: „Voorwaer, die wrede quadyën en begheren malcander nijt hulpelic, mer altoos scadelic te wezen. Van dezen tween vrientscapen seit ons een veersemaker aldus: *Diligo te non propter te, sed te tua propter.* Dat is: „Ic en minne di nijt om di, mer di omme tdijn". Ende dit is waer, want by dezer minne so en wort die een minsche fol. 3 d mitten anderen nijt gheknoft, mer alleen dat ghewynne of die ghenûechte | mitten minsche. Waer omme ons Aristotiles aldus seyt:

1. F. muchten bistaan ende helpen. 5. F. draghet. 8. F. dwasen lief ende sotten. 11. E. dwaes zijn broeder waer. 16—17. F. een [goede] heylige, salige nonne. 19. F. herauden. 28. E. H. I. obesse. F. abesse. F. [voorwaer].

---

[1]) Ingevoegd naar E. H. I. [2]) Hs. abesse.

Ambobus existentibus amicis propter bonum utile vel propter bonum bonum delectabile, cessantibus hiis, cessat amicicia. Dat te seggen is: „Soe wat lude malcander liefhebben overmits ghewynne ende ghenůechlicheyt, wanneer dat ghewinne ende ghenůechlicheyt wt is, so is die vrientscap ghedaen.

Die derde vrientscap is omme rechte doechde ende doechdelike werken, die die vriende in hem ende over hem hebben. Deze vrientscap heeft veel goeder punten over haer. Dat eerste is, dat een yghelic van hem beyden si vol doochden. Dat ander is, dat een yghelic van hem beyden van des anders doecht is zeker ende onderzocht. Waer omme ghi weten zult: also lange als ghi rike zijt ende goede avontuer hebt, so en moechdi ghenen goeden trouwen vrient kennen ende onderzoecken, mer als ghi valt ende bedruct wort mit quader avonturen, die u dan trouweliken by blivet, u verdriet truweliken mede dracht, die mit live, mit ziel, mit goede, mit rade ende mit dade u trouweliken te hulpe coomt, die nae alle zijnre machten trouweliken arbeit op dat ghi weder op rysen moecht, dat is u truwe vrient. *In (in)for-*
fol. 32a *tuniis*[1]) *pro certo refulget bonum virtutis.* | Dat te segghen is: „In die quader avontuer voorwaer, so openbaert hoor die goetheit des trouwen vrientscaps. Dat derde punt is, dat deze vriende malcander minnen omme die doecht ende doechdelike wercken, die si beyde gader mit Gode hebben. Dat vierde is, dattet enen ygheliken openbaer is mitten werken, datsi malcander mynnen. Dat vijfte is, dat een yghelic wilde zinen vrient, gheliken hem selven, die alre meeste ende beste goede, omme zijns vrients willen ende om gheen ander zake, dat is, al souder hem gheen goet of ghescien. Nu machmen hier vraghen: „zoude een man liever hebben dat zijn vrient paeus of keysar waer dan hi selve?" Dantwoorde: „Neen hi, also verre alse hi meent, dat hi daer also orberlic ende nutte toe waer". Want al ist dat ic ghezeyt hebbe, dat hi zinen vrient gan die alre meeste ende beste goede, ic en hebbe nochtan nijt ghezeit, dat hise hem alre meest ende beste gan. *Quia licet amicus vult*

4. E. F. ghenuechte. 4—5. F. ghenuchte vergaet soe. 5. E. vrientscap wt. 3 vlgg. H. Twee lieden malcanderen liefhebbende omme tgoede ghewin of omme de goede ghenouchte, wanneer dat die cesseren so es d. vr. gh. 8—9. H. I. [dat een yghelic..... dat ander is.] 9. H. I. dat elc. 24. F. wilde dat zijn vr. 25. F. alremeeste eer geschede ende beste goede hadde. 26. E. F. al en souder. 31. F. eer ende die beste goede. 32. F. hem bet gunnen zal dan hem zelven.

[1]) **Ingevoegd naar E. F. H. I.**

amico maxima bona non tamen vult maxime, sed sibi. Dat te segghen is: „Al woude die een vrient wel dattie ander hadde die alre beste goede, nochtan had hyse liever selve". Dat seste punt is, dattie een vrient zinen wille te mael den anderen onderoffert, also dat wat die een wil, dat wil die ander. Mer nu machmen hier vraghen: fol. 82b „Of u vrient valscheit of loghen | voorset, op welke loghen hi vaste blivet, wat zuldi dan doen?" Daer seyt Seneca aldus toe: *Si potero amicum errantem revocabo si non potero, non adiuvabo; scelus non committam ne postea dicere possit iste me amando seduxit.* Dat te seggen is: „Ic, Seneca, mach ic, so sal ic minen vrient van zijnre dwalinge brengen; mach icx nijt doen, soe en sal ic hem nijt helpen; omme zinen wille en sel ic gheen quaet doen, want hi mochte mi daer nae segghen: „Deze vrient hevet my al minnende verraden". Ende dit bewyse ic aldus: bin ic een goet trouwe vrient, so sal ic minen vrient doen, dat ic wilde dat hi my dede. Nu bin ic een goet minsche, so waert my leet, dat ic quaet doen of dwalen soude ende het waer mi lief, dat mijn vrient mi daer of keerde ende totter rechter waerheit informeerde. Ende want dit aldus is, so sal ic *oic*[1]) minen vrient van zijnre dwalinge bringen nae minen vermoghen ende mach icx nijt doen, so sal ic liever zijn vrientscap dan der rechter waerheit of gaen, of *om* zinen wille te misdoen. *Ambobus enim, dicit phylosophus, existentibus amicis sanctum est prehonorare veritatem.* Dat te seggen is: „Ic, Aristotiles, seg u voorwaer, dattet veel heyligher ende zaliger is te bliven bider waerheit ende bider fol. 82c gherechticheit dan | bider vrientscap, alsi nijt te samen en moghen staen". Hier omme seyt ons Tullius aldus: *Hec lex in amicicia statuetur ut neque rogemus res turpes neque faciemus roganti. Turpis enim excusacio est cum quis contra rem publiciam vel iusticiam se amici causa fatetur fecisse*[2]). Dat te segghen is: „Dit recht sal inder vrientscap worden ghezet, dat wy onsen vrient nijt bidden en zullen dat onredelic of onneerlic is; mede so en zullen wijs om ons vrients willen nijt doen. Voorwaer, het is een quade onscout, als een minsche seyt, dat hi quaet of onrecht omme zijns vrients wille heeft ghedaen". Hier omme seg ic, dat een recht goet minsche om niemants wille die levet quaet of onrecht en soude willen doen,

4. F. den anderen vrient. 4. B. E. F. overoffert. 6. F. voirt set. 13. F. tot mi. 16. E. F. woude. 19. E. waerheit mi confirmierde. 22. E. F. om sinen w. 23. F. virtutem. 33. F. onschult. 35. F. |recht|. 36. E. ongherechte.

---

[1]) Ingevoegd naar E. F.

[2]) Vergl. Cicero, De amicitia XII.

hi en hadde liever duzent dusent dóde te liden ende te sterven. *Quia malum pati non est malum, sed malum facere malum est.* Dat te seggen is: „Pijn ende onrecht te liden en is gheen zonde, mer qualiken te doen is zonde". Dat sevende punte is, dat een yghelic goet vrient den anderen ghenůechliken ende orbaerliken is, want rechte vrientscap heeft in hoor besloten eer, orber ende ghenůecht. Dat achtende punt is, dattie een vrient voor den anderen nijt en
fol. 32d huut, heelt of missaect, want hoor goede zijn al ge | meen. *Amicorum enim bona sunt communia.* Dat te seggen is: „Der vrienden goede zijn al ghemeen". Dat negende is, dat die een vrient omme sanders misfal hem bedroeft ende om des anders welvaren verblijt. *Oportet amicum amico gaudenti* [1]) *congaudere et dolenti condolere.* Dat is: „Het is noot, dattie een vrient hem mitten anderen verblidet ende die een mitten anderen hem bedrooft". Wt alle deze punten mogen wy wael merken, dat Aristotiles wel heeft ghezeyt: *Errat qui amicum in atrio querit, in convivio probat, in prosperis examinat. Diu cogita, an tibi in amiciciam aliquis sit recipiendus* [2]); *cum placuerit fieri toto* [3]) *illum pectore admitte: tum ergo omnia cum amico delibera, sed de amico prius.* Dat te seggen is: „Hi dwaelt, die zinen truwen vrient soect op die plaetse; dien proeft inder warscap; dien ondersoect in die goede avontůer.

Hier omme seltu di lange wael bedencken ende besien, wiestu tot dijnre vrientscap zulste nemen, ende alsti yemant daertoe ghenoecht, altehant seltu dien mit al dijnre herten ontfaen. Waer omme zulte dinen vrient alle dinen zaken gheven te kennen mer eerst zulstu sien of hi di een truwe vrient is." Voerwaer, hi en is gheen trouwe vrient, noch hine kennet nijt die moghentheyt der vrientscap, die zijn woorde
fol. 33a voor zinen vrient inhaelt ende bedect. *Item | quilibet amicorum omnia alter pro altero sustinet; neque quicquam umquam nisi honestum alter ab altero postulabit.* Dat is: „Een yghelic vrient sel voor zinen vrient alle dinc anegaen ende doghen, ende die een sel van den anderen nemmermeer yet begheren anders dan dat eersamich is". Waer

3. H. Inden onrechten lidenne. I. In onrecht te lidene. 4. H. I. quaet. H. groote zonde. 6. H. I. [orber]. F. eerbaerheit ende gh. 7—8. I. hem niet en hoedt of heeft of meswaent. 8. E. huedet, helet noch en mishaket. F. [huut] heelt of en m. H. hoet, heeft of meswaent. 8 vlg. H. I. [Amicorum ..... al ghemeen], 10. E. F. negende punt. 12. E. gaudenti. 12—13. H. I. [Oportet ..... verblidet]. 13. F. een vrient. 15. F. [wel] heeft gesecht. 17. F. Ergo cogita. 18. E. toto. H. I. catho. 20—21. F. waerscappen. F. vruetscap of die een ondersoect. 24. F. Daerom. 24. E. sulstu. F. selstu. 28. E. F. of bedect. 32. F. eersaem.

[1]) Hs. gaudente. [2]) Hs. recipiendis. [3]) totum. Verbeterd naar E. F.

omme zuldi weten, dat een goet vrient dicke omme zijns vrients wille doet, dat hi omme zijns selfs wille nemmermeer en soude doen. Ende al mit reden, want men vijnt veel dinghen, soudse een minsche voor hem selven doen, hine mochtse sonder scande nijt wel volbrenghen, daer zijn vrient, ist dat hise om zinen wille doet, groot eer of heeft ende ontfaet. Want die een goede vrient mach den anderen mit groten eren prysen ende veel doechden van hem seggen, die welke, waert dat hise van hem selven seyde, hi souder scande of hebben ende een hoverdich quaet roemer worden gheheten. Hier omme ist doe Got Adam had ghemaect, seyde hi aldus: *Non est bonum hominem esse solum*; *faciamus ei adiutorem similem sibi*[1]). Dat te segghen is: „Ten is nijt goet een minsche alleen te weesen; laet ons hem maken een hulper die hem ghelijct, op datsi malcander trouwelic moghen helpen ende bystaen". Ghelijcheit vorwaer in zeden ende van werken, is een grote zake der vrientscap; waer om ic meen, dat nemmermeer recht goet manne
fol. 83b quadyën lief hebben mach | of vrientscap mit hem houden, after dien dat hoor quaetheit openbaer is. *Quia omne simile applaudit suo simili et contrarium expellit suum contrarium*. Dat te seggen is: „Alle ghelijc minnet zijn ghelijc ende dat een ongelijc verdrivet dat ander".

Deze ridder, nader moghentheit die hi van sinen coninc heeft ontfaen, soe mach die rechte ridder, als hi op een wit velt staet eerst wtgaen op een zwert [vert]velt voor den ackermanne. Want overmits dat die ackermanne coorn, hoey ende ander provancye wynnen moet, daer hi ende zijn paert of zullen worden ghevoet, so ist wel reden, dat hi den ackerman bescermt, op dattie ackerman dien acker, mit rusten, te bet mach bouwen. Mede so mach hi gaen voor die drapenyere omme hem te bescermen, overmits dattie drapenierre hem bezorgen moet laken ende cleder, daer zijn lijf voor coude mede worde bescermet. Ten derden mach hi in zinen eersten wtganc gaen voor den coninc op des coopmans stede. Want overmits dattie coopman den coninc ende den helen rijc orberlic is, ende mede want die ridder zijns coninex lijf gheliken zijns selfs sculdich is te bewaren, soe ist wel reden, dat hi hem selven voor zinen coninc set omme den coopmanne te bescermen.

1. F. dickwijl. 9. E. grote scande. 10. E. ist dat doen. F. ist dan doe. 15. E. van zeden ende ende van w. F. in z. e. in w. 16. E. [recht]. 17. F. lief en mach hebben. 21. F. inder moghentheit. 24. F. provande. 27. E. behouden. 30. vercoude mede wort bedect ende bescermt. 32. E. F. zinen coninc. 34. F. redeliken.

1) Gen. 2, 18.

Ghelikerwijs soe mach die slincker ridder tot drien steden eerst fol. 33c wtgaen. Eerst aen die rechter zyde voor die coninghinne omme hoor *te* bescermen opdes medicijns stede. Wanttet wel redelic is, dat hi die medicijn te vriende heeft, daer hi troeste ende hulpe of .begheert te ontfaen, waert dat hi ghequetst of mit ziecten worde bevanghen. Ten anderen mach hi gaen voor den tavernier, want als hi reysen moet in vreemden lande soe moet hi van hem herberghen, hi ende zijn paert eten ende drincken, legerstede ende anders zijn notorfte [of] ontfaen, waer omme het reden is, dat hi hem bescermt. Ten derden mach hi gaen voor den ribaut, overmits dattie tot zinen ghebode moet staen, hem te dienen, zijn noottorfte halen ende lopen ende doen dat hi hem bevelt. Deze ridder is hi rechter, is hi lůfter, als hi op zijn eygen stede staet soe en heeft hi nijt meer dan drie wtganghen, mer als die rechter ridder eerst wt is gegaen aen die rechter zyde voor den ackerman op een zwarte stede, soe mach hi op vier witte velde gaen ende nijt meer. Des ghelijc ist vanden lufteren ridder. Als die ridder coomt mits int velt, so mach hi gaen op achte velden. Die reden is deze: want als een goet ridder eerst te stride coomt, so en sel hi hem nijt verhaesten, mer al stridende sal hi allencken (*an*)gaen [1]) ende moet ontfaen. Voorwaer, men mach een ridder nijt kennen noch zijn dogheden openfol. 33d baer weten, eer hise al vechtende in den strijt bewijst. Want | men vijnt dicwijl herde goede ridders, alsi eerst te campe of te stride gaen ende si die vrese ende die noot die daer in steect van binnen wijsliken oversien, datsi dan van verwen bleec worden, ter nasen bloeden, mit leden beven ende somwijl bezwymen ende deze. alsi te stride comen, sijn si die alre cloecste ende onversaechste.

Mer nu machmen hier vragen, alse een goet, vroet ridder, die alle die punten wel voorsiet, voor zinen coninc of voor des ghemeents lants recht enen camp aen neemt te vechten, of hi dan meerre cloecheit ende starcheit doet als hi den camp aen neemt, dan als hine vecht. Die antwoorde: „Mi dunct op een verbeteren van minen meysteren, dat hi starcker ende meerre werc van binnen, in zijnre herten doet, als hi den camp aen neemt, dan als hine vecht, als ist zake, dat hi meerre werc van buten doet inder lude ogen, als hine vecht". Die

4. F. te vreden. **9.** E. of ontfaen. F. [of]. **9.** E. F. wel reden. **13.** F. is hi lefter i. h. rechter. **16.** E. op [vier] wit velden. **20.** E. F. angaen. **23.** F. dat herde. **24.** F. vrese ende anxte die noot. **25.** E. dan ontverwen, ter. **27.** F. [ende onversaechste]. **29.** F. ghemeen. **31—32.** F. [dan a. h. v.] Die antwoorde is dese.

[1]) Hs. gaen.

reden is deze: want also lange als hi den camp nijt aen en hevet ghenomen so is hi vri ende nijt meer daertoe verbonden dan zine ghezellen ende zine mederidders. Mede, als hi den camp aen neemt ende alle die vrese, orber ende loon. die daer in stect wael oversiet, soe en heeft hi van binnen gheen hulp anders dan hoop ende zijn eyghen starcheit. Mer als hi beghinnet te vechten ende die leden
fol. 84a van buten beghinnen te arbeiden ende | warm te worden, soe verghet hi die vrese van binnen, die daer in stect; mede so criget hi toornne te hulpe ende 'moedicheit tot zinen hoop, dien hi te voren hadde. Ende aldus dunct my, al ist vechten van buten meerre ende starcker werc, dat aen nemen is van bynnen tmeeste ende starcste werc. Want doe Cristus inden berg van Oliveten zinen vader dat oft mogelic waer, dattie pijn soude van hem gaen ende hi ten lesten seyde: „Vader, nijt als ic mer alstu wilste", ende oversach dien groten noot ende pijn, die hi naden propheciën emmer liden moste, doe viel hi van groten node ende pijn, die hi in hem selven hadde in ommachte neder opter eerden ende zwete water ende bloet. Ende aldus denct mi dat aen nemen in waerheit dat stercste werc wesen. Ende aldus zye een ygelic, dat hi wat goets aen neme. Nae dat voorscreven is, so hebben wy dat enen goeden ridder toe behoort starchede, moedichede, mildichede, gherechtichede, lijtsamhede, volstandichede, trouwe, ontfarmhertichede ende minlichede. |

fol. 84b Die rocke sel aldus wesen geformiert: een mogentich ridder sittende op enen goeden henxte, aen hebbende een bonte mantel ende een caproen mit bonten ghevoedert ende een roede der gherechticheit in zijnre rechter hant. In dat hi ridder sel wesen wort ons beteykent, dat hi alle die pûnten die enen goeden ridder toebehoren, na dat van den ridder voorscreven is, over hem sal hebben. Ten eersten dat hi sal wesen starc. Gheliken alse wy lezen van enen hertoge van Athenen gheheten Cadrus, die also starc van moede was, als doe hi enen strijt op ghenomen hadde teghens zine viande ende bereet was mit zinen heer te vechten, daer alsulc recht wert ghezet, dat dat heer den strijt soude wynnen, wes prince inden strijt doot bleve, altehant nam deze Cadrus eens slechtes ridders abijt an ende maecte hem onder die vianden op datmen hem also ombekennet doot soude slaen. Want hi hadde voorwaer liever te sterven, op dat zijn heer ende zijn volc den strijt mochten

11. F. dat aen nemen [is] van bynnen is dat meeste [ende st. w.].
18. E. F. dunct mi dattet annemen inder w. 18. F. werc is. 26. E. covel mit.
37. F. pijnde hem. o. d. v. te comen up dat. 37. F. in den strijt doot.

fol. 34c winnen, dan te leven ende den strijt te | verliesen. *Dulce enim et decorum est pro patria mori*[1]) *et nemo sane mentis sine spe magne felicitatis se ipsum offert ad mortem.* Dat te seggen is: „Het is scoon ende ghenûechlic voor dat ghemeen lant te sterven ende niemant die zijn vijf zinnen heeft en ghevet hem selven over in der doot zonder hoope des goets loons daer of te ontfaen". Nu want een goet Korsten ridder emmer ghelooft een leven te wezen nae dezen leven, daermen recht loon in sal ontfaen van alle die werken, die hi hier hevet ghewrocht, soe en sal hi hem nijt ontsien voor recht ende voor dat ghemeen lant te sterven. Ghelijc als wy mede lezen van enen keysar gheheten Eraclius, die teghens Cosdras zone op een brugge die over een rivier ghinc, ghehieten Danubius, den strijt wan, alsmen bescreven vijnt int Passionael van Exultacionem Sancte Cruces. Voort lezen wi van enen gheheten Anaxarius, die also starc was, dat doe een tyranne hem dede pinen ende dreychden, dathi hem zijn tonge wt soude doen sniden, doe seyde hi: „Mine tonge en hoort di nijt toe. Dune zulster oec ghene heerscapyë over hebben". Ende altehant beet hise af ende couwedeze ende doe hise mit sinen tanden ghecouwet had, spoech hise die tyranne in zijn aensicht.

Ten anderen sel hi wezen moedich, mer hi sal hem wachten, dat fol. 84d zijn moedicheit nijt in | hoverdië en werde verwandelt. Gheliken als wy lezen van enen goeden ridder, die doe hi sach, dat Alexander, zijn heer, al te moedich ende hoveerdich wort ende meer nader werelt eer stont dan hem toe behoorde, seyde hi hem aldus: „Waert dat onse Goden dijn licham ghemaect hadden naden eysche dijns moets, alle die werelt en soude di nijt moghen houden,

10. vlg. H. I. Ghelijc als wi ooc lesen ende bevinden int Passionael van der Exaltacie van den Heleghen Cruce van eenen keyser gheheten E. die eenen strijt aennam met grooten heerre ende menichte van volke jeghen Cosdras zuene te vechtene, up den cant van eene riviere gheheeten D., den welken tween heeren daer ter stede elc met zinen volke vergadert zijnde het gheliefde in propre persoone hant jeghen hant den strijt vechtene up eene brugghe die daer over de voorseide riviere stont, in deser manieren: wie den anderen verwonne, dat hy tkeyserijc zoude besitten zonder eenighe scade van beedden heerren. Waer omme si deden ghebieden, dat zo wie zinen prince te hulpen quame, dat men hem altehant aermen ende beenen afhouwen soude ende also in de voorseide riviere werpen, om te verdrinckene. Van den welken stryde de voorscreven keyser E. by der gracien Gods te boven quam ende verwan Cosdras zuene, zinen viant, overmits dat hi eerst voort zette ende wille kuerde omme beede de heerren onghescent te houdene. 18—19. E. ende kewetse mit sinen tanden ende doe hise mit sinen tanden ghekuwet hadde. F. beet hise of mit sinen tanden ende kaudese ende doe hise gecaut had. 26. I. houden of ghenoughen.

[1]) Horatius, Od. 8. 2, 18.

wanttu soutste mit dijnre rechter hant raken die hemel int oost ende mit dijnre lufter hant int west. Nu want dijn licham gheen grootheit en heeft naden eysche dijns moets [alle die werelt en soude di nijt moghen houden, wanttu soutste mit dijnre rechter hant raken die hemel] [1]) soe moetstu emmer van desen drien één wesen, God, of een minsche, of nijt. Ist dattu God biste, voorwaer so saltu Gode nae volgen ende den minschen dijn doechde mede deylen ende dune sulste den minschen van horen goede nijt beroven. Ist dattu een minsche biste so sulstu Gode nae volgen ende dines selves vergheten. Ist, dattu nijt en biste, soe weet, dat een dinc dat nijt en is so grote moghentheit nijt en mach hebben ten moet ghequetst worden ende tot nijt ghebrocht van ommachtigen dinghen. Want die leeu, coninc van allen beesten wort van cleynen wormkijns verteert ende op ghegheten. Waer om mit reden een ygelic minsche hem wachten sal voor hoverdyë, want wt hoor manich fol. 85a quaet ende ongheval | is ghesciet, gheliken alse die Scriftûer tuucht van Lucifer, Nabugodonozor, Balthazar, Cosdras. Ten eersten so is Lucifer die die alre scoonste, edelste ende volmaecste engel was, die God ye ghesciep verwandelt in den lelicsten viant van der hellen. Maer nu mach men hier vraghen: „Hoe quam dat toe? Woude Lucifer God wt zijn stede werpen ende selve daer in gaen sitten?" Dantwoorde: „Neen hi". Waer omme ghi weten zult, dat nie creatuer so goet ghescepen wort noch nemmermeer en sal worden, die Gode ende zijn heymelichede volcomelic sal kennen, maer een yghelic mach van Gode weten also veel als hem God wil laten weten ende nijt mere. Waer omme ghi weten zult, dat van Gode Lucifer te weten wort laten, dattie godlike natuer, die alle dinc ghescepen ende ghemaect had, verenicht zoude worden mit eens creaturen wezen ende doe verwonderde Lucifer zeer ende argueerde in hem selven aldus: „Sal die Godlichede mit enen creatûer worden verenicht, dat sel emmer wesen mitten alrenbesten edelsten creatûer, die God ye ghesciep ende die Got alremeest ghelikent". Ende doe hi alle die creaturen oversach, vanthi dat hi Got alreghelijcste was ende doe concludeerde hi ende seyde aldus: *Ascendam in celum et ponam sedem meam in aquilone et ero similis*

1. F. [die hemel]. 9. E. F. Gode ghedencken. 12. E. F. ende te niet gaen van. 13–14. E. wormen. F. wormentiens. 23. E. F. so groot ghescepen en was. 24. E. F. in zijn hemelychede. 25—26. B. C. D. E. F. God weten laet of wil. l. w. 26 - 27. E van node Lucifer. 27. E. F. ghelaten.

[1]) Geen der andere Hss heeft deze afschrijffout.

fol. 35b *altissimo*[1]). | Dat te seggen is: „Ic sal op climmen inden hemel ende sal minen stoel setten int noorden ende ic sal ghelijc wezen den oversten". Nu want *Ante ruinam exaltabitur cor*[2]), dat is: „Voor den val so wort dat herte verheven", doe hi waende climmen, altehant viel hi; doe hi waende sitten, altehant ontfenc hi die ewige pijn ende doe hi menede God ghelijc te weezen, altehant wert hi also verre van Gode ghesceyden, datmen nemmermeer creature vijnden sal, die Gode ongheliker wezen sal. Hoverdyë is mede een zaec, dat Nabugodonozor verwandelt wort in een ezel of[3]) in een osse ende eten moste hoey ende stro, ghelijc onredelike beesten. Nu waert dattie ezel oftie osse spreken conste, mochte hi nijt wel seggen: „Is Nabugodonozor, die grote coninc van Babyloniën nijt gheworden om zijn hoverdyë onze broeder ende ghezelle? Voorwaer, ja hi!" Hier omme seyt David door Gots mont aldus: *Homo cum in honore esset et non intellexit comparatus est iumentis insipientibus et similis factus est illis*[4]). Dat is: „Die minsche, als hi in eren verheven is ende nijt en verstaet, dat hi Gode die eer ende nijt hem selven toe en scrive, soe wort hi ghetelt onder die onredelike beesten ende hi is hem ghelijc gheworden". Waer om deze selve prophete voort seyt: *Vidi impium elevatum et exaltatum*[5]), fol. 35c *transivi, et* | *ecce non erat*; *quesivi et non est inventus locus eius*[6]). Dat te seggen is: „Ic sach den quadyë op ghetoghen ende verheven; ic ghinc een luttel ende siet, hi en was nijt; ic sochte hem ende zijn stede en wort nijt ghevonden". Hoverdyë is *mede* een zake, dat doe Balthazar mit groter hoverdyën zijn hof hielt, daer hi die ghulden vaten, daermen Gods dienst tot Gods eren mede plach te doen, oerberde tot zijns selfs eren ende ghenůechte, een hant van Goods weghen screeft in Balthazars zale, recht voor hem aen de want: *Mane thethel phares*[7]). Dat beduut; „*Mane*, God heeft dijn rijc ghetellet ende heeft dat ten eynde ghebrocht; *Thethel*, het is gehanghen in die wage ende het is gevonden nijt hebbende; *Phares*, dijn rijc is ghedeilt ende is ghegheven die van Paersen ende van Meden". Ende altehant doe hem Daniël dit hadde exponeert, wort hi des avonts doot gheslaghen ende zijn conincrijc wort van zinen vianden ghedeilt. Aldus voorwaer sel een yghelic

6. F. hi waende. 10. F. ende hi moste hoey eten ende stroo. 24—25. F. is mede een sake. 30. F. rijc ghedelt.

---

1) Vergl. Jes. 14, 13—14. 2) Vergl. Prov. 16, 18. 3) Hs. ende in.
4) Psalm 49, 13. 5) Psalm 48, 21. 6) Vergl Psalm 36, 35—36.
7) Dan. 5, 25 vgg. Hier staat: mené mené tekêl ufarsin.

hoveerdich minsch die die eer die Gode toe behoort, hem selven toescrivet in dat leste oerdel worden gedoot ende van zinen rike worden berooft. Hoverdyë is mede een zake, dat Cosdras *starf*[1]), doe hi in enen toornne dat cruus ons Heren settede aen zijn rechter zyde, in den name des zoons ende aen zijn lufter zijde enen fol 35d haen, | in den name des heylighen geests ende hem in die middel, als die vader, ende dede hem aenbeden alse God, van alle zinen rijc. Waer om God Eraclium, keysar van Roemen, dat in seynde, dit hi dezen Cosdras doot slooch gheliken als wy hier voor hebben ghezeit ende dat Passionale inhout. Waer omme een ygelic minsche, als hi hier op eertrijc van der avontûer in rijcheden ende in moghentheden wort verheven, so sal hi hem binnen in zijnre herten vernederen ende Gode minlic dancken ende bidden omme zijn overste zalicheyt. Mede so en sal hi niemant henghen, dat hi hem zulke eer doet als Gode toe behoort. Want Cristus, doe hi op enen hogen berch ghevoert was, daer hem die viant die rijchede der werelt toonde ende seyde aldus: „Ist dattu hier neder valste opter eerden ende my aenbedes, ic sal di alle deze rijcheden der werelt gheven", doe antwoorde Cristus aldus: *Dominum deum tuum adorabis et illi soli servies*[2]). Dat te seggen is: „Dinen Heer, dinen God seltu aenbidden ende alleen zulstu hem dienen. Waer om ons God bewijst heeft, datmen ghenen creatûer, maer alleen hem aenbidden sal.

Ten derden so sal hi wezen milde, gheliken als wy lezen van enen prince ghe | hieten Tytus, die also milde was, dat hi enen fol. 36a ygheliken die hem bat yet gaf of lovede ende doe hem zijn speciael vrienden vraechden, waer omme hi meer loofde dan hi geven mocht, doe antwoorde hi aldus: *Neminem decet a facie principis tristem recedere*. Dat is: „Ten is nijt betamelic dat yemant bedrucket sel gaen van des princen aenschijn". Ende al ist dat dit wel waer wesen mach, datter nyemant goeders van een prince onverblijt sal gaen, nochtan en behoortet enen prince nijt toe te beloven zonder gheven, want van den ghenen die veel beloven zonder gheven seyt Ysayas, die propheet aldus: *Ecce vos ex nichilo et opus vestrum*

14—15. F. hi niet gehenghen dat hem yemant alsulke eer doe. 22. E. F. alleen Gode. 25. E. F. Tytus, Vespasianus zoon. 26. F. beloefde. 30. E. F. aensicht. 34. F. vox ex. 34. E. nichilo estis et opus.

---

[1]) Ingevoegd naar den Londenschen Incunabel. [2]) Matth. 4, 10.

ex eo quod non est [1]). Dat is: „*Siet* [2]) ghi zijt van nijt ende u werc is van nijt". Voorwaer die ghene die lichtelic loven ende nijt en gheven maken dicwile van horen trousten ende besten vrienden zwaer vianden, want een goet gherechtich man en wil niemant liegen ende hi en wil oec nijt, datmen hem liecht. Mede, doe hi op enen dach nijt ghegheven en had ende die dach ten avont quam, seyde hi aldus: *O, amici, hodiernum diem perdidi cum nichil boni fecerim.* Dat is: „O, ghi vrienden, desen dach heb ic verloren, want ic en hebbe gheen goet ghedaen". Mede so lezen wy dat Julius Cesar altoos | zinen ridderen plach te segghen: „Coomt" ende
fol. 36b nemmermeer en plach hi te seggen „Gaet". Ende dat was wel gedaen, want dien arbeit ende vrese, die die ridderen omme hoors princen wille dicwijl moeten aengaen, verdriet hem veel te myn, als hoor prince hem vriendelic ende goedertiren is. Voort lezen wy, dat Alexander in een ghelikenisse eens slechts ridders op een tijt visiteerde eens conincx hof, gheheten Porus, opdat Alexander by hem selven mochte ondervinden den staet ende moghentheit van coninc Porus. Ende doe Alexander van coninc Porus eerlic was ontfangen ende hem ghevraecht hadde van Alexanders staet ende van zijnre ghewoonte, want Porus nijt en meende dattet Alexander hadde gheweest, mer die coninc Porus node Alexandrum ten etene als een van Alexanders ridderen, ghehieten Antigonus, doe vorwaer, als Alexander zijn spise had gegeten, stal hi ende hielt al heymelic die ghulden ende sulveren vaten, daer hi wt had gegeten, recht of si zijn eygen hadden gheweest. Ende doe hi van den dienres voor den coninc van dieften wort ghewroecht antwoorde Alexander den coninc Porum aldus: „O mi heer coninc,
fol. 36c ic bid u, laet uwe starcke ridders hier by staen, op datsi | moghen horen die edel ghewoonte ende grootheid Alexanders". Ende doe die coninc zijn ridderen vergadert hadde, sprac hem Alexander aldus toe: „Heer coninc, doe ic van uwer groter edelheit vernam, dat ghi moghender ende milder waert dan Alexander, quam ic arme ridder Antigonus tot u opdat ic u, meerre ende edelre dan Alexander, mochte dienen. Nu want Alexanders ghewoonte is, dat

1. E. F. Siet, gy zijt. 2. F. is van dat niet en is. 3—4. F. getrousten e. b. vr. zwaerste. 5—6. E. Mede doe dese voorseide Tytus op. 11—12. E. wel ghezeit. 20. E. waende dat dat. 21 F. was. 22. F. Aurigonus. 26. F. coninc om deser dieften wille wort ghebrocht. 27. E. mijn h. c. F. O mijn lieve heer. c. 28. F. u starcste ridderen hier bi mi. 32. E. F. ghi machtigher.

[1]) Jes. 41, 24. [2]) Ingevoegd naar E. F

een ygelic ridder nader maeltijt die ghulden ende sulveren vaten, daer hi in wert ghedient vor zijn eyghen sal houden, ende want ic meen, dat ghi nijt minre en zijt dan hi, so heb ic dese g(*e*)woonte in uwen hove ghehouden". Doe Porus ridderen dit hoorden, begaven si Porum ende volchden Alexandrum nae, die si waenden dat Antigonus hadde gheweest. Ende doe'si tot Alexanders hove quamen, worden si eerlic ontfanghen ende mit groten ghiften versien, waer omme si daer nae mit Alexander teghens coninc Porum streden ende Porum doot sloeghen, also datsi al dat lantscap van Yndien onder Alexanders heerscapië brochten. Waer omme ghi weten zult, datmen mit besloten bůersen gheen stride noch lantscapen en mach wynnen.

Nu al ist, dat een prince toebehoort aldus edel ende milde te wesen, nochtan en sal hi nijt meer gheven dan sijn staet ver-
fol. 36d mach, want Paulus seit ons aldus: *Non* | *dico, inquit, ut gracia vestra sit aliis remissio, vobis autem tribulacio, sed ut habundancia vestra sit aliis inopie supplementum* [1]). Dat is: „Ic, Paulus, seg u, dat ghi nijt also gheven zult, dat u ghifte ander lude te baten coomt, ende u selven tot hijnder, mer dat u overvloydicheit hem een troost si in hoorre armoede". Waer omme ons Seneca leert, dat wi gheen quadyën mit onser ghiften starcken en zullen in hoorre quaetheit ende seyt aldus: *Non dabo illi, quem adultere consumpturum sciam, ne in societatem turpis facti vel consilii inveniar.* Dat te seggen is: „Ic, Seneca, en sal nijt gheven, die ic weet dattet qualiken over sal bringen, opdat ic gheen zaec en ben des quaets wercx of des quaets raats" *Sevissima enim est iniusticia habens arma.* Dat te seggen is: „Die onrechtichede of die onrechtige, hoe hi starcker is, hoe hi wreder ende felre is."

Ten vierden zal hi wezen lijtsamich, ghelijc als wy lezen van enen keysar ghehieten Julius, die calu was, dat hi zeer zwaerlic nam, waer omme hi zijn haer van afteren voerwaerder bant. Doe seyde hem een ridder: „Heer keysar, het waer moghelycker [2]), dat ghi nijt calu en waert [3]), dan dat ic in den strijt van Roemen yet

2. E. daer him wt wort gh. F. daer si in worden gh. B. C. D. H. daer hi in wert ghedient. I. daer hi mede w. gh. 11. F. gheen steden 11. F. [noch lantscapen]. 18. F. come. 18. E. F. te hinder. 22. E. vel lucri. F. corpus facti vel consilii inveniat. 26. E. F. [die onrechtichede of] die ongherechtighe hoe. 28. E. kael. 28. E. F. [zeer] zwaerliken. 30. E. haer van after voirwaert b. F. haer afterwarts b. 31. E. F. moghelycker. 32. E. dat ghi.

---

1) Vergl. 2 Cor. 8, 13—14 2) Hs. moghelic. 3) Zie de aanteekening.

fol. 37a *blodelycken* [1]) dede of doen soude". Die keysar dat goeliken | verdroech ende daer nijt op en antwoorde. Mede, doe hem een zijn gheboorte verweet ende seyde, dat hi een quadyë waer, doe antwoorde hi lachende aldus: *Quid melius existimas, aut quod nobilitas in me incipiat, aut quod in me desinat.* Dat te seggen is: „Wat meenstu is beter, of dat die edelheit in my beghinnet, of datsi in mi te niete gaet?" Mer wanttet beter is, dat die edelheit in mi beghinnet, soe sal een yghelic zijn edelheit tonen ende van felre wraken trecken. Mede doe hem een ander seyde: „O, tyranne!" doe antwoorde hi aldus: „Waer ic een tyranne, dune soutstes nijt segghen." Seneca scrijft ons van enen coninc gheheten Antigonus, die welke, doen hi hoorde, dat sommige lude quaet ende lachter van hem spraken, die nijt en wisten, dat hijt hoorde, overmits een gordijn die tusschen hem hinc, doe růerde hi die gordine ende seyde in eens anders mans persoen: „Gaet van heen, opdat u die coninc nijt en hoort; voerwaer, die gordine hoort u [2]).

Dit hi ten vijften sal wesen volstandich, is ons hiervoer ghenoech bewijst vander coninghinnen, *van den* raet ende van den ridder.

Ten sesten sal hi wesen trouwe, ghelijc als wy lesen van enen fol. 37b gheheten Marcus, die voor der | stat van Roemen te scepe tegens die van Tartariën soude vechten, die welke Marcus van die van Tartariën ghevanghen wert, die si doe op zijn trouwe ende zijn eer weder *te comen* [3]) tot Roemen seynden omme te besien, of die van Roemen mit hem hoor ghevanghen wouden wisselen ende manne om manne gheven. Doe hi tot Roemen op dat raethuus quam ende hi den senatoors der Tartaren bootscap openbaerde, doe vraechden hem die senatoors, wat zijn raet ende goetdůncken daer of waer [4]). Marcus antwoorde: „Ten dunct mi den Romeynen nijt orberlic wesen, dattie van Tartariën begheren. Die rede is deze: want die ghene die die van Tartariën den Romeyns [5]) of hebben ghevanghen zijn ongheleerde jonge lude of oude ghebroken lude,

1. h. goedertierliken. 2. I. ghebuer. 4. F. existimas etc. 8. F. togen. 14. F. dat tusschen ..... tgordijn. 14—15. E. [seyde] in e. a. m. p. sprac: Gaet van heennen. H. I. van hier. 15. [voerwaer] die g. h. u. wel. 16. vlg. H. I. Ten vijfsten so sal hij wesen vulstandich, van welker vulstandichede ons hier voren genouch ten vullen es bewijst, int capittele van der coninghinne, van den raet ende van den rudder. 19. I. Marcus Regulus. 20. I. van Cartagen. 20—21. I. Marcus van dien Cartagoisen. 25 en 26. E. senatores. E. senatoren. 28. I. Cartagoisen. 29. E. F. Romeynen. 29—30. I. die van Cartagen hebben ghevanghen van onsen volke. 30. E. F. jonge ongheleerde luden.

---

[1]) Ingevoegd naar F. F.
[2]) Hs coninc voerwaer die gordine hoort u nijt en hoort Veranderd naar B. C D. E. F.
[3]) Ingevoegd naar E F. [4]) Zie de aanteekening. [5]) l. Romeynen?

daer ghee grote macht in en stect, al bin icker een of, mer die Romeyns [1]) hebben den Tartars of ghevanghen starke vroede lude ende princen, daer die Romeyn(*en*) veel aen hebben ghewonnen ende die Tartars veel verloren". Ende doe hem zijn vrienden houden wouden, woude hi emmer nae zijn beloofte weder trecken ende seyde, dat hi zijn beloofte zinen viant als zinen vrient houden wilde. Mede lezen wy, dat een prince gheheten Pirrus medicijn bi nachte quam tot enen heer onder Pirrum ghezeten, fol. 87c die Pirrus viant was, gheheten Fabricius ende vraechde | hem, wat hi hem gheven wilde, dat hi hem Pirrum mit venijn vergeven ende doden woude. Altehant venc Fabricius die medicijn ende bant hem hande ende voeten ende seynden Pirrum, zinen heer, ende omboet hem, hoe hi hem vergheven woude hebben. Ende doe Pirrus dit vernam, verwonderde hem zeer vandes medicijns valscheyt ende van die trouwe edelheit zijns viants. Waer wt men wael merken mach, dat openbaer viantscap alte veel edelre in hoor selven is, dan valsche ende gheveynsde vrientscap. Mede omme deze ende anders aldusdaniger zaken so ist groot noot, dat princen doorzochte trouwe medicijns hebben, die Gode ontsien ende kennen datter een leven sal wezen nae dezen leven, daer si recht loon van horen werken in zullen ontfaen ende datsi dat van buten mit horen woorden ende boven al mit horen wercken bewysen, datsi dat mit hore herten trouwelike loven. Wat viant is zwaerre *ende* anxteliker dan een vals medicijn, die vrient hiet te wesen! Mede so lesen wy, dat doe Emulius, een hertoge van Roemen, belegen hadde een stat, dat een scoolmeyster, die die goede edelre lude kijnder van der stat hadde ghenomen te leren, die [die] kijnder buten der stat leide om te spelen ende solaes willen. Ende wt groter

1. E. [daer gheen..... een of]. 1. F. al ben ic daer of. 2. E. F. Romeynen. 2. F. Tarteren. F. H. die van Tartariën. I. Carthagoisen. 2—3. E. F. starcke, vroede, goede princen. 4. E. F. Tartaren. I. Cartagoysen. 5. E. gheloeften. F. belofte. 5—6. E. [weder..... beloofte]. 7. E. woude houden. F. houden zoude. 7. E. F. eens princen. 7—8. Ooc lesen wij dat wilen eer een medecijn des princen gheheeten Pirrus by nachte quam. 8 en 11. E. medicijnre. F. medicijn. 8. F. heer die onder P. was ghezeten. 9. E. [Pirrus viant]. 11. E. F. H. I. doden soude. 15. F. die trouheit sijns. 19. F. princen goede doersochte medicijnres hebben ende ghetrouwe die. 20—21. H. I. daer wij alle rechten loon van onsen ghewerken zullen. 23. F. H. I. geloven. 24. E. F. ende anxteliker. 25. F. Omilius. 26. E. F. stede. E. die der. 28. E. F. om spelen ende s. w. H. omme te speelne ende te spacieerne. I. omme te spelene ende spacierene.

[1]) l. Romeynen?

fol. 87d valscheit hi die kijnder allencken verre van der stat leide | ende ten lesten [1]) tot Emulium. Ende doe hise daer ghebrocht had, beze[l]gelde hi ende confirmeerde zijn valsch werc mit eenre valscher reden ende seyde: „Sich, hier heb ic di ghebrocht die alre beste lude kijnder van der stat, in wes moghentheit die heel stat staet". Doe Emulius dit hoorde, antwoorde hi hem aldus: „Ic en wil mit dijnre valscheit die stat aldus nijt wynnen. Weet dat wy wapen moghentheit hebben, nijt teghens kijnder maer teghens machtige wapende lude. Du hebste ghedaen, dat in di was, als een vals manne doen soude, die mit nyer valschede een stat wilde wynnen. Ic begheer mit edelre conste, mit moghentheit mit wapen ende nae rechter edelheit die stat te winnen". Ende altehant dede Emulius dien valschen meester zijn handen op zijn aers bijnden ende seynden weder mit zinen kijnderen binnen der stat ende die jonghers tot haren ouders. Doe deze nye maer inder stat quam, vergaderde die wijsheit om te besien, watsi best wilden doen. Mer want Emulius aldus edeliken ende ghetrouweliken had ghedaen, so docht den goeden luden best van der stat, datsi hem die stat opgaven. Ende altehant die te voren wreet ende fel Emulium waren, deden hem die poorten op ende begheerden paeys ende vrientscap
fol. 88a mit hem | te hebben. Siet hoe die valsche meister, die hem daer toe vercoft heeft ende van Gods wegen sculdich is nae allen zinen vermogen zijn scolieres in goeden edelen zeden ende kůnsten te leren ende van alre quaetheit te bescermen ende te voerhoeden, hoe hi [2]) zijn onnosel kijnder loosliken ende valscheliken, en hadde Emulius edelheit gedaen, verraden, vercoft ende ghedoot hadde!

Ten sevenden so sal hi wesen ontfarmhertich, gheliken als wy lesen van enen edelen manne, gheheten Sangis, wes baeliu een wijf in zijnre vierscaer verwijsde toter doot, welc wijf die baeliu

1. E. v. die de kindere alleyncken van der stat brochte. F. v. die kijnderen alleinsken verder v. d. stat brochte. H. I. so lanc so voorder. 2. F. Omulium, den hertoghe van Roemen. 2. E. F. beseghelde. 4. E. dier alremechtichster ende bester lude. F. dier alremachtichste ende beste luyde. 6. F. Omulius. 7—8. F. w. moghentheit ende macht. I. wapenen ende mueghentheit. 8. E. F. ghewapende. 10. B. I. nieuwer. C. nyer. D. nyewer. F. zijnre v. B. E. F. wil winnen. 11. F. mit moghentheit, mit edelen consten ende mit wapen na r. 13. E. op zijn rugghe. 13—14. E. F. seinden mit z. k. weder in die stat. 14. E. nyeuwe mare in de stat. 16. F. sien. E. F. wouden. 17. F. Omulius. 20. E. luden v. d. st. best. 19. F. Omulium. 23. E. sijns scoliers. 23. E. F. goede edele consten ende sedicheden. 22—23. E. F. voirhoeden na sinen vermogen, hoe hi zijn. 25—26. E. en hadde Emilius [edelheit] ghedaen. F. ende had overmits edelheit g.

[1]) H. mist hier een folio. [2]) Hs ende hi.

den steenweerder gaf in den kerker te doen [1]) ende te verworghen. Die steenweerder, mit ontfarmherticheden berûert, liet dat wijf ongheworcht [2]) ende meende, datsi van hongher sterven soude. Mer haer dochter liet hi tot haer gaen, ende verwaerdese wel nauwe, datsi haer moeder gheen spyse bringen en most. Doe dit manich tijt was gheleden, verwonderde hi hem zeer, hoe dat wijf so langhe mochte leven ende gaf daer merc op, hoe die zake mochte wesen ende vant ten lesten, dattie dochter mit hoorre borsten die moeder so langhe hadde ghevoet, welc wonder hi voortbrochte. Waer omme die[n] rechtere omme der dochter wille der moeder die pine vergaven.
fol. 38b *Quid enim non* | *penetrat pietas, quid non cogitat misericordia, quid enim tam inusitatum et inauditum quam matrem filie uberibus alitam.* Dat te seggen is: „Wat is dat die dûechde nijt en vermach wat is dat die ontfarmhertichede nijt en vijnt, wat isser also, wonderlic, als datti moeder van hoors dochters borsten also lange wort ghevoet". Vorwaer, dat waer herde vreemde het en waer zake dat dat recht der natuer ghezet hadde die ouders te minnen. *Decet nos*, seit hi, Crisostimus, *usque ad ultimam exspiracionem circa parentes omnem diligenciam exhibere.* Dat te seggen is: „Het betaemt ons totten lesten van onsen leven tegens onse ouders alle neerstichede in dogheden te bewysen".

Ten achten so sal hi wesen minlic, daer wy ghenoech in den ridder of hebben ghezeit. Mer wy vijnden, dat een goet ridder op een tijt van des keysars rechters van zinen live wort aengesproken ende doe hi in vresen van sinen live was, riep hi al openbaer den keysar, dat hi hem helpen wilde. Ende doe hem die keysar enen goeden talman wilde gheven, zeyde hi hem aldus: „O keysar, doe ghi in den strijt van Asiën waert in groten node doe en socht ic nyemant, mer voer u so vacht ic selver mitten live. Siet hier
fol. 38c die wonden ende die litteyken, die ic op die tijt om uwen | wil ontfenc". Die keysar hem scaemde. want hi anxt hadde, datmen nijt alleen seggen en soude dat hi hoveerdich, maer mede dat hi ontdancber waer ende ghinc in der vierscaer, daer hi dien goeden ridder wt der noot halp. *Oportet enim* [3]) *illi graciam facere qui bene*

2. E. beroert wert liet dat. F. steenwaerder wert m. o. b. liet dat. 4. E. F. verwaerde wel. 5. F. dat si hoir [moeder[. 5. E. F. en mochte. 8. E. F. hoir moeder. 10. E. F. die rechter. I. rechters. 10. E. F. vergaf. 13. E. dochter nijt. 14. F. en denct. 17. E. Crisostomus. F. Crisostimus seit: Decet. 26. F. tot hem. 29. F. [die wonden ende]. 29—30. E. wille ende voir u o. F. wille daer u. o. 33. F. halp ende zeide aldus.

---

[1]) Hs. doden. Veranderd naar E. en naar den Londenschen Incunabel.
[2]) Hs. onghewroecht. [3]) Hs. Oportet illi graciam enim. Veranderd naar de andere Hss.

fecit. Dat is: „Voorwaer, men moet den ghenen gracie doen, die wel hevet ghedaen". Aldus sel dan een goet prince zinen goeden ridderen, die om zinen wille in node ende in vreesen heft gheweest, minlic ende hulplic wezen, hoeneer dattet die tijt eyschet. Ende dat sal hi by hem selven doen onvermaent, want Seneca seit ons aldus: *Turpissima vox est: redde.* Dat is: „Hets te mael lelic ende scandelic, dat men een prince bezweren ende vermanen moet die doecht diemen hem ghedaen heeft". Nu want ons Seneca seyt: *Qui gratulacionis beneficium accepit, ad donantis animum obligatur.* Dat te seggen is: „Die van den anderen een ghenůechlic doecht heeft ontfaen, die is hem weder verbonden tot sinen wille te staen". Nu wat mach die een van den anderen meer ontfaen, dan dat hi hem zijn lijf behout [1]) ende al dat *hi* [2]) heeft hem heeft doen vercrigen! Voerwaer nijt. Waer om hi hem alst tijt is, dat onvermaent sel lonen ende van recht sculdich is.

fol. 88d Ten neghenden ende ten lesten | sal hi wesen gherechtich, dat ons beteykent wort bider roeden, die hi heeft in zijn hant. Want overmits dattie coninc of die prince over al zijn rijc altoos selve nijt weesen en mach, so ist wel redelic ende noot, dat hi een deel van zijnre moghentheit zinen dienres geeft, op dat hi also zijn heel conincrijc mit zinen dienres mach regeren, dat al zijn onderzaten wel worden geregeert ende bescermt. Deze dienres, hoe si gheheten zijn, hetsi maerscalc, casteleyn, reyntmeyster, baeliu, legate, of hoe dat hi ghenoemt is, sal ghetruwe ende gherechtich wesen. Want hets dicwijl wael ghezien, dat buten des princen scout, overmits valschede zijnre dienres een heel rijc is worden verloren. Voerwaer een ongherechtich dienstman is dicwijl een zake, dat een goet gherechtich prince valsch ende onrechtich wert gheheten. Mede al waer dat zake, dat een prince in hem selven een deel ongherechtich waer, waren alle zijn dienstlude gherechtich, die prince soude van allen gerechtich worden gheheten. Waer om een prince hem wel voor-

2. H. I. elc goet. 3. E. F. ridder. 5. E. sal hi hem selven onvermaent doen. F. sal hi hem onv. d. 6 vlgg. F. est etc. Dat is een lelic, ende scandelic dinck, datmen e. pr. bezweert ende vermaent die d. d. h. h. gh. of om sinen wille. 8. F. voirt seit. 13. E. F. dat hi heeft. F. [baet ende]. I. behout ende al dat hi hout. 15. H. I. [ende ..... is]. 17. F. roosen. 20 en 21. F. dienaers. 22. E. F. rijc ende zijn o. 25. E. wel ghesciet. F. [wael]. 30. F. een goet gherechtich pr. 31. F. van alle die luyde.

[1]) Hs. baet. Veranderd naar I.

[2]) Ingevoegd naar E F.

sien sal, dat hi zijn moghentheit nijt in quaden, valschen, onrechtigen luden, mer in goeden edelen gherechtigen personen setten sal. Ende dien sal hi zijn recht bevelen van zinent weghen te voeren, also datter God eer of hebbe ende dat hi van Gode hoopt daer of goet loon te ontfaen. Ist datter yemant meer van | fol. 39a gherechtichede wil weten, die bezye wel, watter voor ghezet is van den coninc ende van zinen raet.

Dese dienstlude hoort mede toe, datsi moghentich zullen wesen, overmits waer dat zake, dat an die palen van den rijcke enige viande haesteliken op quamen, of datter pertyën of twyst in enen eynde van den lande[n] op resen, datsi dat mit moghentheit van des princen weghen mochten wederstaen of te payse ende ten vrede bringen. Ende dit wort ons beteykent bi zijnre bonte mantel ende caproen. Waer omme ghi weten zult, dattie coninc ende alle ander edel personen, die in dit spul worden beteykent, zonder alleen die rock, hebben hoor zeker wtgangen, mer die rock, als hi int spul is besloten en mach hi nijt wtgaen, ten si dat zake, dat hem van dien edelen luden of van die ghemeente een wech of een wtganc is ghemaect, dat hier omme is: want hi een bode of een dienstman des conincx is ende hi van den coninc zijn moghentheit heeft ontfaen, soe en waert nijt wel redelic, dat hi die machte in des conincx palaes, daer den coninc selver tegenwoordich waer, soude hantieren ende bruken, mer also rasche als hi is wtgegaen ende hem die moghentheit is gheopent, soe mach hise volcomelic hantieren tottes conincx wederseggen toe. Dese overmits dat si des conincx of des princen stede verwaren, so is haer macht zeer groot, waer omme, als dat scaecbort fol. 39b ydel is, so moghen si over alle | recht als een coninc dat rijc[1] door riden ende also wel op een wit velt, als op een zwert velt gaen staen. Ende ist datsi midden int velt staen, so moghen si recht wt voorwaerder of after werder aen die lůfter zyde of aen die rechter zyde gaen, mer nemmermeer over hoec. Waer in ons beteykent wort, dat een ygelic van dien conincrijc, is hi goet is hi quaet, is hi arm is hi rijc, openbaer sel wesen, dat hoor moghentheit gherechtich si. Opdat dan een ygelic manne in allen dezen vor-

1—2. E. F. quaden, valschen, losen, ongherechtighen l. 3. E. van sinen w. F. van zijnre w. 6. E. F. wat hiervoir geseit is. 10—11. E. F. [van den landen]. 16. E. F. wtganck. 19. E. F. want overmits dat hi een. 22. E. selve. F. selfs. 23. E. rasch. F. vroech. 24. F. mach hie sie. 27. E. F. coninc. 32—33. E. goet of is hi quaet, is hi a. of i. h. r.

[1]) Hs. als een conincrijc.

seyden doochden, nae dat zijn staet eyschet ende die natuer des minschen vermach, volmaect mach wesen, sel hi mit goeder herten volcomelic begheren te dienen den ghenen, die wt den hogen hemel der heyliger drievoudicheit is hier neder ghecomen omme ons te dienen. Op dat dan onse dienst hem bequaem mach wesen, so laet ons wezen barnende in rechter mynnen, sedich in allen ghezelscap, stadich in allen belooften, starc in doochsamichede, bereet tot eendrachtichede, scerp ende fel om twist te benemen. Laet ons wesen gherechtich in onse vonnissen, sedich in onsen woorden, besceyden in onsen gheboden, neernstich in onsen werken, sorchvoudich in onsen rade. Laet ons Gode ende onsen oversten onderdanich wesen, onsen ondersten ende nedersten goedertiren, onsen gheliken gherechtich, hart ende fel den quadyën. Voorwaer, fol. 39c het hoort enen yge | liken edelen manne toe, dathi enen goeden, oetmoedigen, warachtigen minsche, goet, oetmoedich ende warich sal wesen; dat hi mit zijnre starchede, moedichede ende gherechtichede enen ygheliken quadyë wederstaen sal. Hi sal mit sinte Jan overspul [be] wederroepen ende berispen; met sinte Peter die loghenaers lochenen, mit sinte Pouwels Gots lachter wreken; mit Cristum die copers ende vercopers wt den tempel werpen; mitter wijsheit *Gods*[1]) alle dwalinge scuwen, ende mitter moghentheit des oversten vaders alle quaetheit weder te staen.

De vinne die voer den rechteren roc staet, daer die ackerman by wort beteykent, sel aldus zijn gheformiert. Een man hebbende in zijn rechter hant een spade mede te delven; in zijn lufter hant eens harders stoc, daer hi zijn scapen ende zijn ander beesten mede bescermen mach ende regeren; onder zijn riem een zekel of een crom messe, daer hi zijn bomen ende wijngaert mede mach snoeyen. Byder spade wert ons beteykent die ackerman; waer omme fol. 39d ghi weten zult, | dattie eerste ackerman, nae dattie Scrifture

7. F. gestadich. 10. E. besceiden i. o. sentenciën. 10. E. naerstich. F. sorchvoldich. 13. F. quaden. 14. F. yegheliken goeden man toe. 15. F. [oetmoedighen]. w. m. g. oetmoedich] e. 15. E. F. ende warachtich. 18. F. Johan. E. beruspen. F. berespen. 18. F. Pieter. 21. E. F. Gods alle dw. 21—22. E. mogentheit Gods des oversten v. 22. E. F. wederstaen. 22. vlg. F. Des gonne ons die vader die zoon ende die heilige geest. Amen. 25. F. wesen. 26. F. [rechter]. 26. E. graven. 29—30. F. koorn mede sniden of zijn bomen of wijngaert mede snoeyen of sniden mach.

[1]) Ingevoegd naar E. F. H. I.

inhout[1]), was Chaym, Adams eerste zoon. Dat Adams eerste zoon een ackerman wesen soude, mach wel reden maken, want die eerde is onser alre moeder, daer wy allegader onse wesen of hebben ontfaen ende daer wy ten lesten onse woenstat ende legerstede in zullen hebben. Waer omme het wael redeliken is, dattie minschelichede vander eerden recht als van hoor moeder mit horen arbeit alre meest hoor voetsel soude zuecken. Ende ic en wil nijt beruspt wesen overmits dat ic nijt en segge, noch hier nae nijt seggen en sal, of die vier elementen in horen eygen wesen hem tottes minschen wesen voeghen, of hoor mogentheit. Desen ackerman hoort toe, dat hi Got sal kennen ende zijn tiende offeren, mer hi sal hem wael vorsien, dat hi van den alre besten zijn offerhande neem, op dat [hi] mit Chaym zijn gaven van Goden nijt en zijn versmaet. *Indignum vero est dare deo quod dedignatur homo.* Dat beduut: „Ic, Augustinus segge u, dattet te mael leliken ende onweerdich is, Gode te geven ende te bieden, dattie minschelichede versmaet". Van dezen luden ende van anderen luden, die mit Cahym, alsi stinckende spyse of anders yet *hebben* dat onwaerdich is, datsi selve nijt en moghen, seggen: Het is goet genoech, ghevet den armen om Gots willen", seit die profeet David | door den mont
fol. 40a Gods aldus[2]): *Non accipiam de domo tua vitulos, neque de gregibus tuis hyrcos*[3]); *sabbata ei neomenia vestra odivit anima mea*[4]). Dat te seggen is: „Ic God, en sal nijt nemen calveren wt dinen huus noch wt dinen kudde gheyten; mijn ziel heeft uwen sabbath ende vierdach ghehaet". Die reden van dezen heeft ons Seneca aldus bewijst: *Non in eo quod datur sed in ipsius dantis animo beneficium constitit, quia beneficium non est aurum, argentum vel aliquid bonum extrinsecum, sed ipsius tribuentis voluntas.* Dat te seggen is: „Die doecht des gaven en is nijt in dat dinc datmen gheeft, mer si is in die begeerte des ghevers. Waer omme ghi weten zult, dattie rechte doecht des ghevers en is gheen gout, geen sulver, noch gheen tijtlic goet van buten, mer tis alleen die goede[n] wil ende begheerte des goeden minschen die dat gheeft, al ist zake

1. E. Caym. F. Cayn. 5. F. zullen houden. 8—9. F. nijt seggen en mach noch hier nae of die. 10. F. moghentheit bewisen zullen. 14. F. versmaet. Als Augustinus zeit: Ind. est votum dare. 15. E. Dat is te segghen. F. Dat is: tis te mael. 18—19. E. F. yet dat onwaerdich is, datsi selven niet. 19. H. I. segghende. 20. F. Die propheet David seit. 20—21. E. Gods monde. F. [door d. m. Gods aldus]. 24. E. sabooth. 25. F. van allen desen. 29. H. I. der ghiften.

---

1) Gen. 4, 2. 2) Zie de aanteekening. 3) Psalm 49, 9. 4) Jes. 1, 13.

dattie gifte van buten somwijl een beteyken des goets willes is". Waer om God dicwijl danckeliker neemt een stucxkijn broots of een cleyn gift, die een arm minsche mit goeder herten gift om zinen wille, dan een grote gave, ghelijc een kerc vol gouts, die een rijc minsche den armen gift wt zijnre hoverdyë, op dat hi goet ende heylich mach hieten. Desen ackerman behoort toe te
fol. 40b eren, te spitten, te saeyen, te maeyen, trouweliken die vruchte | te gaderen ende aldus altoos in arbeit te wezen; mer die heilige dage salhi vieren. Grove starcke spyse, op dat hi te bet sel moghen werken, behoort hem toe te eten. Deze, ist dat hi yemant dient, so sal hi alle deze voorscreven wercken also trouwelic volbringen, gheliken of hise voor hem selven wrochte. Ende ist dat hi savonts thuus gaet eten, soe sal hem die heer alle avont zijn loon onvermaent in zijn hant gheven. *Non enim*, seit hi Salomon, *manebit opus mercenarii apud te usque mane*[1]. Dat is: „Des ghehůert wercmans lone en sal nijt bi u bliven totes morgens toe". Waer omme ghi weten zult, ist dat u yemant dient by dach loon, die des avonts thuus gaet eten, gheefdi hem zijn loon niet mit hem ende blivet hi, zijn wijf of enich van zinen kijnderen doot binnen dier nacht ende men smorghens gheen broot int huus en vijnt, men mach mit rechten rechte u van manslacht aenspreken, gheliken of ghi die minsche ghedoot hadt. Ist nijt wel reden, die alle den helen dach zijn lijf, zijn craften in uwen arbeit heeft versleten, dattie van zijn eygen goet, dat hi zwaerlic hevet besuret in uwen arbeit, weder wort ghespijst ende ghestarct? Dit hevet ons Christus in eenre Ewangeliën selver bewijst aldus: *Voca operarios et redde*
fol. 40c *illis mer | cedem incipiens a novissimo usque ad primum*[2]; *et sic erunt novissimi primi et primi novissimi*[3]. Dat te segghen is: „Roep die werc lude ende geeft hem hoor loon van den lesten totten eersten ende aldus zullen die leste die eerste wesen ende die eerste die leste".

Biden stock wort ons beteykent die harders. Waer omme ghi weten zult, dattie eerste harder, nae dat ons die Scriftuer[4] bewijst, was die rechtveerdighe Abel, die Gode dat beste dat hi hadde

2. E. cleen stuk broots. F. cleyn stuckyen broots. 3. F. [cleyn]. 6. F. hillich. 9. E. grote sterke. 12. E. F. voir hem selven. 12—13. E. des avonds te huus. 13—14. E. onghemaent. 14. E. [hi]. F. Salomon seit: Non enim. 15. E. ghehuyerts F. [ghehuert]. 22. E. den mensch. F. den mensche. 26. E. F. wel bewijst.

---

[1] Leviticus 19, 13. [2] Vergl. Matth. 20, 8. [3] Vergl. Matth. 19, 30. [4] Gen 4, 2.

mit goeder herten ende begeerten offerde ende gaf, waer omme zijn gave Gode wel bequame was. *Hylarem enim datorem diligit Deus*[1]). Dat beduut: *Den bliden ghever*[2]), die Gode mit goeder herten dat beste gheeft, minnet God. Doe Cahym, zijn brůeder, sach, dat Abels offerhande Gode bequame was, *ende dat die sine van Gode versmaet was*[3]), wort hi in hem selven toornnich, verwoet op zinen brůeder ende nydich, dien hi van afteren moerde ende dootsloech. Waer omme gi weten zult, dat niemant dien gherechtigen Abel gheliken en mach, die vanden ongherechtighen Chaym nijt vermoort, ghepinicht of ghepersequeert wort. *Nisi enim homo haberet quo plangeret creatura contra Creatorem se extenderet.* Dat te seggen is: Het en waert zake, dattie minsche had, dat hi, bescreyede, die minschelike creatuer soude hem teghens God verheffen". Nu al ist den gherechtigen Abel wel goet, dat hi van Chaym pijn lijt[4]) op dathi in zijn gherechtichede ghestarct ende volfol. 40d standich voor Gode wert | ghevonden, nochtan ist Chaym te male quaet ende verdomelijc. *Quia malum pati non est malum, sed facere malum, malum est.* Dat te seggen is: „Want quaet te dogen en is nijt quaet, mer quaet te doen, is quaet". Hier omme sel hem een ygelic minsche wachten, dat hi mitten quaden ongherechtigen Chaym, den goeden ackerman daer wy alle by moeten leven, geen cracht, gewelt, noch ongelijc en doe. Sich dan wel voor di, du edel man, alstu in dijnre weelde rijtste, jaechste ende du desen ackerman zijn coornne, zijn tuun, sijn ander goede verdervest mit dinen honden *van* zijn scapen of van zijn ander beesten berovest, dattu mit Chaym van Gode nijt en worste verdoomt. Voorwaer, voorwaer, *Clamitat ante Deum vox sanguinis et Zodomorum vox, oppressorum vox et* (*merces*)[5]) *detenta laborum.* Dat is: Vierrehande stemmen die roepen eenperlic aen Gode *om* wraeck. Die eerste is die stemme des onnosel blootstortinges, als ons Got selve aldus bewijsde, doe Chaim Abel doot gheslagen hadde. *Ecce vox sanguinis*

3. E. F. Den bliden ghever die mit. 4—5. I. Doe Caym sach, dat die offerande van sinen broeder Abel Gode bequame was. 5—6. F. was ende dat zijn offerhande van Gode versmaet was, wort. E. w. ende dat die sine van Gode versmaet was, w. 7. E. F. ende op z. b. nydich. H. I. vermoorde. 19. E. F. gepijnt. 12. F. ten waer sake. 14. F. [den g. Abel]. 18. F. wat quaets. 23. F. F. ende jaechtste. 24. E. F. verderfste of mit. 27. F. c. in celum. I. clamant ad Dominum. 28. E. oppressorum et vox detenta laborum. F. H. I. oppressorum merces detenta laborum. 29. E. F. eenpaerliken.

[1]) 2 Cor. 9, 7. [2]) Ingevoegd naar E. F. [3]) Ingevoegd naar E. F.
[4]) Hs. pijnlic. [5]) Ingevoegd naar F

fratris tui Abel clamat ad me de terra[1]). Dat te seggen is: „Sich Chaym, die stemme dijns brůeders bloet, Abel, roept tot my van der eerde om wrake over dy". Die ander stemme is die stemme van dier zunde, die ic om tbeters wil nijt noemen en wil, daer twee coninc-riken gheheten Zodoma ende Gomorra om versoncken, als die
fol. 41a bybel inhout. Die derde stemme | is die stemme der verdrůcter onnoselre luden, die mit onrede[like]n ghevangen of verdrucket zijn, ghelijc als ons Got selver bewijst heeft, doe hi tot Moyzes seyde aldus: *Videns vidi afflictionem populi mei qui est in Egypto et gemitum eoram audivi et descendi liberare eos*[2]). Dat te seggen is: „Ic God, siende, heb ic ghezien dat verdriet mijns volcx dat is in Egypten ende hoor screyen hebbe ic ghehoort ende ic bin neder gheclommen omme hem te verlossen". Voorwaer ic meen, is God een recht rechter, dattie ghene die huden des dages die onnosele mit onreden verdrucken, dat selve loon van Gode zullen ontfaen, dat op die tijt Pharao ontfenc. Die vierde stemme is die stem des onthoudens arbeits loon, die in deerste stemme of in die derde besloten mach weezen, wantsi den bloede ende der verdructhede wel toe behoort.

Bider zekel of bi dat mes zullen wy verstaen die gheerdenaer ende hofman, die den wijngaert pleecht te maken ende te snoeyen, die boom te poten ende te besniden. Waer omme ghi weten zult, dat Noë den eersten wijngaert vant[3]) die wilt ende bitter was. Mer omme dat Noë die bitterheit des wijngaerts in zůeticheit mochte verwandelen, soe nam hi vierrehande beesten bloet, als leeuwes, lams, verken ende apinnen, dat hi te samen mengede mitter eerden, daer hi also misse of maecte ende den wijngaert mit zinen wortel
fol. 41b in potede op dat hi zůet mochte worden. | Ende doe hi provede die crafte des wijns ende die zůetichede die die wijn vander missen hadde[n] ontfaen, ende hi te mael droncken hadde gheweest, riep hi zijn kijnder al te samen ende seyde hem, dat hi daer omme deser vier dieren bloot voerscreven mitter aerden

3. F. om u wraeck tot di. 7. E. F. mit onreden. H. met onredenen. I. met onredene. 12. E. screyinghe. F. screijnge. 13. F. verlossenen. 20. E. gardenier. F. gaerdenier. 22. E. boem. 26. E. F. apinnenbloet. 27. C. E. missche. F. misch. H. ende maecter also mesch af. 25 vlgg. I. so nam hyre toe tbloet van vierderande beesten als van eenen leeuwe, van eenen lamme, van eenen zwine, ende van eenen apinne of beere, twelke hi al te samen 'minghede met eerden en de maecter also mensch of daer hi den w. 29. E. craften. F. crachten. H. I. cracht. 31. F. kijnder al te malen.

---

[1]) Gen. 4, 10. [2]) Exodus 3, 7—8, descendi ut liberem. [3]) Vergl. Gen. 9, 20 vlgg.

ghemenget hadde ende in die missen dien wijngert ghezet hadde in een teyken, dattie lude somtijt vanden wijn toornnich, ende onversaecht zouden worden ghelijc den leeuwe, somwijl scamel ende versaget ghelijc den scaep, somwijl oncuusch ghelijc den verken ende somwijl spulc ghelijc der aeppynnen. Mer nu mach men hier vragen: „Werket die wijn anders nijt of nijt meer dan hier gescreven is inden minsche?" Die antwoorde: dattie wijn alse hi mit reden ende by maten van den minsche wort ghenomen, so verteert hi datter onreyne is in die mage, hi starct die natuerlike hetten, hi verblijt dat hert, hi maect scoon verwe, subtijl ghedachte, goede sprake ende maect den minsche bout ende onversaget. Waer omme ghi weten zult, alse [1]) die wijn inden minsche eerst beghinnet te wercken, soe maket hi een minsche te mael vroet ende wijs, ghelijc Salomoen. Daernae als die minsche meer drinct ende die wijn in hem starckeliker beghinnet te werken, maect hi hem spullic, ghelijc der aeppynnen. Daernae maect hi hem fel ende wreet, ghelijc der leeuwen
fol. 41c ende ten lesten, | als die minschelike natuer te male verwonnen wort van den wijn, maket hi hem oncuusche ghelijc den verken crupende of wroetende inden modder ghelijc als ons in dit veerskijn bewijst wort: *Ebrius est Salomon, post symea, post leo, post sus.* Nu want desen wijn overvloedelic ghenomen in den minsch aldus veel quaets werct, so heeft ons Abbakuc aldus ghezeit: *Ve qui potum dat amico inebrians eum ut videat nuditatem eius* [2]). Dat te seggen is: „Wee den ghenen die zinen vrient droncken maect, op dat hi zijn heymelichede mach bekennen". Die quaetheit voort, die die wijn overvloydeliken van den minsche ghenomen, doet, is[t] dattie minsche berovet wort zijnre reden ende temael verwoet wort ende gheneghen tot kyven, tot vechten, ende berooft wert van zijnre ghezichten. *Potus iste in vomitum* [3]) *et hec voluptas in nauseam convertetur* [4]). Dat te seggen is: „Dese dranc sal in spuwinghe ende

1. F. misch die wijngaert. 3. I. werden, den leeu ghelijckende. 4. E. F. schapen geliken een lam. I. lamme. 4—5. I. zwine vallende in die muedere of in die wase ende somtijts spillic. 5. B. spilliken. C D. E. spillic. F. spellijck. 7. F. dantwoordt: als die wijn. 12. E. F. als. 13. E. F. ende gheliken Salomon wijs. 15. E. spillic. F. speelijc. 16. E. F. den lewe. F. hi den mensche fel. 19. E. F. mudder. 19. E. vairskijn. F. vers. 25 vlgg. F. bekennen. Is die wijn [wort] overvloedich van den m. genomen, zo wort die mensche beroeft v. z. r. ende temael verwoet tot kiven ende tot v. e. b. van sijn gesichte. 26 vlgg. E. is dat die m. beroeft van z. r. temael verwoet, wort gheneghen t. k. ende t. v. 30. F. spijnghe.

---

[1]) Hs. alst [2]) Hab. 2, 15. [3]) Hs. vomicum. [4]) Vergl. Hab. 2, 16.

dese weelde sel in walginge worden verwandelt". Hier omme segghen die meysters, dattet wonder is van enen minsche, die zijn broot is van den besten coornne, zijn vleysche bequaem, zijn wijn gans ende gave ende alle zijn ander spyse daer nae, dattie minsche sterven mach, die hem by maten regeert ende wacht van te veel te
fol. 41d eten ende te drincken ende mit vrouwen te wezen ende van | al te groten arbeit.

Wt allen dezen die voorscreven zijn, so mach een ackerman wel weten een deel, hoe hi hem regeren sal. Mer zinen arbeit en sal hi hem nijt laten verdrieten, want: *Qui in agro dominice culture laborant, libere possunt celeste tabernaculum introire.* Dat te seggen is: „Die ghene die in Gods acker arbeiden, mogen vriliken in die hemelsche tabernaculen gaen". Dese ackerman heeft God selve door Davids mont ghebenedijt aldus: *Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es et bene tibi erit*[1]). Dat te seggen is: „Wanttu leveste van den arbeit dijnre handen, so sijstu heylich ende wel sal di weezen". Mer nu moechdi vraghen: „Hoe moechdi seggen, dattie ackerman heylich ende zalich is, die also dicke ghevangen, gebrant wort, van sinen goede berooft?" Die antwoorde is: *Quem enim diligit corripit Deus, flagellat autem omnem filium quem recipit*[2]). Dat te seggen is: „Voorwaer, Got castijt den ghenen die hi minnet ende hi ghezelt alle zine zonen, die hi behouden wil". Van den ghenen die God hier op eertrijc mit zijnre gesel nijt en visiteert staet ghescreven aldus: *In labore hominum non sunt et cum hominibus non flagellabuntur, ideo tenuit eos superbia*[3]). *Qui non flagellantur temporaliter cum hominibus, imperpetuum flagellabuntur cum demonibus* ende *et qui cum hominibus hic non*
fol. 42a *laborant, cum demonibus eternaliter laborabunt.* Dat te | segghen is: „Inder minschen arbeit so en zijn si nijt ende mitten minschen en worden si nijt gheghezelt; daer om so zijn si bezeten mit hoverdyën. Die ghene die in dezer tijt mitten minschen nijt en worden gheghezelt,

4. E. F. spyse natuerlicken. 5. E. van veel. F. van veel etens ende drinckens· 13. F. door sinen monde gh. a. seggende. 17. F. moghet ghi. F. mach men. 19. E. ghebrant, ghevanghen wordet ende v. s. g. b. F. gebrant, gevangen ende v. s. g. geschat ende beroeft waert. 22. E. gheesselt. F. geiselt. 22. F. beholden. 23. E. gheesselen. F. [mit z. g.]. 25. H. Ideo cum demonio sunt detenti. I. Et ideo cum demonio sunt detenti. 26. B. D. E. in perpetuum. 26 vlgg. H. I. hii qui in presenti cum hominibus non flagellabuntur, illi cum demonibus eternaliter punientur et. F. [ideo..... laborabunt].

1) Psalm 128, 2. 2) Prov. 3, 12. 3) Psalm 72, 5–6.

die zullen mitten duvelen inder ewicheit worden ghepinicht ende die mitten minschen hier nijt en arbeyden, zullen mitten duvelen eweliken arbeyden. Dat dit waer is, hevet ons Bernardus aldus bewiset: *Difficile, immo est impossibile ut bonis presentibus fruatur quis et futuris, ut hic ventrem, ibi mentem repleat, ut in utroque seculo sit primus, ut tam in celo quam in terra appareat gloriosus.* Dat te seggen is: „Swaer ende ommoghelic ist emmer, dat yemant deze tijtlike goede ende die ewige toecomende goede zoude[n] bruken, dat hi hier zinen buuc, ghinder in der ewicheit sijn ziele soude vervullen, ende hier inder tijt ende ghinder inder ewicheit die overste si, dat hi inden hemel ende inder eerden vol bliscap soude werden ghevonden".

Wt allen dezen so moghen wy wel merken, dattie ghene die Gods acker versmaden ende horen arbeit mit dansen ende mit ydel glorie overbrenghen ende Gods zaet in hoorre zielen nijt en saeyen, dattie van Gode zeer zijn versceyden, gheliken als wy inder bybelen lezen, als dat doe Moyses opten berch van Synay, daer hi by Gode XL dage was omme die ghebode
fol. 42b tontfaen, daer die kijnder van Israkel een gul | den calf maecten, daer si om dansten ende horen arbeit, die si Gode sculdich waren, also in ydelheit verwandelden. Doe Moyses van boven neder quam ende hi dit sach ende vernam, warp hi die stenen tafelen beyde ontwee, daer Gods gebode in stonden, in een teyken dat mit zulken danzen alle die tien gheboden Gods worden ghebroken, gheliken als een yghelic minsche die totten gronde zijn herten wil gaen in hem selven wel smaken mach. Om welke dansen ten eersten God also wert vertoornt, dat hi alle die kijnder van Israel soude hebben verdorven, *en* had Moyses bede ghedaen. Laet ons dan wel voor ons sien, dat wy den arbeit, die wy in Gots acker of wijngaert sculdich zijn te doen, dat wy dien arbeit in dansen ende in ander ydel ghenůecht nijt en verkeren, op dat ons Got dat vreeslike woort, dat hi den kijnderen van Israhel toe sprac, nijt toe en spreeck: *Reservabo michi hoc peccatum usque in diem furoris mei.*

7. E. F. ende ymmer ommoghelic. 8—9. E. souden moghen bruken. 9. F. gebruken. 12. F. bevonden. 14. F. E. hoer tijt ende arbeit. 15. E. F. gloriën. 16. E. s. mer mit hoverdiën, mit oncuysscheden ende ander sonden zayen. F. meer hovaerdië, oncuscheit ende ander sonden sayen. B. E. XL. C. F. viertich. 22. E. F. die twee st. t. 23. E. F. [beyde ontwee] d. G. g. in stonden neder opter aerden dat si beide gader schoerden ende braken in een t. 25. E. F. zijns herten. 31. E. F. ydelre ghenoechten. 33. F. doe hi seide: Reservabo.

Dat te seggen is: „Ic, God, sal my die zonde houden ten daghe mijnre gramscap". Om welke zunde die ewige wijsheit Cristus, die Gods zoon, opten goeden vridage nachte naect moste dansen om die stenen calummen, daer hi also gheghezelt wort, dat vander sceydel zijns hoofts totten plante zijnre voeten nijt heels en wort fol. 42c gevonden, op dat hi ons ende die kijn | deren van Israhel mit zinen vader mochte versoenen ende verenigen. Nu want wy dit wel weten of ten minsten sculdich zijn te weten, laet ons dan wel voorsien, als wy indes Gods zoens lachter aldus gaen dansen, hoe wy dat teghen hem ende zinen vader wel zullen beteren.

Die vynne die voor den rechte ridder staet, daer de smit bi beteykent wort, sel aldus zijn gheformeret. Een manne mit enen hamer in zijn rechter hant, een spykerboor in zijn lufter hant ende een trufel onder zinen riem. Biden hamer wort ons beteykent die ysersmeden, goutsmeden, mûntmeysters. Deze smit, overmits sijn ambocht is hi die gemeen werelt oerberlic ende noot. Eerst den ackerman, daer wy alle of moeten leven, overmits dat hi hem van yser, van stael of van anderen matale, hem zijn ploech ende anders zijn instrumenten, daer hi den acker mede mach bouwen, moet smeden. Den ridder, die voor des ghemeens lants orber fol. 42d sculdich is te vechten ende te striden, mede is die smit noot. | Hoe soude hi zonder smit ghereide ende wapen voor hem ende voor zijn paert, daer si beide mede in den strijt souden wesen bewaert, mogen crigen? Hier omme want des ridders leven ende des ghemeens lants eer ende zalicheit in des smits handen staet, so sal hi hem wel voorsien, dat hi sonder enige valschede mit groter naersticheit, vanden besten yser of stael of ander matery die daer orberlicste toe zijn, des ridders wapen also make ende temper, dattie ridder overmits zijnre wapenen die strijt nijt en verliest. My dunct, wanneer dattie ridder [die] als hi den strijt vecht ende hem nerghent dan op Gods ghenade ende op zijn wapen laet, ist

1—2. I. sel die sonden te my waert houden toten daghe van mijnre verwoetheden. B. C. D. E. H. verwoetheits. B. toorns. 4. E. F. houten calumpne. 5. F. ghehiels. 9. F. oversien. E. laster. 10. E. F.yegen. 13. F. wesen. 14. E. spikereboor. C. truwel. E. truweel. 16. D. ysersmit, goutsmit, mintemeester. C. muntenmeisters. F. ende m. 19. E. metale. 20. C. E. F. sal bouwen. 22. F. [te vechten ende] te striden is mede dese s. 23. F. of wapen. 27—28. E. nerstichede. F. naernstichede. 31. E. E. honeer. 31. E. die als hi. 31. F. die als hi. 31. F. dattie ridder overmits zijnre wapenen die strijt niet en verliesen als hi den strijt vecht. 32. E. F. op die Gods g. e. o. z. w. sonderlinghe verlaet.

dat hi dan den strijt overmits ghebrec of valschede der wapenen, dat by den smit toe coomt. verliest of doot blivet, dattie prince van den lande mit rechten rechte die confuse ende die scande die hem ende den ghemenen lande is ghesciet optien smit sculdich is te wreken. Is die smit nijt die zake, dattie goede ridder doot is ghebleven ende dattie prince mitten ghemenen lande die grote confuse ende verlies moeten liden? Mede want den ridder, als wy van hem voorseit hebben, overmits zijn edelheit dat gout toe behoort, in een teyken der heerlicheit, so ist wel reden dat hi dien goutsmit voor hem hebbe, die hem zijn ghulden riem, sporen ende ander ghulden vaten, die zijn heerlichede toe behoren, mach maken, op fol. 43a datmen byden goude hem | boven zinen knecht kennen mach, op dat een yghelic hem die eer ende reverencie, die hem van recht toe behoort mach bewysen. *Solus enim bonus secundum rei veritatem est honorandus.* Dat te seggen is: „Alleen die goede na rechter waerheit salmen eren". Deze eer, wantsi zijn recht loon is, als men se hem te rechte bewijst, en sal die goede ridder nijt versmaden, want die eer maect hem volstandich ende mogentich in den doochdentliken wercken ende trect hem tot meerre doechden.

Hier omme, wantten ridder toe behoort een knechte ende hi boven zinen knechte een heer sal weesen ende worden gheheten, machmen hier vraghen: „Hoe sal die ridder in hem selven weten, of hi een recht heer is of nijt?" Dantwoorde: datmen vijnt manigherhande heerscapië, die die een over den anderen heeft. Die eerste is overmits starchede des lichams, gheliken alse wy seggen, dattie wolf heerscapië heeft over den scapen, mer dit en is gheen rechte heerscapië. *Quia pulcriores et forciores homines contingit sepe esse pessimos; fortitudo magis est disposicio ad subiectionem quam ad dominacionis dignitatem.* Dat te seggen is: „Want die scoonste ende starcste lude zijn somwijl die alre quaetste; starcheit is meer ghescict te dienen dan heerscapië te regeren, overmits dat mit grote starcheit des lichams nijt gaern en staet subtijlheit ende vroetscap fol. 43b des ziels. Die ander heerscapië | wort ghenomen, overmits rijcheden die die een boven den anderen heeft. *Et sic oportet pauperes servire divitibus ut habeant vite necessaria.* Dat te seggen is: „Ende

3. E. confusie. 7. D. E. verlies. C. F. scande. 12. F. men hem biden goude boven zijn knecht bekennen m. 12. E. zijn knechten. 19. E. mer want den. F. Hier, want den. 23—24. E. Die antwoorde is: men vint menigherande heerscappiën. 30—31. H. ghescicht. I. starcheit es meerder gereescap te dienene dan te regierene. 31. H. [dan]. 32. C. subtijlheit of wijsheit. B. D. s. ende vroetscap. 34. E. over den.

aldus moeten die arme den riken dienen, op datsi hoor noottorfte moghen hebben". Mer overmits dat dit die rechte heerscapië noch nijt en is, so zuldi weten, dattie derde heerscapië wort gheheten, overmits edelheit die een minsche ontfaet of blivet van zinen ouders. *Meliores verisimile,* seit hi, Aristotiles, *est eos esse, qui ex melioribus sunt.* Dat te seggen is: „Het is wael ghelijc, dattie ghene alre edelste ende beste *zijn, die van den edelsten ende besten* [1]) ouders zijn gheboren". Waer omme men hem boven ander lude groot eer sal bewisen, also lange alsi horen ouders in doechden nae volghen. Mer want als ons Aristotiles seit: *Multi tales degenerant se, non insequendo virtutes progenitorum et fiunt valde ignobiles et mali, raptores, homicide, tyranni.* Dat te seggen is: „Veel van dezen maken hem selven onnedel, overmits datsi horen ouders nijt nae en volgen in doechden, mer si worden onnedel ende quaet, rovers, dootslaghers ende tyrannen". Wt welken wy wel moghen merken, dat hier die *rechte* [2]) heerscapië nijt in besloten en is. Die vierde heerscapië is overmits vroetscap ende wijsheit, die die een minsche boven den anderen heeft. Ende dit dunct my die rechte
fol. 48c heerscapië wesen. *Quia ho | mines intellectu et racione utentes naturaliter aliorum domini sunt et rectores.* Dat te seggen is: „Wanttie lude, die verstant ende reden bruken, zijn van rechter natůer ander lude heren ende hem behoort toe ander lude te regeren". Geliken als ons Seneca bewijst aldus: *Multos reges, si racio te rexerit.* Dat te seggen is: „Veel lude zulstu regeren, ist zake dattie reden di regeert". Vander reden wortstu geregeert, als dijn vleysche, dijn zinnen ende alle hoir machten den verstant ende der reden onderdanich zijn ende tot hoorre ghebode staen. Aldus mach hi dan inder waerheit wel een edel vry heer wesen, die alle zijn wercken, zijn woorden ende zijn begheerten mit rechter reden volbrinct, ghelijc als ons Tullius seit aldus: *Omnis sapiens liber et omnis stultus servus.* Dat te seggen is: „Een ygelic vroet, wijs man is vry ende een ygelic dwas, eygen". Vander heerscapië, die die rovers of die ruters over hoor ghevanghen of eyghen lude hebben, en leit ons nijt aen daer

1. E. noeturft. F. nootdruft. 5. F. ouderen. 5. F. [seit hi Aristotiles]. 7—8. E. alre edelst ende best zijn, die van den edelsten ende besten ouders z. g. F. alre edelst ende best zijn, die van besten ouderen z. g. 8. I. gheboren ende ghedescendeert. 16—17. I. [nijt..... heerscapië]. 17. H. I. [overmits]. 19. F. beste heerscapië w. 21. F. gebruken. 22. F. heer. 23. F. regeres. 28. F. sijn. 29. F. [ons]. 33. H. I. hebben, zo en willen wij niet zegghen.

[1]) Ingevoegd naar de andere Hss. [2]) Ingevoegd naar de andere Hss.

of yet [1]) te seggen, wanttet ons gheene salicheit in en mochte krengen. Hoe een ygelic goet heer mit zinen goeden knecht sal leven ende regeren, hebbe ic wil te seggen in den tavernier, daer ic hoep te setten, hoe een ygelic huusman hem selven, zijn wijf, zijn kijnder, zijn huus ende zijn ghezynne sal regeren.

fol 43d Mede, wanttie minschelike natuer in hoor eygen | weesen cranc, ghebreclic ende behoeflic is van veel dingen, so ist wel noot, dattie minsche hevet een dinc, cleen van wesen, goet van draghen ende te hemelen, daer alle dese dinghen, die den minsche nootlic zijn in wo[o]rden [te] besloten [2]). Hoe soude een minsche, die verre wege bedevaert gaet of om comanscape wilde trecken al zijn noottorfte voor hem dragen, ten waer dat zake dat in enen dinghe cleen van zijns zelfs wesen ende groot van moghenthede ende waerdichede alle dinghen waren besloten? Dit dinc is gheheten: gelt of mûnte. Ende want die goutsmit of mûntmeyster dit toe behoort te maken, so moghen wy wel weten, dat hi der ghemeenre werelt zeer orberlic is, overmits dat zonder zijn werc die lude volcomeliken mit malc ander nijt en mochten leven ende onderlinge copen ende vercopen, gheliken als een ygelic in hem selven wel mach voelen. Deze mûnt of dit ghelt sel gemaect zijn van matael, dat in zijn eygen weesen costelic, dûerber ende volstandich is, als van goude of van zulver, op dat in enen cleynen dinge, dat goet te hemelen is ende te draghen veel dingen, die den minsche orberlic of noot zijn worden besloten ende mede, op dattie minsche mit dezen ghelde hem versien mach voor dat hem noottorftich is teten ende te drincken. Dit ghelt, want wy Korsten lude zijn zullen gheteykent zijn aen die een zyde mittes levende Gods zoons Cristus wapen, aen die ander zyde fol. 44a mit | des princen of des lantsheren wapen, die dit ghelt slaet, op dat dit ghelt vander meynten of vanden quadyën nijt ghevalschet en worde. Waer omme ghi weten zult, dattie ghene die dit gelt valschen, hesniden of lichten, die misdoen te mael veel ende grote zonde, wantsi beroven den prince van zijnre eren ende si stelen der heelre meynten hoor goet. Gheliken als ic hebbe horen segghen

3. E. F. hier na in den t. 9. C. E. hemelen. F. bergen. 9. F. nootdruftich. 9—10. E. F. in worden besloten. 11. E. noeturft. F. noetdruft. 12. F. even cleynen dingen, cleyn van wesen. 14. E. F. munt of ghelt. 19. F. ghevoelen. 20. E. metale. F. mittael. 22—23. E. [dinge, dat..... veel]. F. bergen ende te dragen sy. 23. B. C. D. nootlyc. E. nuttelic. F. nootdruftich. H. I. noodsakelyc. 25. B. C. E. voor. F. van. 29. E. F. gemeenten. 33. E. die heel ghemeente. F. gemeenten.

[1]) Hs. of of te. Veranderd naar E. F. **[2]) Hs. besluten. Veranderd naar E. F.**

van enen coninc van Vrancrijc, die van buten in quam riden over die grote brugge tot Parijs. Daer sach hi, dat een goutsmit den enen gouden penninc, daer des coninx mûnt op stont, tegen den anderen woech. Die coninc mercte den goutsmit ende dat teyken, dat voor zijn huus hinc ende althant doe hi in zijn pallaes quam, seynde hi omme den goutsmit ende vragede hem, waer omme hi den enen penninc teghen den anderen hadde geweghen. Die goutsmit seide, dathi dat hadde ghedaen omme te bezien welc dat zwaerre waer. Doe vraechde hem die coninc, wat hem daer aen lage te weten. Doe antwoorde die goutsmit, dathi mitten zwaersten soude vergulden. Doe seyde die coninc also: „Ic sie wel, waer daer enich gelt, dat zijn volle wicht hadde of meer, dat soudste nemen ende in dinen profijt besigen. Ende waert dat daer enich te licht waer, die soudstu laten gaen onder die ghemeynte. Trouwen, aldus mochtmen die zware also lange wt lezen dat alle | mine
l. 44b mûnte te licht soude worden. Quame dan die scande *nijt op my* [1]) ende dat verlies nijt op my ende op alle minen helen rijc? Voorwaer dat en sel also nijt wesen. Ghi zult beteren, dat ghi hebt misdaen". Ende altehant deed hine wtvoeren ende deden hanghen ghelijc enen dief. Aldus salmen dan dit ghelt overmits die edel wapen ende des gemeens orber [2]) *ende* profijt dat in hem besloten is in groter eren ende waerdichede hebben ende verwaren. Mer altoos sal die minsche kennen, dat dat ghelt in zijn eygen wesen die minsch te mael nijt salich en mach maken. Aldus salmen dan een yghelic dinc eren ende minnen naden eysche zijnre eygenre edelheit, Gode ende zinen heyligen boven alle. Ende dit heeft ons Cristus selver wel bewijst aldus: doe hem die Joden vraechden, ofmen den keysar den tinspenninc gheven soude of nijt, doe seyde

2. H. I. grand pont. E. F. daer hi sach. 3. C. tegens. F. iegen. 3—4. E. stoet den enen teghens den a. op woech. 7. E. alsoe ghewoeghen hadde. 8. F. F. yegen. 11. E. vergouden. 11. E. F. Ic hoir. 12. E. vol ghewichte. F. volle gewicht. 13. F. oirbaren ende besigen. 14. E. soudi. F. soud gi. 16—17. E. F. s. niet op my..... v. op my. 18. F. sultet. 19. E. dede hi dien wtvoeren. F. dede hi den goutsmit wtvoeren. 20—21. H. I. mids der edelre wape(*ne*) ons heren Jesu onser alder sceppere over een zijde ende voort des weerdichs ende edelen princes wapene over die andre zijde ende des ghemeens lands oerbaer ende profite. 21. E. E. g. lants pr. 24. E. F. can. 26 vlg. E. F. alle. in Gode ende om Gods willen. Dat gelt en sal men niet minnen overmits dat profijt dat in hem besloten is. Ende. 28. B. chijspenninc. C. tijnspenninc. D. tijnspenning. E. tsijspenninc. F. thinspenninc.

---

[1]) Hs. scande ende dat verlies nijt op my ende op. Ingevoegd naar E. F. H. I.
[2]) Hs. orber ende des gemeens.

Cristus: „Laet my sien een penninc", die si hem toonden. Doe vraghede hem Cristus aldus: „Wes is deze ommeganc, dit beelde ende deze mûnte?" Doe antwoorden si: „Des keysars". Doe seyde hem Cristus: „So ghevet Gode, dat Gode toe behoort ende den keysar, dat den keysar toe behoort". In dien dat hi seyde: „Ghevet Gode, dat Gode toe behoort", dûnct my, dat hi den princen ende den heren leerde, dat si in hore mûnt God zullen kennen, eren ende der ghemeynte om Gods wil zullen gheven, dat hem van rechte fol. 44c toe behoort. Want | het waer te mael ommoghelic, dat een prince Gode zoude moghen gheven, dat Gode toe behoort, die mit zijnre mûnte zijn ondersaten beroofde van die goede, die der meynte van rechte toe behoort. In dien dat hi seyde: „Gheeft den keysar, datten keysar toe behoort", leert hi die ghemeente, datsi horen goeden heer, zijn wapen ende zijn mûnt in groter eren zullen houden nae den eysch der rechter reden. Aldus moghen wy dan wel voelen, dat men eens princen mûnt nijt en sal valschen of vermynderen.

Biden spykerboer ende biden trufel verstaen wy den tymmerman ende matselaer. Nu want deze twee ghemeenliken te samen hoor werc pleghen te volbringen, soe willen wy se voor enen man rekenen. Waer omme gi weten zult, dat deze matselaer of deze tymmerman mit Joseph, Mariën man, die een tymmerman was, onnosel gherechtich sel wesen ende Gods ontsien. Wy lezen van tween onnoselheden. Die eerste is die mit dwaesheit is ghemenget ende daer en weet ic gene doechde of te seggen. Die ander heeft hoor beghinne ghenomen wt wijsheit, Gode te ontsien, wt gherechticheden enen ygheliken te bewisen dat hem toe behoort ende wt rechter waerheit. Ende aldus segghe ic, dat die gheen, die zijn woo[o]rde goet, gherechtich zijn, zijn werken beter ende zijn wille alre best, dattie fol. 44d inder | waerheit mit Job ende mit Joseph voor Goede simpel ende onnosel wort gherekent. Want van dezen manne staet ghescreven aldus: *Ecce verus Israhelita, in quo dolus non est*[1]), Dat te seggen is: „Siet hier enen warachtigen Israhels man, daer gheen loosheit in en is". Israhel is te seggen also veel als een die God kent. Wiltu dan̄ van Gode mit dinen werken worden ghemint ende hem

7. E. munten. F. munte Gode. 7. F. sullen kende e. 8. E. F. van rechts. 10. E. F. toebehoorde. 12. E. F. toebehoorden. 14. E. F. hebben. 17. E. metselaer. F. maetselaer. 22. E. God. F. Gode. 23. E. F. dwaesheden. 24. E. [hoor]. 25. E. F. wijsheden. 26. E. gherechter. 29. E. F. H. I. Gode. F. simpel zijn ende onnosel worden gh. 32. E. Israhelschen man.

[1]) Joh. 1, 47.

volcomelic kennen, so sich wel, dat gheen loosheit noch valscheit in di, in dinen woorden of in dinen ambochten en scule, want die meyster scrivet ons aldus: *Quacumque arte verborum quis quid dicit, promittit vel iurat, Deus qui consciencie testis est, ita hoc accipit, sicut simplex intelligit. Intelligit inquam, id est intelligeret.* Dat te seggen is: „Wt wat subtilicheden of valscheden der woorden yemant den anderen wat seit of lovet ende zweret, God, die alle dinc te rechte verstaet, neemt dat also, als die goede, simpel, gherechtich minsche nemen of verstaen soude". Hier omme als een maet minsche tien pont of twalef vertymmeren wil, die u te rade neemt, so wacht u wel, dat ghi omme u eygen profijt hem also nijt en raet dat ghi hem mit uwen rade, als dat werc volbrocht is, buten den huse doet sluten, daer hi in hadde ghehoopt te wonen, Gode te dienen ende te rusten. Mede want dese matselaer of tymmerman wt zijnre conste toe behoort te maken kerken, | clusen, castelen,
l. 45a gasthusen, *scepen* [1]) ende ghemeen woenhuzen, daer manich groot dierber cleennoot in wort bewaert, so ist wel reden, dat hi gherechtich si in zinen ambocht. Want waer[t] dat zake, dat enich van alden cleynoden versuumt worde, dat by zinen werck toe quame, daer waer hi sculdich reden of te gheven voor den prince vanden lande, also verre alsment betugen mocht. Ende waert dat zijn valscheit heymelic bleve, soe most hi nochtan voor den oversten rechter in der ewicheit mit zijnre zielen dat ontghelden. Hoe soude een tymmerman, een coopman of een zeeman, die om zijn eygen profijt ende omme der ghemeynten orber inder wilder zee zijn lijf avontuert, moghen beteren, waert dat zijn scip daer lecke braec ende hi mitten zinen verdroncke. Mi dunct, dat hi des nemmermeer op eertrijc en mach beteren. Hier omme sal hi al zijn werc in so wat voorwaerden hijt heeft ontfaen also trouweliken maken ende volbringen, gheliken of Noë hem mit alder werelt *daer in* [2]) soude behouden.

2. E. di noch in. F. di noch [in dinen woorden of] in. 5. E. intellexit. F. [Intelligit inquam i. e. i.]. I. intelligit in quantum ipse intelligeret. 7. E. seit looft of zweert. F. seyt belooft of zweert. 8. E. alset die. 9. E. mate. 9—10. F. een arm minsche. 10. E. wille. 13—14. F. [Gode..... ende te]. 16. E. F. husen scepen ende. 18. E. waer dat z. F. waert saeck. 19. E. cleennoten. 20. E. reden voir te g. 21. E. alstmen. 21. E. F. valschhede. 23. E. F. ewichede. 26—27. E. daer leckende brake. F. lecte ende brake. H. daer lekende brake. I. daar lekende ware of brake ende hy ende meer andren met hueren goede daer verdroncken. 27. E. F. ymmermeer. E. verbeteren. 28. E. [so]. 28. vlgg. H. I. werc [in so..... werc *op blads.* 109 *r.* 1.] wt s.

[1]) Ingevoegd naar E. F. [2]) Ingevoegd naar F.

Dese smit, ist dathi zijn werc wt simpelheden mit gherechtichede, Gode te ontsien aldus volbringet, soe mach hi wel mit reden voor Gode heylich worden gheheten, nae dat wy voorghezeit hebben: *Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es et bene tibi erit*[1]), Dat te segghen is: „Heylich zijn die ghene die leven fol. 45b van horen handen". Gheliker wijs als ic | heb ghelezen van enen smit, die op enen hogen vierdach smede van smorgens totten avonts, dien die geestelike rechter, doe hijt vernam aensprac ende hem vraechde, waer om hi dien hoghen dach nijt gheviert mer ghesmeedt hadde. Die smit antwoorde, dat hijt van node had ghedaen. Doe vraechde hem die rechter, hoe dat mochte wesen. Doe antwoorde die smit aldus: „Lieve heer, ic moet alle dage achte penninge wynnen, sel ic eten". Doe seyde die rechter: „Hoe soude dat wezen? Moechstu nijt liden mit twe of drie penninge dages, als ander smede doen?" Doe antwoorde die smit aldus: „Heer, neen ic. Ic moet emmer achte penninge des dages wynnen, sel ic eten". Doe seyde die rechter: „Hoe mach dat wesen?" Die smit antwoorde: „Heer, ic moet alle daghe twee penning betalen, die ic van rechter scult sculdich byn. Ic moet emmer alle dage twee penning opleggen. Ic moet alle dage twee penning en wech werpen. Ende, lieve heer, ist nijt luttel ghenoech, die also groten arbeit moet doen, twee penninge des dages te verteren?" Die rechter seyde: „Ja, mer hoe mach dit wezen?" Die smit seide: „Lieve heer, gaet mit my, ic salt u bewysen". Die rechter ghinc mit hem, ende doe si tottes smits huus quamen, wijsde die smit hem een out wijf, leggende fol. 45c op een bedde, die winnen noch bidden en mochte. Doe sey | de hi: „Lieve heer, siet hier mijn moeder, diet mi te voren plach te wynnen, doe icx nijt winnen en mochte. Wat sal ic doen? Wil ic dese van honger laten sterven?" Die rechter seyde: „Neen ghi!" „Siet heer, so moet ic hier betalen mijn scult". Voort so lede hi

1—2. I. gherechtichede ende ghetrauwelike in die vreese Gods aldus volbringen so mach. 6. E. als wi hebben. 7. E. op enen goeden vridag. 7. E. vanden ochtent totten avont. 7. F. tot des avonds toe. 9. E. F. hi den. 9–10. E. F. niet g. en hadde mer gesmeet. 10. E. hadde ghedaen. 12. E. acht. 13. E. wesen moghen, en moghenstu. E. w. moghen moghestu. 16. E. vmmer acht penninghen. F. [emmer]. 16. E. wynnen of ic moet hongherich sitten. F. winnen of ic moet van honger sterven. 17. F. hoe dattet wesen mochte. 17. E. antwoorde den rechter aldus. 21. E. en ist nu niet. F. ist nu niet. 22—23. E. Ja, mer hi vraghede: hoe. 24. E. saelt. 24—25. E. tot des smeets. F. tot des smits. E. quam. 25—26. E. ligghende op eenen. 28. E. wil icse. 30. E. scout. 30. F. leide.

[1]) Psalm 127, 2.

den rechter daer hi een jonckijnt leggen hadde ende seide: „Siet heer, hier mijn kijnt. Wil ic dit van honger laten sterven? Ten can nijt wynnen". Die rechter seyde: „Neen!" Doe seyde die smit: „Heer, wes ic minen kijnde gheve, dat leg ic op, want ic hoop, dattet my hier nae te voren wynnen sal, als ic nijt wynnen en mach". Doe wijsde die smit den rechter zijn wijf ende seyde: „Siet hier, heer, mijn ghetruwede wijf, die nijt wynnen en can, mer ic moettet hoor te voren winnen ende wes ic hoor gheve, dat werp ic wech, wantsi en doet mi gheen goet, si en deed my nie goet, noch si en sel my nemmermeer goet doen". Ende aldus kennede die rechter dat deze smit in den gront zijns herten goet ende gherechtich was. Nu want deze smit, daer die tymmerman ende matselaer in besloten wort, der ghemeenre werelt also orberlic ende profitelic is, so sich du edel man, dattu hem niet en versmaetste, noch mit onreden en verdrucste. Wanttie ewyge wijsheit Gods, die wt der moghentheit zijns vaders alle dingen van nijt hevet ghesmeet, fol. 45d heeft dien smit of tymmerman vercoren | tot zijnre moeder trouwede man. *Joseph enim erat faber lignorem.* Dat te seggen is: „Joseph was een smit die hout plach te smeden". Mede so mochtet wel vallen, dat deze smit, dien du hier voor nijt en rekenste ende zeer versmadest, dattie ten lesten voor Gode groot ende heylich zoude worden gherekent ende zeer boven di verheven.

Die derde vinne, die voor den rechteren oude staet, sal aldus wezen geformiert: Een man hebbende in zijn rechter hant een scaer, in zijn lufter hant een bijl of een houmes, onder zijn riem een scriptoer ende een penne op zijn rechter oer. Bider scaer ende bider bijl worden ans beteykent drapenierres, volres, wevers, sceeriaers, barbiers, scoemakers, vleyschouwers ende alle die ghene die mit laken, mit wolle, mit vachten of mit leder ommegaen. Mit reden zullen deze voor des conincx of des princen raet staen. Wantsi dicke onderlinge plegen te scelen, te kiven ende te perlementen, so ist ten eersten wel reden datsi bi des conincx raet

3. E. F. neen ghi. 5 en 8. E. F. voeren. F. icx. 7. E. ghetrouwede. F. ghetroude. 9. F. enwech. 9. E. noch si en deed m. n. g. ende si en. F. [si en deed m. n. g.] ende si. 10. nymmermeer. E. bekende. F. kende. 20. F. mit die. 22. E. truwede. F. getroude. 25. F. gevallen. I. smedene. dats te houwene ende te snidene. 27 vlg. E. Quia potentes potenter tormenta patientur. Dat is te segghen: „Die machtighe sullen gheweeldelicke pijn liden". 30. sijn g. 32. E. scriftori. F. scriftoer. 33. E. wort ons. 37—38. ende te vechten. F. ende te parlamenten. 38. E. F. voor des c.

zullen staen ende bides raets wijsheit te bet in vreden ende in fol. 46a paeyse mogen worden verenicht opdatsi onder malcander des | veel te bet moghen gheneren ende hem ende den helen rijc orberlic ende profitelic wesen. Voorwaer, vrientscap is hem onderlinge orberlic. Gheliken als wy lezen van twee coopmans, daer die een of was gheheten Baldacherus, die ander Egypcius, die mit zulker vrientscap te zamen waren gheknoft, dat doe Baldacherus quam in Egypten tot Egypcium, zinen vrient, welke Egypcius een reyne maghet die hi langhe ghevriet hadde soude trouwen, mit welker magets minne Baldacherus wort begrepen also zeer, dathi in groter zuucten viel, Egypcius, zinen vrient, vergaderde alle die medicijnres van al dien helen lande om Baldacherum, zinen vrient te helpen, welke medicijnres kenden, dat hem deze zuucte wt rechter barnnender minnen waer ghecomen, die hi tot enen persoen had. Doe begheerde Egypcius van Baldacherum, zinen vrient, te weten, wie die persoen waer, mit welker minnen hi also zwaerlic bevaen waer. Baldacherus seyde, dat aen die selve, die hi trouwen soude, zijn leven ende zijn doot aenlage. Doe Egypcius dat hoorde, altehant gaf hi die maecht, die hi lange tijt gheminnet hadde, Baldacherum, zinen ghezelle, over, mit alden goede, die hi daer mede zoude hebben ghehat, want Egypcius hadde liever te derven der maget mit alle hoer rijcheden, dan te verliesen zinen goeden fol. 46b trouwen vrient. Doe Baldacherus ghenezen was ende | die bruut ghetruwet hadde, toech hi thuus, daer hi zeer rijck van tijtliken goede wert. Daer nae ghevielt, dat Egypcius so verarmt wort, dathi in vremde lande broot moste bidden, die doe quam inder stat, daer Baldacherus in woonde ende doe hi gheen herberge crigen mocht, ghinc hi slapen inden tempel ende die wijl dat hi sliep, wort daer een minsche vermoort bi den tempel. Des morghens, doe Egypcius omme zijn broot bidden wt den tempel soude gaen, wort hi omme des moorts wil ghevanghen, welke moort overmits onverduldicheit hi altehant lyede, want hi meende, het waer hem also goet te sterven, als een sterflic leven also in armoeden te leyden. Daer nae, doe men Egypcium omme des morts wil ter vierscaer

1. E. F. staen op dat si bides conincs raet ende bides raets wijsheit te bet. 3. F. gehelen. E. F. Baldacherius. 12. F. medicijnmeesters. 13. F. meesters. 16. E. [also zwaerlic]. 17. E. F. die selve maecht. 18. F. of zijn doot. 21. F. ontfaen. 24. F. ghetrouwet. 28. F. en konde. 29. F. [bi den tempel]. 30. E. F. altehant worthi. 32. E. F. tehant. 33. sterven onverdientlic ende mit ghewelt van ander luden handen, als een sterfelic leven mit a. 33. te besitten.

brochte, om die sentencie te wysen, quam Baldacherus mede ter vierscaer ende doe hi Egypcium, zinen ghezelle tubtijlliken aen sach ende bekende, begonste hem zeer te verwonderen, hoe hi Egypcium, zinen goeden vrient, in zulken punten aldaer so mochte vijnden ende al te hant wt bernnender mynnen riep Baldacherus voor den rechter, daer sijt alle aenhoorden, dat hi die moort had ghedaen ende dat hi den doot had verdient. Dit dede Baldacherus, op dathi aldus Egypcium zinen goeden vrient vander doot mochte verlossen ende hem die doget mochte betalen, dat hi van hem ontfaen hadde. Voorwaer, het is | een ghenûechlic strijt, daer die
fol. 46c een vrient voor den anderen hem offert ende begheert te sterven. Doe die sculdige dit groot wonder ende volstandicheit van dezen tween aensach, begonste hi Gods te ontsien ende riep mit luder stemmen: „Deze twee zijn ontsculdich; ic ben voorwaer die gheen die die moort heeft ghedaen!" Die rechter, aensiende dezer tweer vrienden volstandicheit [1]) ende dit groot wonder, doe hi die zake wel hadde vernomen, vergaf hi altehant die misdaet. My dûnct wel, hoenneer een minsche wt vrien wille mit berouwe zijnre zunden openbaert ende die begeert te beteren ende rechte penitencie dar of te ontfaen, liever dan Gods ordele te verbeyden, datmen dien minsche, alsmen dat openbaer bekent, hem zijn misdaet mit reden mach vergeven. Want Cristus heeft ons ghezeit: *Nolo mortem peccatoris, sed magis ut* [2]) *convertatur et vivat* [3]). Dat te seggen is: „Ic en wil nijt die doot des zunders, mer ic hebbe liever, dat hi hem bekere ende leve". Ende doe si alle drie, die twee simpelen mitten sculdigen vandes rechters hant waren ghevriet, leide Baldacherus Egypcium, sinen gheselle, tot zinen huus, mit welke hi alle zijn tijtlike goede ter helfte deilde ende hem gaf zinen vriën wille daer mede te doen.

Voorwaer, het gevalt dicwijl, datmen in zulker groter noot nijt veel aldusdadiger vrien | den en soude vijnden. Ghelijc als wy
fol. 46d lesen van enen Romeyne ghehieten Tarquinius, die doe hi van zijnre zusters zone ghehieten Brutus wt Roemen wert verdreven, seyde hi: „Nu kenne ic eerst wie mijn trouwe vrienden hebben

3. E. him bekende. 7. E. F. wel had. 12. E. [ende volstandicheit]. F. volstandichede. 16—17. E. deser tween vrienden. F. deser twier volstandichede. H. I. deser twee ghetrouwe vrienden volstandichede. 18. F. wanneer. 22. E. F. wel vergeven mach. 23. E. magis ut. F. ut magis. 25. E. F. opdat hi mach leven. 30. E. aldusdanige trouwe vr. F. [vrienden].

---

[1]) Hs. dezer tweer volstandicheit der vrienden.
[2]) Hs. ut magis. [3]) Vergl. Ezech. 33, 11.

gheweest ende wie nijt". *Qui utilitatis causa assumptus est, tam diu placebit, quam diu utilis fuerit* [1]). Dat te seggen is: „Die om profijts wille is ontfaen totter vrientscap, die [al]sal also lange behaechlic wesen, als hi orberlic is ende nijt langher", ghelijc als wy in den ridder wel voorseit hebben.

Ten anderen ist wel redelic, dat deze drapenierre, daer alle die ander voorgenoemde ambochten in worden besloten, voor des conincx raet sal staen, op dattie raet, daer alle dat heel rijc by wort regeert, van den drapenierre, die hi mit zijnre vroetscap ende wijsheit vandes princen weghen in rusten ende in vreden moet bescermen, zijn cleder, die tot zinen live horen, mach ontfaen. Voorwaer het waer onredelic, dat alzulke groote vroede wyse mannen, als eens coninx raet toe behoort te weezen, die van bynnen in der zielen also mit doechden is versiert, dattie van buten boven die ghemeynte lude mit cleder nijt en soude wesen versiert. Mede als ons Seneca seyt: *Oportet illi graciam facere qui bene fecit.* Dat
fol. 47a te seggen is: „Het is noot, datmen den ghenen gracie doet, die | wel hevet ghedaen". Nu want des coninx raet den helen rijc zijn dogeden, die hi van Gode heeft ontfaen, mede deylt, so ist wel reden, dat dat heel rijc hem voorsiet ende besorget van des *hem* [2]) noottorft is, op dattie raet te bet omme dat rechte *recht* mach studeren ende dat in zijnre mogentheit houden.

Die clerc, die advocaet, die byden scriptoer ende bider penne wort beteykent, sel mit reden voor des conincx raet staen, want hem hoort toe, dat recht, dattie coninc mit zinen rade wt rechter reden omme des ghemeens rijcx profijt hevet ghevonden ende ghezet, dat hi dat trouliken nae dat ghezet is in zinen boecken sal scriven, der meynten sel openbaren. Dezen hoort toe, datsi trouwe, waerachtich ende gherechtich zullen wezen. Deze, hoenneer si goet sijn, soe sijn si den helen rijc zeer orberlic ende alsi quaet zijn so zijn zi den rijc zeer scadelic, want zi zijn gheern die ghene die by hoorre

1. E. qui. F. quia. 2. F. utilis est. 6. E. F. reden. 6—7. F. [die ander]. E. F. voirnoemde. 8. E. gheheel. 9. E. F. geregiert. 11. F. live to behoren. 12. E. onrecht. 14. F. zijn verciert. 21. E. noot. F. nootdruft. E. rechte recht. H. dat recht. I. trecht. 23. F. Item die clerck. 23. E. scriftoer e. b. pennen. 25. E. behoirt toe. F. toebehoort. 25 F. mit rechter r. 27. F. gesat ende gevonden is. 28. E. der meente dat sel openbaren. F. ende der ghemeente dat sal o. 29. E. honeer. F. wanneer. 30. E. [helen]. 30—31. E. [ende alsi ..... scadelic]. F. ende wanneer si oeck quaet. 31. E. gharne.

---

[1]) Cicero: De amicitia 15. [2]) Ingevoegd naar E. F.

doecht over al dat rijc zaeyen paeys ende vrede of die mit
hoorre valschede over al dat rijc zaeien twist ende viantscap.
Hoe orberlic is den rijc eendrachticheit mit vrientscap ende
scadelic viantscap, hebben wy wel voorseyt in den ridder. Deze
zullen hem wel voorsien, datsi gheen dinc in en zullen setten, dat
dracht teghens God of die rechte reden of tegens dat bescreven
recht. Waer omme si weten zullen, watmen bezegelt of bevoerwaert,
dat teghens een van dezen drien draghet, dat en sal gheen macht,
fol. 47b noch voort | ganc hebben. *Iuris enim non habet vinculum, quod
contra Deum et bonos mores statutum est.* Dat te seggen is: „Voorwaer, ten sel van rechts wegen gheen machte hebben, dat tegens
Gode ende die *goede* [1]) ghewoonte ghezet is".

Mer ocharmen, dit zijn die gheen die huden des daghes recht
onrecht maken, die die valsche stercken, die die waerheit verdrucken,
die die reden vercopen, die die arme onder die voete houden, die
die kercken beroven, die ander lude rijcheden mit craft ende mit
ghewelt besitten [2]), die die sympelen in horen woorden vanghen ende
verderven. Dit zijn die gheen, die gheen recht noch reden aen en
sien, opdat si hoor verwoetscap, hoor ghiericheit ende hoor hoverdyë
moghen volbringen, die nochtan onversadelijc ende grondeloos zijn.
Want een ghierich minsche eer hi meer heeft, so hi meer begheert.
Appetitus enim avari hominis est insaciabilis. Dat te seggen is:
„Voorwaer, die begheerte van enen ghierigen minsch en machmen
nijt vervullen". Dit zijn die ghene die man ende wijf sceyden ende
overspul stercken, die vrede doen breken, die die goede te scande
maken, ende die die quade absolveren. Dit zijn des duvels knechten,
die mit horen wercken ende mit horen woorden Gode missaken
ende hem selven den duvel, horen meyster, over offeren ende ver-
fol. 47c copen, alsi den armen | mit crafte ende ghewelt dat bloot wt horen
leden zuken, datsi mit groter pinen ende verdriet moeten weder
overgheven. Hier omme raedic, dat een yghelic zijnre eygenre
zielen ontfarme ende studeren boven al Gode te behaghen. Ende
ist zake dat hem een van allen voor ogen coomt of wort gheleit

1. E. duechden. F. duechde. 4. F. hoe scadelic. 4. F. viantscap is. 12. E. goede zeden inghezet is. F. die goede gewoente ingezet is. 14. F. tonrechte m. 14. F. valscheit st. 17. E. F. besitten. 20. E. te malen onv. F. temael onv. 21. heeft, eer hi meer behoeft. 26. E. knechts. F. knechte. 28. E. [over]. 29—30. B. C. D. D. H. I. haren leden zughen. E. hoiren luden zuyghen. F. hoiren lenden sugen. 32. E. ontfermt ende studeert. F. ontferme ende studeer.

[1]) Ingevoegd naar E. F H. I. [2]) Hs. besotten.

so sel hi aensien zijn eygen ghebreec ende seggen mit Iheremiam, den propheet, dien God in zijnre moeder licham gheheilicht hadde: *A, A, A, Domine Deus, nescio loqui* [1]). A, dat ist eerste woort, dattie knechtekijns spreken als si eerst gheboren zijn. Voort ist te weten: „Heer God, ic en can nijt spreken". Mede sal hi seggen also als Moyses seyde, doe hem God seynden wilde om die kijnder van Israhel te verlossen: *Obsecro domine, mitte quem missurus es* [2]), *ex quo locutus es ad servum tuum, impeditus lingue factus sum* [3]). Dat te seggen is: „Ic biddi Heer, seinde den ghenen dien du seynden zulste, overmits dattu tot dinen knechte hebste ghesproken, so bin ic mire tongen ommachtich gheworden".

Mer neen, hudens dages so willen die dwase emmer mit crachte ende mit ghewelt zijn verheven ende die nijt en connen noch en hebben gheleert, die willen ander lude regeren ende leren. Ende dit is, dattie propheet zwaerlic beclaecht aldus: *Vidi, inquit, malum quod sub so* | *le est:* fol. 47d *stultum positum in* (*dignitate*) [4]) *sublimi et sapientes sedere deorsum.* Dat te seggen is: „Ic, Ecclesiastes, heb ghezien een groot quaet, dat onder die zonne is, want ic hebbe ghezien die dwase verheven ende die wyse verdruct". Is huden die wijsheit ende die vroetscap nijt zeer versmaet ende onder die voet ghetreden, alse die dwase die lantscapen zullen regeren? Waer om het is wel tontsien dattet corts sal ghescien, alse Matheus hevet ghecreven aldus: *Cum videris abhominacionem desolacionis stantem in loco suo* [5]) *tunc ve pregnantibus et nutrientibus* [6]). Dat te seggen is: „Alstu zulste sien dien omminscheliken dwaes des verdriets verheven onder die lude, so sal wee wesen den vrouwen die kijnder voeden ende dragen". Want dan en sal niemant recht noch reden ghescien, waer om die propheet seit aldus: *Parvuli pecierunt panem et non erat qui frangeret eis* [7]). Dat te seggen is: „Die kijnder begheerden broot der wijsheit ende daer en was niemant, diet hem gaf". Wie isser huden, die mit dezen propheet seit: „Ic en doech daer nijt toe, ic en bin nijt vroet noch wijs genoech daer toe," *die men daer toe* moet

4. F. knechtkens. 4. E. F. ist te seggen. 5. E. sel hi spreken. 6. F. als hem God senden woude. 8. B. imperitus. E. impeditioris. 11. F. mijns tongen. 12. F. huyden sdages. 13—14. F. die hem selven niet en konnen regieren ende niet en hebben gheleert, willen. 13—14. H. I. gheleert, die wile dat ander lieden regierden ende leerden. Ende. 19—20. E. [zeer]. F. zeer verdruct. 21. F. cortelinge. 24. I. nutrientibus pueros etc.

---

[1]) er. 1, 6. [2]) Exod. 4, 13. [3]) Vergl. Exod. 4, 10.
[4]) Ingevoegd naar den text: Eccles. 10, 5—6. [5]) Vergl. Matth. 24, 15.
[6]) Vergl. Matth. 24, 19. [7]) Threni. 4, 4.

dwingen, ghelijc als Amonius dede? Doe hi van der meynten ende van den clercken eendrachtelic wort tot enen biscop ghecoren, en wilde hi hem in gheenre manieren tottier hoverdiën geven ende fol. 48a doe hem die ghemeynte | mit crachte daer toe togen, scoorde hi hem selven daer sijt allegader aensagen zijn lufter oor af ende seyde aldus: *Lex divina nullum precisa aure episcopari permittit.* Dat te seggen is: „Gods wet en vermach nijt, dat yemant biscop sel wezen, die zine oor hevet verloren". Ende doe Thimotheus, die Patriarch daer toe riet, datmen Amonium om zijnre consten, wijsheit ende doechde tot enen biscop emmer nemen soude, welke Amonium die meynte anderwerf grepen ende emmer biscop wilden maken, doe seyde Amonius totter ghemeynte aldus: *Nisi me cicius dimittatis, linguam meam, propter quam vobis placeo, abscindam.* Dat is: „Mijn tonge, om welke tonge ic u behaechlic si[1]), ten si dat gi mi haestelic laet gaen, sal ic of sniden". Och wye vintmen huden, die hem aldus weret, hoe onsalich hi is, alsmen hem hoecheit te voren leit, die Ecclesiasticus woorde wel verstaen heeft aldus ludende: *Noli querere ab homine ducatum, neque a rege cathedram honoris; non queras fieri iudex, nisi valeas irrumpere iniquitates populi; non te mittas in populum nec alliges tibi peccata duplicia.* Dat te segghen is: „Dune sulste nijt begheren een graefscap van enen minsche, noch een stoel van hoger eer van een coninc; dune sulste nijt begheren te worden een rechter, ten si dat zake, dat ghi fol. 48b dat volc moecht | castiën ende trecken van quaetheden; dune sulsti nijt werpen onder tfolc, op dat ghi u selven gheen dubbelde zunden en vercriget". Wt dezen punten voorseit so mach die drapenierre ende die ghene die in den drapenierre besloten worden wel weten een deel, hoe si hem zullen regeren.

De vierde vinne, die voor den coninc staet, sel aldus zijn geformiert: een man hebbende in zijn rechter hant een wage, in zijn lufter hant een ellen ende onder zijn riem een bûerse mit ghelde.

1. F. gheliken als wi lesen dat Amonius. F. die doe hi. 2—3. E. ende wilde. F. en wilde. 4. E. toech. F. dwongen. 11—12. F. om hem bisscop te maken. 12—13. B. D. F. H. I. Linguam meam pr. qu. v. pl., nisi me cicius d., abscindam. 14. E. F. ben. 16. F. aldus hem selven verweert. 19. F. valeres. 20. E. [tibi]. 25. F. verwerpen. 28. F. zijn. 28. F. regeren in hoiren werken. 30—31. F. wesen. 31. E. waghe, een ellen in sijn lufter hant. F. luchter hant. 32. E. [ende..... ghelde].

1) Zie de aanteekening.

Bi deser vinne worden beteykent die coopman, die wantsnider, die wysselaer, die reyntmeyster, des conincs [1]) of des princen tresorier ende alle die ghene die mit aldus tijtliken goede ommegaen. Dese, ist zake datsi des arms Cristus, gheboren vander armer maget Maria, welke Cristus die arme tot zinen apostolen ende tot zinen jongheren vercoos, die die arme visiteerde, trooste ende halp, die seyde: *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum celorum* [2]), dat te seggen is: „Heylich zijn die gheen die arm van geesten fol. 48c zijn, want dat rijc der hemelen is hoor", die des conincx | huus verontweerdt heeft te visiteren, omme ons te leren die rijcheden te versmaden ende die armoede te minnen, willen si [3]) dan zijn discipulen heten ende mit hem setten een ewich leven nae dezen leven, in welken leven een ygelic minsch een recht loon sal ontfaen van allen des hi heeft ghedaen [4]), so sullen si Cristum mit horen werken ende woorden na volgen ende bekennen, dat in die tijtlike goede des minschen zalicheit nijt en wort besloten, want si worden dicwijl mit valscheden, mit cracht ende mit ghewelt, mit heymeliker loosheit ghewonnen ende bezeten. Mede die tijtlike goede *cum labore magno acquiruntur, cum maiori timore custodiuntur et cum maximo dolore relinquuntur. Eciam sepe, quod congregavit avaricia, consumit luxuria, stulticia vel superbia*, dat te seggen is: „mit groten arbeit dicwijl worden ghewonnen, mit meerre vresen bezeten ende mitten alren meesten rouwe verloren. Mede somwijl, dattie ghiericheit hevet vergadert, brenct die oncûûschede, die dwaeshede of die hoverdië onredeliken over". Die rijchede is dicwijl een zake, dattie minsche ghevangen, gheslagen of vermoort wert. Aldus sal dan een yghelic goet korsten minsche, van wat stede dat hi si, die Cristus discipel wil hieten ende wesen, deze tijtlike goede fol. 48d also wyn | nen, besitten ende bruken, dathi ten jonxten dage van Cristo ende van zinen vader inder ewicheit nijt en worde versceiden.

Mer *men* vijnt, ocharmen, huden des dages veel korsten lude, die

1—2. F. coopmans, die wantsniders, die wisselaers, die rentmeesters. 3. E. F. aldus danighen. E. [tijtliken]. 6. F. vercoren. 9. H. I. want dat hemelrike behoort hemlieden toe. E. welke Cristus oec des. 11. E. F. si. 13. F. leven te leiden. 18—19. F. [ende beseten. M. d. t. g.]. 19. F. et cum. 21. E. F. Dats: dat mit. 22. E. aerbeit werdet dicwijl vercreghen. 23. E. F. alre meesten. 24—25. F. dat brenct die oncuysche, die dwase of die hovaerdige qualiken ende oneerliken over. 26. F. ende gemoort. 27—28. E. stade dat hi si. F. H. I. state hi si. 29. F. ghebruken. 31. E. F. Mer ocharmen, men vint.

[1]) Hs. die coninc. Veranderd naar E. F. [2]) Matth. 5, 3. [3]) Hs. wy.
[4]) Ghedaen wordt in het Hs. voorafgegaan door een doorgestreept ontfaen, waaronder weer..... gezet zijn.

wanneert hem wel gaet seggen: „Ic naemt ewelic aldus ende liet Got zijn hemelrijc", dat te mael qualiken ende onkorsteliken ghesproken is nae onsen ghelove. Mede so vijntmen veel lude, die in hore woorden goede korsten, mer in hoor werken quade Heyden ende joden zijn, datsi manichsins bewysen. Gheliken als wy lezen van enen wive, die een eenlic leven leyde ende een groot hoop gouts had vergadert, die, doe si voelde dat hoor den dood naecte ende si sterven most, bedalf si dat gout onder den voet van horen huus, welc gout, doe si doot was, ghevonden wert ende den biscop ende den prochipape ghetoont wert. Die priester gheboet, datmen tgout in des wijfs graf werpen ende mitten wive begreven soude. Doe dit ghedaen was, doe hoordmen dit begraven wijf drie dage ende drie nachte iammerlike clagen ende roepen, datsi altemael van den vier verbarnde ende doesi dien buren dus groot verdriet ende moynisse dede, doe geboot die biscop, datmen dit dode wijf opgraven soude ende doe dat graf open was gedaen, vantmen dat gout al ghesmolten mit sulphur leggen bernen ende zyeden in dat
fol. 49a wijfs mont. | Doe die biscop dat sach, sprac hi: *Aurum sitisti, aurum bibe*. Dat te seggen is: „Dat gout hebstu onredeliken begheert, gheliker wijs dattie drancker doet dat nat, nu drinc gout".

Mi dûnct wel, dat aldusdanige lude, die in horen werken nae dezen leven gheen ander leven en setten na horen ghelove, te mael vroetlic ende wel op zijn, datsi dat ghelt, gout, sulver by groten hopen gaderen, wynnen ende houden, wantsi hebben wel ghezien, of uter schriften ghehoort, hoe qualiken ende hoe jammerliken die arme apostolen worden ghehanteert ende ghedoot, doe Cristus, hoor meyster, des levenden Gods zoon, mitter natuerliker doot van hem wort versceyden, welken apostolen men nemmermeer en mocht, nae dezen gelove te spreken, also hebben ghedoot, ghevillet, ghehanghen ende gheslaghen, had dat zaec gheweest, datsi van ghelde, van goude ende van zulver rijc ende machtich hadden gheweest. Si souden mit horen ghelde soudeniers ende voervechters ghenoech hebben ghewonnen, die voor hem ghe-

1. E. honeert. F. wanneer them. 2. E. qualiken, ommenscheliken ende. E. F. onkersteliken. 4. E. F. Kersten. 5. F. F. mennichsins wel b. 5. E. also wi. 7. F. gevoelde. 10. E. F. of den pr. 11. E. des doots wijfs. F. des oudes wijfs. 15–16. E. F. weder o. 18. E. F. seide hi dit gemeen woort. 20. E. F. drinct. 22. E. setten in horen gh. F. setten te wesen na. 23. E. F. gout ende. 24. F. vergaderen. 25. E. wten s. F. wter scrift. 27. E. levendighen. 31. E. F. silver. 32. E. soudenaren. 33. H. I. ghevonden. 33—1 *op bladz*. 119. B. C. D. voor hem gestreden ende gevochten hadden ende die hem voir hoir vianden wel beschermt souden

vochten hadden. Nu want Cristus, die Gods zoon, emmer gestorven is ende zine jongeren, naeder werelt te spreken in also groter noot ende armoede heeft ghelaten, so dŭncket mi yronice te spreken, datsi daer te mael wael op zijn, die dit ghelt, gout, sulver, aldus trouweliken gaderen ende houden, misselic of die ewige God ende fol. 49b ontsterflike Ihesus Cristus | Vader storve, datsi dan hadden, daer si een wijltijts op leven mochten ende hem selven mede bescermen van horen vianden. *Felix quem faciunt aliena pericula cautum.* „Vorwaer si sijn zalich, die hem mit eens anders ongeval castiën". Waer omme si, op dit te verhoeden, mit groten reden zullen ende moghen subtijlliken ende heymentliken stelen, moorden, woekeren, voorcopen ende alle dat hantieren, daer si gelt, gout of sulver mede mogen vercrigen. Wantmen doet den ghenen die rijcheden besitten nu groot eer ende men en vraecht nijt, waen si ghecomen is, hoe datsi dat hebben ghewonnen; ende wes si crighen, zullen si temael vast houden ende niemant betalen noch vanden horen niemant mede te deylen. Want waer dat zake dat God, Cristus vader van der doot verrese, gheliken als Cristus zijn zoen heeft ghedaen, ende hi mit zinen zoon ten lesten dage ten oordel quame, alse die korsten segghen, so mochten si mittien *ghelde* goede voorspraken, advocaten, talmans hůeren ende tegens Gode pleyten ende hem zijn hemelrijc of winnen.

Mer neen, gelijc als wy wel voorseit hebben, den ghierigen en mach zijn gout ende zijn zulver in der waerheit nijt baten, want die ghierige en is niemant goet, hi is hem selven quaet. Ghelikerwijs als wy lezen van eenre scoonre Roemscher joncfol. 49c frouwe, gheheten Palma, rijc van goede, machtich | van maghen, zuverlic van aensicht ende van leden ende reyn van lichame, die een manne hadde, ghehieten Sarsinus, mit wes joncfrouwen minne een ridder ghehieten Mundus also vuerlic wert ontsteken, dat hi hoor boot twintich marcke gout, op datsi zinen wille woude volgen, welke joncfrouwe voorseit *daer nijt na hoiren en woude ende nijt op*

hebben. Nu. E. voor h. g. e. g. h. e. d. h. van h. v. w. b. ghehadt hadden. F. voor h. g. e. g. h. e. d. h. v. h. v. w. beschermt souden hebben ghehat. H. I. voor h. g. e. g. h. e. diese voor h. v. wel souden beschermt hebben. 9–10. E. op dit verhoeden. 11. heymeliken. 12. E. F. [of]. 13. E. F. eer ende reverencie. 14. F. van waer si hem ghecomen zijn. 14—15. E. of hoe hise ghecreghen heeft. F. of hoe sise ghecreghen hebben. 15. F. ghecrighen. 22. F. Mer een ygelic als. 24. F. niemande goet ende hi. 28. B. F. H. I. Sarcinus. E. Sartius. 29. H. I. also bernendelike. 30. E. F. marck gouts. F. wilde volbrengen. 30. vlgg. H. I. om sinen wille mit haer te doene ende doe hyse noch mit goude noch mit. 31. B. E. [daer nijt...... achtede].

en achtede [1]. Doe die ridder voirseit mit gout, noch mit smeken in gheenre wijs en mochte verwinnen, viel hi *van groten rouwe* [2] te bedde mit zulker zuucte dat hi hem temael ter dootwert scicte. Deze ridder hadde bi hem in zijnre zuucte een out wijf vol alre looshede ende quaethede, gheheten Yde, die vanden ridder die zake van zijnre zuucten ondersochte ende doe sise wael hadde vernomen, loofde si hem, wilde hi horen raet volgen ende hoor vijf marc gouts gheven, *si souden* van den bedde *doen* opstaen [3], hem gezont ende starc maken ende si souden by Palmam doen slapen tot zinen wille. Die ridder altehant blideliken ende moghentliken opstont ende Yden dat ghelt gaf. Ide, die des papen ghiericheit wel kennede, ghinc boudeliken totten oversten pape van Isydis tempel, dien si beloofde II[s] marc gouts, waert zake, da hi Mundum, den ridder bij Palmam der Joncfrouwen mochte doen slapen. Die pape, ontsteken mitter ghiericheit omboet Palmam ende fol. 49d seyde, dathi van Anubius, des gots | wegen van Egypten tot hoor ghezeint waer, welc got mit hoor begheerde te spreken ende bi hoor te slapen. Welke Palma dien bode mitter bootscap blidelic ontfinc, die oec die bootscap horen man, horen gheburen ende alle horen vrienden mit groter bliscap te kennen gaf, dat Anubius, dien god ghezelschap mit hoor begheerde te hebben. Die man die zijn wijf goet ende reyn kende ende wt sympelhede hem voor gheen valschede en hoede, gaf sinen wive mit blider herten oorlof. Dat wijf wt des papen raet ghinc in Ysidis tempel, daer si al heymelic hoor avontmael at ende een bedde maecte, daer si op ghinc leggen, verbeydende Anubium den god. Die valsche pape vol van ghiericheden dede alle die keersen ende lampen wt ende sloot den tempel over alle vast toe, mer heymelic in enen hoec liet hi Mundum den ridder staen. Doe dit was ghedaen, ghinc die ridder

1. B. Doe dit die. 1. F. voirseit dat sach, dathi hoir mit g. m. s. noch in gh. w. 3. B. E. F. H. I. ter doot was ghescict. 7. F. beloefde. 7 vlg. E. raet doen, hi soude van den bedde opstaen, ghesont ende starc ende hoir vijf m. g. geven, si soude hem bi. F. raet doen, zi zoud h. v. d. b. d. o. ende h. g. e. st. m. ende hoir seven m. g. g. si soude h. 12. F. koenliken. 13. D. dordalff, E. derdalf. F. derdehalf. 18. F. welker bootscaep Palma blidelike ontfenck ende dede oec die b. 20. E. F. groter gloriën. 22. E. reynich. 25—26. E. ligghende verbeidende. F. verbeyden.

---

[1]) Ingevoegd naar F. [2]) Ingevoegd naar de andere Hss.
[3]) Hs. volgen van den b. opstaen, hem g. en de st. m. ende hoor vijf m. g. g. si souden bi.

voorseit tot Palmam der joncfrouwen. Die joncfrouwe waende, dathi Anubius die God had gheweest ende ontfenc hem vriendeliken, dien si alle zinen wille mit hoor liet ghebruken. Des morgens, voor dage stont die ridder op ende sceyde vander joncfrouwen. Die joncfrouwe beroomde hoor zeer voor hoor manne, voor hoor bůeren ende voor alle hoor vrienden, hoe dat si by Anubium, den
fol. 50a god, een helen nacht had gheslapen ende wat | woorde hi tot haer hadde ghesproken. Som vanden luden verwonderden zere, som, die der vrouwen reynicheit ende stadicheit kenneden, gheloofdent wel ende zom die die zake wel aen sagen en woudens nijt gheloven. Des derden dages hier nae, doe dit was ghedaen, quam Mundus, dese vůerige minre Palmen, der joncfrouwen te ghemoete ende seyde: „O Palma, du hebste mi ghebaet twijntich marc ende vander doot verlossent ende minen wil volbrocht, wanttu hebste in Ysidis tempel enen helen nacht by my in Anubius des gods name gheslapen ende daer en is nijt aen ghebroken, ic en hebbe minen wille volbracht". Doe dese joncfrou dese woorde hoorde ende die valscheit verstont, scoorde si hoor cleder ende liep haestelic tot horen man, dien si alle die valscheit te kennen gaf. Die man dit altemael na dat ghesciet was Tyberium den keysar openbaerde. Doe Tyberius die keysar dit wel ondersocht hadde, dede hi den pape ende Yden die die valschede inghezet hadden, beide te samen doden, Mundum den ridder verdoomde hi totten ewygen kerker, den tempel dede hi destrueren, dat beelde Ysidis der goedynnen dede hi inden Tyber verdrencken, wt welken wy wel bekennen moghen, dat ghierichede dicwijl horen eygen meyster verdervet.

fol. 50b Mede so is ghiericheit den | armen een groot verdriet, *want die ghierighe* [1]), wanneer men hem bidt, sůect hi altoos een wtganc omme te weygeren. Ghelijc als wy lezen van enen coninc ghehieten Antigonus, welke coninc enen man, gheheten Tinnicius, bat om een marc. Antigonus, die coninc, antwoorde: „Een marc is meer dan Tinnicium betamelic is omme te bidden". Tinnicius begrepen mit

3—4. F. vro voir dage. 4. E. ionffrouwen. F. joffrouwen. 7. E. F. had gheweest. 8. F. sommige. 10. F. sommige. 11. F. daerna. 11. E. F. geschiet was. 11. E. F. ende valsche verrader. 13. E. X X merc [ende]. 15. E. F. Ysidis der godynnen. 15. F. Gods stede. 16. E. F. al minen. 17. E. alle dese w. 18 en 19. F. valschede. 20. F. [na]dat. 22. E. wt ghiericheit i. F. ende looshede wt ghiricheit i. 24—25. E. F. hi temael nederwerpen ende destrueren. 26. F. [eygen]. E. F. verderft ende scadelic is. 27—28. F. want die ghierichede. E. F. hoeneer. 32. E. wert begrepen m.

[1]) Ingevoegd naar E.

scaemten, seyde: „Lieve heer, so gheeft mi enen penninc". Antigonus antwoorde [1]): „Een penninc is myn dan een coninc toe behoort te gheven". Aldus soect die ghierige altoos een subtilen wtganc omme hem te bescermen van gheven. Waer omme en soude Antigonus nijt een marc mogen gheven als een coninc ende een penninc als een oetmoedich man, om den armen van zijnre armoede te verlossen? Voorwaer die ghiericheit en heeft gheen doecht, mer te mael quaetheit in hoor besloten, ghelijc als ons Cristus selver bewijst heeft opten hoghen berch, doe hem den viant seyde: „Ist dattu hier neder valste opter eerden ende mi aanbedes, ic sal di gheven alle die rijchede dezer werelt". Cristus antwoorde: „Ganc, viant, daer is ghescreven: *Dominum Deum tuum adorabis et illi soli servies* [2]). Dat is: „Dinen heer dinen God seltu alleen aenbeden ende dienen".

Nu machmen dan hier vraghen: „Sel die minsche dan gheen tijtlic goet hebben ende en moet hi nijt rijc wesen?" Die | ant-
fol. 50c woorde: „Ja hi, mer dat sal wesen nae dattie rechte reden in hoor hevet bewijst, want Gods vrienden, die patriarcken ende propheten, na dattet Oude Testament inhout, waren hier op eertrijc rijc ende salich". Waer omme ghi weten zult, dattie minschen wel rijcheit moeten hebben, op datsi se mit Gode ende mit rechten rechte hebben bezeten ende ghewonnen, ende ghebruuct in Gods eren, so als hise sculdich is te bruken, te besitten ende te wynnen. Waer omme gi weten zult, dat God den minsche dat goet heeft verleent, omme dattie minsch van Gods wegen dat goet sal besitten ende een heer sal wesen over zinen goede, welc goet gheen heerscapië boven den minsch hebben en sal. Dat goet voorwaer heeft God om den minschen wil ghemaect ende hine heeft den minsch om des goets wil nijt ghemaect, wt welken wy wel moghen mercken, dattie minsche wel rijchede ende goet hebben moet ende besitten, mer hi sie hem wel te voren, dat hi hem hier also regier, dat hi daer Gode, als die tijt coomt, goede rekeninge of mach doen ende dat hi daer nijt en worde berekent, want hi sal sonder twivel al moeten betalen, tot inden lesten penninc toe. Ghelijc als

3—4. F. wtganc om te weigeren ende hem te bescermen v. g. 6—7. F. mede te lossenen. 8. E. F. wel bewijst. 9. F. [hem] die v. 13. E. F. [alleen] aenbeden ende dien selstu alleen dienen. 14. E. F. [dan] hier. 20—21. E. hise mit Gode ende *mit* rechten rechte hevet ghewonnen, ghecreghen, beseten ende opdat hi die bruket in Gods eeren. F. hise m. Gode ende m. r. r. heeft ghewonnen ende ghecregen ende opdat hi die gebruyct in Gods e. 26. F. hebn. 28. E. om sulc g. willen. F. om sulcx g. willen. 33. E. gelijckerwijs als.

---

[1]) Het antwoordus. [2]) Matth. 4, 10.

wy lezen van eens groots heren reyntmeister, die hem manich ende lange tijt had ghedient. Ende doe die heer van hem rekeninge fol. 50d begheerde, | wor thi manich duzent marc berekent. Die heer seyde: „Vrient, hoe hebdi dit ghemaect? Waer hebdi mijn goet ghelaten?" Die reyntmeister zeer versaecht seyde: „Lieve heer, ic en weet nijt waert is ghebleven; ic hebbet sulc verteert, sulc minen magen ende vrienden ghegheven". Die heer seyde: „Wat bestaet u mijn goet onredeliken te verteren ende wech te gheven? Siet, dat ghi u vrienden toe spreect ende my van dezer somme voldoet, of gi moeter omme sterven". Die reyntmeyster allen zinen magen, die hi gheholpen hadde ende rijc ghemaect hadde, vergaderde ende hem gaf te kennen, hoe hi berekent was ende hebben most emmer also veel gelts of hi souder omme sterven. Die mage antwoorden hem ghemeenlic: „Lieve neve, wy kennen wel ende weten, dat gi ons zeer wel hebt gedaen ende u goet by groten hopen hebt gegeven, welc goet wy som verteert hebben, som onsen kijnderen ende vrienden voort ghegheven hebben. Nu al waert zake, dat wijt u al gaven dat wy hebben behouden, dat en mocht u nijt baten, waer omme wy ewelic brootganc ende verdorven mosten wezen. Hier omme ist beter, want die minneste scade best is, dat ghi alleen wort verdorven, dan wy alle gader ewelic souden zijn verdorven. Mer hoe dattet is, weset verduldich, overmits dat ghi ons vol hebt fol. 51a gedaen, so willen wy gheer|ne mit u wtgaen ende troosten u als wy best connen". Doe die reyntmeister van zinen maghen anders gheen troost en vant, vergaderde hi alle zine vreemde vreende [1]) daer hi mede plach teten, te drincken ende te hoveren, die hi zinen staet nae dat voorseit is te kennen gaf, die ghemeenliken seiden: „Lieve vrient, u verdriet is ons te male leet; wy souden u gheernne helpen, mochten wy. Wy hebben dikwijl met u ghegheten ende ghedroncken, waer omme het wel redelic is, dat wy wel wilden, dat ghi wael voert, mer wine moghen u nijt helpen, want al gaven wy u al dat wy hebben, daer wy ewelic om verdorvên waren, dat en mocht u

1—2. E. rentmeester d. h. menich t. ende lange. F. menige tijt ende lange. 6—7. E. F. som verteert ende som m. v. g. 7. E. die heer die seyde. 12. E. F. gaf hem te kennen. 12—13. E. F. ende ymmer also veel gelts hebben most of. 16. E. F. gemeenliken aldus. 16. E. ende som onzen vrienden. F. ende som onzen anderen vr. 17. F. voirt hebn gegeven. 19. C. helpen w. w. e. [brootganc]. F. H. brootgangers. I. brootbidders. 25. E. en mocht vinden. F. en muchte hebben. 25. E. vreemde vrienden. F. vriende vriende. 26. E. [ende te] hoveren, dansen ende spelen dien hi. 30. F. redelic waer, d. w. w. wouden.

[1]) Voor: vreende een doorgestreept „mage".

nijt baten. Mer hoet is, weset emmer verduldich; wy zullen u
gheern, als gi doot zijt, van onsen goede een kyst ende een
slaeplaken geven, daermen u mede begraven mach". Doe deze
reyntmeister dit hoorde, viel hi in groter wanhopen ende en
wist wat doen. Mer ten lesten begonste hi te dencken omme
enen man, die hi somtijt, als hi nijt en wist wat doen, een
weynich ghedient hadde ende wat vrientscap bewijst hadde.
Daer hi, doe hi nijt bet en mochte, toe ghinc mit crancker
hope ende ghelove yet van hem tontfangen, overmits dat hi
vanden anderen, die hi so zeer volgedaen hadde, ghenen troost
noch hulpe en hadde gevonden, ende seyde: „Lieve vrient, staetti
fol. 51b mi | nu nijt trouweliken by, so bin ic een doot man ende ewelic
verdorven". Die man vraechde hem: „Wat is die zake?" Die reint-
meyster, na dat voorseit is, seyde hem. Die man vraechde hem:
„Hoe groot is die som?" Doe die reyntmeyster hem die somme
ghenoemt hadde, altehant seyde die manne totten reyntmeister:
„Vrient, wes blide ende onversaecht. Ist nijt meer, ic sal die scout,
al waert veel meer, voor u betalen ende u mit uwen heer in veel
meerre vrientscap verenigen, dan ghi ye te voren hebt gheweest.
Voort let u of ghebreect u anders yet, dat segt my. Ic sal u ghe-
noech onderhande doen, daer gi u mede moecht gheneren". Op dat
wy dan mogen weten, wie deze man is, die den reyntmeyster aldus
truweliken wt zijnre noot heeft gheholpen zullen wy weten, hoe
dat een camerlinc enen groten heer lange ende manich jaer trouwe-
liken ende wel hadde ghedient, welke camerlinc op een tijt, doe
zijn heer van huse was, mit groter zuucten wort bevaen, also
dathem niemant lijf toe en seyde. Die camerlinc die grote betrou-
wen hadde in sinen heer, welken heer hi voor groot ende machtich
rekende, altoos riep hi: „Och, wanneer sal mijn heer comen! Waer
hi hier, hi soude mi wel helpen! Ic soude schier ghezont wesen!"
Doe die heer thuus quam, wort hem gezeit, wat groter hope die
fol. 51c camerlinc in | sijnre zuucte tot hem hadde gehat ende dicke omme
hem gheroepen hadde. Die heer tottes camerlincx bedde ghinc,
dien hi vraechde, hoet mit hem was. Die camerlinc antwoorde:

1. E. ummer weest. 3. E. slapelic gheven. 3. E. begraven sel.
5. F. wist niet te doen. 7. E. F. luttel. 7. E. F. ende somtijt wat vr.
9. E. F. ontfaen. 10. E. vol hadden gedaen. F. also veel guets had
gedaen. 11. E. staet ghi. 14. E. F. zeide nadat voerseit is. 19. E.
vrientscapen. 20. E. [anders] yet dat seg mi. F. seyt my. 21. E. F.
onderhanden geven. 24. E. [dat] een. 24. E. langhe iaren. 25. E. welc.
26. E. F. ziecten. 27. E. groet. 29. E. F. [hi]. E. hoeneer. 30. F. Ic
zoude thant gesont.

„Och, lieve heer, sidi ghecomen? Waer hebdi aldus lange geweest? Ic bin so ziec! nu helpt my; ghi hebs wael die macht". Die heer seyde: „Lieve vrient, God die moet u helpen; ic en mach u nijt helpen". Die camerlinc seyde: „Och moechdi my nijt helpen? Waer omme hebbe ic u dan aldus langhe ghedient? Dits mijn eerste bede". Ende altehant keerde hem die kemerlinc omme, ende bad Gode, dat hi hem wilde helpen. Dit was zijn bede: „Lieve heer God, ic heb u nye ghedient, mer ic hebbe den ghenen ghedient, die my nijt helpen en moghen. Nu ic in der noot byn, ic biddi, helpe my nu. Ic wildi ewelic dienen ende niemant anders". Ende altehant in dezen ghebede so becoelde die manne ende die zuucte begonste te minderen. Daer nae doe die camerlinc ghezont was, quam die heer tot hem ende seyde: „Hoe ist? My dunct, ghi sijt al ghezont; wildi nijt schier uwen dienst aennemen ende doen [1]) als gi plaecht te doen?" Die camerlinc seyde: „Heer, wel moetti varen. Ghi en moecht my nijt helpen; ghi seit, dat mi God helpen most. | fol. 51d God, die ic nye en had ghedient, heeft my by zijnre graciën gheholpen. Ic wil voort aen hem dienen ende anders niemant, want hi is alleen die gheen die my helpen mach, als ic in nooden bin".

Wt allen dezen dunct my, datsi daer qualic op zijn, die deze tijtlike goede tegens Gode wynnen, besitten ende ghebruken, die horen kijnderen, hoor magen of vreenden gheven, datsi van rechte sculdich sijn Gode. Voorwaer si zullen hem hantieren also alsi den reyntmeyster ghehantiert hebben ende nijt bet. Hier omme radic enen yghеliken tresorier, reyntmeyster ende *ander* [2]) princen dienres, datsi van hoors heren goede also redentlike teren, horen vrienden mede deylen, datsi voor Gode, voor horen heer ende voor zinen raet, wanneer ende also dicke als te doen is, mit reden mogen verantwoorden. Mede datsi hore eygen scult also betalen, datsi ende hoor heer daer gheen scande noch scade omme en liden. *Non dicas*, seit hi, Salomon, *amice vade, revertere cras, cum statim*

1. E. sijt ghi. 4. E. hulpen. [Die c...... helpen]. 7. E. F. woude. 9—10. E. bidde di helpt mi nu. F. biddi lieve heer helpt mi nu. 11. E. bede. 14. E. F. en wilde. F. schier niet u. d. weder. 15. F. plagen. 16. F. seiden. 17. E. F. dien ic. 20. E. node. 25. F. hebn ende ymmer. 26. E. treserier. F. tresenier. 26. E. rentmeesteren ende [ander]. 27. E. F. redeliken. 30—31. F. eygen schulde hoirs heren schulde also. 32. F. Salomon seit: Non enim dicas.

1) Hs. Voor: doen een doorgestreept „varen".

2) Ingevoegd naar F.

possis dare[1]). Dat te segghen is: „Ghi en sult nijt segghen: „Vrient, gaet, coomt morgen weder, als ghi altehant betalen moecht". Ende hier mede ist van dezer vynne ghenoech[2]).

De vijfte vynne, die voor der coninginne staet, sel aldus zijn
fol. 52a gheformiert: Een manne, sittende in eens meysters stoel, hebbende in zijnre rechter hant een boec, in zijn lufter hant een bůsse, aen zijn riem een coker, in den welken hi mach dragen zijn yseren instrumenten, daer hi zijn plaesteren mede mach maken, zijn wonden mede mach wieken en cureren. Biden boec verstaen wy alle die ghene die mit wijsheit ommegaen ende studeren, gheliken alst den medicijnre toe behoort. Waer omme ghi weten zult, dat enen goeden medicijnre ten eersten toe behoort te wesen een gramaticus, op dat hi lichteliken zonder groten arbeit mach verstaen ende onthouden, dat hi wt Ypocras, Galienus, Avicenna ende wt ander ondervonden medicijnres boecken leest ende studeert, wt welken boecken hi moet ende hem toe behoort zijn kunste te nemen. Ten anderen sal hi wezen een loycus, op dat hi lichteliken onderscheyden mach tusschen logen ende waerheit ende alle dinc te recht verstaen. Ten derden sel hi wesen een rethoricus, want hem hoort
fol. 52c toe zijn zieken mit soeten |, vriendeliken woorden, wantsi nijt tegen toornne ende moeynisse mogen, tot zinen wille te trecken, op datsi hem onderdanich zijn ende hise te bet mach ghenezen. *Oportet enim addiscentem et pacientem credere*. Dat is: „Die scolier moet zinen meyster ende die ziecke zinen medicijnre gheloven ende betrouwen". Ten vierden sel hi weesen een geometricus, opdat hi die mate te rechte mach dragen. Vorwaer het waer een quaet medicijnre, die enen crancken minsche, die gheen twee pont zwaers en mochte dragen, hondert pont op leide, of die enen starcken manne van hondert ponden mit enen halven woude verladen. Aldus hoort hem dan toe, dat hi den ziecken medicijn sal gheven, nae dat zijn nature vermach ende die zuucte eyschet. Ten vijften sal hi wesen een goet arismetricus, op dathi mach

8. E. F. in welken coker hi. 12. F. als die medicijnmeesters. 16. F. medicijnmeester. 16. F. G. expaerts medicijn b. 18. F. logicus. 21. F. G. s. vr. saften woorden toe te spreken, wantsi. 23–24. F. Oportet enim discipulum credere magistro, pacientem autem medico. 30. G. halve ponde. 33. E. vijfsten.

---

[1]) Vergl. Prov. 3, 28 ne dicas amico tuo: Vade, et revertere: cras dabo tibi, cum statim possis dare.
[2]) F. is het eenige Hs. dat hier nog een exempel meer heeft. Zie de bijlage.

weten op wat tijt, op wat dach, op wat ure hi zijn medicijn den minsche gheven zal of doen bloet laten of anders yet hantieren [1]), daer hi zijn ghezontheit mede mach vercrigen of behouden. Ten sesten [2]) sal hi wezen *een* musicus; dat is, hi sal weten, hoe die vier humoren, als sanguis, colera, fleuma ende melancolia, na den rechten eysche in enen ygheliken minsche te samen zijn ghezet mit ghezonthede, also dattie een boven den anderen gheen heer-
fol. 52c scapie en hebbe meer | dan hem van rechte toe behoort. Ende so wanneer dat also is, so is nae die rechte musijc des ghesondicheits in den minsche dat orlogium wel ghestellet, wãnt *Sanitas est debita proporcio quatuor humorum adinvicem in corpore animato, secundum exigenciam complexionis illius corporis animati.* Dat te seggen is: „Ghezondicheit is een rechtveerdighe samensettinge der vier humoren in een levende licham na den eysch der complexiën van den lichame". Ten sevenden [3]) hoort hem toe, dat hi sal wesen een goet astrologus [4]), dat is, dat hi weten sal die crafte der seven planeten, die mogentheit van hore vergaderinge ende in wat constellaci hi medicijn sal gheven. Waer omne ghi weten zult, dat een medicijn op één tijt bat werct dan op een ander ende dat een medicijn op één tijt een minsch helpt ende ghezont maect, daer hi op een ander tijt of soude sterven. Die saec van dezen is, want wat hier op eertriken is wort vanden hemel ende zijnre moghentheyt regeert, ghelikerwijs als een knecht van zinen goeden heer. Ten achten so behoort hem toe, dat hi wesen sal een meyster der naturen, dat is, dat hi bekennen sal die craft ende moghentheit van enen ygheliken crude, dat hem in zijn medicijn noot mochte wesen te besigen. Ten negenden hoort hem toe, dat hi sal wesen
fol. 52d zedich van woorden, van daden ende van | werken, op dattie lude te meerre betrouwen in hem. *Quia ille medicus plures curat, de quo plures confidunt.* Dat is: „Die medicijnre pleecht meest lude te

10. F. tijt ende dach ende op wat. 5. E. colericus. F. sanguinea. 7. E. een humor. F. dat deen humoer. 10. E. de vita. 13. E. F. gesontheit. 16. F. astronimus. 18. E. F. hi sijn. 19. F. veel bet. 19—20. E. F. ander tijt. 23. E. F. gheregiert. 24—25. E. van naturen. F. vander n. 25. E. F. kennen. E. F. die mogentheit. 28. E. hem hebben. F. hebben sullen. 30. F. in quo.

---

[1]) Hs. sal of bloet l. of. a. y. doen hantieren.
[2]) Hs. ten lesten. [3]) Hs. ten vierden.
[4]) F. Vetter geeft in zijn werk: Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen (1886–1892) bij deze plaats de aanteekening: Also die sieben freien Künste, das Trivium: Grammatik, Rhetorik, Logik oder Dialektik und das Quadrivium: Arithmetik, Musik, Geometrie und Astronomie.

helpen, daer meest lude in betrouwen". Hier omme ist den medicijnre gheoorlovet te dragen gout ende sulver, bont ende graeuwe, op dattie ziecke ghelove in hem hebben ende hise des te bet mach cureren. Voerwaer het is den zieken te mael goet ende hulpliken, dathi den medicijnre, als hi tot zinen bedde coomt, nijt voor een minsch, mer voor een yngel ontfaet ende als enen engel onderdanich is. Deze cleder ende sierheit behoren toe enen goeden medicijnre van recht wel, op dat hise nijt van hoverdyën zijns herten, mer wt rechte mededogen tot zinen ziecken draget. Dezen medicijnre behoort toe boven alle, dat hi Gode kennen, dienen ende dancken sel, sonder wes hulpe hi niemant cureren en mach. Mede behoort hem toe, dathi trouwe ende gerechtich si ende hi hem bovenal wachte, dat hi omme gheen goets wil of omme ander enighe dingen wille, die men hem ghevet of loven mach, den ghenen verrade, die hem zijn lijf betrouwet. *Noli amico tuo facere fallaciam qui in te gerit fiduciam.* Dat te seggen is: „Ghi en zult den ghenen gheen valschede doen, die in u betrouwen heeft", want anders en soude hi gheen medicijnre mer een moorder wezen,
fol. 53a ende hieten. Voorwaer een medicus [is] | [1]) sonder ziel, die Gode nijt en kennet, die van natueren loos, ghierich ende onzedich is, *is* [1]) te mael een vreeslic minsche. Die medicus en sel den zieken gheen medicijn gheven, daer vrese des levens in steect, eer die ziecke ghebiecht is ende dat sacrament heeft ontfaen. Want hem is aldus gheboden: *Medicus sub pena excommunicacionis sapienter provideat ne pro corporali salute aliquid suadeat, quod in periculum* (*anime*) [2]) *convervatur*; *ymmo ante omnia infirmum moneat ut confiteatur et se ad Deum disponat.* Dat is: „Die meyster optie peen des bans versie hem wijslic, dat hi omme die zalichede des lichams nijt en

1. E. hulpen. 1. E. meest die luden. 3. E. F. ziecke des te meer betrouwen ende ghelove i. h. sullen hebben. 3—4. E. hise te bet cureren sel ende mach. 4. E. den mensche. F. den zieken mensch. 4. E. helpeliken. 6. B. C. D. E. ontfaet, ansiet. F. ontfaet ende aensiet. 7. E. F. chierheit voirseit toebehoren even. 8. F. rechts wel. 10. E. toe behoort. 11. F. cureren noch helpen en. 11. E. behoirt toe den medicijnre dathi. 12. E. F. ende dathi. 13. E. F. gheens goets w. of om anders. 13—14. E. eenig dinghen. F. enichs dincks. 14 E. F. gheven. 17. E. hevet een vol betrouwen. F. heeft betrouwen ghesat. 18. E. F. so en soudi. F. medicus. 18. F. moordenaer. 20. E. kent noch ontsiet. F. kent noch en ontsiet. 22. E. siele. 23. E. want het. 22 vlg. F. [eer die ziecke ..... dat hi omme]. 27. E. Die medicus op die pene des bants voirsie him wijseliken. 28—1 *op bladz.* 129. F. [die zalichede ..... in stect].

---

[1]) Veranderd naar E. F. [2]) Ingevoegd naar E.

rade daer vrese des ziels in stect, mer bovenal sel hi den ziecken raden, dat hi hem biechte ende tot Gode keer". Dat waer emmer een quaet medicijnre, die des ziecken siele liet staen inder vrese des ewichs doots, als hi dat licham wilde ghezont maken. Mede, die medicus en sal niet versumen, noch hem laten verzwaren zijn boecken over te sien ende te studeren, want het waer een dwase medicus, die als hi enen minsche ghedoot hadde, dan tot zinen boecken ghinghe ende besage of die medicijn goet was of nijt. Waer om den medicus toe behoort vroet te wesen ende alle dinghen wel te bezorgen. Ende al ist zake, dat hi den ziecken visiteert ende medicijn geeft mit enen bliden aenschijn, mit vro- fol. 53b liken woorden ende mit enen ghenůechliken gelaet |, nochtan sal hi bynnen in zijnre herten vrese ende wijsheit dragen. Wt alle dese voorseiden punten soe mogen wy wel merken, dat eén goet medicijnre *veel* [1]) toe behoort ende groot eer waerdich is. *Honora medicum quia propter necessitatem creavit illum Deus* [2]). Dat te seggen is [dat te seggen is]: „Eert den medicum, want omme die noot des minschen natuer so heeften Got ghescepen". Mede seit ons Ecclesiastes aldus: *Altissimus de celo creavit medicinam et vir prudens non abhorrebit medicinam* [3]). Dat is: „Die overste vanden hemel heeft ghescepen die medicijn ende die vroede man en sel die medicijn nijt ontsien".

Den goeden medicum zullen wy dan eren, overmits die ghelikenisse, die hi mit Gode heeft, want God sceppet [4]) ende maect, die medicus hout die minsche een tijt in ghezondicheit ende in dat wesen, dat hi van Gode heeft ontfaen. Ten anderen sel men den goeden medicijn eren, wanthi in hem selven goet is. Ten derden zullen wy dien eren, wanthi ons goet hevet gheweest of goet mach wesen. Het is waer, men vint veel lude, alsi vander doot zijn opgestaen [zijn] soe scuwen si den medicum alse horen viant of als enen die si nijt en kennen. Van desen seit ons Seneca aldus: *Multi indigni sunt lucis cum sol oritur*. Dat te seggen is: „Veel

1. E. daer der sielen vrese. 2. F. datsi hem biechten ende tot Gode keren. 3. F. medicus. 11. E. aensichte. F. aensicht. 13. E. F. van binnen. 15. B. E. wel toe behoort. H. I. medicijn wel waerdich zy grooter eere. 17. E. F. menschelics. 18. E. natuers. F. natuer. 18. C. Ecclesiasticus. D. Ecclesiastices. E. mede soe seide. E. ons aldus. 19. B. E. F. abh. eam. 23—24. E. God ghescepen ende ghemaect heeft den medicus ende die medicus. 23—24. F. schaept ende m. den mensch ende die medicus h. den mensch. 24. E. ghesondicheden. F. gesonthede. 26—27. F. [wanthi ..... dien eren].

---

1) Ingevoegd naar C. D. F.
2) Ecclesiasticus, 38, 1.
3) Bedoeld is: Ecclesiasticus, 38, 4.
4) Hs. stoppet.

lude en zijn nijt weerdich te bescouwen dat licht, alse die zonne fol. 53c opgaet". Dezen | luden mach [1]) die medicus mit reden op een ander tijt wael weygheren, alst valt datsi hem te doen hebben. *Ingratis* [2]) *est nichil faciendum*. Dat is: „Den ondancbaren en selmen nijt doen".

Hier mach yemant vragen: „Zullen wy den medicum eren? Wat can hi doen? Seitmen nijt van hem aldus: „*Medicorum est bene vestiri, subtiliter mentiri, audacter interficere?*" dat te seggen is: „Het hoort den medicum toe, dat hi wael si ghecleet, dat hi subtiliken sel lieghen ende boudeliken sel doden". Selmen aldusdanigen man eer bewysen?" Op dese voorseide vrage mach men twee antwoorden [3]) gheven. Deerste is, dattie drie voorseide punten toe behoren den lantlopers, die zonder conste hem selven grote meysterië toescriven. Deze lantlopers, op datsi die simpel, onnosele lude te bet moghen verscalcken, vercieren si hem zeer van buten mittes onnosels scapes velle ende van bynnen hebben si eens wolfs [velle ende] [4]) hert, wantsi en begheren nijt dan ghelt vanden luden, waer omme si manige valsche loghen in setten, liegen ende doen liegen den genen die mit hem deylen. Mede so en achten si niet daer op, wat medicijn si den ziecken gheven ende wat zuucte een minsche onder hem heeft, of die medicijn een minsche goet of quaet is, want mit een recept datsi konnen brouwen, willen si alle fol. 53d die lude ghezont maken ende aldus so doden | si manigen minsche. Waer omme ic rade enen ygheliken dat hi hem wachte voor die lantlopers, also lief als hi zijn lijf hevet, want hoor natuer is, wanneer sijt in een lant qualic ghemaect hebben, so lopen si mittien ghelde in een ander lant, daer mense nijt en kent; daer *si* van nyes beghinnen te liegen ende dat volc vergheven ende doden, nae dat voorseit is. Die ander antwoorde is deze: dat deze drie pûnten voorseit enen goeden medicum van rechte toe behoren. Van den eersten pûnt, datsi wel ghecleet zullen sijn is ghenoech voerseit. Datsi subtijlliken zullen lieghen is hem groot *noot* [5]), want alsi tot enen ziecken comen, die si vijnden leggen inder vresen des

1. E. zijn des niet 1. F. zijn des lichts niet w. te b. als die. 3. F. ingratus. 5. E. F. yemant segghen. 10. E. F. voorseide vr. 15. E. F. scaeps wolle. 19. E. F. Daer om wat. 20. E. F. den zieken goet. 23. F. ic u rade. 25. F. hoeneer. E. F. in een stede of in een lant qualiken. 27. E. nyeuwes. F. nyewes. 28. E. F. nadat voorseit is te vergheven ende te d. 28. E. [is deze] dat [deze]. F. [ander]. 29. E. [voorseit]. 32—1 *op blade*. 131. F. die in vrede des doots is sullen.

[1]) Hs. machmen; men, *doorgestreept*. [2]) Hs. Ingratus.
[3]) Hs. voor: antwoorden, „vrag", doorgestreept. [4]) Geschrapt naar E. F.
[5]) Ingevoegd naar E. F.

doots so zullen si mit bedructer herten tonen een vrolic aensicht, mit enen bliden gelaet ende seggen: „Vrient, hebt goeden moet! Ten is gheen noot. Ic sal u bider ghenade[r] Gods wel helpen. Ghi zult thant ghenezen zijn". Ende aldus zullen si subtijlliken liegen, omme die ziecken te troosten, liever dan si die waerheit seggen ende den zieken bezwaren of doden. Mer hieromme en zullen *si*[1]) gheen loghenaers hieten, want alsi wtgaen, zullen si den vrienden van den ziecken die rechte waerheit [nijt] segghen, op datsi vroet ghenoech daertoe zijn. Datsi boudelic zullen doden is te verstaen: alse die noot van der zuucte also groot is, dattie minsche zon | der fol. 54a hulp der medicinen nijt leven en mach, ist dan, dattie medicus, den meyster, hoopt den minsche te helpen, dien hi siet, dat emmer sterven moet ende wert hi dan daer toe vermaent, soe mach hi den ziecken, na dat zijn boeken inhouden ende hi mit anderen meysteren over een draecht boudeliken die medicijn gheven ende ist dat dan die minsche sterft, die hi hadde ghehoopt te helpen, daer en hevet hi gheen scult toe, wanttie minsche most emmer ghestorven hebben. Deze medicus en sel alzulke zwaer medicijn niemant lichteliken gheven, mer alst emmer wesen moet, sel hi zijn boeken wel oversien ende ist datter anders enige medicijnres indien lande zijn, daer zal hi hem wel mede beraden. *Quia dominus quandoque revelat uni quod abscondit ab aliis*[2]). Dat te seggen is: „God die openbaert somtijt een minsche dat hi voor veel lude heymelic hout". Mede ist datter veel medici by enen ziecken vergaderen, so zullen si hem wel wachten, datsi wt hoverdyë onderlinge nijt en disputeren [van hoverdyë][3]) omme die hoochste meyster te hieten. Mede so en zullen si den ziecken mit horen ydelen woorden nijt bezwaren, op datsi gheen hovaerdige dwase en woorden ghehieten ende die minsche nijt en doden.

1. E. F. toghen. 1. E. aensichte. 3. B. D. by Gods ghenaden. C. mitter Gods help wel ghenesen ende helpen. E. bi des Godes ghenaden. F. bider Gods ghenaden. 4. B. C. D. E. F. schier. 4. B. C. D. E. F. si mitten monde subtijlliken. F. connen liegen. 6. E. F. sullen si. 8. E. waerheit gheven te kennen op datsi. F. waerheit segghen ende gheven hem te kennen op datsi. 9. F. Die derde aentwoirde, datsi boudelike. H. I. ten derden, datsi stoutelike zullen. 11. B. van medicinen. E. F. G. van zware medicinen. C. D. van medicijn. 12. F. den sieken te h. 13. E. F. vermaent als recht is. 15. E. E. overdraecht. 17. E. ummers. 17. ymmer. 17. F. hebn. 18. F. sulke medicijn. 19. E. als noot is ende ummers w. F alst ymmer noot wesen sal, sal hi. 20—21. F. ende is daer een ander medicus in den lande, daer. 27 F. te wesen. 29. F. sieken niet.

[1]) Ingevoegd naar E F.
[2]) Vergl. Matth. 11, 25. Luc. 10, 21—22.
[3]) Geschrapt naar E. F.

Dese medicus, overmits dat hem toe behoort reinicheit, so fol. 54b is hi voor der coninghinnen | ghezet, gheliken als wy lezen van Ypocras, die also reyn was, datmen hem in gheenre wijs tot oncuuschede en mochte bringen. Want tot Athenen waren jongelingen, die omme Ypocras te tempteren huerden een scoon wijf omme een som van ghelde overmits datsi Ypocras daer toe soude bringen, dat hi mit haer soude hebben te doen, welc wijf op eenre nachte tot Ypocras quam, daer si alden nacht by sliep ende doe si Ypocras nijt en conste verwynnen, gaf sijt den jongelingen te kennen, hoe si hadde ghevaren ende doe die jonghelingen dat gelt weder wouden hebben, antwoorde dat wijf: „Dat ghelt heb ic ghenomen omme dat ic enen man soude becoren, nijt dat ic een zuul soude omme keren". Ende aldus hiet dat wijf den meyster omme zijn stadichede wil een zuul te wesen. Heymelic sel hi wezen, wanttie vrouwen dicwijl heymelike zuucten onder haer leden hebben, die die medicus moet cureren, waer om hi mede in dit spul voor der coninghinne staet.

Nader *rechter* [1]) medicine selmen coude mit hetten, hitten mit coude, blijscap mit droofheit ende droofheit mit blijscap cureren. Waer omme ghi weten zult, dat onredelike overdragende blijscap dicwijl een min-

fol. 54c sche ter doot brenct, gheliken als wy lezen van enen | wive ghehieten Lina, die meende dat hoor manne doot gheweest hadde, daer si groten rou omme hadde, welke manne haer onversienlic moetede in den inganc van horen huus; welc wijf doe si horen manne sach, wortsi mit alsulcker blijscap bevangen, datsi altehant doot bleef. Mede so lezen wy van enen wive, die mit valschede ende mit logen aengebrocht was, dat hoor kijnt doot was, waer omme si mit rouwen in [2]) huus bleef ende doe haer kijnt onversienlic thuus quam, bleef si altehant van groter blijscap doot. *Omnis enim mutacio instantanea periculosa est.* Dat is: „Alle onversienlike ende haestige verwandelinge is vreeslic". Waer omme Ypocras, doe hi manich jaer buten ter scoel omme konsten te leren had ghelegen ende hi meyster geworden was, also datmen verre van hem overmits zijnre groter kůnsten wiste te spreken, doe hi thuus soude comen,

3. E. reynich. 3—4. E. F. manieren tot oncuuschede mochte beroeren. F. oncuyscheit en m. br. noch beroeren. 8. F. eenre tijt. 14. E. hielt dat. F. behiete. 15. Oec sal hi wesen hemelic. 16. E. medicus moeten. F. medici moeten. 17. F. [in dit spul]. 17. E. F. coninginnen is geset. 30. F. instabilis.

---

[1]) Ingevoegd naar E. [2]) Hs. een.

seynde hi enen bode voor tot sinen ouders, dien hi aldus omboet: „Weet, dat Ypocras u zoon, berooft vanden ghesichte zijnre oghen thuus coomt". Dat deed hi, op dattie bliscap zijns coomstes mitter droofheit *zijnre blintheit in zijn ouders* [1]) also soude worden ghetempert, dat hem nijt en soude misschien want hi hadde anxte, dat si van groter bliscap doot souden hebben ghebleven. Mede lezen fol. 54d wy, dat Tytus, doe hi | bi Iherusalem lach ende Vaspacianus, zijn vader, mit groter moghentheit tot hem quam om hem te helpen, dat Tytus doe mit zulker bliscap wort bevaen, dathi ommachtich wort alle zijnre leden. Doe Josephus, een groot, doorzocht medicus dit vernam, vragede hi haestelic, of Tytus enigen vyant had, die hi nijt horen noch aensien en mocht. *Doe seidemen van enen man* [ende] [2]), die hi also leet had, datten nyemant van zinen ghezinde en moste noemen. Ende altehant dede Josephus dien man ombieden ende hi dede al Tytus ghezynde vergaderen dien hi beval ende zweren dede, datsi dien manne omme Tytus wil nijt misdoen en souden, mer groot eer ende reverencie bewysen, ende hoe dat Tytus toorniger worde, hoe si dien manne, Tytus viant, meer eer souden doen. Doe dede die medicus een costelike maeltijt reiden ende die man, Tytus viant, deed hi voor Tytus ogen recht als een keysar ter tafelen setten ende van Tytus ghezynde heerliken, mit alre reverencie dienen, gheliken of hi een keysar had gheweest. Doe Tytus dit sach, worthi van bynnen mit toornne ontsteken ende beval zinen knechten, datsi dien man souden doot steken ende hoe hi meer riep, hoe hi toornniger wort, hoe si den manne[e] meer eer bewysden, also als hem die meyster hadde bevolen. Doe Tytus dit sach, wert hi in hem selven barnnende ende mit also fol. 55a overdragenden toornne begrepen, | dathi overmits grootheit des toorns zijn craften, die hi verloren had wederkreech ende machtich wort al zijnre leden. Doe Tytus tot hem selven quam ende vernam dattie man omme hem ghezont te maken daer was ghecomen, ontfenc hi hem vriendelic ende hielten daer nae over zinen goeden vrient. Aldus gevaltet dicwijl, dattie ghene die viande zijn ghere-

8. F. [tot hem]. 10. E. F. ende beroeft van alle sinen craften. Doe. 12. F. horen noch sien en. 19. F. Doe leet Josephus een grote costelike. 19. E. F. bereiden. 21. E. sitten. E. ghesin. 22. E. F. alre eeren ende reverencie dienen. 24. F. doot souden slaen. 27. E. F. toornigher. 29. F. weder gecreech. 32. E. goeden trouwen. F. goeden ghetruwen.

---

[1]) Ingevoegd naar E. F. H. I. **[2]) Veranderd naar E. F.**

kent, dattie inder noot die truweste ende beste vrienden worden gevonden. Hier omme, want dit scaecspul in zijn eygen wesen edel is ende gheen onrechte en mach verdragen, soe plegen die medici wel enen man die scaken can ende mit groter zůůcten is bevaen enen anderen wtmaken die teghens den ziecken spelen sal, op deze vorwaarde, dat hi den ziecken dat spul by na sel laten wynnen ende als hi meent, dat hijt al ghewonnen heeft, so sal die ander hem een valsche toghe trecken omme hem toornich te maken op dathi van der zuucte mach ghenezen. Mer dit en selmen nijt doen, ten sel wezen by rade van enen vroeden meyster, wanttie zuucte mochte also wezen, dat hem toorn quaet waer ende by gheval doden soude.

Na dat vorseit is, selmen contrari mit contrari verdriven, waer omme ghi weten zult, dat in voorleden tyden was een abt die also vervult was, dathi nijt verteren en mochte ende *den* smake van alre spyse hadde verloren, waer om hi manighen meyster besocht, die ten lesten quam op Westvalen by enen ruter [1]) ghe-
fol. 56b reden, die | den abbet vraechde: „Heer, wat zůecti in dit lant?" Die abbet seyde: „Ic zůecke enen goeden meyster, die mi van mijnre zuucten mochte[n] ghenezen". Die ruter seyde: „Heer, siedi ziec? Ghi dunct my herde wel ghevoet zijn. Ghi hebt een scoon claer aenschijn mit enen vetten live". Die abt seyde; „Ja ic, ic heb den smake verloren, ic en mach eten, noch drincken noch verduwen, waer om ic manige meysterië ghezocht hebbe ende groot goet verteert hebbe". Die ruter seyde: „Heer, ic hoop, God sal u enen goeden meyster verlenen". Ende aldus reden si te zamen al callende mit solaes thent datsi quamen voor des ruters casteel. Doe seyde die ruter: „Heer rijt mit my an". Die abt seyde: „Neen ic, ic dancke u van uwen goeden ghezelscap. Blivet ghezont! Ic wil voort riden omme te zůeken enen goeden meyster". Die ruter seyde: „Heer, ghi moet mede op. Ic sal u wael meysteren. Tis also goet, dat ic dat gelt wynne als een ander ende tis also wel aen mi bestaet. Ende altehant leide hi den abt op zijn casteel;

1. E. trouwste. F. ghetrouweste. 5. *ook* B. C. D. E. F. wtmaken. 4—5. H. I. bevaen ende die jeghens den zieken man. 8. H. I. valsche trec. 14. E. vervollet. F. vervuylt. 15. E. F. die smaeck van alle. 16. E. ruyter. F. ruter. 17. E. F. abt. 18. E. Enen g. meester soec ic. F. [Ic zuecke]. 19. E. F. ziecten. F. mach. 20. E. ghi zijt zieck. 19—20. F. sydi s.? ghi d. m. harde w. ghenesen wesen. 20. H. I. sijnde. B. C. D. E. F. H. I. groot scoen aensichte mit eenen vetten live ende een claer verwe. 23. E. besocht. 23. F. meester versocht. 23. E. [hebbe] ende. F. daerom verteert [hebbe]. 26. E. F. tot datsi. 32. E. bestedet. F. besteet.

[1]) Hs. ruder.

mer des abts ghezinde liet hy weder omme thuus riden ende beval hem, datsi des abts convent vandes abts wegen zeer grůeten souden ende seggen, dat hi enen goeden *meyster*[1]) hadde ghe-ghevonden, mer teynden een half jaer souden si daer weder comen ende besien, wat hoor heer dede, hoe dat mit hem stonde, of hi fol. 55c yet ghenesen waer. Doe dit was ghedaen, be | sloot hi den abt op een camer dien hi gaf rogghenbroot teten ende borne te drincken ende des nijt half genoech. Die abt aldus van groten honger verteerde alle die quade humoren ende wert mager, smal ende dapper van live, die also groten appetijt van honger kreech, dat hi alle spyse wel gegeten had, had hise connen crigen. Die ruter nae dat half jaer, doe des abts knechten weder quamen ghinc hi totten abt ende seyde: „Heer, hoe ist? Sye di yet ghenezen? Moechdi yet verduwen?" Die abbet seyde: „Och ja ic! Ic hebbe so groten honger, had ic yet, dat ic eten mocht, twaer my al ghelijc, ic soudet wel verduwen". Doe seyde die ruter: „Siet heer, hier uwen knechten. Wiltse thuus seynden om tgelt uwen cost mede te quiten ende te betalen, den ghenen te lonen, die u wael ghedient heeft ende laet mi hondert marc comen, omme dat ic u wel hebbe ghemeystert". Aldus moet soberheit verteren dat quade dat overvloydicheyt[2]) heeft vergadert. Hier omme seggen die medici: *Abstinencia est summa medicina et quod crapula plures homines interficit quam gladius*, Dat te seggen is: „Abstinenci is die hoechste medicijn ende overaet ende overdranc doot meer lude dant zweert.

Die cyrorgicus, wanthi overmits cortheit des minschen leven vanden medicum mit[3]) broeders sceydinge is gedeilt of versceyden, soe fol. 55d be | horen hem alle deze voorseyde punten toe, naden eysche van zijnre kunsten. Dese zullen alsi grote saken onder hem hebben mitten medicum, recht als mit horen broeder hem wel beraden, want somtijt die matery daer een aposteem of coomt of een zwelle also groot ende overdragende veel is, datsi tot enen gate nijt wt en soude[n] mogen draghen, daer en soude een fystel, een kancker

5. F. dade. 9. E. F. ende snel. 10. F. ghecreech. 11. F. ghecrighen 14. E. F. abt. 15. F. al alleens. 17. E. wilstu. 17. E. F. om ghelt. 17—18. E. F. [quiten ende te]. 18. E. die u wel hebben ghedient. F. die u hebn ghedient. 20—21. H. I. dat quade twelke die overvloyte ghulsichede. 24. F. menschen. E. F. cyrurgicus. 25. H. I. Bijder busse ende bijden cokere zullen wij verstaen den surgyen, den welken alle dese voorseide pointen na den heesch van sijnre consten toebehooren, want hij mids der cortheden des. 31—32. F. nijt en zoude moge wt dragen.

---

1) Ingevoegd naar E. F.
2) Hs. die quade overvloydicheit. Veranderd naar E. F.
3) Hs. wt. Veranderd naar E. F.

of een quader wortel moeten bliven. Waer omme dicwijl noot is, dattie cyrorgicus enen minsche dien hi helpen wil vanden medicijn mit medicijn doet purgeren, op dattie quade matery worde ghemyndert ende een deel tot anderen steden ghetogen. Deze zullen hem mede wachten, datsi nijt lichteliken wonden ende grote gaten inden minsche sniden of steken, op datsi horen goeden name nijt en verliesen ende worden vleyschouwers of branders gheheten. Deze zullen naden eysche der wonden of zweren hoor wiecken ende hoor playsteren, nae dat hoor kůnste in heeft troulic ende wel maken. Dat quade ende overvloydich zullen si verdriven, dat ghebrec zullen si vervullen ende datter ghequetst is zullen si trouweliken helen. Goede safte salve, trouweliken ende wel ghemaect zullen si besigen. Omme dat gelt vanden ziecken te porsen, soe en zullen si nijt leggen, daer si des ziecken pijn mede vermeerren, want alsi dat doen, so ghesciettet dicke alsi den ziecken fol. 56a menen | te helpen, datsi des nijt en mogen doen ende datsi also mit reden zunde ende scande begaen. Mede zullen si hem wel voorsien in wat lit dat zeer is, van wat overvloedich humoer die aposteme is ghecomen, ende daer na zullen si wercken zonder enich onderzoecken vander craften hoorre salven. *Non convalescit*, seit hi, Seneca, *arbor que sepe transfertur neque venit vulnus ad cycatricem in quo diversa medicamenta temptantur.* Dat te seggen is: „Die boom en pleecht nijt te groeyen, diemen dicke versettet ende die wonde en pleecht nijt te helen, daermen manige medicijn aen proeft". Hier omme seg ic wel mit reden: *Nolo medicum qui in me experiri vult, qualiter alium sanabit.* Dat is: „Ic wil dien meyster nijt, die in my begheert te onderzoeken, hoe dat hi enen anderen soude meysteren".

Die apotecarius die des medicus *ende cyrurgicus*[1]) coc is, sal trouweliken zijn recepten maken, nae dattie meyster hem beveelt ende scrivet ende hem wael vorsien, dat hi dat een cruut voor dat ander nijt en neme dat hi nijt meer noch nijt min van enen ygheliken crude en menge, dan zijn recept in hout, op dat hi overmits zijnre versumenisse nijt manslachtich en worde ende

4. E. F. een ander stede. 7. F. mit reden ghehieten. 8. F. weken. 9. E. plaesteren. F. pleysteren. 9. F. konsten in hebn trouwelic. 10. E. F. overvloedicheit. 13. F. borsen. 16. F. nemen te. 16. F. [also]. 18—19. F. overvloedicheit die humoer des aposteems. 22. F. divisa. 24. E. F. wonden en plegen. 25. F. ic u wel.

[1]) Ingevoegd naar E. F. H. I.

hem ende sinen meyster also te scande maken. Voorwaer, waert zake dattie medicus zijn recepte te rechte screef ende die apotecarius fol. 56b dat nijt en maecte nae des meysters ghebot, die meyster | soude mitten apotecarium verantwoorden ende die apotecarius waert sculdich te beteren, mit live ende mit goede wat daer omme waer missciet. Hier omme en zullen si ghene valsche crude, ghene verstorven crude in hoor recepten besigen. Deze en moeten ghenen sympelen luden, ja al waert datsijs begheerden venijn vercopen, want waert datsi wt sympelheden of wt quaetheden yemant daer mede misdeden of vergaven, daer souden si mede dey(*l*)achtich aen wezen ende dat waren si mit hem sculdich te beteren. *Ignorancia enim crassa non excusat peccatum.* Dat is: „Onkůnde die versumenisse toe coomt en maect den minsche nijt ontsculdich der zůnde". Deze en zullen hoor recepten, hoor electuariën ende hoor ander cruden nijt langer by hem houden, dan hem die medicijn heeft gheoorloft. Hier mede ist genoech vanden medicum. Mer ist dat dese medicus overmits zijnre [zijnre] groter kůnste hier op eertrijc mit rijcheden ende mit groten eren wort opgheheven, so sal hi Got, zijnre heiligen, zijn ouders, zijn meysteren, daer hi kůnst ende doechde of heeft ontfaen nijt vergheten. Waer omme ghi weten zult, dat in voorleden tyden twee ghezellen manich jaer te saman ter scolen lagen om kunsten te leren. Ende doesi alle hoor goet verteert fol. 56c hadden, ende van | armoeden sceyden mosten, die mit groter vrientscap verenicht waren, toech die een tot zinen lande, daer hi een goet heilich leven, om Gode te dienen, aen nam. Die ander toech in den hof biden Paus. Ende altehant doe hi daer quam, wort hi omme zijnre groter kůnsten wil verheven ende cardinael ghemaect. Daer nae ghevielt dattie arm clerc, des cardinaels ghezelle, omme zaken wille die hi had te doen, in den hof quam. Doe die cardinael zinen ghezelle vernam, rede hi een costelike maeltijt, daer hi hem toe ten etene bat in welker maeltijt hi hem manige cierheit van goude, van zulver, van spyse, van dranc, van dienres toonde, also dattie arme clerc, zinen ghezel zeer verwonderde. Doe die maeltijt ghedaen was, lede die cardinael zinen gezelle van camer te camer, dien hi alle zijn rijchede van zinen pallaes, sijn scoon paerde ende

5. E. wat daer an w. 5—6. F. waer daer an misschiet. 8. E. F. waert saeck datsijs. 10. F. misdaden. 10. E. F. deelachtich. 15—16. F. bevolen ende gheoirloft. 22. E. F. om conste ende wijsheit. 26. F. hof van Romen bi. E. [doe hi d. qu.]. 30. E. costelic. F. bereyde. 31. E. hi [hem manige] chyerde van. 32. F. [van dranc]. E. F. toechde. E. dat den armen cl. 34. F. tot camer. 35. E. F. sinen sconen p.

alle zijn ander cierheit toonde ende liet sien. Doe dit was ghedaen,
seyde die cardinael totten armen clerc: „Wat dunct u, hebbe ic
nijt goet leven? Breect my yet van dat ic soude hebben?" Die
clerc seyde: „Heer, neen! Voorwaer u en breect nijt meer dan enen
man, die voor u ten duvelvolen voer. Heer, haddi dien man so
waert al volmaect". Die cardinael seyde: „Wat segdi? Hoe spreecti
fol. 56d so? Wat meendi? Wat soud | ic mittien man doen?" Die clerc ant-
woorde: „Heer, dien man is u noot; ghi moeten emmer hebben
of ghi moetter selver varen. Ghi zijt een groot clerc; ghi wet die
scrifte als wel of bet dan ic doe. Waer hebdi ye ghelezen [1]), dat
yemant mit aldusdaniger groter hoverdyë, ghiericheit, ghulsicheit
ende ander zaken, die ghi hantiert in hemelrijc is ghecomen? Ghi
weet wel, dat ghi in der apostolen stede staet; dat ghi hem sculdich
zijt nae te volgen ende Cristum horen meister alse ghi best cont.
Plage(*n*) die apostolen aldus te leven als ghi doet?" Doe die cardinael
deze woorde hoorde, ghinc hi totten gronde zijns herten ende
dochte dat alle dese woorde waer waren, waer omme hi al zijn
goet vercoft ende dat ghelt den armen om Gods wil gaf ende
voort aen alle zijn leven lanc Gode trouwelic diende.

Die seste vynne, daer die tavernier, die sluter ende die herberge
houden by worden beteykent, sal aldus zijn gheformiert. Een
manne die *zijn* rechter hant heeft wtgherect omme die gasten te
noden ende in zijn lufter hant broot ende wijn, onder zijn riem
sluetelen. Mit reden zullen deze voor des conincx raet staen, want
fol. 57a si plaghen | dicwijl onderlinghe mit horen gasten te scelen, datten
raet mit zijnre wijsheit toe behoort te rechten. Nu, want ic hier
voor gheslooft hebbe *te segghen* [2]) hoe een ygelic manne hem
selven, sijn wijf, sijn kijnder, sijn ghezynde, zijn huus ende zijn

1. E. F. chierhede [toonde ende]. F. besien. 3. E. breket. 4. F. arm clerc. E. F. gebrect. 5. E. wilde varen [Heer]. F. woude varen. 6. E. F. spreect gi. 8. E. ummers. F. ymmer hebn. 10. E. scrift. F. scriptuer. 10. E. F. ghelezen. 11. E. E. hoverdiën ghiericheden ghulsicheden. F. [groter hoverdyë]. 12. E. F. saken als. 15. E. F. plaghen. 16. E. ten gronde. F. had ghehoirt g. h. ten gronde. 18. E. F. willen. 19. E. F. voirtaen Gode al zijn l. l. trouweliken ende wel diende. 21. F. [seste]. 22. F. wesen g. 23. E. F. sijn rechterhant. 24. E. lufter[hant]. 25. E. F. slotelen. 26. E. plegen. 27. F. of mit. 28. F. [hier] voor beloeft heb hoe een. E. hebbe te segghen. H. I. hebbe belooft te bewisene.

[1]) Hs. ghelegen. [2]) Ingevoegd naar E.

hof sal regeren, so wil ic dat loft betalen eer ic voort vanden tavernier segge. Waer omme gi weten zult, dat een yghelic huusvader, dats een manne die een ghezinne heeft te bezorgen, die sal alre eerst ende boven al sie(*n*), dathi hem wel regier, want overmits dat hi sal wesen een regel ende een spiegel daer alt ghezynne hem in sal spieghelen, so ist wel reden, dat alle zine wercken wt vroetscapen ende wt doechden spruten. *Necesse enim est ut munda sit manus que sordes diluit alienas.* Dat is: „Vorwaer, tis noot dattie hant reyn si, die des anders[1]) onreynicheit of sel dwaen". Daer na sel die huusvader neernstelic sien tot zinen ghetruweden wive, dat si hoor wel drage in haer selven, ende dat si wel besorge hoor kijnder, hoor boden ende hoor tijtlike goeden, die haer hoor man [hoor] hevet bevolen. Het is enen ygheliken manne beter, dathi neme een meecht tot enen wive dan een weduwe, wanthi mach die maecht bet brengen mit reden tot zinen wille dan die weduwe. Voerwaer, die weduwen willen altoos heerscapië hebben over haer fol. 57b man ende begeren altoos die manne te | leden nae horen wille. Een vroet man sel sinen wive gheven goede regulen, wt vroetscap ende wijsheit ghenomen, op dat hi ende zijn wijf in doochden volmaect, vredeliken te samen mogen leven ende goede kijnder krigen.

Dese man, ist dat zijn wijf tot zinen gebode nijt en staet so sel hise scelden ende bringen in vresen mit scaemten, want anders en mocht dat goede wijf overmits gebrec des redens worden ombonden ende zeer dwalen. Waer omme gi weten zult, datmen vijnt tweerhande vrese: Die een is vrese der minnen mit scaemten ende dese vrese sal hebben dat goede wijf tot horen goeden manne, die goede kijnder tot horen goeden ouders ende die goede scoliers tot horen goeden meyster. Die ander is vrede des haets mit nide ende deze vrese hebben die ghemeynte tot een tyranne, horen heer. Dat goede wijf sel in al dat gotliken ende eerliken is horen man onderdanich wesen, also wel in die quade avonture als in die goede. Want overmits dattie mannen van naturen vroeder ende wyser is

1. E. die gheloften. F. die geloefte. 4. F. hem selven. 5. [ende een sp.]. 10. E. getrouden. F. getrouwen wive. 17. E. F. leiden. 18–19. E. F. regelen wt vroetscappen ende wijsheden. 19—20. F. in volmaecte deuchden. 20. E. F. vercrigen. 23. E. F. so mocht. 23. E. F. ontbonden. 24–25. F. twyerhande. 27. E. F. ouderen. 27. F. scholieren t. h. g. meesteren. 28. F. haets ende nijts. 29. E. F. totten tyranne. 30. E. F. godliken. 30. E. [ende eerliken].

[1]) Hs. vaders.

dan dat wijf, so sel dat goede wijf horen wil te mael setten in hoors mannes wil, also veer alsi voelt dat hoors mans wil mit reden wt vroetscapen ende wijsheit coomt ende anders nijt. Want wy hebben ghezeit in die coninghinne, dattet vroede wijf nijt volgen en sal horen dwasen man. Dat goede wijf sel veel neernsteliker horen man mit mynnen blidelike dienen, dan of hise ghehûert fol. 57c had. | Reden is deze: wantsi zijn verenicht, datsi mit lieften ende mit minnen wel ende eerlic te zamen zullen *leven*[1]), op datsi gode volmaecte kijnder mogen crigen.

Dit wijf sel wesen een vrouwe vanden cost, diemen bynnen den huus doen sal ende si en sel nijt hoveren als hoor manne van huus is, tensi dat hoor manne hoor dat beveelt of hoor zine vriende of die haer overcomen. Ende dan sel si den cost redeliken doen. Dit wijf en sel ghene vreemde gasten ontfaen of aenhalen zonder oorlof van horen man ende zunderlinge als hoor man buten of van huus is, op datsi nijt te scanden en worde, op dattie vreemde nijt en vernemen die heymelichede des huses ende opdat hoor manne nijt op hoor vertoornt en worde, welken toorn si bovenal sel scuwen ende ontsien. Van groten zaken, die de man buten den huse heeft te doen soe en sal hoor dat wijf nijt onderwijnden, tensi dat zake dattie manne een zoon of een dochter wtgeven wil, so sel die goede man mit sinen goeden wive beraden, wat ende hoet best is gedaen, want al ist zake, dat des wijfs raet dicwijl cranc ende clein is, nochtan is hoor raet somwijl goet om een beter tondervijnden. Ende ist, dat die man mittes kijnts vrienden yet wil doen, datten wive nijt en genûeget, so en sel dat wijf hoors mans wil nijt aernsteliken wederstaen, mer si sal horen wil in des mannes wil setten. Tis leliker ende meerre scande, dat een wijf haer onderwint van groten zaken die hoor man buten huus heeft te doen, dan dattie man hem onderwijnt van clenen zaken |, die bynnen huus ghescien, want dat[2]) fol. 57d eerste is boven der moghentheit ende boven des wijfs reden, mer dat ander en gaet nijt boven des mans moghentheit ende reden. Mer ist zake, dattie manne doot is, so sal ende moet dat wijf hoor onderwijnden[3]) van alle die zaken, groot ende cleyn, die haer

8. F. guede. 9. E. F. ghecrigen. 17. F. oec opdat. 18. F. ontsien v. g. z. Dat die m. 19—20. F. doen daervan en sel. 22. E. him beraden. F. hem mit s. g. w. beraden. 24. E. ende al ist. 26. E. nernstelike. F. naernstliken. 28. F. onderwinde. 34. E. F. onderwinden.

[1]) Ingevoegd naar E. F.
[2]) Hs. die. Veranderd naar E. F.
[3]) Hs. onderwonden.

ende hoor kijnder aengaen, mer dat sal si doen by rade hoors mans vrienden ende haers kijnder vrienden ende anders nijt. Die goede manne by zinen *goeden* [1]) wive nader rechter loop der naturen sal winnen goede kijnder, want als die vader ende die moeder beyde goet zijn, so en spreken si noch en werken si anders nijt dan goet ende eerliken is. *Ende alsoe gheven si hoir kinder goet exempel tot goet spreken ende te werken. Mede so en doghen si nemmermeer dat hoir kinder yet segghen of doen anders dan dat goet ende eerliken is* [2]). Ende aldus so moeten die kijnder van node goet worden, also verre alsi op geen quade ure ende constellaci ontfangen of ghewonnen zijn. *Ve autem illis qui dant occasionem pueris ad peccandum et permittunt eis viciose agere.* Dat te seggen is: „Wee den ghenen die hoor kijnder gheven een occusoen te misdoen ende ghehengen datsi quaet doen".

Die vader ende die moeder zijn van Gods wegen sculdich horen kijnderen te houden ende te leren tot doechden ende te trecken mit groter naernsticheit van alre quaetheit. Hier omme seyt die wyse manne aldus: *Filii si tibi sint, hylarem vultum ne ostendas* (*illis*) [3]). Dat is: „Ist dattu kijnder hebste, so en sultu hem gheen blide aenschijn togen", opdat si hem daer op nijt en verlaten, want kijndere, dwase ende quadyën en zelmen gheen vriendelic
fol. 58a noch goet ghelaet tonen no bewysen. | *Ledetur quasi vinea,* seit hi, Job, *in primo flore botrus eius et quasi oliva proiciens fructum suum* [4]). Dat is: „Dat kijnt sel worden ghequetset recht alstie wijngaert in zijn eerste blůessen ende alstie oliveboom, die voor zijn tijt zijn vrucht of werpt". Hier omme seide God selver tot Hely, die hi mit zinen kijnderen plaechde, overmits dathi zijn kijnder nijt en dwanc, aldus: *Dilexisti magis filios tuos quam me* [5]). Dat is: „Du hebste meer ghemint dijn kijnder dan my". Voorwaer, die overste gave diemen Gode offeren mach, dat is, dat een goet vader mit

1. E. van hoirs. 2. E. ende hoirer kijnder [vrienden]. F. bi haerre kinder vr. 3. E. F. goeden wive. 5. E. dan en spr. 5. E. [si] anders [nijt]. 9. vlgg. F. [moeten ..... ghewonnen zijn]. 13. F. occasioen. 16—17. E. F. te houden tot alre deuchden ende trecken. 17. F. hem mit alle. 17. E. F. nernsticheit van alle quaetheden. 19. H. I. eis. 20. E. F. aensichte. 20. E. [op dat ..... verlaten]. 20—21. F. [daer op] n. e. verlaten totti ende bidi in dwaesheden ende in sonden comen, want. 21—22. E. gheen goet ghelaet noch vriendelichede bewisen. F. gheen goet aensicht, ghelaet noch vriendelichede bewisen. 23. F. Job seit: Ledetur quasi. 23. E. incipiens fructum. 25. E. bloesom. F. bloysom. 26. E. op werpt.

1) Ingevoegd naar E. F. H. I. 2) Ingevoegd naar E. F. 3) Ingevoegd naar E. F.
4) Vergl. Job. 15, 33. 5) 1 Sam. 2, 29.

goeder herten blidelic Gode hem selven ende zijn kijnderen op offert. Was dat nijt deerste ende meeste zake, daer God Abraham om beloofde dat hi zijn gheslachte soude vermeerren boven dat sant des overs vander zee ende boven den sterren des hemels? Hier omme sal een ygelic naernstelic zijn kijnder leren ende castyën, op datsi nijt mit ondersoec en weten wat zonde is. *Apprehendite*, seit hi, die propheet, *disciplinam ne quando irascatur dominus* [1]). Dat te seggen is: „Ontfaet leringe, op dattie heer nijt vertoornt en worde. Die kijnder, gheliken den jongelingen van Babyloniën, die hebben enen woedende geest, die meer ghenegen zijn tot quaetheden dan tot doechden, waer om mense wijslic moet regeren fol. 58b ende hem of snoyen die overvloydige quaetheit | ende in hem planten moet doechden ende zalicheit. *Beatus qui tenebit et allidet parvulos suos usque ad petram* [2]). Dat is: Zalich zijn die ghene die zijn kijnder hout ende [ende] castiet [3]) totten stadigen Gods zoon, dien te kennen, te minnen ende tontsien.

Die goede man sel sinen goeden wive trouwelic ende vreentlic wesen. Mede en sel hi anders gheen wijf begeren, op dat hem zijn wijf trouwe ende vreentlic si. Mede so sel hi weten wat eer zinen wive, zijns wijfs vrienden ende zijn kijnderen toe behoort ende die sal hi enen ygheliken van hem bewijsen naden eysche der rechter reden. Ende aldus sel hi zinen wive goet exempel gheven, op datsi mede also mach doen. Een manne die zijn zynne wael tot hem heeft, die en sel mit gheen anderen wiven dan mit sinen truweden wive te scaffen hebben, op dat hi zinen wive gheen quaet exempel gheve, op dat hi hem selven, zijn goede wijf ende zijn kijnder, die hi heeft of naemaels crigen mach, nijt te scanden make. Wanttie doechde of die quaethede des ouders coomt van hem optie kijnder. Die man is van naturen sculdich zijn onrecht te keren ende zijns wijfs ende ist noot voor haer te vechten. Hier omme heeft die natûer in veel dieren den mannen verleent

1. F. ende die beste sake. 3. F. vermeerderen. 7. E. seit hi David, F. Die propheet seit: Apprehendite d. 14. E. F. [usque]. 14. E. F. heylich is. 15. E. F. houdt ende castiet tot dien. 17. E. F. vriendelic. 18—19. E. [. Mede ..... vreentlic si]. 19. F. ghetrouwe ende vriendelic. 24. zijn wijf wel. 24. E. wiven [dan ..... wive]. 25. F. hebn. 26. E. F. en gheve. 27. E. goede kinder. F. goede kinderen. 27. F. ghecrigen. E. F. en make. 28. E. duecht. E. F. quaetheit. E. der ouders. F. der ouderen, 29. E. op hoir k. Die man die is. 30. E. F. wijfs onrecht. 31. E. die manne.

[1]) Psalm 2, 12. [2]) Psalm 136, 9. [3]) Hs. castien.

hoornen ende den wijfken gheen. Hets goet, dattie manne ende zijn wijf ghelijc gecleet zijn, een ygelic nae zinen eysche, op dattie vrientscap te vaster onder hem blive. Ende dat wijf en sal horen man nijt te zeer belasten mit cost ende mit cledinghe, mer si sal begheren myn dan | die ghewoont eyschet van horen lande fol. 58c of van hoorre stede, also, datsi nochtan van horen bůeren nijt en worde versmaet. Die goede manne die sal in sine herte seggen ende menen, dat zijn goede wijf edelre ende beter is dan hi ende dat goede wijf sel emmer menen, dat haer manne beter is dan si. Mede so sal een yghelic van hem beiden des anders vrienden [1]) also vol of volre doen als hi den zinen doet. Ende aldus zullen si in al dat hem toecoemt, ist groot, ist cleyn, eerliken, godliken ende wel mit mynnen leven. Waer om si van allen goeden luden zullen worden gheminnet ende gheprijst, ende die quadyën zullen hem omme haer doechde ontsien.

Die huusvader sel hebben goede trouwe boden, die nijt te bloede, noch nijt te moedich noch hoveerdich en zijn; wanttie bloede en dar om zijn heren wil gheen grote dinghen aennemen noch hem in node nijt bystaen; die moedige, hoveerdige wil altoos zijns heren ghelijc of betere wezen. Dezen heer ist wel goet, dathi enen goeden trouwen knecht hebbe, die hi van kijntschen dagen op heeft ghehouden, die zijn zeden kent ende trouweliken dient. Dattie trouheit der boden den heer orberlic zy[n] bewijst ons Boëcius aldus: *Ve seducenti mancipio in quo plenaria* (*dominantis*) [2]) *confidit dilectio*. Dat is: „Wee den valschen knecht, die zinen meister verraet, in welken knecht die meyster volcomelic zijn betrouwen fol. 58d hadde ghezet". Waer om Boëcius voort seit [3]) aldus: | *Servus bylinguis procul expellatur et ipsius eminente nequicia statim deponatur, licet consanguinitatis proximitate domino sit coniunctus. Servorum, siquidem, crudelitate multos vidimus dominorum incurrisse iacturam.*

1. E. de wiven. F. den wiven. 1. E. F. wel goet. 6. F. ghebueren. 9. E. F. vele beter. 10. E. F. een yghelic van him beiden des anders vr. 11. F. [also vol of volre doen] alsoe hy. 11. E. F. si onderlinghe. 14. F. quaden. 15. deughet ende vrienscap. F. deuchde ende vroetscap. 16. F. getrouwe. 16. E. [te]. 18. E. en derre. F. en der om zijns meesters w. 20. F. desen huysvader is wel noot dathi. 21. F. ghetruwen. 22. E. F. ende him tr. 23. E. Dat trouweheden der boden hun oirbarlic zijn. F. Dat die trouheit boven den huysvader oirbaerlic sy. 27. F. Servus linguis. 28. E. eminenti. 29. proximitatis.

---

[1]) Hs. van des anders vrienden van hem beyden also. Veranderd naar E. F.
[2]) Ingevoegd naar E. F. [3]) Hs. voorseit. Veranderd naar E. F.

Dat te seggen is: „Die knecht mit tween tonghen sel men veer verdriven, also vroe als zijn quaetheit wort gheopenbaert, al ist zake, dathi des heren nae maech is, want wy hebben dicwijl ghe zien, dat wt die quade wreetheit der knechten veel heren zijn verdorven. Hier omme seit ons Salomon aldus: *Ab ea, que dormit in sinu tuo, custodi castra oris tui* [1]); *nulla pestis est efficacior ad nocendum quam familiaris et domesticus inimicus.* Dat te seggen is: „Vanden ghenen die slaept in dinen scoot, so behůet wel die castelen dijns monts; gheen dinc en mach di meer scaden ende hijnder doen dan dijn heymelike viant diestu dachlicx in dijn huus hebste". Dese viant is dat vier in den bosem, een serpent in den scoot ende een muus in den casten [2]), want so waer du di bekeerste hi is altoos bi di omme dijn goet ende eer te verderven. Wat is vreesliker dan een valsch verrader, die goet ende trouwe schijnt te wezen ende altoos mitten anderen omgaet.

Deze huusvader sel sinen knape werc gheven te doen op een peen ende hi sel hem somwijl toespreken mit goeden neernstigen woorden, mer hine sels nijt vloeken noch mit zinen woorden ongelijc doen, op fol. 59a datsi nijten worden wilt, | noch onghebonden, ledich, toornich ende onghehoorsamich. Mede sel *hi* hem gheven ghenoech teten, te drincken op datsi nijt cranc en worden ende onwillich te werken [3]). *Cum enim* (*non*) [4]) *sit debita remuneracio operanti, operans invite operatur.* Dat is: „Als men den wercman nijt te recht en loont so wil hi node werken". Der knechten rechte loon [5]) is eten ende drincken. *Quando vero bonis* [6]) *bonum, melioribus melius non sit, nec premia bonitatis sequuntur et malicie, tunc peiores efficiuntur servi et inobedientes.* Dat te seggen is: „Alsmen den goeden gheen goet ende den besten nijt dat beste doet, ende als der doechde ende der quaetheit gheen loon nae en volget, so worden die boden toornich ende onghehoorsamich". Hier omme ist noot, dattie huusvader vroet ende wijs is

1. E. F. verre. 2. F. vroech. 10. E. F. dagelix. F. dienstu. 12. F. in der broodcasten. 12. C. kasse, *onduidelijk geschreven.* 12. F. keerste. 14. F. ghetrouwe. 15. F. ommegaen. 16. E. huusheer. 18. F. salse. E dit sel hi doen op dat. 20. onghehoirsam. 21 vlgg. F. [cum enim ..... node werken]. 24. B. [rechte loon]. 28. E. F. [dat] best. 29. E. tornich, quaet ende. F, quaet, toornich ende. 30. E. F. wijs si.

---

1) Vergl. Mich. 7, 5: claustra oris tui.

2) Hs. tassche. Vergl. de variant.

3) Hs. opdat si en worden onwillich cranc te werken. Veranderd naar E. F.

4) Ingevoegd naar E. H. I.

5) Hs. recht te lonen. Veranderd naar C. D. E H. I.

6) Hs. bonus.

ende weet, hoe hi zijn ghezinde gheven sal eten ende drincken, cleder, scoon, wercke, rust of speelganc enen ygheliken nae zire weerde ende nae dattie tijt eyschet. *Quod caret alterna requie, durabile non est.* Dat is: „Dat zonder rust is, dats ondûerlic".

Som dingen sel die manne verwaren, som sel dat wijf verwaren ende som dingen sel die knecht of dat joncwijf verwaren, die die zorge van den huse dreget ende ist, datmen meer boeden behooft, so salmen een ygelic zijn werc bewysen, op dat hem die een optie fol. 59b ander nijt en verlaet. *Multitudo servorum non expedit nisi unus* | *quisque habeat opus suum proprium et determinatum, quia multi quandoque deterius serviunt paucis.* Dat te seggen is: „Manichfoudicheit der boden en is nijt goet, ten si datmen enen ygheliken bewyset zijn eigen werc, want het ghevalt dicwijl, dattie meeste boden hebben, dattie qualicxste worden ghedient". Aldus sel die huusvader alle dat hem toe behoort wel bewaren ende nauwe toesien. Want alst ghezyn siet, dat hoor meyster vroet ende wijs is, so doet dat ghezynne veel te bet dat hem toe behoort te doen. Ende ist, dattie heer sot is ende zijn eygen dingen versumet, so waert wel ommoghelic, dattet ghezinde neerstich waer ende scerpeliken toesage. Hier omme seit men ghemeenlic: *Oculus domini impinguat equum et optimum stercus sunt vestigia domini.* Dat is: „Des heren oge maect dat peert vet ende die beste misse zijn die voetsporen des heren". Hier omme ist wel goet, dattie huusvader dicwijl [1]) eerst opstaet, op dat hi zijn gezonde te bet mach houden, op dat hi te bet mach weten dat ghestant van zinen huus, ende op dat zijn ghezynde des te bet toesie. Mede ist goet, dat hi weet, hoe veel hi dages, ter weken ende des jaers verteren mach, op dat hi mit versumen nijt arme en worde. Die poortier sel wesen manc, op dat hi altoos byder poorten blive ende weet, wie daer wt ende ingaet. Sel dat huus wesen *wel* [2]) gheregeert, so selt hebben veel

1. E. F. gesin. 1. E. teten. 4. E. F. onduerliken. 4. E. F. sommige. 5. F. bewaren. 5. E. [som sel ..... verw.]. 6. F. bewaren. E. F. sommige. E. die knape. 8—9. E. F. op den anderen. 10—11. F. [quia ..... paucis]. 11—12. E. menichvoudicheit. F. mennichvoldicheit. 13. E. F. tgeschiet. 15. E. al dat. 16. E. ghesin. F. als tghesin. 19. E. nernstich. 22. E. missche. F. mis. 22. F. voetstappen. 25. E. die gestant. 26. E. F. ghesin. 27. E. des dages. F. sdages. 28. F. versumenisse. 29—30. E. wt of ingaet. F. in of wtgaet.

---

[1]) Hs. ist dicwijl goet dattie huusvader eerst. Veranderd naar de andere Hss.

[2]) ingevoegd naar E.

cameren ende[1]) stede, daermen alrehande gasten ende yngeboedel setten sal. Die huusvader set zijn dierber cleynoden, als scalen, fol. 59c lepelen, | silveren coppen ende dierghelike gheven zinen knape of joncwijf, die daer die sorge of dragen sal in zeker getal. Ende hi sal hem seggen die weerde daer van ende dat sal hi scriven in sijn boeck, ende teyndens jaers of als die stonde wtgaet sel hi goede rekeninge daer of nemen ende besien wes daer heel ende gebroken is. Sijn dochteren sel hi laten slapen in een goede besloten camer, daer dat ghezynde nijt toe en mach comen noch daer si nijt wt en mogen hine moettet weten. Die knapen ende die joncwiven en sal hi nijt te samen in een camer bedden, mer die knapen zullen haer camer by hem hebben ende die joncwiven oec by haer selven.

Tot dezen voorscreven punten so hoort den tavernier toe, dat hi gheliken Hector blide ende vro sal wesen, zijn gasten blidelic tontfaen mit een vriendelic ghelaat, dien hi altoos goede woorde sel gheven ende die woorde sel hi nae zinen vermogen mitten werken volbringen. Die reden is dit: want zine gasten bewysen hem eer ende reverencie. wantsi rekenen hem voor enen goeden gherechtigen man, alsi tot zijnre herbergen thuus trecken, waer om hi hem weder eer, reverencie ende zunderlinge vrientscap sculdich, is. Mede die vriendelike bliscap[2]) des weerts maken alle die gherechten dubbelt. Dese weert sel mede zijn gasten trouwelic bescermen, dat hem gheen hijnder, scade noch scande en ghescie. Ghelikerwijs als wy lesen, dat Loth die twee yngelen *dede*[3]), die hi in zijn herberge voor twee minschen had ontfaen, daer | doe die fol. 59d lude van Zodoma quamen omme hem die jongelinge tontnemen, op datsi mitten jongelingen haer quade ghenoechten mochten volbrenghen. Daer Loth op dat hi die jonghelinghen, zijn gasten, mochte bescermen, vergat die vaderlike minne ende gaf hem luden twee

1. E. F. c. ende steden. B. ymboel. D. E. ymboedel. 1—2. F. inboel mach setten. 3. E. potten coppen. 3—4. E. F. sine knape of joncwive. 4. E. dragen al. 5. E. F. daer of. 6. tenden jaer. F. tendes den jaer. 7. E. hele of te broken. F. gheheel of gebroken. 12—13. B. D. entie joncwiven sullen die hoor hebben by hoor selven. C. hebben. Die joncwiven sellen een camer bi hoir selven hebben. E. joncwiven sullen die hoir bi him hebben. F. joncwiven sullen hoir camer bi hem selven hebben. 11 vlgg. H. I. mer elc sal zijn camer hebben up hem selven. 15. F. blide ghelaet. 16. E. ende so sal. 21. B. vriendelike vrientscap. C. D. E. F. vriendelicke bliscap. H. I. vriendelike bliscepe van den weerd. 22—1. *op bladz.* 147. H. I. [Dese weert ..... dochteren]. 26. E. F. quamen mit ghewelt. 26. E. F. te nemen. 27. E. F. mochten hantieren.

1) Hs. een. Veranderd naar de andere Hss.
2) Hs. vrientscaps. Veranderd naar de andere Hss.
3) Ingevoegd naar den Londenschen Incunabel.

van zinen dochteren. Mede sel die tavernier mit Job verduldich wesen ende ghedoochsam, goedertierlic verdragen, wat zijn gasten spreken of doen, mede, datsi mit hem borderen op dattet zijnre eer nijt te nae en gaet ende op reden staen mach. Ten derden sel hi mit Sibilla wijs ende vroet wesen, wel vorsien, dat hi noch zijn gasten geen scade en liden aen horen goede van hem noch van zinen boden, op dat hi nijt voor een waert, mer voor een dief worde gherekent. Gheliken als wy lezen van enen weert, ende[1] enen pelgrim, die mit zinen zoon tot Sinte Jacob soude gaen. Daer die weert in des zoons mael stac een sulveren scael ende doe die pelgrim wt zijnre herberge was ghesceyden omme zijn bedevert te voldoen, vervolchde hem den weert mittes heren knapen, daer si in des zoons mael vonden die scael. Die zoon als een dief wort aengetast, verwijst ende ghehangen ende alle des pelgrims goede worden den weert gegeven. Ende op dat hi dat goet hebben soude,
fol. 60a so had hi die valscheit gedaen. Die vader, na dat hi belooft | hadde, volbrochte zinen bedevert ende doe hi wederkeerde, ghinc hi onder die galge daer hi zinen noot begonste te claghen. Die zoon, die daer henc, sprac zinen vader toe ende seyde hem, hoe dat hi van Sinte Jacob wel bescermt hadde gheweest ende bat zinen vader, dat hi wilde gaen totten rechter ende hem dat wonder openbaren. Doe die rechter onder die galge quam ende hi den pelgrim daer levendich vant hangen, deed hine of doen ende den waert, doe hi gelyet hadde, dat hi dat omme ghiericheit, op dat hi des pelgrimsgoet mochte hebben, hadde ghedaen, deed hine staphants aender selver galgen hangen.

Voort lezen wy, dat tot Papyën in Lomberdyën een groot heer quam mit veel ghezinnes in eenre herberghe, daer des avonts die knape vanden huus ghinc van peerde tot peerde omme die haver die voor den peerden lach al diefliken te stelen ende doe hi tottes heren peert quam ende die hant wtstak om die haver te nemen, greep dat peert den dief biden arme mit sinen tanden, dien hi also vast hilt, dat men in gheenre ma-

1. H. I. Ten anderen sal hij met Job verduldich. 1—2. E. verduldich ende ghehoirsamich wesen. F. verduldich ende doechsamich wesen. 2. E. F. goedertierliken. 3. F. boerderen. 7. H. hi als een weert voor enen dief werden gherekent. I. dat h. a. e w. v. e. d. niet en werde gherekent. 11. E. ghegaen. 13. F. die silveren schael. 14. F. aldes. 16. F. dese looshede. 22. E. F. levende. 24. E. ghiericheden. F. ghierichede. 25. E. dede hi dien. F. dede de rechter den waert. 26. E. Lombardiën. F. Paveyen in Lombaerdiën. 27. E. [mit v. gh.]. F. gesins. 30. F. sijn hant. 31. F. te stelen. 31. E. F. arm.

---

[1] Hs. die.

nieren den dief vanden peerde en mochte scoren eer(*t*) alle die van den huse ende van der bûerte vernamen. Ende doe die diefte voor den rechter quam, wert die dief mit rechte verwijst ende ghehanghen. fol. 60b Voort so sel die | weert zinen gasten gheven goede gezonde spyse ende dranc, mer hi sel mit zijnre wijsheit hem wel verhoeden, dat hi noch zijn gasten nijt droncken en drincken, op dat in sinen huus geen ghesceel, vechtlic of manslacht en ghescie, daer hi, zijn gasten of zijn herberge mede mochte zijn ghesceynt. *Homo enim edere et bybere debet ut vivat non autem vivere ut edat et bibat* [1]). Dat is: „Die minsche sal eten ende drincken op dat hi mach leven, ende hi en sel nijt leven op dat hi eten mach ende drincken". Die dronckenscap was die zake, dat Noë zijn kijnder zijn scamelhede ondecte ende dat Loth die van naturen reyne was, zijn dochteren vleyschlic bekende, ghelijc zinen wive. Hier omme seit Gregorius aldus: *Venter vino estuans cito spumat in libidinem.* Dat is: „Die buuc verhettent van den wijn bruyst haestelic in oncuuscheden". Mede sien wy dicwijl, dat wt dronckenscape die een den anderen doot steect, die voor malcanderen, waert dat si nochteren waren souden sterven. Waer omme die waert hem wachten sel zûnderlinge voor dronckenscap. Dat dese voorseide punten enen weert toe behoort wort ons bewijst aldus: *Hospicii rector semper sit letus ut Hector, ut Job sit paciens, utque Sibilla sciens.* |

fol. 60c De sevende vinne, die aen die lufter zyde voor den ridder staet daer den scout, burgermeysters oftie scepene ende alle die gheen die ghemene dienst in een stede voeren by worden beteykent, sel aldus wesen gheformiert. Een manne hebbende in zijnre rechter hant grote slûetelen, in sijn lufter hant een ellen, aen zijn riem een opgheloken bûerse. Dezen behoort toe, datsi trouweliken die steden verwaren ende behoeden zullen, datsi dat ghemeen orber meer dan

1. B. C. D. E. verlossen eer. F. lossen eer. 1. E. H. eert. I. voor alle. 2. E. buerten. F. ghebuyrte. I. dat hadden vernomen. 7. F. manslacht noch enich ongeval en ghescie. 8. E. F. mede word geschent. 13. E. ontdeckede. 17. E. in dronckenscaep. F. gramscap. 18. F. doot slaet. 21. toebehoren. E. F. bewijst ons een versmaker aldus. 25. den scout, burghermeester, scepen ende. F. die scouten, boirgemeesteren, scepenen. 26. E. ghemeyn dienst. F. gemeen diensten. F. in steden. 28. E. F. slotelen. 29. E. borse. 29—30. H. I. ghetrouwelike de stede bewaren sullen ende meer aenzien den ghemeenen oorbaer dan. 30. F. bewaren. 30—2 *op bladz.* 149. F. [datsi dat..... ende verwaren].

---

1) Vergl. Quintilianus, De Institutione Oratoria IX, 3, 85.

hoor eygen profijt aen zullen sien. Dese zullen, wanneer si vianden vernemen, te samen lopen, die stede wel besien ende verwaren. Mit reden sijn si voor den ridder ghezet, omme datsi alle dat in die stede ghesciet, datter stat mede of tegens gaet, den ridder, horen rechter of baeliu zonder logen aen zullen bringen. Mede sonder sinen oorlof so en sal niemant die poorte by nachte ontsluten noch by daghe, wanneer daer oorloghe [1]) binnen den lande is. Deze, alsi hoor steden aldus verwaren, zullen altoos Gode voor ogen hebben, hem aen te roepen ende te bidden, dat hi hem hulplic wesen wil, want: *Nisi dominus custodierit civitatem,* seit hi, David, *frustra vigilat qui custodit eam* [3]). Dat is: „Ten waer, dattie Heer die fol. 60d stede hůede, om nijt waect hi diese | hoedt". Gode zullen si dancken, ontsien ende voor ogen hebben, *quia timentibus Deum nichil deest et eis omnia coöperantur in bonum* [4]). Dat is: „Die Gode ontsien en ghebreect nijt ende alle dingen worden mit hem ghewrocht int best". Gheliken als wy lezen van enen coninc van Ceciliën, gheheten Dyonisius, die altoos, waer hi ghinc of waer hi stont, toonde een bedruct aenschijn, zonder op een tijt, doe hi quam varen op enen waghen, daer hem twee arme minschen moeteden mit quaden clederen ende mit bliden aenschijn. Doe die coninc Dyonisius deze armen minschen, die blide waren vernam, ghinc hi haestelic van zinen wagen ende ontfinc die arme minschen blidelic mit groter eren, waer omme zijn ridderen ende knechten zeer verwonderden ende mit herten worden vervaert. Welke coninc had enen brůeder, dien hi zeer minnede. Die ridderen ende knechten begheerden aenden coninex brůeder, dat hi die zake vanden coninc vernemen wilde. Die brůeder den coninc vragede, hoe dat wezen mocht, wanthi rijc, zalich ende machtich waer, waer omme hi hem nemmermeer fol. 61a en verblide. Mede begheerde hi te weten, waer om hi [hem nemmermeer en verblide ende] die arme lude alsoe | vrientlic had ontfaen.

1. E. honeer. 2. E. ende hoir stede wel bewaren. 3. E. F. al dat. 3. E. mach gaen. 5. E. beliu. 7. E. F. H. I. honeer orloghe. 9. E. F. hem anroepen. 9. E. F. [te]. E. [want]. 10. F. want David seit; Nisi. 12. E. stede verwaerde. F. bewaerde. E. F. twaer al te vergheefs, dathi waecte, die die stede wacht. 13. F. want timentibus. 14. F. operantur. 16. E. also wy. 17. E. F. toechde. 18. E. F. aensicht. 19. F. ontmoeteden. 19. F. cleren. 22. E. F. eren ende reverencien. 26. E. des conincs. F. [conincx]. 26. E. wille.

[1]) Hs. oorlof. [2]) Hs. in. Veranderd naar E. F. [3]) Psalm 127, 1.
[4]) Latijn: Timentibus enim beatitudo promittitur et eis omnia coöperantur in bonum.

Doe seyde die coninc: „Brůeder, wildi mijn zalichede weten ende onderzoecken?" Des coninex broeder seyde: „Ja ic". Doe gheboet, die coninc zinen ghezyn datsi zinen brůeder in allen dinghen ghelijc hem selven souden dienen ende onderdanich wesen. Doe des coninex brůeder ter hoger tafle was ghezeten, daer hi ghenoech had van alre spysen ende dranc, die zijn herte begheerde, dien heerliken van groten heren wort ghedient ende hoorde daer zoete melodye van manigerhande můsike, doe seyde die coninc: „Brůeder, důnct u nijt, dat ghi zalich zijt?" Doe seyde die brůeder: „Mi duncket ende ie vernemet wel, dat ic salich bin". Doe dede die coninc over sijns brůeder hooft hanghen een zwaert aen een peertshaer. Doe die brůeder dat vernam sat hi of hi ghebraeut had gheweest ende en dorste noch hande steken aen die spyse, noch oge slaen optie dienres. Doe seyde die coninc: „Brůeder, hoe en eetti nijt? Ende weest blide, want ghi wel voelt, dat ghi zalich zijt". Doe seyde die brueder: „Hoe mach ic salich wezen of mi verbliden, want ic sie een bloet zweert hanghen beven over mijn hooft". Doe seyde die coninc: „Broeder, dit is die zake, waer om ic mi nijt en verblide, want ic sie in mijnre herten altoos dat zwaert daer Got mede sal oordelen. Die arme hebbe ic gheeert, want ic sach, datsi mit
fol. 61b reynre herten toonden blide aenschijn. Aldus | heeft deze coninc zinen brůeder ende zijn ghezynne wael bewijst, dat in tijtliker rijchede of moghenthede des minschen overste zalicheit nijt en steect, wanttie ghene diemen zeer ontsiet ende dien veel lude ontsien, die moet zeer ende veel lude ontsien. Hier omme en is een prince nijt beter dan dat hi God ontsie ende also wt Gode werke, dat hi anders niemant en ontsie, want vorwaer, hine is gheen heer, met hi is minre dan een knecht, die zijn knechten ontsiet.

Voort lezen wy van enen keysar, ghehieten Fredericus[1]), die aen eenre stat, op een rivier dede maken een wonderlic starc poorthuus van marmer steen, aen welc poorthuse hi dede wthouwen een beelde nader moghentheit zijns keyserlicx staets ende aen elke zyde van

4. E. F. gheliken h. [selven]. 4. E. F. [dienen ende]. 7. F. daer die grote melodyë. 8. E. menigherande muysijck. 10. F. oec wel. 11. zwaert al bloot. F. bloot zwaert. 11—12. E. eens paerts haer. 12. E. ghebrawet. 17. E. F. boven over. H. I. boven [over]. 18. F. daer ic mi niet om en v. 20. F. arme menschen. 21. E. F. een blinde aensicht. 22. F. [wael] ghewijst. 23. E. [overste] salichede. 25. F. [die..... ontsien]. 27. F. anders niet. 32. E. keysers staets.

1) Frederik II 1194—1250, in 1215 tot keizer gekroond.

hem deed hi wthouwen een beelde nader vorme tweer-rechters. Over des lufters rechters hooft dede hi scriven dit veers. *Infidus excludi timeat vel carcere trudi.* Dat is: „Die ontrouwe sel ontsien ende worden buten ghesloten of inden kerker worden ghesteken. Die reden is: want men mach den ontrouwen valschen losen nijt te veel confuus bewysen. Over des anders rechters hooft stont dit veers: *Quam miseros facio quos variare scio.* Dat te seggen is: „Hoe onsalich maec ic die gheen die ic weet dat verkeren recht in onrecht, goet in quaet, die mit hoorre onstadichede vreende maken tot viande". Over des keysars hooft stont dit veers: *Cesaris imperio*
fol. 61c *regni custodia fio.* Dat is: „Ic worde een behoedinge des rijcx | vanden geboden des keysars". Voorwaer, dat stadige ghebot eens keysars of eens princen dat overmits recht coomt wt vroetscapen ende wijsheit des princen raet is een grote bescermenisse des rijcx. Deze zullen recht vonnisse gheven alst voor hem coomt. Gheliken als wy lezen van enen man, die drie zonen hadde by zinen wive, welc wijf hi nijt wel en betrouwede. Dese manne, doen hi sterven soude liet hi after een bosche of enen groten boomgaert, daer zijn goet meest aen gheleghen was. Welke manne zinen outsten zoon tot hem riep ende seide aldus: „Soen, ic sie wel, dat God mit my zijn wille doen wil. Ic wil mijn testament maken ende ic gheve di van desen bosche dat mijn beste goet is, al dat hout, dat grůen ende dorre is". Sinen anderen zoon riep hi, die hi van dezen selven bosch gaf al datter recht ende crom was. Sinen derden zoon gaf hi al dat van dien bosche boven der eerde ende onder deerde was. Doe deze manne doot ende begraven was, begonsten zijn kijnder onderlinge te kyven om dat bosch, welc van den drien dat bosch soude hebben, want een ygelic meende nae zijns vaders testament, dattie bosch sijn waer. Doe deze zaec voor den rechter quam, verstont die rechter wel wt des mans testament, dat hi geen vol betruwen op zijn wijf en hadde gehadt, waer omme hi zijn vonnisse aldus wijsde, op dat dat testament ter rechter

4. E. [ende]. F. of hi sal buyten ghesloten of in die kerker ghesteken. 6. E. confusie. F. confuse. 7. F. veers ghescreven. 8. E. die ghene ende worden verdoemt die ic weet. 11. F. custodia scio. 13. E. F. [eens keysars]. 16. E. also. 17. E. betruwede. 18. E. busch. 19. E. hi zijn goet meest an gheleit hadde. 20. E. riep, dien hy aldus seide: „Sone. F. [aldus]. 24 vlgg. F. van desen bosch gaf al dat boven der aerden ende onder der aerden was. Sinen derden s. g. h. a. d. v. d. b. recht ende crom was. 26. E. F. onder der aerden. 26—27. E. begonden. 27. E. wel van. 28. E. F. him drien. 30. F. hie wel. 31. F. betrow. 32. E. vonnes.

hant mocht comen; datsi horen vader weder wt den grave souden fol. 61d delven ende in dat bosch aen enen boom setten | ende so welke vanden drien zijns vaders herte naeste kûnste scieten, optie stede te staen, daer hem die rechter wijsde, die soude dien bosch al gheheel hebben, sonder enich wederseggen. Doe begonsten die twe outste neernstelic te scieten op horen doden vader. Die derde, de joncxte, doe hi dit sach werp hi zinen boge ende pylen neder opter eerden mit groten tranen ende seide aldus: „Och heer rechter, wes my ghesciet, ic en mach mijn vader, daer ic mijn wesen ende mine leven of hebben ontfaen, nijt scieten noch quaet doen". Doe seyde die rechter: „Mit reden seltu den bosch hebben, wanttu hebbest mitter mynnen strael dijn vaders herte doorghescoten ende du biste zijn rechte zoon. Ende hiermede van dezer vynnen genoech.

Die leste vinne die voor den lufteren roc staet sel aldus wesen geformiert: Een man mit enen crulleden crooc, hebbende in zijn rechter hant een luttel ghelts, in zijn lufter hant drie terninghen, aen *zijn* riem een busse mit brieven. Biden langen ghecrulleden haer wert ons beteykent die jonge hoveerdige dwase, die hoor goet dwaesliken ende onnutteliken over bringen. Van dezen staet ghe- fol. 62a screven aldus: *Provideas ne benignitas tua sit | mayor quam facultas.* Dat is: „Voorsich di wel, dat dijn goedertirenheit nijt meerre en si dan dijn rijchede vermach". *Si ergo desideras dare, scias quod stultum est ita dare ut amplius dare non possis.* Dat is: „Hier om, ist dattu gheven wilste, so weet, dat die ghene dwaes is, die also veel ghevet, dat hi daer na nijt meer gheven en mach". Ghelijc als wy lezen van enen zunderlingen riken man, ghehieten Jan Ganaza, die twee dochteren hadde, die hi wthylicte aen twee edel burgers; welke dochteren horen vader te mael vriendelic, hovesch ende

1. F. weder wtgraven zouden. 3. F. seide soe welc van hem drien. E. F. naest konde. 4. E. F. die hem die. 5. E. F. begonsten. 6. E. F. [outste]. E. F. op den doden man. 7. E. [de joncxte]. F. derde zoon doe. 7. E. pile. 9. E. so wes. 9—10. E. ende mijn licht. F. ende mijn lijf. 11. E. selstu. F. salstu. 12. E. F. hebste. 13. E. recht. F. gerechte. 13. F. Ende aldus is hiermede ghenoech. H. I. hiermede eest. 15. F. Die achtede vinne ende die leste. 16. B. mit enen haer hebbende. C. e. crulleden haer. E. e. langhen crullende crooc. H. e. ghecrulleden rocke of met langhen ghecrulleden hare. I. e. gheachelden keerle of mit ghecrulleden hare. 16—17. C. F. [in zijn z. h. e. l. ghelts]. 18. H. I. brieven ghelijc eenen messagier. 26. E. gheliken also. 27. E. gheheten. 28. C. hi wettelijc aen tween edelen burgers hilicten. F. hi witteliken an tween edelen b. hilicte. H. hi ute huwede an tween poorters. I. hi wtstelde ende huwede an tween poorters. 28. E. edelen. 29. E. F. hoesch.

onderdanich waren, also lange als sijn gelt duerde ende hi te gheven had. Mer doe hi also lange gegheven had, dat hi nijt meer gheven mochte, worden hem zijn dochteren te mael onweerdich ende versmaden hem. Doe die vader dat sach, ghinc hi thuus ende bereyde een costelike maeltijt, daer hi zijn dochteren, zijn zwagers ende zijn naeste vriende toe ten eten bat. Mer eer hi dit dede ghinc hi tot enen riken coopman, daer hi oude vrientscap mede hadde, dien hi bat, dathi hem drie dage lanc lenen wilde X dusent marck. Ende doe hi wiste, dat zijn gasten comen souden, ghinc hi sitten in zijn camer, daer hi die door of toe sloet, mer die veynsteren liet hi open staen, op dattet zijn dochteren mochten sien. Ende doe hi vernam, datsi quamen, ghinc hi sitten tellen dat ghelt. Ende
fol 62b doe | hi wiste, dat sij[t] tghelt hadden gesien, veynsde hi hem recht of hi dat ghelt heymelic meende te houden ende nam dat ghelt ende slotet in een nyë kyst, die hi hadde doen maken, mit drien slůetelen; welc ghelt, doe hi dit had gedaen hi den coopman al heymelic wedergaf. Des anderen dages quamen zijn dochteren ende zijn zwagers mit groter vreendelicheit ende vraechden hem, hoe veel gelts daer waer. Doe seide hi: „In die kist heb ic ghesloten XXV dusent marck, daer ic mijn testament of meen te maken ende minen dochteren ende mine vrienden laten, also veer alsi my also goedertiren ende vrientlic zijn, alsi waren, eer icse wtgegeven hadde”. Doe si dit sagen ende hoorden, altehant deden si horen vader al te stride tbest datsi hem doen mochten, opten hoop vanden ghelde. Ende doe die tijt quam, dat deze vader sterven soude, riep hi zijn dochteren ende sijn zwagers ende zijn heel gheslacht

1—2. E. [ende..... had] E. Ende doe hi [also l.]. B. C. D. E. G. onwaerdich die hem v. F. ende hem versmaden. H. I. ende versmadende. 4. H. I. dat besief. G. op een tijt thuys. H. I. dede bereeden. C. een grote costelike. 5. H. I. zwaghers, hare mans. 7. H. I. oude kennesse an hadde. 8. R. D. X dusent m. H. C. I. X m marc. E. F. G. tien dusent m. 10. F. een camer. 10. H. I. camere met ghesloten dueren mer. 11. C. opstaen. 15. C. D. een nyewe kist. E. e. nuwe k. B. F. e. grote niwe. H. I. grote scryne, die hi hadde ghedaen maken. 16. B. C. D. E. sloten. F. G. slotelen. H. I. sloten ende slotelen. 17. E. F. [al heymelic]. 18. E. zwageren. 19. B. C. G. des ghelts. F. des gheldes. C. D. dat scrien. E. dat scrijn. F. screen. 20. B. D. E. XXV dusent m. F. tien duysent m. G. H. XXV m marc. I. XX m marc. 20. F. meende. 21. E. mach laten. 22—23. B. C. D. E. G. H. doe icse eerst wt hadde ghegeven. F. doe icse eerst wtgaf. I. doe icse eerst huwede. 24. C. D. vader te stride al dat best. E. v. te str. al dat beste. I. te prighe. F. G. [al]. 26. gehiel.

te samen, die hi aldus seyde: „Ic en wil anders gheen testament maken dan die kyst; ende datter in is, dat gheve ic mynen dochteren ende minen zwagers. Des sullen si gheven altehant den Minrebroeders C marck, den Praedicaers C marc, den Augustinen L marc, welke drie oorden hebben die slůetelen, daer die kyst mede ghesloten is. Ende aldus, alse mijn sevendach gedaen is
fol. 62c ende ic doot byn, so laet u die sluetelen gheven, soe moech | di onderlinge dat ghelt deylen, dat ic in die kyst heb ghesloten". Doe deze vader begraven ende dat sevendach eerlic ghedaen was, quamen zijn zwagers ende zijn dochteren mit groter blijscap totter kyst ende hoopten dat ghelt te vijnden. Mer doesi die kyst ontsloten, so en vonden si daer nijt in dan een grote kuyse aen dat een eynde beslagen mit groten yseren naghelen. Ende aenden steel stont ghescreven aldus: „Ic, Jan Ganaza, make dit testament, datmen mit desen stoc een ygeliken moet doot slaen, die den anderen aldus besorget, dathi hem selver verghet". Voorwaer, die meeste dwaesheit, die een man doen mach, die is, dat hi also voor geeft, dat hi nae bidden moet. *Caveas ergo, ne ex largicione tua sequatur capcio, cum enim dando egere ceperint prodigi, alienis bonis manus inferre coguntur.* Dat te seggen is: „Hier omme seltu di wachten, dattu nijt also en geefste, dattu na nijt en roofste noch en steelste. Want voorwaer, als die dwase also vele gheven, datsi nijt en houden, so dwinct hem die noot dicwijl, datsi ander lude goet aen tasten". *Cum autem dives efficitur pauper, aut mendicare aut furari necesse est.* Dat is: „Als die rike arm wert, so moet hi van node bidden of stelen," want hijs nijt wynnen en can. Waer om ghi weten zult, *ist* [1]) dathi ledech, lecker ende ontscamel is, soe moet hi bidden, is, dathi van naturen edel is ende hem scaemt te

2. C. D. dat scrien. 2 en 5 en 8. E. dat scrijn. F. dat screen. 4. E. predicaren. 4—5. F. Minrebroeders vijftich marck, den Predicaren vijftich marck ende den Augustinen vijf en twintich marck. 5. E. F. slotelen. 6. E. besloten. 7. B. D. E. G. sevendach. C. F. sevende dach. 7 en 9. H. sevenste ghenachte. 7 en 9. I. sevenste ghenachte ende wtvaert. 8. E. F. testament dielen. 9. E. v. doot begraven. 9. I. ghedaen ende al vulcomen was. 10—11. E. toter scrijn. F. totten scrien. 10 vlgg. C. totten scrien ende ontslotent ende doe en vonden. 11. E. scrijn. 12. H. I. groote starcke cuse. 14. B. C. D. E. F. G. H. I. [stont]. 16. E. F. enen anderen. E. also veel besorget. 17. E. F. voir also veel g. 21. E. niet also veel en g. 24. E. F. tunc eum. 25. F. ryke mensche arm.

---

[1]) Ingevoegd naar E. F.

fol. 62d bidden, soe moethi | roven, ruten of stelen. Hier om en selmen niemant voor goet rekenen, die luttel heeft ende nijt en winnet ende veel verteert, want sonder twyfel, daer is quaetheit mede ghemenget of daer moet van node quaet nae volgen. Biden terningen ende biden ghelde wort ons beteykent die dobbelaers, die des overbrengers brůeders, daer nu af ghezeit is, wel moghen wesen. Dese, alsi beghinnen te dobbelen, waert wel goet, datsi dochten op dit veers: *Ludere taxillis, bene respice quid sit in illis: res tua, spes tua, mors tua, sors tua, pendet in illis.* Dat is: „Du sulte wel merken, watter in besloten is, mitten terningen te spelen, want daer leit aen dijn lijf, dijn goet ende dijn avontuer". Ghelikerwijs als wy lezen van enen dobbelaer, die al zijn goet over ghebrocht had. Ende doe Sinte Bernaert hem op enen wege te moete quam riden, seide dese dobbelaer wt overvloydicheit zijns herten: „Och, of deze Godsmanne tegens my dobbelen woude om zijn peert ende om mijn ziel". Doe seyde Sinte Bernaert: „Wiltu dijn ziele mi geven, ist dat ic meer ogen werp optie terningen dan du, ic sel di mijn peert gheven, werpstu meer ogen dan ic". Doe die dobbelaer dat hoorde verblide hi hem ende werp XVIII ogen op drie terninghen ende seide: „Ic hebbet ghewonnen. Ghif mi dat peert". Doe seide Sinte Bernaert: „Soon, beit[1]) laet mi werpen, want daer zijn meer
fol. 63a *ogen*[2]) optie terningen dan du | sieste". Ende altehant doe Sinte Bernaert werp, spranc die *een*[3]) terninc ontwe ende toonde optie een helfte zesse ende optie ander helfte een oge ende optie heel terningen stonden twee cysen, Ende aldus werp Zinte Bernaert een oge meer dan die dobbelaer dede. Doe die dobbelaer dat sach,

1. E. F. [ruten]. 4. E. tarninghen. F. taerlinge. 5. E. dobbelaren. 5—6. E. die des o., daer wi nu of gheseit hebben broeders w. m. w. F. dobbelers ende overbrengers daer nu of voerseit is hoir broederen wel mogen wesen. 9. E. sulste. F. salste [wel]. 10. E. tarninghen. F. taerlingen. 11. F. dijn goet, dijn hoep, dijn aventuer ende dijn doot. 12. E. also wi. F. gheliken als wi. 12. E. F. overbrocht. 14. E. overvloedicheit sijnre. 15. E. man. 16. F. wilstu. 17. E. F. op die drie. E. taerlingen. F. tairninghen. 18. E. [ogen]. F. ist dattu meer werpste dan ic. 19. F. achtien. 18. E. op die drie tairninghen. F. op drien taerlingen. 20. ghevet. F. gheeft. 21. E. F. soon beit. 21. F. meer ogen. 22. E. F. tairlingen, die du niet en sieste. 23. E. E. warp. s. die een. E. ontween. 23—24. F. toechde op deen heeft ses ende op dander. 25—25. E. ende op die twee tarninghen. F. op die ander twee taerlingen. 24. E. syse. 26. E. F. hadde ghedaen.

---

[1]) Hs. so ombeit.
[2]) Ingevoegd naar E. F.
[3]) Ingevoegd naar E. E.

sette hi zijn lijf ende zijn ziel in Sinte Bernaerts handen ende wort een h(*e*)ylich, salich monic. Nu al ist zake, dat deze dobbelaer by Gots gracie mit hulpe van Zinte Bernaert zijn ziel verdobbelde ende also ghewonnen heeft, daer en zullen ander dobbelaers hem nijt op verlaten, mer si zullen hem neernstelic hoeden voor dobbelen [1]) op datsi mit [2]) dobbelen hoor lijf, hoor goet ende hoor ziel nijt en setten in vresen. Gheliken als wy lezen van enen goeden riken ridder, die een enich zoon hadde, daer die moeder of doot was. Doe die ridder sach, dat aen zinen zoon gheen bate en was, dede hi tymmeren enen ronden toornne, daer hi in leide een grote balc, rustende mitten enen eynde ende in die middel op twee ander balcken, ende aen dat ander eynde vander balcke, dat los was, deed hi enen bast. Doe hi dit hadde ghedaen, nam hi sinen zoon ende leiden inden toornne ende seyde aldus: „Lieve zoon, ic en mach nijt lange leven ende ik weet wel, als ic doot byn, dat gi al dit goet qualiken overbringen zult, dat ic u laten sal. Nu bid ic u, dat ghi dezen toornne holden wilt, oec hoet mit u gaet. Ende als ghijt al over ghebrocht hebt so wilt gaen in desen toornne ende verhangen u selven mit dezen baste en dezen balc, liever dan te stelen ende u selven ende u vrienden also openbaer te scande
fol. 63b ma | ken. Dezen zoon beloofdet zinen vader. Ende doe zijn vader doot was, begonste hi te drincken, te dobbelen, te boeven ende zijns vader erve by groten hopen qualiken over te bringen. Daernae, doe die tijt quam, dat hi nijt en hadde, stont hi by enen vier, daer zijn ghezellen saten ende aten ende droncken, daer hi zijn goet aen gheleit ende mede toe ghebrocht had, die hem nijt en gaven noch en boden, al had hi groten honger. Mer een van hem allen seide hem: „Hout, braet dien harinc, so moechstu dat kuut hebben". Doe hi dien harinc had ghebraden, gaven si hem den kuut ende een stuc broot. Doe hi dat ghenomen had, ghinc hi uten huus ende bedroofde hem zeer ende dochte: „Nu ist tijt, dat

2. E. F. een goet helich monick. 3. F. bider gracie Gods. 5. E. toe verlaten. 5–6. E. F. H. I. voor dobbelen op. 6. F. [mit dobbelen]. 7. E. ghelikerwijs also. 7. E. F. enigen. 10. E. F. toorn. 15. F. langer. 16. E. F. al dat. 17. E. ghi ummer. E. F. houden. 18. E. hebt ende niet meer en hebt so. F. hebt ende niet meer en hebt behouden so. 19. E. [te]. 19–20. F. dan ghi steelt. 20. E. F. te scanden. E. F. dese. 21. E. sone. 26. E. F. overghebrocht. 28. E. F. den harinc. F. moechdi. 30. E. F. stic broots.

[1]) Hs. voor hem. [2]) Hs. nijt.

ic gae inden toornne, die my mijn vader ghemaect heeft ende verhange my selven, gheliken als ic mijn vader ghelooft hebbe". Ende doe hi den bast omme zijn keel hadde ghedaen ende hi den stoel en wech stiet, daer hi op stont, ghinc van dien last dat eynde vander balke daer den bast aen was nederwaert ende dat ander eynde opwaert. Ende wt der balke, die hol was quam ghelopen gadinge van ghelde, gout ende sulver, datter zijn vader in hadde gedaen, op dathi also zinen zoon wijsliken mochte leren ende behouden. Doe dit ghesciet was, loste die zoon alle zijns vaders goede aen hem ende leefde daer nae alle zijn leven lanc wijsliken ende zalichliken. Daer om: *Plus valet empta satis sapiencia quam data gratis.* Dat is: „Beter is ghecofte vroetscap dan een gheleende" [1]), wanteen minsche wortter veel bet by doorzocht. Bider
fol. 73b busse wort ons beteykent | die messelgiers of die briefdragers. Dezen behoort toe, datsi horen heer ghetrouwe wezen zullen; hoor bootscapen wel ende trouwelic doen zullen ende nijt opten wege te merren, want het ghevalt dicwijl, alse die bode traech is, dat een ander bode voor hem coomt, die bootscap tegen bootscap brengt. Ende als hi dan coomt, so en worthi dicwijl nijt ghehoort ende aldus valtet wel, dat zijn meyster lijdt groten scade, scande ende somwijl vrese van zinen live. Hier omme sel hem een bode wel wachten, dat hi zijn natûer smargens nijt en verzwaer mit over aet ende hi des avonts nijt droncken en drincke, op dathi zijn bootscap te bat vorderen mach. Mede zullen si hem wachten, datsi nijt en worden verleyt van ydelen ghezellen ende ist zake, dat yemant enigen prijs aen hem of aen horen heren leit, dien zullen si nijt betruwen, mer hoor bootscap heymelic houden, want also ons Seneca seit aldus: *Illud precipue impedit, quod cito nobis placemus: si invenimus aliquem qui nos bonos, qui prudentes, qui nos sanctos esse dicat, cognoscimus. Quia non sumus modica tamen laudacione contenti, quidquid in nos adulacio sine pudore* [3])

2. F. beloeft. 3. E. hadde ghebonden. 3—4. F. ghebonden had ende hi den stoel daer hi op stont wech stoten ghinck van den. 4. E. van die b. 5. F. die bast om was ghebonden. 6. E. F. binnen hol. 12. F. Beter [is]. I. es ghenouch eene gh. E. een ghecofte. 12—13. H. I. gheleende. F. wort daer bet bi d. Bi desser. 14. E. menselgier. F. messagiers. 17. E. F. boden traech zijn. 18. E. ieghen zijn. F. [tegen zijn b]. 20. E. valt. F. gevaltet. 21. F. van den l. 22. E. F. smorgens. 22. E. F. bezwaer. 26. E. an him of an horen heer prijs leit. 27. E. F. wel betruwen. 27. E. F. sullen si heymelic. 29. F. placemus etc.

[1]) Hs. gheleerde. Veranderd naar H. I. [2]) Seneca, Epist. 59, 11. agnoscimos.
[3]) Hs. pondere. Veranderd naar de andere Hss.

cognoscit [1], *tamquam debitum nobis prendimus; optimos nos esse, sapientissimosque affirmantibus assentimur* [2], *cum sciamus illos sepe multa mentiri. Adeoque indulgemus nobis ut laudari volu[i]mus in id, cui contrarium maxime facimus. Mitissimum ille se ipsum in suppliciis audit, in rapinis | liberalissimum, in ebrietatibus ac libidinibus, tempera-* fol. 63d *tissimum; sequitur itaque ut ideo mutari nolu[i]mus quia nos optimos esse credimus.* Dat is: „Dat hijndert ons boven al, dat wy ons selven haestelic behagen, want vijnden wy yemant, die seggen, dat wy goet, dat wy vroet, dat wy heilich zijn, wy weten wel, dat wi des nijt en zij, nochtan overmits een clein prijs laten wy ons ghenůeghen ende wy scrivent ons toe, al dattie smekinge zonder scaemten van ons seit. Ende aldus gheloven wy lichteliken den ghenen, die [3] seggen, dat wy die alre beste, die alre wijste ende alre heylichste zijn, al ist zake dat wy nochtan wel weten, dat si dicwijl veel plegen te liegen. Hier omme so geven wy ons daer toe, dat wy gheprijst willen wesen van dien werken die wy alre minste doen. Aldus willen wy rovende die alremiltste wesen, pinende die alre ontfarmhertichste, in dronckenscap ende in oncuuschede die alre soberste ende reynste. Hier omme voorwaer soe en willen wi nijt beruspt wesen noch verwandelt, want wy menen dat wy die alre beste zijn". Ende aldus raden wy ons selven jammerlike. Ende hiermede ghenoech van den messelgier.

Nu wantmen ghemeenliken seit van des ribauts quaethede, so wil ic int ghemeen seggen, dattie quade hoor eygen ziele mit quaden onredeliken werken vergeven ende doden ende aldus doen si hem fol. 64a selven, dat alre meeste quaet | wantsi kyven altoos tegen hem selven, overmits dattet vleysch wil een entie reden begeert een ander. *Alia* [4]) *quidem concupiscunt et alia volunt,* seit hi, Aristotiles. *Ideo neque congaudent* [5], *neque condolent sibi ipsis; contendit enim ipsorum anima, et hoc quidem propter maliciam dolet, recedens a quibusdam, hoc autem delectatur et hic quidem huc, hoc aut illuc trahit, quemadmodum, discrepancia; et si non est possibile simul tristari et delectari, tamen post parum pronus tristatur, quoniam delectatus est et non utique volebat* [6] *delectabilia; hac autem plenitudine proni se ipsos replent. Ideo non possunt sub ipsis* [7] *delectabiliter*

13—14. E F. die alre heylichste. 15. E. [veel]. 18. E. ende in gulsicheden. 19. E. F. ende alre reynste. 20. E. beruspet. F. berespt. 25. E. F. of doden. 26. F. yeghen. 28. F. H. I. dicit Aristotiles etc. 29. E. congaudent.

[1]) Seneca: congessit. [2]) Hs. assenciuntur. Veranderd naar E [3]) Hs. den
[4]) Hs. Altera. [5]) Hs. congaudeant.
[6]) Hs. volebant. Veranderd naar E. [7]) Hs. ipsos.

convivere; querunt igitur mali cum quibus commorentur, se ipsos autem fugiunt; non enim videtur pronus ad se ipsum amicabiliter disponi, propter nichil habere amicabile. Dat aldus veel beduut: „Die quade begeren een ende si willen een ander, als ons Aristotiles bewijst. „Hier omme so en verbliden noch so en hebben die quadyën gheen mede doghen mit hem selven, want hoor ziel kyvet altoos; want si bedrooft hoor omme die quaethede ende aldus trect si hoor van sommigen dingen; mede verblijt si hoor omme een ander, ende altoos so trect dat een herwert ende dat ander derwert, ghelikerwijs als die gheen die kyven; ende ist zake, dattie ziele haer tsamen nijt verbliden ende bedroeven en mach, so moetse hoor altehant bedroeven, na datsi haer verblijt heft, overmits datsi verblijt was ende si nijt en wilde, daersi haer mit recht om verblijt
fol. 64b souden hebben. Ende mit dusdaniger pijn vervullen hem sel | ven die quadyën, waer om, ist, datsi mit hem selven nijt vriendelic en mogen wesen. Hier omme soeken die quadyën ander lude ende si scuwen hem selven, want die quadyë en is tot hem selven nijt wel ghescict overmits dat hi nijt en heeft dat ghenůechliken is". Om dit te scuwen so leert ons Cathoen aldus: *Sperne repugnando tibi tu contrarius esse. Conveniet nulli qui secum dissidet ipse* [1]). Dat is: „Wachte. dattu al weder vechtende tegen di selven nijt en en kijfste, want hi en is niemant bequame die tegen hem selven vecht ende kyvet". Hoe soude een minsche mitten ghenen over een dragen, die mit hem selven nijt over een dragen en can!

Deze achte vynnen, daer die ghemeynte by beteykent wort, hebben alle enen ganc: deze moghen vander stede, daersi eerst op staen, also verre alser geen voorwaerden maecht en zijn recht wt een velt over te slaen, op dat derde gaen staen, overmits datsi in horen eygen conincx lant vri sijn ende vrilic mogen gaen ende staen. Vorwaerde breken allen strijt. Als deze ghemeente optie palen van horen rijc zijn ende si hoors viants rijc naken so en zullen si nijt dan een velt recht wt voort gaen, want soe behoeven si hem te hoeden, dat hem van [hem] horen vianden aen live noch aen goede gheen scade en ghescie. Altoos zullen si recht wt gaen zonder wederkeren, het en si, dat van horen vianden hem enich

4. E. also ons. 12. F. [altehant...,. haer]. 12—13. E. [heft overmits..... was]. 18. G. niet en ghescict. 19. E. F. Catho. 21. F. tegens. 23. E. F. strijt ende vecht [ende kyvet]. 25. E. F. achste vinne. 27. E. F. gemaeckt. 30. E. F. alle strijt. 31 F. hem yet.

---

[1]) Cato I. 4. Zie de aanteekening.

moetede, die horen heer of hem scaden wilden. Die zullen si over hoecke vangen of doot slaen, want het is enen ygheliken gheoorloft mit allen rechte, dat hi gewelt mit crafte weder staen mach. fol. 64c Altoos | sal hi voortgaen, op dat hi mit goeden werken vercrigen mach, dattie edel man heeft van ghebûerten. Ende als een van dese manne van der meente coomt op een stede, daer een edel man int begintsel vanden speel gezet was, so sel hi hebben die moghentheit die der coninghinne van rechte toe behoort, ende horen ganc ende moghentheit sel hi houden, also lange als hi inden strijt moghentich is. Anders gheen gange en is der meenten geoorloft om datsi neerstich zullen wesen, een ygelic op zijn werc ende hem nijt en zullen onderwinden van dien rade, die die wyse heren onderlinge te tracteren hebben. Deze ghemeynte is den riken zeer orberliken, alsmen wel voelen mach wt dat voorscreven is, waer om die edel lude die ghemeynte nijt versmaden zullen, wantmense nijt omberen en mach. Vroet ende wijs zullen si wesen, nae dat hoor staet eyschet ende bovenal ghetrouwe. Ghelikerwijs als wy lezen van enen prince, enen groten heer, die een enige dochter hadde, daer die moeder doot of was, die na zijnre doot zijn erve soude nemen. *Deze heer, doe hi voelde, dat hi sterven soude* [1]) riep hi enen goeden trouwen vrient, enen ouden man tot hem, die hi aldus seyde: „Lieve vrient, du hebste mi lange ende truweliken ghedient ende ic weet wel, dat ic van dezer zuucte sterven moet, nu begeer ic opti, dattu mijn enige dochter, die ic after laten sel aen wilte nemen, bewaren ende [2]) regeren, ghelijc oft u eygen kijnt waer. Ende dit wilt emmer doen, want ic se fol. 64d niemant bat en betruwe". Die man seyde | : „Heer, ic begeer om God ende om genade, dat ghijs my wilt verdragen, want ic en bin daer nijt goet ghenoech noch vroet genoech toe". Die heer seyde:

3. F. cracht. 5. E. F. dese gemeenten man. E. F. gheboerten. 7. E. beghinsel. 8. E. coninghinnen. E. F. van rechts. 10. F. Ende anders. 11. F. op datsi. 14. E. F. zijn den ryke. 14. F. ghevoelen. 15. E. F. die eedele die gemeente. 15. F. niet versmaden en sal. 16. E. nijt oirbaren. F. ontberen. 17. E. prince, van enen. 19. E. F. na zijn d. 20—21. E. F. Deze heer, doe hi voelde dathi sterve soude. 21—22. E. riep hi even goeden ghemeente man tot hem. F. r. h. enen g. ghetrouwen gemeente man t. h. 22. E. hebts. 22 23. E. F. [ende] tr. ende wel g. 25. E. nemen houden regieren. F. n. houden ende r. 26. E. ummers. 27. E. F. bet en betrouwe. 27. E. lieve heer. 29. E. noch vroet ghenoech toe.

[1]) Ingevoegd naar E. F. [2]) Hs. ende bewaren.

„Ic en wils u nijt verdragen". Ende altehant deed hi ombieden alle die grote heren van zinen lande ende die naeste mage van zijnre dochter, daer hi vor hem allen den man zijn dochter overgaf ende machtich maecte daer mede zinen wille te doen, ghelijc ofse zijn waer. Doe hi dit had gedaen, bat hi ende beval hem allen desen groten heren, datsi desen man trouweliken ende wel wilden bystaen ende hulplic wesen, ghelikerwijs, alsi [van] [1]) hem selven hadd*en* [1]) gheweest, totter tijt toe, dat sijn dochter ghemannet waer ende si een heer hadde. Doe deze prince doot was, nam deze goede manne deze voorseyde dochter aen, die hi eerlic ende wael regierde. Ende doe die tijt quam, dattie dochter out ghenoech was, gaf hi hoor by rade van dezen voorseyden heren enen groten prince, daer si ende hoor lant wael mede bewaert was. Doe die bruutloft was ghedaen nam deze prince zijn wijf aen hem ende sette by hoor al sulke dienstlude alst hem ghenůechde ende gaf dezen ouden man oorlof. Deze ouden man bleef ridende mit tween peerden, gheliken als hi bi zijns heeren tyden ende zijnre vrouwen tyden hadde ghedaen. Ende doe hi dit nijt langer en mochte vergelden, most hi zijn peerde van node vercopen ende zijn ghezynde oorlof gheven, want omme dathi trou | lic ende fol. 65a wel ghedient had, soe en was hi nijt te rijc. Daer nae, doe die tijt quam, dattie grote noothonger hem daer toe dwanc, ghinc hi tot zijnre vrouwen, daer hise by horen here vant sitten, heymelic in een camer, ende hi seyde aldus: „Lieve heer, ic heb veel verloren aen minen heer, uwen zweer, daer God die ziel of hebben moet. Nu bid ic u, want u nijt ghescien en mach om veel zaken, die gi te doen hebbet, dat ic alle dage voor zijn ziel in u oor mach lesen een *Pater Noster* ende nijt meer". Doe die vrouwe dit hoorde, bat si mede voor dezen man. Die heer seyde: „Ic wilt geern doen. Deze bede en gaet mi nijt tegen". After dien dach quam die oude vader alle dage ende las in des heren oor een Pater Noster, alser alre meest heren ende lude waren. Doe die bystanders dat

1. E. F. dede hi ontbieden. 4. E. F. gheliken oft sijn eyghen dochter waer. 7. E. [wel]. F. wouden. 7. E. hem helpeliken. 9. E. ende sinen enen heer h. F. si enen h. h. 10. E. F. eerliken ende wel. 18. E. F. waren. E. bruloft. F. brulloft. 15. E. dienstluden. F. deenstluyde. 17. E. toe. 20. E. F. gesin. 22. E. noethongher. F. [noot]-honger. 23. F. sittende. F. F. heymeliken. 26. E. biddic u. E. F. wanttet. 29. E. ouden man. Dese. E F. tegens. 31. E. F. lude b. w.

[1]) Veranderd naar E. F. H. I.

sagen, meenden si dattie ouden man den heer wat geraden hadde ende begonsten hem te geven die een een roc, die ander een peert, also dattie man te mael rijc wort. Doe deze prince sach die rijchede van dezen manne, vraechde hi hem, hoe dat waer, dat hi hem nu also rijckliken hilde, bi dat hi plach te doen. Die man seyde: „Heer, dat ic riker bin ende bet vermach". Die heer seyde: „Waen coomtti die rijcheit?" Die man seyde: „Dat *Pater Noster*, dat ic in u oor plege te lezen, verleentse my". Doe die heer deze zaken wel had verstaen, verdroech hi hem dat lezen ende vercoossen tot zinen hogen rade. | Aldus wort dicwijl een slecht man overmits zijn
fol. 65b doechde ende wijsheit verheven. Ende hiermede een eynde vanden rijbaut ende vanden helen boecke.

Wt allen dezen vorseiden punten mach een ygelic minsche wel weten een deel, hoe hi hem regeren sal, in wat stede dathi zi. *Quia forcioribus instant forciora et debilioribus debiliora.* Dat is: „Die starcste, die edelste, ende die beste behoren toe, die *starcste* [1]), edelste ende beste werken". Ende die ghemeynte behoren toe goede ghemene werken, op dat een ygelic in zijn wesen na dattie natuer vermach goet ende volmaect mach wesen. Nu machmen hier vragen: „Hoe sel een weten, of hi goet si?" Dat bewijst ons Aristotiles aldus: *Bonus es, si racio explicata bona et recta est et ad nature sue voluntatem accommodata.* Dat is: „Du bist goet, ist zake, dattie reden, die du voortbrincste, goet ende gherechtich si ende ist, dattie reden dan gegeven is na der rechter nature des goets willes". Goet is hi dan, die ghene die zonder enige gheveynsthede zijn woorden goet ende gherechtich zijn, zijn werken beter ende zijn begeerte ende zijn wille alre best. Voorwaer, die goede wille ende begheerte mitten anderen goeden werken van bynnen, die

3. E. wert. F. waert. 6—7. E. comt di die rijcheden. 6 vlg. F. ryker bin, dat doet Pater Noster, dat ic in u oer pleech te lesen, dat verleentet mi. 8. E. E. die sake. 11 vlgg. F. verheven ende coempt bi den heren tot groten dingen. Mar God betert, die doechde die is nu tot veel steden an deen zyde gheset ende wtten lande ghejaecht ende loosheit, verraderië, nywe logentael ende alle valscheit die is opgestaen ende regiert nu in veel landen ende rijcken, dat Gode ontfermen moet. Ende hiermede is ghenoech van den rybant ende vanden gehielen boeck. 15. E. F. hoe dathi. E. stade. F. G. state. 17—18. E. toe die edelste ende beste w. 18. E. den ghemeenten. F. der ghemeenten. 19. E. goede ghemeen. F. goede ghemeente. 20. F. sal wesen. 22. E. explicita. 24. E. F. dat dijn reden. E. diestu vortbrencste. F. die du voirtbrengste. E. F. zijn. 25. F. zi nader rechte. E. des goeden willen. 27—28. F. zijn warke b. e. zijn willen ende b.

[1]) Ingevoegd naar F.

die ziele in hoor selven werct, maect dien minsch volcomelic goet ende zalich. Nu moechdi vragen: „Maken die goede werken van fol. 65c buten den minsch in zijns selfs wezen nijt | goet ende zalich?" Die antwoorde: „Ja, si zijn wel een teyken, dattie minsche van bynnen goet is, also verre als si schinen zonder gheveynsder herten". Nu machmen vragen: „Hoe salmen weten, of een minsche goet van bynnen is of nijt?" Dit bewijst ons Aristotiles aldus: „Soe wye hem trect vander begheerten des vleysches, verblijt hi hem daer in, so ist een teyken, dathi van bynnen stadich is, bedrooft hi hem, so ist een teyken, dathi van bynnen ontstadich is. Ende soe wye omme die gherechtichede pijn, vrese of smarte lijdt, verblijt hi hem daer om, het is een teyken, dathi van bynnen goet, starc ende gherechtich is, bedroeft hi hem, tis een teyken, dathi van binnen cranc ende bloede is". Voorwaer, hine mach van binnen niet goet wesen, die om eenre quaetheit, van buten teyken *der bliscap bewyset, ende die om een doechde, van buten teyken*[1] der droofheden bewyset. Hier omme ist, dat een recht goet minsche, die van binnen goet, gherechtich ende edel is, van buten gheen werken en mach doen, die quaet zijn, al ist zake, dattie werken in der dwase ogen somwijl quaet scinen te wezen. Mede so en mach die minsche, die van bynnen quaet is, van buten gheen goede werken doen, want al schinen zine werken goet van buten, si sijn[2] quaet, wantsi comen wt eenre quader herten mit eenre quader begheerten. Ende dit heeft ons Cristus selve aldus bewijst: *Non potest arbor bona fructus malos facere, neque arbor mala fructus bonos facere*[3]. Dat is: „Die goede boom en mach gheen quade vrucht bringen ende die quade boom en mach gheen goede vrucht fol 65d bringhen". |

Nu bid ic, Franconis, enen ygeliken minsche, die dit boec zullen zien of horen lesen, dat hi aen my zijn goedertieren doechde, die hi in hem besloten heeft, van buten bewysen wil, ende mit zijn ogen der ontfarmichede mijn armoede ende gebrec aensien wil

2. E. moghet ghi. 3. E. F. in zijn eigen wesen. 8. F. van die b. 9. F. gestadich. 10. E. onstadich. F. ongestadich. 17. E. G. droefheit. F. droefhede. 18—19. E. F. G. van bute geen quade werke en mach doen. 23—24. E. F. quader valscher begheerten. 24. E. F. wel bewijst aldus. 25. F. [facere]. 26. E. brenghen, noch die quade boom goede vruchte. 28. F. voirtbrengen. 29. E. biddic Vranconis. 29—30. E. sel sien of h. l. F. [sullen] zien of h. l. 32. E. F. ontfarmhertichede.

[1] Ingevoegd naar E. F. G.   [2] Hs. sijn si.   [3] Matth. 6, 19.

ende my vrientliken mit broederliker minnen beruspen ende leren wil, van aldes ic ghezet hebben, dat na rechter reden nijt wel of redelic ghezet en is. *Utinam corriperet me iustus in misericordia. Oleum autem peccatoris non impinguat caput meum*[1]). Dat is: „Och of God vergave, dattie rechtvaerdige my beruspte *mit ontfarmicheden*[2]). Die oly der zunder en sel mijn hooft nijt salven". Mede isser yet wel ghezet, so begheer ic, dat ghi Gode die eer toe wilt scriven, dat te onthouden ende te beleven, op dat gi Gode nu ende ewelic nae moecht volgen ende hem ewelic ghebruken. Ende aldus sluut ic ende eynde dit beghonnen boec inden name des vaders, des zoons ende des heyligen geests, in wes moghentheit hemel ende eerde ende alle dinc [in] besloten is.

Int Jaer ons Heren, dusent vierhondert ende drie op Zinte Louwerens avont.

1. E. F. vriendeliken. 6. E. F. mit ontfarmherticheden. 6. B. C. D. E. F. G. H. I. smekender quadyën. 7. E. F. datti. 8. B. E. v. Gode moghet geliken ende ewelic g. F. v. [ende..... ghebruken]. H. I. v. hem gheliken ende eeuwelic g. 10. F. H. I. [beghonnen]. 11. E. helichs. 12. F. [ende alle dinc] besloten zijn. D. H. I. alle dinghen besloten zijn. F. G. is en die daer in ewicheden regneert. F. amen, Deo gracias semper. G. amen amen. D. 14—15. drie ende vijftich. H. Heren MCCCCXXXIII den Zaterdach 18 dach in Octobre. Finito libro sit laus et gloria xpristo. Laus deo. Drubbel. I. Heren duust vier hondert ende een (*voor* een, *doorgestreept* tw) ende LXXX den XXIIII en in September ghescreven ende vulcomen by my Victoor Hugen in de stede van Brugghe.

---

[1]) Vergl. Ps. 140, 5.

[2]) Ingevoegd naar de andere Hss.

BIJLAGE[1]).

Mede so sal een yghelic mensche hem wel voirsien, dathi geen guet en vercrige, noch onder hem en houde, dathi mit Gode, mit recht niet houden en mach noch gebruyken, om zijnre kijnderen, vriende of mage wille. Gheliken als wi lesen van enen mogenden ryken Romeyn, die machtich was ende zijn guet mit schoeren, breken ende onredeliken gewonnen had, den armen luyden wterkelen gebroken ende mit groten onreden of genomen. Op een tijt geviel, dat dese mogende ende onredelike mensche siec wort, ja, sonderlinge siec. Zijn kinderen, zijn magen, zijn vrienden bi hem quamen *ende*[2]) meenden, dattet oirbaer waer, dathi enen priester ontbode, zijn bijcht sprake, zijn testament te maken ende hem te saten gelijc of hi sterven zoude. Dat hem qualiken in ghenc ende node of horen en woude, mar bat, datsi hem helpen wouden an enen gueden meester, die hem van dier siecten ghenesen mochte. Van dage toe dage zo wort hi krancker, also dat sijn prochipaep bi hem ontboden wort, om zijn biecht te horen ende hem zijn sacrament te geven; ende doe die priester bi hem quam, vraechde hi den priester mit groter neernste, of hi daer gecomen waer om hem te helpen ende van zijnre siecten te genesen. Die priester antwoirde ende seide, hi waer gecomen om hem zijn bijcht te horen ende hem te bewaren naden eysch der heiliger kerken ende des kerstens geloefs. Daer die voirseide Romeyn zeer toornich ende verwoyt om waert ende seide, wat hi daer te doene hadde, mochthi hem niet helpen van zijnre siecten ende hiet mit toernigen moede ende mit wreden woirden den priester wech gaen wt zijn ogen. Die priester weder tot zijnre kerken ghinc ende ontmoeten enen gheesteliken beleefden priester, die hem vraechde, wair hi had geweest. Hi antwoirde: „Ic heb geweest tot des rijck mogendes mans huys, die zeer ziec is ende waende zijn biecht hebben gehoirt, die mi mit haestigen neernsten woirden wt zijn ogen hiet

[1]) Vergl. bladz. 126, r. 3.

[2]) Ingevoegd naar den druk van het Britsch Museum.

gaen overmits dat ic hem van zijnre siecten niet genesen en konde ende en woud zijn bijcht niet spreken, ende sal sterven geliken een hont". Doe die gheestelike priester dit hoirde, seide: „Ic wil gaen ende besien, of ic den sieken mensch yet helpen mach". Ende doe hi bi desen sieken mensche quam, altehant vraechde die sieke: „Vrient, moghi my yet helpen ende genesen van mijnre siecten?" Die priester antwoirde mit enen bliden aenschijn: „Ja ic; wilstu bi minen raide leven ende werken, ic sal di wel genesen van dijnre siecten". Die sieke aentwoirde: „Ja, ic wil al doen, datgi my hiet doen, ist dat gi mi helpen moecht". Die priester seide hem: „Soe moetstu mi die staet van dinen leven ondecken ende openbaren, hoe dattu di gheleit ende geleeft hebste van dijnre kijnscheit tot nu toe". Daer die sieke seer noode an quam, mar om dat hi daer bi meende te genesen, so ginc hi seggen, hoe hi zijn tijt geleit had, zijn guet mit breken, schoeren ende onredelic gewonnen had, zonder ontfermenisse, ende daer off mit sinen wive ende kinderen hovaertliken geleeft had ende leefde. Doe dese priester dit gehoirt had, zeide: „Zal ic di genesen, so moetstu alle die goede diestu mit onrecht vercregen hebste ende beseten weder geven ende quijt doen of du zalste tot ewigen dagen in der hellen barnen ende verloren wesen". Die sieke man dit seer qualiken genoechde te horen ende seide: „Zoud ic dat weder geven, dat ic qualic ende mit onrecht heb gewonnen, soe en zoud ic te mael niet behouden, ende mijn kinderen, die nu die macht ende die mogentheit van Romen zijn, die zouden hoir broot mit dienen moeten winnen, die nu grootlic gedient worden, of si souden moeten bidden. Dat mi niet te doen en staet, al en zoud ic nymmermeer genesen ende tot ewigen dagen inder hellen barnen. Mar ic bid u, datti mi helpen ende genesen wilt, als gi mi toe geseit hebd". Die goede beleefde priester ansach die hartheit des sieken menschen ende seide: „Ic wildi wel genesen, is dattu een saec vercrigen moechste, dattu dijn drien soenen soe goet hebben [moechste], datsi elcx *voir an horen vinger* [1]) een cleyn blader willen barnen om dinen wille, wt welken bladeren ic dat water besigen moet, die specie ende de cruyde mede te mengen, daer ic di mede genesen ende helpen zal". Die sieke antwoirde dat hi dat wel doen zoude, Die priester beval hem, dat reescap te maken tegen des anderen dages, wanthi dan weder comen zoude mit die speciën. Die sieke man zijn drie sonen ontboot ende seide

[1]) Ingevoegd naar den druk van het Britsch Museum.

„Lieve kinderen, ic moet ymmer sterven, of gi moet my te helpen comen mit eenre cleynre sake. Dat is, dat gi elcx voir an uwen vinger een blader barnen moet, wt welker blader ic dat water hebben moet, mijn speciën mede te mengen, daer ic of genesen zal". Die kijnderen antwoerden, datzijt gaerne doen zouden. Daer hem een keerse ontsteken wort ende die outste hem een blader barnen zoude. Ende doe hy die hetten gevoelde, sijn vinger een warf, ander warf ende derde warf na hem toech ende ten lesten seid hi: „Vader, leeft of sterft, ic en mach mi niet barnen". Des gelijcx die anderen twe sonen daden. Des anderen dages, die goede priester weder quam mit eenre bussen, recht of hi duerbaer specie had ghebrocht ende vraechde den sieken, oft water bereet was, daerhi die specie mede mengen zoude, die doe antwoirde, dat sijn kinder gheen bladeren om sinen wille barnen en wouden ende dat water niet gecrigen en konste. Die priester [hem] mit naernste hem doe toe sprack: „Sich, wilstu tot ewigen dagen daer nymmermeer geen verlossinge en is barnen, om dijn kinderen willen, die niet een cleen blader om dinen willen barnen en willen, dattu ymmer doen moetste, ist dattu in desen leven ende schijn sterfste? Doe die sieke dit hoirde, een inval mit berou creech ende dochte, waert saec dathi genesen mocht, hi zoud zijn leven beteren ende dat onrechte guet weder kieren ende hem anders regeren. God hem zijn gracy verliende, dathi genas ende hi beterde zijn leven ende starf een heilich mensche. Hierom seg ic, dattet wel een ghec mensch weten mach, die zijn ziel te scande set om guet, dat hi mit Gode niet houden en mach noch besitten ende om zijnre kinderen wil, wantsi hoir ouders luttel achten, opdat sijt [t]goet hebben, daer si hoir vroechde ende solàes mede driven mogen, als wi dagelicx wel exempel of sien van mennigen menschen. Ende hiermede ist van deser sinnen genoech.

AANTEEKENINGEN.

24, 8 vlgg. De beteekenis is: de opvoeding is van het grootste belang, want zooals iemand in zijn jeugd is, is hij ook in zijn later leven.

50, 1 vlgg. Deze zin is te lezen: Waer bij wel redelic is, dat een ridder starc van lichame si, (omme) die starckhede zijnre zielen, voir des ghemeens lants profijt (ende) nae dat ridderscap eyschet, alst tijt ende noot is, inden strijt zijn lijf sculdich is te setten.

69, 27. De beteekenis is: Een ridder moet te allen tijde zijn landsheer of een mederidder, die in nood verkeert, bijstaan; zelfs wanneer hij zelf de kans heeft aan het gevaar te ontkomen, moet hij nog zijn leven wagen om zijn plicht te vervullen.

87, 28 vlgg. De zin: „Heer keyser, het waer moghelycker, dat ghi nijt calu en waert, dan dat ic in den strijt van Roemen yet blodelycken dede of doen soude", is in Hs. I gewijzigd tot: „Heer keyser, het waer mogeliker dat ghij niet calu en waert te makene, dan dat ghy soudt vroom wesen in stride en sonder vaer int oorloghe van Rome." Dat dit een wijziging van den afschrijver is, blijkt uit Johannes Saresberienses, Policraticus Lib. III Cap. XIV: „Facilius est Caesar, te calvum non esse, quam me in exercitu Romano quicquam egisse vel acturum esse timidius." Het Kaetsspel (gedateerd 1431) nam deze anecdote volgens de lezing van I over, een bewijs, dat dit werk een navolging van een Vlaamsch origineel, een prototype van I is.

88, 24 vlgg. Ook hier heeft de afschrijver van I het verhaal eenigszins gewijzigd. In dezen codex leest men (fol. LI): also wij lesen van eenen Romeyn gheheeten Marcus Regulus, die voor de

stat van Rome te scepe tieghen die van Cartagen vechten soude. De welke Marcus van dien Cartagoisen ghevangen wort, die op sijn trouwe ende up sijn eere weder te commene, lietene te Roome gaen, om met hem te wisselen over huere ghevanghene, die te Roome laghen. Doe quam hi daer up dat Raethuus ende gaf den senatuers te kennene de cause daer hij om quam. Doe vraechden hem die senatuers wat sinen raet ende goetdincken daer of ware. Verder stemmen de lezingen overeen.

95, 17 vlgg. De lezing zou ook aldus te herstellen zijn: van dezen luden ende van anderen luden, die mit Cahym, alsi stinckende spijse of anders yet, dat onwaerdich is, datsi selve nijt en moghen, seggen(*de*): „Het is goet genoech", gheve(*n*) den armen om Gots willen, seit die profeet David.....

116, 14. „Ic si", eigenlijk coniunctief. Nog heden gebruikt men dezen vorm in den Bommeler waard.

159, 19 vlgg. H en I hebbe de beide regels van Cato:

Sperne repugnando tibi tu contrarius esse.
Conveniet nulli, qui secum dissidet ipse.

uitgebreid tot:

Est motus ut animi sint in paritate necesse.
Sperne repugnando tibi tu contrarius esse.
Ut tibi sis concors, sic debes te domuisse.
Conveniet nulli qui secum decidet esse.

en noemen als bron Franciscus de Sarsano.

Het zijn dezelfde regels, die men aantreft in den „Cato interpolatus", een metrische bewerking van de „Disticha Catonis" die deze Disticha onveranderd weergeeft, maar er twee rijmende regels aan toevoegt; soms een 2den en een 4den meestal een 1sten en een 3den. Deze „Cato Interpolatus" werd uitgegeven door Zarncke in: Berichte über die Verhandlungen der Kön. Sachs. Gesellschafft der Wissenschatten zu Leipzig. Philologisch-Historische Classe Bnd. XVII (1865) bladz. 54—103. De uitgever zegt, dat hij „Verfasser" noch „Abfassungszeit" kent. Uit deze plaats in het Schaakspel kan men de gevolgtrekking maken, dat Franciscus de Sarsano de vervaardiger was. Mijn pogingen om over den laatste iets te weten te komen waren vergeefsch.

ERRATA.

1, 22 staat: *ol*, lees: *fol*.
1, 29 achter *comparabilis* in te voegen: [1]).
3, 11 is *op* te schrappen.
5, 34 achter: *eren* in te voegen: ,
8, noot 3, de letters *Hs*. te schrappen.
33, 28 staat *stede*, lees: *steden*.
33 var. 6 de letter *A* te schrappen.

38 var.	staat:	19—12,	lees:	19—20.
42, 15	„	*eendracht is*,	„	*eendracht cracht is*.
47, 5	„	*ande*,	„	*ander*.
48, 28	„	*enze*,	„	*ende*.
61 var. 21—22	„	*hovel*,	„	*kovel*
70, 9	„	*ceninc*,	„	*coninc*.
73 noot 3	„	*leeren*,	„	*leren*.
82, 14	„	*Exultacionem*	„	*Exaltacionem*.
82, 14	„	*cruces*	„	*crucis*.
89, 1	„	*ghee*	„	*gheen*.

89 var. 7—8 in te voegen de letter: I.

98 var. 25	staat:	*en de*,	lees:	*ende*.
98 „ 25	„	*mensch*,	„	*mesch*.
105, 2	„	*krengen*,	„	*brengen*.
106 var. 21	„	*E E*,	„	*E F*.
110, staat	„	*ans*.	„	*ons*.

126 noot 2 „ F is het eenige Hs. dat hier, lees: F en G hebben hier.
143 var. 29 in te voegen de letter *E*.
160, 6 lees *edel*.
VIII staat „*zekeren Bernardus*", lees: *Bernardus* (*Silvester*).

Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Dr. J. VERDAM, Hoogleeraar te Leiden,

MET MEDEWERKING VAN

Prof. Dr. J. TE WINKEL en **Prof. Dr. J. FRANCK.**

Deze Bibliotheek door tal van daarin verschenen Middelnederlandsche teksten zeer gunstig bekend, bevat o. a. de navolgende uitgaven:

A. Beets, De Disticha Catonis in het middelnederlandsch. 1885. *f* 1.50
J. Bergsma, De levens van Jezus in het middelnederlandsch. 1895—1898 . . . . „ 4.50
A. van Berkum, Parthonopeus van Bloys, 1e ged. 1897—1898 „ 3.—
D. A. Brinkerink, Van den doechden der vurigen en der stichtigen susteren van Diepenveen. 1902—1904 . . . „ 6.—
F. Buitenrust Hettema, Nederduitsch Glossarium van Bern. 1889. „ 1.50
W. G. Brill, Van Sinte Brandane. 1868—1882 . . . . . . „ 1.50
J. Franck, Alexanders Geesten. 1868—1882 . . . . „ 10.50
J. Franck en **J. Verdam,** Maerlant's Strophische gedichten. 1897—1898 . . . . „ 6.—
W. L. van Helten, Van den Vos Reynaerde. 1887 . . . . „ 3.—
Alfred Hölder, Dat lyden ende die passie ons Heren. 1868—1882 „ 1.50
G. Kalff, Middelnederlandsche epische fragmenten, 1885—1886 „ 4.50
J. H. Kern, De Limburgsche sermoenen, 1892—1895 . . . „ 10.50
P. Leendertz, Jr., Middelnederlandsche dramatische poëzie, 1899—1907. 2 dln. compl. . . . . „ 15.—
Diederic van Assenede, Floris ende Blancefloer. 1868—1882 „ 4.50
J. C. Matthes, Renout van Montalbaen. 1868—1882 . . . „ 1.50
J. C. Matthes, Roman der Lorreinen. 1868—1882 . . . . „ 1.50
H. E. Moltzer, Frederik III en Karel de Stoute te Trier. — II. Die enighe sprake ende vereneghinge die Sinte Augustinus hadde mit God. 1890 . . . . „ 1.50
H. E. Moltzer, Levens en legenden van heiligen. I. Brandaen en Panthalioen. 1891 . . . . „ 1.50
G. H. van Schaick Avelingh, Dat Scaecspel . . . . „ 3.50
D. C. Tinbergen, Des Coninx summe, 1e ged. 1900—1902 . „ 6.—
D. C. Tinbergen, Des Coninx summe, 2e ged. 1907 *f* 4.50; compl. 2 dln. „ 10.50
J. Verdam, Episoden uit Maerlants Historie van Troyen. 1868—1882 . . . . „ 4.50
J. Verdam, Ferguut. 1868—1882 . . . . „ 5.25
Eelco Verwijs, Roman van Cassamus. 1868—1882 . . . . „ 1.50
Eelco Verwijs, Van vrouwen ende van minne. 1868—1882 . „ 3.—
Eelco Verwijs, Jacob v. Maerlant's Naturen bloeme. 1868—1882 „ 7.50
L. Wirth, Het Heilige Kruis ende Denensage te Breda. 1892 „ 1.50

Deze Bibliotheek wordt voortaan alleen in complete deelen uitgegeven.

